

АПСНЫ АТЦААРАДЫРРАҚӨА РАКАДЕМИА
Д. И. ГӘЛИА ИХЪЗ ЗХУ АПСУАТЦААРАТӘ ИНСТИТУТ

А П С У А Г Р А М М А Т И К А

I

АТОМ

АИ
Ақәа – 2014

Апсуа грамматика

Актæи атом. Ақæа: Апсны аттæарадыррақæа ракадемия
Д. И. Гæлиа ихъз зху Апсуаттæаратæ институт, 2014. – 448 д.

Аредколлегия:

Арстаа Ш. К. – афилологиятæ ттæарадыррақæа рдоктор, академик (аредатор хада)

Аршба Н. В. – афилологиятæ ттæарадыррақæа ркандидат

Гæйблиа Р. К. – афилологиятæ ттæарадыррақæа ркандидат, адоцент

Хагба Л. Р. – афилологиятæ ттæарадыррақæа рдоктор, апрофессор

Чкадуа Л. П. – афилологиятæ ттæарадыррақæа рдоктор, академик

Арецензентцæа:

Зизариа О. П. – афилологиятæ ттæарадыррақæа рдоктор, апрофессор

Хагæышь Б. А. – афилологиятæ ттæарадыррақæа ркандидат, адоцент

Актæи атом авторцæа:

Арстаа Ш. К. Афонология. Ахъызка. Аказшьарба. Ахъызцынхæра. Апхъазара хъзы. Арлахæыра.

Аршба Н. В. Афонетика. Афонетикатæ ыцсахрақæа. Ацырейи уи ахккæей. Ақæыггææра. Ацынгыла. Ашьтынгылақæа. Абжыткъақæа.

Гæйблиа Р. К. Апсуа литературатæ бызшæа атоурых ахътæ.

Концъариа В. Х., Чкадуа Л. П. Аидхæалагақæа.

Чкадуа Л. П. Алагалажæа. Астатикатæ каттарбақæей адинамикатæ каттарбақæей. Афиниттæ, аинфиниттæ каттарбатæ каларақæа. Акаттарба ахафытæ категория. Акаттарба айтатцра / айтатцра акатегория. Акаттарба аамтатæ категория. Акаттарба аркынаатæ категория. Атагылазаашъатæ каттарбақæа. Алахæыра. Амасдар. Ахæтачқæа.

Цъонуа Б. Гь. Акаттарба амапкратæ формақæа. Акаттарба азтæаратæ формақæа.

Алагалажæа

Апсуа бызшæа ттæарадырратæ объектны икалеит XIX ашæы-шықæса афбатæи азбжа инаркны. Апсуа бызшæадырра ашьақæгы-лара П. К. Услар ихъз иадхæалоуп. Пиотр Карл-ица Услар занаатла – арратæ нцъныр, усурала – аурыс ар ринрал, усканти аамтазы алатцæара тбаа зауз аифырпшыра-тоурыхтæ бызшæадырра иапна-таз атеориатæ дыррақæей аметодқæей ибзиаазаны издыруаз быз-шæадырфын. П. К. Услар 1862 шықæсазы литографла итижъуеит «Апсуа бызшæа» хæа хыс измаз амонография. Убри ала иалаго-ит апсуа бызшæадырра¹. Иахъагы еихарак амч рыманы икоуп амонографияфы иаагоу абызшæатæ материалқæа рквалификация. 1912 шықæсазы Н. И. Марр инапхгаралеи иредакциялеи итыттуеит П. Чараиа иусумта². Уинахыс Н. И. Марр иттæарадырратæ интересқæа ирыхæтакны икалеит апсуа бызшæагы. Н. И. Марр апсуа бызшæа иазкны итижъуеит акымкæа аусумтақæа. Убарт рахъынтæ, ажæақæа рхæашъа мыпсахкæа, адиалекттæ, ацæажæашъатæ чыдарақæа рыз-ныжъны алагалареи, апсуа ажæа аткакы иазааигæоу аурыс аитага азыпшаареи рыла иалукаартæ икоуп «Апсуа-аурыс жæар». Иара убас Н. И. Марр апсуа бызшæей апсуаа ртоурыхы ирызку, иахъагы иактуалтæу аусумтақæа дравторуп³.

Н. И. Марр иапшьгаралоуп Апсны апсуа бызшæей алитературей, апсуа жæлар ртоурыхы рыттæара иазкыз аусбарта злаатыз, уи иб-зоуралоуп Апсны аттæарадырратæ усурæфы апсуаа реаладырхæуа ишыкалаз. Аттæарадырратæ усбартафы иалагеит аусура рацхъатæи афилологиятæ ттæарадыррақæа ркандидатцæа Арсен Ахашбеи, Вик-

¹Услар П. К. Абхазский язык. Тифлис, 1962, второе издание. Этнография Кавказа. Языкознание. Абхазский язык. Тифлис. 1887.

²Чарая П. Об отношении абхазского языка к яфетическим. МЯЯ (Материалы по яфетическому языкознанию). Т.4, СПб, 1912.

³Марр Н. Я. К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических. МЯЯ, т.5, 1912; Абхазско-русский словарь. Ленинград, 1926; О языке и истории абхазов. Москва, 1938.

тор Кэыкэбеи. Дареи аихабацэеи – Д. Гэлиа, З. Дарсалиа, М. Ахашба ухэа имѡапыргаз аускэа мацмызт.¹

Н. И. Марр иусумтэкэа рыбзоурала ацсуа бызшэа ауникалтэ еилазаашэа аинтерес шытызхыз рхыцхызара иазхауа иалагеит. Убас итытцуеит имацымкэа аусумтэкэа. Абарт аусумтэкэа равторцэа реихарафык абызшэадыррафэи зыхыз шытытхыз атцаафцэа роуп: А. Дирр, А. Генко, Н. Иаковлев, Г. Шмидт, Г. Дегерс, К. Боуда, Ж. Диумезиль, В. Лукассен ухэа уб. ит.

Хынѡажэи жэаба шыкэса инареиханы ацсуа бызшэа ахэтакэа зегы тылтцауан академик Кь. В. Ломтатизе. Лусумтэкэа рэи ацсуа бызшэа ихадоу ачыдаказшыкэа, урт рыпкэракэа итцауланы, инткааны иаарцшуп. Кь. В. Ломтатизе лнапхгарала имацфым ацсуаа рахынтэ бызшэадырцэаны икалаз.

Ѣажэа шыкэса рыѡнуткэа, ускантэи идыру аполитикатэ тагылазаашэа иахкэаны, Ацсны ацсуа бызшэа теориала атцаара, ацсуа школкэа рзы ацсуа бызшэа артцага шэыкэкэеи аметодикатэ цхыраагзатэкэеи реикэыршэара мѡапысуамызт. XX ашэышыкэса аѡбатэи азбжа инаркны абарт аусумтэкэа активла, алтцшэа рыманы аитэиара иалагоит. Урт рнапы рылакын иеицырдыруаз атцарауаа К. С. Шыакрыл, Хэ. С. Бгажэба, Б. У. Шыынкэба, Гь. З. Шакыырбаи, М. М. Циколиа, Б. П. Цыанашыа ухэа уб. ит.

Цыттрак ашэтахь рхыцхызара иазхауеит Москвеи Қарти абызшэадырфэи изанаат зауз аѡарацэа: Е. П. Шыакрыл, Т. П. Шыакрыл, Ш. К. Арстаа, Л. П. Чкадуа, В. Х. Концэариа, Н. В. Аршба, Р. К. Гэыблиа, В. А. Амчба, С. А. Амчба, З. Х. Аѡзба, И. Г. Басариа, О. П. Зизариа, Б. Гь. Цыонуа, В. А. Касланзиа, К. В. Агрба, В. Е. Кэарциа, Е. Кь. Кыылба, Л. Х. Саманба, В. А. Чыргба, Л. Р. Хагба, А. Ць. Хьециа, Б. А. Хагэышь, В. М. Бганба.

Ацсны антытц ацсуа бызшэа тыртцауан Г. Рогава, М. Кумахов, А. Шагиров, А. Абдоков, И. Гецазе, иахыагы итыртцауеит Ць. Хьиут, З. Хыба, К. Пари, И. Шадури, Р. Цыанашыа. Ирацэоуп иацыртцаз

¹ Гулиа Д. И. Материалы по абхазскому языку. Сухум, 1927; Кукба В. О принципах построения терминологии абхазского языка. Труды АбНИИКа. Сухум, 1934; Хашба А. Абхазский язык (материалы по абхазской грамматике. Труды АбНИИКа. Сухум, 1934; Очерки по истории письменности до 1919 года. Труды АбНИИКа. Сухум, 1934.

аусумтэкэагы. Урт ацсуа бызшэа ахэтакэа зегы ирызкуп. Абызшэатэ цэыртцэракэа рытцэарафэи ахархэара роуит абызшэа атеориатэ концепциа ыццкэа, апышэара тбаа зауз аметодкэа. Ацсуа бызшэа аматериал анализ еихарак имѡапысуеит абаза бызшэа аматериал иаѡырцшны, цэара-цэара – адыга бызшэакэа рматериалкэагы налатцаны.

Иахыа ацсуа бызшэадырра кавказтэи абызшэадыррафэи пату зкэу атыц нызкыло, фундаменталтэ бызшэадырроуп.

Афонетика. Афонология. Афонетикатэ система иалоу ашытыбжкэа зегы тыртцауан ракустикей, рартикулиацией, рдистрибуцией рганкэа рыла; иалкаауп афонематэ еилазаашэа, аллофонкэа; афонемакэа рхархэара шака лассы-лассы иахцыло; афонетикатэ, аморфонологиятэ процесскэа; адиалекттэ чыдаракэа; иаарцшуп ацсуа-абаза диалекткэа ирыбжыоу ашытыбжтэ еикэшэаракэа, иара убас ацсуа-абаза диалекткэеи адыга-аубых диалекткэеи ирыбжыоу ашытыбжтэ еикэшэаракэагы¹.

Ацсуа кэыгэгэара акустикатэ чыдаказшыа, акэыгэгэара атыц, уи атыц ацсахра зыбзоуроу, акэыгэгэара аныррала абжыкакэа ррессия, ашытыбжтэ комплекскэа рыкалара, кэыгэгэарала ажэа,

¹ Бгажба Х. С. Бзыбский диалект абхазского языка. Тб., 1964; Генко А. Н. Об абхазском вокализме. ИАН СССР, 7 сер. Отд. Гуман. Наук, Л., 1928; Фонетические взаимоотношения абхазского и абазинского языков. Труды АБИЯЛИ. Сухуми, 1957; Ломтатидзе К. В. Историко-сравнительный анализ абхазского и абазинского языков. I. Фонетическая система и фонетические процессы. Тб., 1976; К звукоотношениям у (я) // г(р) в абхазско-адыгских языках. Сообщение АН ГССР. Т. XXI. № 5. Тб., 1958; Некоторые вопросы истории фонетической системы абхазско-адыгских языков. XXV Международный конгресс востоковедов. Москва. 1960; Особенности фонетической системы и звуковых соответствий иберийско-кавказских языков. Иберийско-кавказское языкознание. Т. XXVII. Тб., 1988; Шакрыл К. С. Фонетические особенности бзыбского диалекта по сравнению с абжуйским диалектом / Материалы по абхазскому языку и фольклору. Сб. I, Сухуми, 1939; Чирикба В. А. Аспекты фонологической типологии. Москва. 1991; Некоторые вопросы абхазо-адыгских звукосоответствий. Языки Азии и Африки (Фонетика. Лексикология. Грамматика). Сборник статей. Москва, 1985; К проблеме синхронного анализа свистяще-шипящих согласных в абхазо-адыгских языках. Вопросы адыгейской филологии. Майкоп, вып. V, 1985; О некоторых согласных в абхазско-адыгских языках. Журнал «Алашара», № 1, 1986.

ажәаформа алексикатә тџаки аграмматикатә ҕазшьеи рыпсахра ухәа – абарт азтџарақәа, иара убас ацыра иадхәалоу азтџарақәа еилыргоуп Қь. В. Ломтатизеи Н. В. Аршбеи русумтақәа рџы¹.

Аморфология. 1968, 2002 шықәсақәа рзы итытџыз аграмматикақәа рџы ажәахәа хәтақәа рморфологиатә категорияқәа, рсемантикатә ҕазшьақәа ихадоу рчыдарақәа азгәатаны, ирых-цәажәоуп. 2006 шықәсазы Шадури И. И. итлыжыит «Апсуа бызшәа аморфология» хәа хыс измоу аусумта. Уа автор акатегорияқәа ирызкны ишьақәгылахыоу атеориатә дыррақәа рыла ахцәажәара ада, иалалгалоит узырхәыцша лхатәы згәатарақәагы. Ихәафсыз ашьышықәса фынфажәатәи ашықәсқәа раан ифыз, аха 2006 шықәсазы итытџыз Иаковлев Н. Ф. играмматикафы аморфологиатә зтџарақәа зеипшла избоуп, автор ичыдатә знеишьа рытџаны. Абарт аграмматикақәа рыдагы, аморфология аконкреттә зтџарақәа ирыдхәалоу итыжы аусумтақәа рхыпхызара мачзам².

Ахызҕа апарадигмақәа рхархәарақәа, ападежтә категория азеипш еилкаарала азнеишьа, азатџара / арацәара, акласстә

¹ Ломтатидзе К. В. К вопросу о слово- и форморазличительных функциях ударения в абхазском и абазинском языках. «Ежегодник иберийско-кавказского языкознания». Т. 1. Тб., 1977; Аршба Н.В. Динамика ударения и редукция гласных в абхазском языке. Тб., 1979; Динамическое ударение и аблаут гласных а/ы џ в абхазском языке. «Ежегодник иберийско-кавказского языкознания». Т. III. Тб., 1988; Место ударения масдарных и личных форм провербных глаголов абхазского языка. Система провербов послеслогов в иберийско-кавказских языках. Черкесск, 1983; Особенности ударения в отрицательных формах глагола абхазского языка. Абхазоведение №3, 2009.

² Грамматика абхазского языка. Фонетика и морфология. Сухуми. 1968. Авт. кол.: Аристава Ш. К., Бгажба Х. С., Конджария В. Х., Ломтатидзе К. В., Циколия М. М., Чкадуа Л. П., Шакрыл Е. П., Шакрыл Т. П., Шакрыл К. С.; Арстаа Ш. К., Чкадуа Л. П. Апсуа бызшәа. (Афонетикеи аморфологиеи). Алекцияқәа ркурс, апрофессор К. В. Ломтатизе лекцияқәа ацырхырааны. Акәа, 1966.; Арстаа Ш. К., Чкадуа Л. П. Апсуа литературатә бызшәа аграмматика. Афонетика, афонология, ажәахырџаара, аморфология. Акәа. 2002; Ломтатизе К. В. Апсуа бызшәа азтџарақәа. Акәа. 1988; Шадури И. И. Морфология абхазского языка. Тб., 2006; Яковлев Н. Ф. Грамматика абхазского литературного языка. Сухум. 2006; Чирикба В. А. Abkhaz. – Languages of the World / Materials. Muenchen/ Lincom Europa. 2003 (Абхазский язык); Табулова Н. Т. Грамматика абазинского языка. Фонетика. Морфология. Черкесск, 1976.

еиџагылара рарбашыа – тџааратә аобъектны иҕалеит Ломтатизе Қь. В., Халбад Т. Хә., Бганба В. М. русумтақәа рџы. Шыакрыл Т. П., Амчба В. А., Коғониа Ць. Ць. ркандидаттә диссертацияқәа рџы темас иҕалеит: апхызара хызы – Шыакрыл Т. П.; ацынгыла – Амчба В. А.; аҕазшьарба – Коғониа Ць. Ць. Апхызара хызы иара убас итыртџауан Халбад Т. Хә., Хьециа А. Ць. Апхыраагзатә ажәахәа хәтақәа аус рыдырулон: ашьтынгылақәа – Шыакрыл Е. П., аидхәалагақәа – Концъариа В. Х., Чкадуа Л. П., ахәтачқәа – Аџзба З. Х., Чкадуа Л. П.¹

Ажәахәа хәтақәа рахынтә аҕатџарба зегы ратџкыс иуадафу ажәахәа хәтоуп. Уи аграмматикатә категорияқәа рыла абеиара, аграмматикатә категория афнутџа ажәаформақәа рырацәара, аграмматикатә категорияқәа хылтџытџралеи семантикалеи реи-мадара, аҕатџарбақәа астатиареи / адинамикареи, афинитреи /

¹ Авидзба З. Х. Модальные аффиксы в глаголе абхазского языка (по данным всех абхазско-абазинских диалектов). Автореферат. Тб., 1968; Амч-пха В. А. Ацынгыла апсуа бызшәафы (Апсуа-абаза диалектқәа зегы реиџырпшрала). Акәа, 2010; Амчпха С. А. Арацәа хыпхызара аарпшышьақәа рзы апсуа ахызқәа рџы. Труды Сухгоспединститута. Т. XII, Сухуми, 1969; Бганба В. М. Категория грамматического числа в абхазском языке. Вестник Академии наук Абхазии. № 2, Сухум, 2007; Когониа Д. Д. Имя прилагательное в абхазском языке. Автореферат. М., 1974; Формы выражения степени сравнения в абхазском языке. Историко-типологические и синхронно-типологические исследования. М., 1972; Конджария В. Х. Союзы в абхазском языке. Труды АБИЯЛИ. Т. XXXIII-XXXIV. Сухуми, 1963; Концъариа В. Х., Чкадуа Л. П. Аидхәалагақәа апсуа бызшәафы. Вестник АНА, № 3, Сухум, 2000; Ломтатидзе К. В. Категория единичности и ее показатель в абхазском языке. Известия ИЯИМК. Т. X. Тб., 1941; Вопрос склонения в абхазском языке. Известия ИЯИМК. Т. XII. Тб., 1942; Об историческом единстве указательных местоимений и наречий места в абхазском. Труды АБИЯЛИ. Т. XXV. Сухум, 1954; Личные местоимения множественного числа с указательно-определятельным значением в абхазском. Сообщения АН ГССР. Т. XLIV. Тб., 1967; К вопросу об инклюзиве и эксклюзиве в абхазском и абазинском языках «Ежегодник иберийско-кавказского языкознания». Т. XIV. 1987; К истории т.н. обстоятельного «падежа» в абхазском и абазинском. Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. Т. XV. Тб., 1988; Халбад Т. Х. Выражение категории определенности в абхазо-адыгских языках. Тб., 1975; Хьециа А. Ць. Апхызара хызқәа рџышьапџаразы. //Алашара №4, Акәа, 2010.; Чкадуа Л. П. Частицы в абхазском языке. Вестник АНА. №3, Сухум, 2000; Шакрыл К. С. Об одном личном местоимении в абхазском языке. Известия АБИЯЛИ. Т. IV. Сухум, 1979; Шыакрыл Т. П. Мапкратә хызџынхәрақәа апсуа бызшәафы. Известия АБИЯЛИ. Т. IV. 1975; Числительные в абхазском языке. Труды Сухгоспединститута. Т. XII. Сухуми, 1959.

Ажәахырҕеиара. Ахьызҕа ажәахырҕеиара еихаразак иҕалоит ашьаҕақәа реицтарала, иара убас ажәахырҕеиаратә аффиксқәа рыла, ажәа ашьаҕыҕи ашьаҕеи реилаттарала. Ахьызҕақәа рыҕа-лашьа тырттауан Габуниа З. М., Иналиҕа А. И., Касланҕиа В. А., Хьеҕиа А. Ць.¹

Акаттарба ашьаҕыҕт, ашьаҕа иацлар ҕалоит аффиксқәа, ганка-хьала, ашьаҕа ҕыц шыақәзыргыло, даҕеа ганкахьала, акаттарба ажәа-форма зыцсахуа: аркаттаратә -р-, аверсиатә -е-, -з-, -цә-; ацкаттаратә -ц-, аилахәратә -аи-, аинырратә -аиба-/- иба-, аицкаттаратә -аиц-, амчымхаратә -з-, амхаҕаттаратә -амха-, алокалтә цынгылақәа. 1969 шықәсазы итыҕтыз «Аграмматикаҕы» иеиқәыпхьазоу аффиксқәа рыла ишьақәгылоу аҕаларақәа еилыргоуп аморфологияҕы, 2002 шықәсазы итыҕтыз «Аграмматикаҕы» – аморфология иаҕыҕаны, хазы иазгәаҕоу ахәҕаҕы. Иаагоу аффиксқәа ирымоу ахархәарақәа рахьынтә ихаданы иҕоу – ажәахырҕеиара ауп, убри аҕнытә, урт рызтәара збахоит ажәахырҕеиара иазкхо атом аҕы. Ломтатиге Қь. В. абарт аҕаларақәа ирызкны иапылтҕеит акымкәа аусумтақәа. Лара иаалырцшыз ихадоу ачыдаракәа хадыртәааит ргәатаракәа рыла егырт аттәааҕцәа².

выражения предикативности. Вопросы синтаксического строя иберийско-кавказских языков. Материалы 4-ой региональной научной сессии. Нальчик, 1977; Связь слов в предложении. Сб. материалов по абхазскому языку. Тб., 1970; Шакрыл К. С. Сложносочиненные предложения. Сб. материалов по абхазскому языку. Сухум, 1970; Шакрыл Е. П. Виды предложений по цели высказывания. Сб. материалов по абхазскому языку. Тб., 1970; Шакрыл Т. П. О предикативной синтагме в абхазском языке (на материале простого повествовательного предложения). Вопросы синтаксического строя иберийско-кавказских языков. Материалы 4-ой региональной научной сессии. Нальчик, 1977.

¹ Габуниа З. М. О композитном словообразовании в абхазском и русском языках. Грозный. 1985; Гублиа Р. К. Провербы направления в глаголе абхазского языка. Автореферат кандидатской диссертации. Тб., 1971; О функции направленности провербов в глаголе абхазского языка. Труды Сухгоспединститута. Т. XXI-XXII, Сухум, 1971; Об особенностях некоторых глагольных словосочетаний в абхазском языке. Первые Международные инал-иповские чтения. Сухум, 2011; Инал-ипа А. И. Отглагольные имена субъекта и объекта действия в абхазском и абазинском языках. Сухум, 1988; Касландзия В. А. Сложные слова в абхазском языке. Сухум. 1998.

² Ломтатигдзе К. В. О функциях редупликации в абхазском языке. Известия ИЯИМК. Т. V-VI. Тб., 1940; Категория каузатива в абхазском языке. Известия ИЯ-

Апсуа бызшәаҕы иҕоуп хыпхьазарала имаҕым, модельла иеи-уеипшым, акомполитқәеи ажәидхәалақәеи ирыбжагылоу аҕа-ларақәа. Урт ианкомполитқәоу – ишьтырхуеит амасдар атҕаки ахар-хәарақәеи, ианажәидхәалақәоу – ишьтырхуеит акаттарба иамоу акатегорияқәа зегьы. Хзыхцәажәо аҕаларақәа шыоуки фразеологиатә ажәидхәаланы иршьоит, шыоуки – аналитикатә каттарбаны. Урт рсемантика-грамматикатә ҕазшыақәа аадырцшит Конҕьариа В. Х., Чкадуа Л. П., акаттарба ахырхартатә провербқәа рыла аҕалара ттәа-ратә объектны иҕалеит Гәыблиа Р. К. лкандидаттә усумтаҕы¹.

Алексикология. Апсуа лексикология аттәараҕы иҕатцоу ма-ҕым. Азеипцшлексикатә еилазаашьа шыақәгылоуп апсуа ажәақәа рыла, убарт раҕырак жәытәнәтә аахыс апсуа бызшәа иалақәаз роуп. Абызшәа аҕеиара апроцесс абзоурала, имаҕымкәа ирыцлеит ирхылҕеи ааз ажәақәаҕы. Абзатаратә ееиҕақәеи урт ртемпқәеи ирхьыпшны, алексикатә еилазаашьа есаиара ихатәауеит анео-логизмқәа рыла. Урт реизгара, рыттәара, ттәарадыррала рых-цәажәара, ажәрқәа рацтара ихадоу атыц ныркылеит Хьеҕиа А. Ць. ирҕеиаратә усураҕы. Иеиуеипшым абызшәақәа рыҕны еипцш, апсшәаҕы иҕоуп амцсахқәа. Акык-оҕак рыда, урт ирызку аусум-тақәа рацәазам. Иара убас иҕоуп аҕыла бызшәақәа рҕы контактла иаланаҕалаз апсуа ажәақәа ирызку аусумтақәаҕы².

ИМК. Т. V-VI. Тб., 1942; Категория версии в абхазском глаголе. Труды ТГУ. Т. XXXI, 1947; Категория потенциала (возможности) и непроизвольности в абхазско-абазинском глаголе. Сообщение АН ГССР, т. III. Тб., 1955; Категория взаимности (взаимосоюзности, взаимообуюдности) в абхазско-адыгских языках. ИКЯ, Т. XII, Тб., 1960; Основные виды локальных провербов и их оформление в абхазском и абазинском языках. Тб., 1982; К структуре сложно-составных глагольных основ в абхазском языке. ИКЯ. Т. IV, Тб., 1953; Хеҕиа А. Д. Неологизмы в абхазском языке. Словообразовательный аспект. Тб., 1988; Чкадуа Л. П. Глагольные словообразова-ния в абхазском языке. Сухум, 2005; Шинкуба Б. В. Удвоение в абхазском языке. Труды АБИЯЛИ. Т. XXXVII. Сухум, 1956; Именные основы-провербы в абхазском глаголе. Труды АБИЯЛИ. Т. XXXVII. Сухум, 1957.

¹ Конҕьариа В. Х. Аналитикатә каттарбақәа рызтәатәы апсуа бызшәаҕы. Известия АБИЯЛИ. Т. V. Тб., 1976; Чкадуа Л. П. Аналитические образования. Глагольное словообразование в абхазском языке. Сухум, 2005.

² Джонуа Б. Г. Заимствованная лексика абхазского языка. Сухум, 2002; Дзидзария О. П. Некоторые абхазизмы, представленные в картвельских языках.

Игъыгѣтажым асинонимкѣа, антонимкѣа, аомонимкѣа, аомографкѣа реипш икоу абызшѣатѣ аккѣа. Лымкаала иазгѣатѣтѣуп апсуа омонимкѣа рызтѣаракѣа ирыдхѣалоу Саманба Л. Х. имѣаипгаз атѣтѣаракѣеи иапитѣаз ажѣари¹. Итытѣуеит иеиуеипшым азнааткѣа рлексика иазку амонографиякѣа, астатиакѣа, ажѣаркѣа. Иара убас лексемак, ма тѣакыла иеизааигѣоу алексемакѣа ирыдхѣалоу ахѣѣажѣаракѣа².

Алексикография. Апсуа бызшѣадырраѣы алексикография ичыдоу атыт ааннакылоит. Апсуа лексикография ашыѣкѣгылара иалагоит ихѣѣсыз ашѣышыкѣса 20-тѣи ашыкѣскѣа инадыркны. Апхѣатѣи ажѣаркѣа реихѣарак атерминкѣа ирызкыз аитагатѣ жѣаркѣа ракѣын.

Атерминкѣа ирызкыз аитагатѣ жѣар хѣычкѣа рыла иалагаз апсуа лексикография, иахѣ-иахѣ айкѣыршѣаратѣ инерѣиа иаѣтѣо,

Историко-этимологический анализ отраслевой лексики абхазо-адыгских языков. Сухум, 2009; Гублиа Р. К. Об абхазских лексических заимствованиях в картвельских языках. Сухум, 2002; Чирикба В. А. Абхазские лексические заимствования в убыхском. Проблемы лексики и грамматики языков народов Карачаево-Черкессии. Сборник научных трудов. Черкесск, 1986; К вопросу об абхазских заимствованиях в менгрельском языке. Журнал «Вопросы языкознания», № 4, Москва, 1998.

¹ Начкебия С. М. Антонимы в абхазском языке. Известия АБИЯЛИ. Т. XVI. Тб., 1988; Апсуа бызшѣа аомографкѣа ржѣар. Акѣа, 1988; Саманба Л. Х. Апсуа бызшѣа алексикология (Афилологиатѣ факультет азы арѣататѣ цхыраагза). Акѣа, 2008; О границах полисемии и омонимии. На материале абхазского языка. Сухум, 2002; Лексические и лексико-грамматические омонимы абхазского языка. Исследование и словарь. Сухум, 2012.

² Джанашия Б. П. Абхазская лексика виноградарства и виноделия. Автореферат кандидатской диссертации. Тб.; Дзидзария О. П. Морская лексика в абхазском языке. Сухум, 1989; Строительная лексика в абхазском языке. Историко-этимологический анализ отраслевой лексики в абхазо-адыгских языках. Сухум, 2009; Лексика народного права в абхазском языке; Кварчия В. Е. Животноводческая (пастушеская) лексика в абхазском языке. Сухум, 1981; Начкебия С. М. Народная медицина. Серия «Народы и культуры», «Абхазы». М., 2007; О некоторых терминах, связанных с религиозными обрядами (в аспекте судопроизводства). Известия АБИЯЛИ. Т. XVI, Тб., 1988; Хеѣия А. Д. Охота. Бортничество. Серия «Народы и культуры», «Абхазы». М., 2007; Этнологическое описание лексики охоты на кунѣцу у абхазов. Абхазовѣдение. № 3. 2009; О лексема ала «собака» в абхазском языке. Первые Международные Иналиповские чтения. Сухум, 2011; Шакрыл Т. П. Лексика этикета общения абхазов. Сухум, 2010.

иалагоит шѣагаала ихѣычым иеиуеипшым ажѣаркѣа рапѣара. Убас 1926 шыкѣсазы итытѣуеит академик Н. И. Марр иеикѣаиршѣаз «Апсуа-аурыс жѣар»; 1954 ш. – Цѣанашѣа Б. П. иеикѣаиршѣаз «Апсуа-аѣырѣуа ажѣар»; Апсуа институт аузсуѣѣѣа еикѣадыршѣеит «Аурыс-апсуа жѣар». 1986, 1987 шыкѣсакѣа рзы ѣ-томкны итытѣуеит аилыркааратѣ, аитагатѣ «Апсуа бызшѣа ажѣар». Ажѣар еикѣадыршѣеит Шѣакрыл К. С., Конѣѣариа В. Х. – I атом; Шѣакрыл К. С., Конѣѣариа В. Х., Чкадуа Л. П. – II атом. «Апсуа бызшѣа ажѣар» атытѣра хѣыс дуны иѣкалеит апсуа бызшѣадырраѣы. Уи рапхѣатѣи аилыркааратѣ жѣаруп. Аитагатѣ жѣаркѣа рахѣынѣѣ «Апсуа бызшѣа ажѣар» иатѣанакуа ажѣаѣѣа рхыпхѣазара акырза еихѣауп. К. С. Шѣакрыл иеикѣаиршѣаз ажѣар априѣѣѣѣѣа рѣы апсуа бызшѣа аѣыдараѣѣа иахѣ иазгѣатѣоуп, иахѣ ихѣртѣааны иаарѣшуп атѣакыраѣѣареи асинонимикѣеи.

1996 шыкѣсазы В. А. Чрыгба Леиден итижѣуеит апсуа-абаза бызшѣатѣ акра иазку ажѣар.

1998 шыкѣсазы итытѣуеит ѣажѣижѣабатѣи ашыкѣскѣа раан Генко А. Н. иеикѣаиршѣаз «Апсуа-аурыс жѣар», уи иашѣѣанеиуеит ѣ-томкны 2005 шыкѣсазы итытѣыз Касланѣиа В. А. ижѣар – «Апсуа-аурыс жѣар». 2010 шыкѣсазы итытѣуеит Цѣонуа Б. Гѣ. иеикѣаиршѣаз, ишѣытѣыз еипшѣѣѣѣа ахархѣара тѣаа зауз «Аурыс-апсуа жѣар». Иахѣѣоуп иазгѣахѣтарѣ, аурыс ажѣаѣѣа ирышѣашѣалоу апсуа ажѣаѣѣа ибѣиазаны ишырѣыпшѣау, настѣы аурыс ажѣаѣѣа рѣѣакыраѣѣара адѣсышѣала илѣаарѣшѣѣу амѣа укѣызѣѣо аишѣашѣалараѣѣа шалагалѣу. 2010 шыкѣсазы С. Амѣѣѣаи О. Чѣотуеи иѣрыжѣуеит «Аѣыркѣа-апсуа, апсуа-аѣыркѣа жѣар».

Атерминология. Апсуа литературатѣ бызшѣа иеиуеипшым асѣѣѣѣѣа рѣѣыртѣра, рыѣѣара ирыбѣоураны ишѣаѣѣылеит апсуа терминология. Иахѣатѣи апсуа бызшѣаѣы ахархѣара тѣаа зауз атерминкѣа раѣѣаѣоуп. Урт реихѣарак авторѣѣѣѣѣа рымоуп. Ираѣѣоуп иѣыжѣу атерминологиятѣ жѣаркѣагѣы¹.

¹ Русско-абхазский общественно-политический терминологический словарь. Составители: Агрба З., Гулиа Д., Кукба В., Таркил Н., Хашба А., Хашба М., Чанба С. Сухум, 1935; Амичба С. А. Термины коневодства в абхазском и абазинском языках. Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. Т. II. Тб., 1975; Аршба Н.

Аетимология. Ажәа ахылтшътра, ажәа рапхъатәи атцакы релкаара ианакәызаалак аинтерес змаз зтааран. Убас ицәыртцит ажәлартә етимология, уи иашьтанеит аттаарадырратә лексикология ақәша – аетимология. Ацсуа ажәақәа ретимология хдылоит иеиуеипшым амонографияқәа рҕы, хазы ирызку астатиақәа рҕы.

Аха лымкаала иазгәатәтәуп атыхәтәантәи ҟажәа шықәса рыҟ-нутқәа аетимологиатә ттаарақәа иаха активла ишымҟапысуа атәы. Итытәуеит амонографияқәа, имачымкәа астатиақәа. Ат-тааҟәа ихадыргало аетимологияқәа рыкнытә узықәшахатхаша рацәоуп. Гәыблиа Р. К., ажәақәа рыдагы, чыдала итылтәауеит ажәахырҕааратә, ажәацсахратә морфемақәа ретимологиягы¹.

Афразеология. Ацсуа жәлар рҕапыцтә рҕеиамта даара ибеиоуп афразеологиатә ажәидхәалақәа рыла, ахархәара тбаа рымоуп ажәлар рцәажәараҕы, урт мачым, еихарак автортә кәзшья змоу, асахьаркыратә литератураҕы.

Ацсуа бызшәа зырбеио, изыртшзо, ажәахәаҕы иажәахәаҕы ицәанырра злааирцшуа ажәидхәалақәа рҕыра еизганы, Кас-

ланзиа В. А. еикәиршәоит хатәшьяла иеиуеипшым афразеологиатә жәарқәа – аилыркааратә, асинонимтә, аиҕагәтә. Убарт рахьынтә афразеологиатә акқәа ртаққәа раарпшрей, ирыцу аиллиустрациақәеи рыла ирылукаартә икоуп аилыркааратә жәар¹.

Аономастика. Ацсуа ономастика ахәтақәа – аетнонимиа, атопонимиа ирытцаркуа ихадоу аноменклатурақәа алитература чыдаҕы ихәаакәтәоуп иеиҕагыло (иапсыуои / иапсыуами) агәаа-нагарақәа рыла. Идыруп, иарбанзаалак аймак-аиҕак збахоит уи шыақәзыргәҕәо афактқәа рыртцабыргра ала. Урт шапсыуа ажәа-қәоу атоурыхтә, абызшәатә ҟашьара зтам аргументқәа рыла ишыақәзыргәҕәоуп Анчабазе З. В., Бҕажәба Хә.С., Иналица Ш.Д., Ломтәтизе К. В. ухәа уб. итц. русумтақәа рыла².

Кәарциа В. Е. итцәамтақәа рҕы ихаданы икалеит Ацсны атып хьызқәа (амикро, амакро) реизгара, аҕыратә бакақәа рыкнытә иазгәатоу аанмыжкәа, урт рсистемаркра, реиҕартәышья атцаара, ртоурых ашыақәыргылара. Абарт азтаарақәа зегы ирызкны итижәуеит акымкәа аусумтақәа. Имачым Гыцба Т. Ш. иацитаз атопонимкәа (еихаразак ашьхақәа рыхьызқәа). Арстаа Ш. К. ина-пхгарала иеикәыршәоуп Ацсны агеографиатә хсаала. Иара убас ирацәоуп атыпхьызқәеи азиасқәа рыхьызқәеи ретимологиатә гәаа-нагарақәа аазыртшшуа аусумтақәагы³.

В. Словарь животноводческих терминов. Сухум, 1980; Гәлиа Д. И. Терминология по литературе и языкознанию. Алитературеи абызшәадыррей ртерминологиа. Ақәа, 1930; Джонуа Б. Г., Хварцкия. Русско-абхазский, абхазско-русский словарь компьютерных терминов. Сухум, 2012; Костикова З. П. Источники образования учебно-педагогической терминологии абхазского литературного языка. Сборник научных работ аспирантов. Сухуми, 1967; Халбад Т. Х. Словарь лингвистических терминов. Абхазско-русский, русско-абхазский. Сухуми, 1980; Хеция А. Д. Русско-абхазский экономический словарь. Сухуми, 1986; Аспорттә терминкәа ржәар (ацсуа-аурыс, аурыс-ацсуа). Ақәа, 2002; Шакрыл Е. П. Русско-абхазский общественно-политический словарь. Сухуми, 1991; С. Р. Кышьмариа, Е. М. Шампха. Аурыс-ацсуа техникәтә жәар. Ақәа, 2006.

¹ Гүблиа Р. К. Абхазо-адыгские этимологии. Сухум, 2004; К этимологии терминов традиционной религии абхазов. Первые международные иналиповские чтения. Сухум, 2011; К этимологии топонима Кавказ. О происхождении этнонима «Ацсны» – «Абхазия» и этнонима «ацсуа» – «абхаз». Актуальные проблемы общей и адыгской филологии. Майкоп, 2008; Кварчия В. Е. Некоторые этимологические заметки (к этимологии термина «нартаа». Труды Абгосмузея. Сухуми, 1974; К этимологии слова «шамахамзар». Известия АБИЯЛИ. Т. VI, Тб., 1977; Ломтәтидзе К. В. К этимологии абхазского слова *apsaa* // *apsaato*. Сообщения АН ГССР. Т. VI. № 4, Тб., 1945; Об этнониме *apsil* // *apsil*. Этимологические разыскания. Т. IV. Тб., 1997; Чирикба В. А.

¹ Касланзиа В. А. Анемец-ацсуа фразеологиатә жәар. Қарт, 1985; Ацсуа-аурыс фразеологиатә жәар. Ақәа, 1995; Касландзиа В. А., Саманба Л. Х. Русско-абхазский фразеологический словарь. Сухум, 1996; Ацсуа бызшәа афразеологиатә жәар. Ақәа, 1999; Афразеологиатә синонимкәа ацсуа бызшәаҕы. Ақәа, 2002; Пазов С. У. Фразеология абазинского языка. Карачаевск. 1990.

² Анчабадзе З. В. Вопросы истории Абхазии в книге П. Ингорквә «Георгий Мерчуле» – грузинский писатель X века. Труды АБИЯЛИ. Т. XXVII. Сухум, 1956; Бҕажба Х. С. Некоторые вопросы этнопонимии и топонимии Абхазии (в связи с работой Павле Ингорквә «Георгий Мерчуле»). Труды АБИЯЛИ. Т. XXVII. Сухуми, 1956; Бганба В. М. К вопросу о происхождении и этноязыковой принадлежности некоторых этнонимов Восточного Причерноморья. Абхазоведение. Выпуск 1, Сухум, 2000; Ломтәтидзе К. В. О некоторых вопросах сущности и распределения абхазов. Журн. «Мнатоби» № 12, Тб., 1956; Инал-ипа Ш. Д. Вопросы этнокультурной истории абхазов. Сухуми, 1976; Чкадуа Л. П. Некоторые вопросы Абхазии в контексте лингвистических данных. Актуальные вопросы абхазско-адыгской филологии. Карачаевск, 1997.

³ Бганба В. М. К вопросу о происхождении и функциях абхазских топонимических морфем с элементами (комплексом) ц, шь. Известия АБИЯЛИ.

Атдыхэтэантэи аҭажәашыкәсақәа рыҭнупцәа апсуа бызшәадырра иацлеит апсуа антропонимиа иазку аусумтәқәа: амонографиякәа, астатиақәа, ажәар. Антропонимикатә материал, уи алтшәақәа ихәартә дуны иҭоуп ажәлар рҭоурых, ретнография, рбызшәа тҭаарадыррала атцарафәы, убри акнытә апсуа антропонимиа тҭааратә аобиектны икалеит аҭоурыхтҭаафцәа Амчба Гь. А., Кәыпраа А. Е., аетнологцәа Иналица Ш. Д., Ачыгәба Т. А., алингвистцәа Амчпха В. А., Бганба В. М., Чрыгба В. А. ухәа уб. итц. рзы¹.

Астилистика. Иахьазы апсуа стилистика иазку аусумтәқәа даара имачуп. Икам абызшәа астилькәа (ацәажәара-бзазаратә, ацәажәара-поетикатә...), алитературатә бызшәа астилькәа, асахьаркыратә литературатә бызшәа астилькәа теориала ихәаакәызтцәо аусумтәқәа. Абарт азтцарақәа хара имгакәа итҭаатәкәоу роуп, итызтцәауагы дazyкатцатәуп. 1986 шыкәсазы Н. В. Аршбеи С. М. Начкәебиеи итрыжыт иҭырцшыгоу «Дырмит Гәлиа ибызшәа ажәар», уи иеипшү ажәар апхьафәы уаха имоуит. Инарылукааша апоетцәа, ашәкәыфцәа рбызшәақәа ржәаркәа ихәартә дуны икалоит апсуа

литературатә бызшәа арҭиарафәы, аҭар рбызшәа арбеиарафәы, апсуа литературатә бызшәа аҭиара аҭоурых атҭаарафәы. Иҭоуп ачыдатә кәзшәа змоу аусумтәқәа, уртгы рхыпхьазара рацәазам¹.

Апсуа жәлар рҭапыцтә рҭиамтә даара ибеиоуп. Иара убас ибеиоуп асахьаркыратә мыругақәа рыла уи злаарцшү абызшәагы. Аха иахьазы уи абеиара аазырцшүа аусумтәқәа, акык-фбак рыда, икәзам. Абызшәадырфцәа рапхьа ишьтоуп афольклор иеиуеипшым ажанркәа рбызшәақәа хаз-хазы, аганкәа зегь рыла (алексикатә, аморфологиатә, асинтаксистә, ахәтәчкәа нарылатцаны), иахьатәи атеориатә харакырала азнеирала амонографиякәа рапццара.

Апсуа сахьаркыратә литературатә бызшәеи афольклор абызшәеи иеҭырцшны итылтәауан В. Х. Концҭариа. Атҭаара алтшәақәа алшара лыртәит илхәарц – асахьаркыратә литературатә бызшәа афольклор абызшәа шыатас иамоуп хәа².

Адиалектология. Апсуа диалекткәа зегьы тҭаауп: бзыцтәи – Бҭажәба Хә. С., абжыгуатәи – Циколиа М. М., Батым иазааигәаны инхо апсуаа рцәажәашәа – Кьылба Е. Кь., Тьркәтәыла инхо апсуаа-асазкәа – Чрыгба В. А., Ачба А. О. Апсуа-абаза диалекткәа реизыкәаашәа азтцатәи аилыргарафәы акрызтцазкуа акы акәны

Т.XVI. Тб., 1988; Апсны атыпхьызкәа рхылтчышҭра (апсуа фармант л/ла иазкны). Ажурн. «Алашара», №1, Ақәа, 1998; Гыцба Т. Шь. Апсуаа рышьхьахьызкәеи рышьхьацамфәкәеи (Кавказ мраташәарахьтәи ахәтә). Ақәа, 2002; Кварчия В. Е. Ойконимы Абхазии в письменных источниках. Сухум, 1985; Апснытәи АССР Очамчыра араион атопонимикатә материалкәа. Актәи ахәтә. Ақәа, 1988; Апсны атопонимика. Ақәа, 2002; Хагуш Б. А. Топоосновы в гидронимике Абхазии. Черкесск, 1999; Апсны атопонимика (артцага-методикатә шәкәы). Ақәа, 2010; Абхазо-адыгские элементы в гидронимике Абхазии. Нальчик, 1998; Чирикба В. А. К этимологии гидронимов Бзып и Мзышта. Абхазоведение. № 3, Сухум, 2009; Шакирбай Г. З. Абхазские топонимы большого Сочи. Сухуми, 1978.

¹ Амчба Г. А. Историческая антропонимия абхазов. Сухум, 2010; Амчпха В. А. Апсуаа рхатәы хьызкәа ржәар (апсуа-аурыс, аурыс-апсуа). Ақәа, 2010; Вопросы антропонимии абхазов (исследование и словарь личных имен). Сухум, 2007; Бганба В. М. Апсуа антропонимика азтцарақәак. Ажурнал «Алашара». Ақәа, № 1, 1991; Габуниа З. М. К вопросу об абхазских фамилиях, связанных с этнонимией. Грозный, 1985; Инал-ипа Ш. Д. Антропонимия абхазов. Майкоп, 2002; Куправа А. Э. Из истории абхазской антропонимии. К вопросу преобразований фамильных имен. Сочи. 2003; Чирикба В. А. Система абхазских личных имен. Система европейских личных имен. От абазинского до центральнолатинского. Гамбург. Баар, 2007.

¹ Амчба В. А. Д. И. Гәлиа ибызшәа ачыдарақәа. Ажурнал «Алашара» № 8, 1974; О некоторых особенностях антропонимии в романах Б. Шинкуба «Рассеченный камень». Труды АГУ, Сухуми, 1987; Антропонимия абхазов в творчестве Б. В. Шинкуба. Сухум, 2011; Арш-пха Н. В. Дырмит Гәлиа ирҭиаратә бызшәа, ажәахәтә экспрессия иазкны. Известия АБИЯЛИ. Т. VII, Тб., 1978; Арыш-пха Н.В., Начкәебия С. М. Дырмит Гәлиа ибызшәа ажәар. Ақәа, 1986; Кәарчелипха Ф. З. Асинонимкәа ремоция-экспрессиятә тцаккәа. Апсуатҭаара. Абызшәа. Афольклор. Алитература. II-агыжра. Ақәа. 2006; Чкадуа Л. П. О языке коротких рассказов Д. И. Гулиа. АБИЯЛИ. Т.XI. Тб., 1983; Баграт Васильевич Шинкуба – исследователь родного языка. Избранные труды. Т. II. Сухум, 2012.

² Амч-пха С. А. Апшшәы аарпшышәа апсуа фольклор абызшәафәы. Ажурнал «Алашара», № 4, 1988; О лексических особенностях абхазского нартского эпоса. Актуальные проблемы общего и кавказского языкознания. Материалы научной конференции, посвященной 80-летию Б. Х. Балкарова. Нальчик, 1997; Язык «Нартского эпоса» как отражение древней культуры абхазского народа. Сборник научных трудов. АГУ. Сухум, 2000; Конджария В. Х. История развития абхазского литературного языка (дореволюционный период). Сухум, 1984.

икалеит Ломтатизе Къ. В. лмонографиякәа «Апсуа бызшәа тапантатәи адиалект», «Ашьхарыуатәи адиалекти уи атыпи егырт апсуа-абаза диалекткәа рыбжьара». Апсуа-абаза диалекткәа рлексика еиҕырпшны итыртцааит Концъариа В. Х., Амцба С. А. Гәыблиа Р. К. итлыжыит апсуа-абаза диалекткәа ирызку ашәкәы. Апсуа институт аҕны еиҕкаауп адиалектологиатә лабораториа. Уи қәкыс иамоуп иахьатәи адиалекткәеи, ацәажәашьақәеи ртагылазаашьеи Апсны антътц инхо апсуаа рцәажәашьеи атцаара¹.

Мрәташәаратәи Кавказ абызшәакәа еиҕырпшрала рытцаара. Азцаарақәа – Мрәташәаратәи Кавказ абызшәакәа (апсуа, абаза, аедыгъ, акабарда – черкьез, аубых) шытрала реизыҕазаашьа аарпшра, абызшәатә цәыртцрақәа ртоурых аилкаара, ажәа, ажәа-форма рархетип ашьақәыргыларә – кавказтәи абызшәадырраҕы ианакәызаалак ихадоу атцааратә зцаарақәа ирхырыпхьазалон. Абарт азцаарақәа шытыхуп апсуа бызшәадырра аусумтақәа рыҕыҕы².

¹ Амцпха С. А. Апсуа-абаза бызшәакәа рлексика. Ақәа, 1998; Ачпха А. Асазқәа рцәажәашьеи рыхдырреи ирызку агәаанагарақәа. Москва, 2010; Бгажба Х. С. Бзыбский диалект абхазского языка. Тб., 1964; Гәыблиа Р. К. Апсуа-абазатә диалектология (Артцага шәкәы). Ақәа, 2004; Килба Е. К. Особенности речи батумских абхазов. Тб., 1983; Концъариа В. Х. Апсуа бызшәа алексика иазку аочерккәа. Қарт, 1976; Ломтатидзе К. В. Тапантский диалект абхазского языка. Тб., 1954; Ашхарский диалект и его место среди других абхазско-абазинских диалектов. Тб., 1954; Циколия М. М. Абжуйский диалект абхазского языка. Тб., 1969; Чирикба В. А. Абхазско-абазинская диалектология и реконструкция праабхазской фонемной системы. Нартский эпос и кавказское языкознание. Майкоп, 1992; Садзско-абхазский диалект в Турции. Лингвистические исследования по неславянским языкам СНГ и балтийских республик. Чикаго, 1996.

² Абдоков А. И. Фонетические и лексические параллели абхазско-адыгских языков. Нальчик, 1973; Вопросы генетического родства северокавказских языков. Нальчик, 1991; Керашева З. И., Чкадуа Л. П. Локальные провербы статических и динамических глаголов в абхазско-адыгских языках. Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. Т. IV. Тб., 1977; О взаимоотношении и взаимосвязи некоторых не самостоятельных глагольных корней с локативными провербами в абхазско-адыгских языках. А. О. Чикобава посвящается. К 80-летию со дня рождения. Тб., 1979; Направительные провербы и суффиксы в абхазско-адыгских языках. Система провербов и послеслогов в абхазско-адыгских языках. Черкесск, 1983; О некоторых вопросах развития спряжения глагола в абхазско-адыгских языках. Чкадуа Л. П. Избранные труды. Т.1, Сухум, 2012; Клычев Р. Н. Глагольные

Амрагыларатә бызшәакәа тызцаауа атцарауаа русумтақәа рҕы иазгәатәуп апсуа-адыга бызшәакәеи изхьоу ажәытә ахат бызшәеи ирыбжьоу аилазаара акәымкәа – атипологиатә, аматериалтә еиқәшәарақәа. Ари даара акрызтазкуа апроблема иадхәалоуп азцаарақәа – усқантәи аамтазы апсуа-адыга бызшәакәеи ахат бызшәеи рыла ицәажәоз ажәлар нхара тыпс ирымаз аилкаара, урт рбызшәакәа шытрала реизыҕазаашьа тцааны, ртоурых ашьақәыргыларә. Атцааратә аобиекти итызцаауагы зқьышықәсақәа рыбжьоуп аҕнытә, абри апроблема иатцанакуа азцаарақәа зегы тцаарадыррала ишьақәыргәгәаны, атак рытара даара иуадафуп. Итызцаауа ипрофессионалтә зықатцара тбаазароуп, итцаулазароуп, ихатагы абафхатәра змоу тцаафызароуп. Абарт аказшьақәа зегы илан атцарауаф ду Владислав Григори-ица Арзынба. Ахет жәлари ахат жәлари ртоурыхи рбызшәакәа реилазаашьеи рытцаара, урт рбызшәакәеи иахьатәи Амрәташәаратәи Кавказ абызшәакәеи реиҕырпшрала аарпшра ихадоу атып ныркылоит итцаарадырратә рҕиамтаҕы. Абарт азцаарақәа ирызку В. Г. Арзынба иацитцаз аусумтақәа маҕым¹.

суффиксы направления в абхазском и абазинском языках. Черкесск, 1972; Кумахова З. Ю., Кумахов М. А. О провербах и провербных основах в абхазско-адыгских языках. Система провербов и послеслогов в иберийско-кавказских языках. Черкесск, 1983; Ломтатидзе К. В. Об одной фонетической закономерности в абхазско-адыгских языках. Сообщение АН ГССР. Тб., 1942; К генезису одного ряда троичных спирантов в адыгских языках. Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. М., 1953; Некоторые вопросы истории фонетической системы абхазо-адыгских языков. Доклад на 25 Международном конгрессе лингвистов. М., 1967; Особенности лексики, обозначающей родство в абхазско-адыгских языках. Иберийско-кавказское языкознание. Т. XXXI. Тб., 1992; Хагба Л. Р. Названия деревьев в абхазско-адыгских языках. Актуальные вопросы абхазско-адыгской филологии. Карачаевск, 1997; Халбад Т. Х. Вопросы категории определенности в абхазско-адыгских языках. Тб., 1975; Чирикба В. А. К проблеме синхронного анализа системы свистяще-шипящих согласных в абхазо-адыгских языках. Вопросы адыгской филологии. Майкоп. Вып. V. 1985; О некоторых согласных в абхазо-адыгских языках. М., 1986; Общезападнокавказские языки. Реконструкция его фонетической системы и части его лексики и морфологии. Лейден, 1996; Шакрыл К. С. О сравнительной характеристике глагольных суффиксов в абхазско-адыгских языках. Труды АБИЯЛИ. Т. XXVIII. Сухум, 1957; Некоторые лексические и звуковые соответствия в абхазско-адыгских языках. Сухум, 1968.

¹ Ардзинба В. Г. Некоторые сходные структурные признаки хатского и абхазо-адыгских языков. Абхазоведение. № 3, Сухум, 2009; Настоящая статья

Апсуа бызшәа аморфологиатә, асинтаксистә категориакәа алогикатә еилкаарақәеи аҟкарақәеи рыла дрызнейны рыттәара мѡапылгон Шьаҟрыл Т. П.¹

Абызшәадырраҭы абызшәеи уи абызшәа ныҟәызго ажәлар ҭкультуреи еимаданы, аконцептқәа рыла раарцшра иазку ҭыц ицәырцыз аттәарадырратә хырхарта атеориеи аметодқәеи ирықәныкәаны апсуа-адыга бызшәакәа ҭыртәауеит Хаҟба Л. Р., Лихова Н.У.²

Ара иазгәаҭоу аттәарадырратә усумтәкәа рсиа иацуташа рацәазоуп. Аха иаагоугы еилыкка иахдырбоит, апсуа бызшәа иеиуеицшым аганқәа рыла итәуланы ишыттәау. Апсуа бызшәа аттәара алтшәакәа алшара хартәит азеицш ҟазшәа змоу аусумтәкәа реиқәыршәара. Апсуа институт абызшәа аҟәша аусзуѡцәа ирызбеит апсуа бызшәа аттәара алтшәакәа еиҭарыхәацшны, иахьатәи азеицш бызшәадырра иамоу аттәарадырратә харақырала ирызнейны, 5-томк реиқәыршәара: 1-тәи атом – афонетика, афонология, аморфология; 2-тәи атом – асинтаксис; 3-тәи атом – ажәахырҭеиара; 4-тәи атом – алексикология, алексикография, афразеология, аетимология; 5-тәи атом – адиалектология.

является вариантом доклада, прочитанного на Международной конференции в Будапеште в 1974г. и статьи, опубликованные в «Переднеазиатском сборнике» История и философия стран древнего Вавилона. М., 1979.

¹ Шакрыл Т. П. Категория наклонения в абхазском языке (к теории вопроса). Тб., 1981; Морфология синтаксических образований в абхазском языке по материалам высказывающей (истинностной) речи. Сухум, 1987.

² Хаҟба Л. Р. «Апсуара» абызшәатә шьатә. Апсуаттәара №2, Аҟәа, 2006; Хаҟба Л. Р. Фрагменты концептосферы абхазского и абазинского языков. Карачаевск, 2006.; Слово как ключевой концепт абхазско-адыгской языковой картины мира (на материале пословиц). Актуальные проблемы общей и адыгской филологии. Майкоп, 2008; О некоторых моделях пространства в абхазско-абазинской языковой картине мира. Первые международные иналиповские чтения. Сухум, 2011; Культурная семантика концепта «народ» и «родина» в языковом сознании абхазов и абазин. Абхазоведение, № 3, Сухум, 2009; Лихова Н. У. Пространство и время в абхазско-адыгских языках. Изд-во АГУ, Сухум, 2010; Ахырхарта аарцшышәакәа апсуа-абаза бызшәакәа рҭы. Вестник Академии наук Абхазии №3, Сухум, 2011.

АПСУА ЛИТЕРАТУРАТӘ БЫЗШӘА АҦОУРЫХ АХЬТӘ

Апсуа ѡыра ацәыртҭра XIX ашәышықәса 60-тәи ашықәсқәа ирытданакуеит. 1862 шықәсазы, рацхьаза аҟәны, аурыс генерал, атдарауаѡ, абызшәадырѡы-кавказтдәаѡы П. К. Услар иеиқәиршәеит аурыс графика шьатас иатәны апсуа алфавит. Ари алфавит иалеига-леит аурыс нбанқәа псахрада, ишықатцәкьаз еицш, ацыбжьықәкәа – 19, абжьықәкәа – 5. Апсуа бызшәа ачыда шьтыбжьқәа рарбаразы ихы иаирхәеит егырт аурыс нбанқәа мацк рхаҭра псахны, адырга чыдақәа рзапшьны. Урт рыдагы алфавит ахартәаразы иааигоит нбанқәак – алатин, абырзен, ақыртҭа алфавитқәа рыкнхьтә. Иааид-кыланы, П. К. Услар иеиқәиршәаз алфавит иааман 55 дырга.

Абри ахтыс хьтцхьртәны икалеит апсуа ѡыра ацәыртҭреи уи ашьақәгылареи рыкны.

Убри аамтәзы П. К. Услар иацитҭоит иара убас апсуа бызшәа аилазаашьа инартдәуланы иттәаны, «Апсуа грамматика». Иара иахьа уажәраанзагы ахәшьара иамоу мыззацт, абызшәа аттәара знапы алаку зегы уи иқәныкәоит. Абарт ашықәсқәа ирытданакуеит иара убас, рацхьазатәи апсуа шәкәы акаларагы – «Апсуа нбан шәкәы». 1862 ш. ақырсианра айтәшьақәыргыларә агәыц еиҭеҩааит акомиссия чыда анбан шәкәы аиқәыршәаразы. Напхгаѡыс дҟатцан Петербургтәи академия аусзуѡы, аинрал-маиор И. Бартоломеи. Ари анбан шәкәы аилазаашьа ачыда ҟазшәа аман, иахьа иаадыруа анбанқәа излареицшым рацәан, уи х-бызшәак рыла еиқәыршәоуп (апсшәа, аурысшәа, ақыртшәа). Ашәкәы рацхьатәи адакьаҭы иахцәажәоит апсуа шьтыбжьқәа, урт рахьынтә апсуа шьтыбжь чыдақәа еиха иналкааны. Уи иацтцан «Апшәа аҭоурых», аурыс бызшәахьынтә гәыпѡык апсуа тдарауаа иеитаргаз (И. Гьегьиа, Д. Маан, Г. Курцикизе). Убри ашьтахь кыраамтә апсуа ѡыра иацнатартә еицш аҭагылазаашьа амамызт. Уи иацырхаҭахеит ускантәи аамтәзы Апсны иҟаз аконфликттә тагылазаашьа: 1866 шықәсазы атыц змаз Лыхнхьтәи ақәгыларә аурыс хәынтқарра имѡацнагоз «адгьыл рефор-

ма» аҕагыларала, иара убас Аурыс-аҕыркэатэ еибашыра (1877-78) ина-маданы аҕсуаа реиҳарак ҕыркэтылака рахгара, иаанхаз аҕыткгы «ахара зду ажелар» хэа азинкэа рымхра, иаххэап, амшын аҕыкэан 3 км. раахыс анхара. Абарткэа ирхыркыаны, аҕсуа ыра 60-тэи ашыкэскэа рзы ахы зкыз аамтала иеипкыейт. Аха 90-тэи ашыкэскэа инадыркны аурыс хэынтқарра маҕ-маҕ аҕсуаа ирызхыаҕшуа иалагоит.

1891 шыкэсазы Аҕэатэи Ашыхаруатэи ашкол адиректор, атҕарауа, атэылаҕацэ аҕуурыхтҕааҕы И. Д. Маҕавариани уи итҕаҕы 17 шыкэса зхытҕуаз Д. И. Гэлией иҕыцны еикэдыршэейт «Аҕсуа нбан шэкэы», еҕтрыжыуейт 1892 шыкэсазы, иара убаскан заартра иалагаз аҕсуа школкэа рыкны аҕсуа бызшэа атҕаразы ихадаратэ маҕэхэны икалаз.

XIX-тэи ашышыкэса 90-тэи ашыкэскэеи XX-тэи ашыш. ала-гамтеи инадыркны ицэыртҕуа иалагеит атҕарадырра иатҕагылашаз атыҕантэи акадркэа – Ф. Ешба аханы днаргыланы, Д. И. Гэлиа, А. И. Чоҕуа, С. И. Чанба, Д. Г. Маан, А. И. Чыкэбар, Н. С. Патеипа уб. итҕ.

1909 шыкэсазы иеицырдыруа ауаажэлартэ усзуҕы, жэлэр рыр-тҕаҕы А. М. Чоҕуа (1879-1965) еикэиршэейт – «Аҕсуа буквар» ҕыц. Ари абуквар уаанзатэи абукваркэа излареипшымыз раҕэан, аха уи иацымызт асахыа цэыргаҕэцэ, атехникатэ мзызкэа ирыхкыаны. 1914 шыкэсазы уи ирееины иеитэтижыуейт, акырза еиҕтэны – атэксткэа асахыаҕэа рыцҕаны, излаҕыз абызшэа еиҕтэны.

Аҕсуа ыра аҕиаракны атҕак ду аманы икалейт 1905 шыкэсазы иеиҕкааз Аиҕагаратэ комиссия аусура. Уи иалахэын аҕсуа тҕарадырра ахатарнаккэа азэырыҕы: Д. Маан, Н. Ладариа, А. Ажэанба, К. Маршыан, Н. Патеипа, Ф. Ешба, А. Чукбар, Д. Гэлиа. Урт еитаргеит, зегь раҕхыаза иргыланы, имачымкэа ауахэаматэ шэыкэҕэа, иара убас иеиуеипшымыз аҕытанхамҕа, ахэшэтэра, атҕара, акультура ирыдхэалаз аусумтаҕэа. Ари акомиссия ахатарнак Ф. Ешба раҕхыаза акэны еикэиршэейт аҕсышэала ахасабратэ ртҕага шэкэы, иара убас «Аҕхыараҕэа рзы ашэкэы» (1908-1911). Аҕсшэхэ еиҕаҕаны артҕага шэыкэҕэа ирныртон аурыс шэкэыҕэа И. А. Крылов, Л. Н. Толстои ухэа рсахыаркыратэ ыымтаҕаҕы.

Аҕсуа жэлэр ркультуратэ пстазааракны хтыс дуны икалейт аҕсуа сахыаркыратэ литература, насгы аҕсуа газет «Аҕсны» рцэыртҕара. 1912 шыкэсазы Д. И. Гэлиа итижыуейт исахыаркыратэ ыымтаҕэа

реизга, «Ажэеинраалакэеи ахызыртэраҕэеи» захызыз. Убри ина-штырххны итытҕуа иалагеит ускантэи аамтазы иааитҕагылаз аҕсуа шэкэыҕэа ҕарацэа рсахыаркыратэ ыымтаҕэа: С. Чанба, И. Коҕониа, М. Ахашба, З. Дарсалиа, М. Лакырба уб. итҕ. 1919 шыкэсазы аҕсуа газет «Аҕсны» адакыаҕэа ирнылейт Д. И. Гэлиа раҕхыазаатэи иажэабжы каймат «Атэым жэфан атҕака», иара убас С. Чанба ирҕиамта раҕхыазаатэи аҕсуа драма «Амхыаҕыр». Абарт зегьы аҕсуа ыыратэ литературатэ бызшэа хыдыркит, ашыата рхыит. Аха ускантэи аамтазы аҕсуа ыыратэ-литературатэ бызшэа амэхак тбаахартэ, дымкрада иҕиартэ еипш аҕагылазаашыа ыкамызт, уи ахархэара тшэан, ицкын. Ахархэара тбааны, ҕышэала аҕкыаны, ахэааҕэа еитцыхны иҕиартэ еипш аҕагылазаашыа аиуейт Асо-вет мҕра анышыаҕыла ашытахы. Уи иадхэалан кытаҕыцхыаза, қалакыцхыаза ашколкэа раартра, артҕага шэкэҕэа рапҕара, агазеткэа, ажурналкэа ртыжыра, атҕарадара аҕыхразы аҕсуа ликбезкэа раартра, хкы раҕэала аурысшэхыынтэ асахыаркыратэ ыымтаҕэа реиҕагара, иара убас аҕсуа сахыаркыратэ литература аҕиара дынгылада амҕа азаартра, ашэкэҕэа рыҕара агэаццыхэара рызтэ аҕагылазаашыаҕэа рцэыртҕара уб. итҕ.

Ишдыру еипш, алитературатэ бызшэа амилаҕ культура аформакэа ируакуп. Уи ашыаҕылареи аҕиареи зыдхэалоу ажелар рсоциалтэ, рзеипш уаажэлартэ, аекономикатэ тагылазаашыаҕэа роуп. Абызшэа ҕиоит, иара ахатэы аҕнуткэатэ закэанкэа ирыкэыр-шэаны, ажелар рыцстазаараҕы иаакало ахтыскэа, аитакраҕэа зегьы анырцшуа. Аха зны-зынла иеиуеипшымыз аҕагылазаашыаҕэа ирыхкыаны абызшэа анызуа ыкоуп, еҕырт абызшэаҕэа ианрылазуа. Ус шака бызшэа ызхыоузеи адунеиаҕы, аха аҕсуа бызшэа, иаҕыа дынгыла аиузаргы, ишааиц иааиуейт. Аҕсуа литературатэ бызшэа изнысыз аҕиаратэ мҕа азгэатаны, уи иахтысыз аҕсахраҕэеи аитакраҕэеи ирҕыртцшыны, иршоит периодла. Алитературатэ бызшэа периодла ашара азтҕара раҕхыаза дазаатгылейт А. Н. Генко. Уи цэыртци уажэи рыбжыра, иахэтаны ипхыазейт х-периодк рыла ашара: актэи апериод хэа ипхыазейт 1865-1895 ш.ш. ирытҕанакыз аамта, раҕхыаза аҕсуа бызшэа литературатэ бызшэак ахасабала ахархэара реаназыршэа «Аҕсуа буквар» аикэыршэараҕы, иара убас Бартоломей иеиҕагамта, «Иааркыаҕу ицшыоу аҕуурых» акны.

Афбатэи аперіод хэа ипхъазоит 1892-1921 ш.ш. К. Мацавариани Д. Гэлиеи рбуквар антѳтыцыз инаркны, Асовет мчра шыақэгылаанза.

Ахпатэи аперіод – 1921 ш. инаркны, иахъа уажэраанзатэи аамта, мамзаргы Асовет мчра анышыақэгыла аахыстэи аамта. Абри аамта инаркны апсуа литературатэ бызшэа, зегь рапхъаза иргыланы, апсуа сахьаркыратэ литература аѳиара инамаданы, еиха-еиха аеартбаауеит, аеарыцкъоит, ибеиахоит, апсуа бызшэа алшарақэа зегьы цэырнагартэ еипш атагылазаашъа аиуеит. Абри инамаданы, абызшэадырфы В. Х. Концъариа иахэтаны илыпхъазеит алитературатэ бызшэа ихадоу ѳ-периодкны ашара: асовет мчра шыақэгылаанзатэи, ианышыақэгыла ашьтахьтэи.

Апсуа литературатэ бызшэа адиалекттэ шыата

Ишдыру еипш, П. К. Услар апсуа алфавит айқэыршэараан дыкэныкэеит бзыптэи ашьтыбжь еилазаара, уи зегьы реиха ииашоу, ицкъоу хэа иазыпхъазаны. Бзыптэи адиалект шыатас ироуит рапхъатэи акыпцхь тыжымтақэа акымкэа-ѳбамкэа. Зегь рапхъа-за иргыланы Услар ихата иеиқэиршэаз рапхъазатэи апсуа грамматика «Кавказ аетнография. Абызшэадырра. Апсуа бызшэа» захь-зыз. Уи иагэылоуп 300 цыра ирзынапшуа апсуа ажэақэа, насгы апсуа фольклортэ рѳеиамтақэа, урт бзыптэи адиалект акнытэ иаагоуп. Имачым анаѳстэи атыжымтақэагы, бзыптэи адиалект зныпшыз: артцага шэкэкэа, аурыс бызшэа ахынтэ иеитагаз ауахэаматэ литература, аурыс шэкэыѳѳцэа рырѳеиамтақэа. Урт атыжымтақэа ирныпшыз бзыптэи адиалект ачыдарақэа иреиуоуп:

- 1) бзыптэи ашьтыбжь чыдақэа;
- 2) бзыптэи адиалект ажэақэа;
- 3) акаттарба аамтатэ формақэа;
- 4) атагылазаашьатэ элементқэа **ахь, ан, ш** рхатыцан – **х, с, з, с'** з' рхархэара;
- 5) абжыка ттэара уб. итц.

Аха, нак-нак абжыуатэи адиалект апыжэара аиуа иалагеит. Уи ахытцхьртаѳы дгылан Д. И. Гэлиа. И. Бартоломеигы рапхъа идикылеит бзыптэи ашьтыбжькэа, аха нас, афыра еиха армариаразы, мап рцэикуеит. Абжыуатэи адиалект ахь аиасра рапхъатэи шыаѳақэаны

ипхъазатэуп афыракны бзыптэи ашьтыбжькэа ралыршэара (**з', ц', тц', з', с', х'**). Егьырт даѳа ѳ-шьтыбжьык **жэ, шэ** рвариантқэа **з'⁰ с'⁰** ишыказ иааныжын, избан акэзар арт ашьтыбжькэа ускантэи аамтазы абжыуатэи адиалектгы иаман.

Егьырт абызшэатэ акқэа – алексика, аморфология, асинтаксис, нормак иазааганы, диалектк асистема икэныкэо икамызт. Иубартэ иѳоуп апсуа культура аусзуѳцэа, атцаралашара алартцэаѳцэа, ашэкэыѳѳцэа гэтакыс ишрымаз апсуа бызшэа – апсуа жэлар рбызшэа абеиарақэа зегьы, диалектла еилымхкэа, апсуа ыыратэ бызшэа иаднакылар шыртахыз, ишахзызаауаз. Абасала, апсуа ыыратэ бызшэа, ианцэыртц, рапхъатэи ашыаѳақэа инадыркны, икэныкэон ажэлар ыырхэалатэи рцэажэаратэ бызшэа аѳ-диалектк ирымаз абеиарақэа. Аха алитературатэ бызшэа, иара атцакытцэ-кьала хазнеиуазар, уи аѳиара зыдхэалоу, ихадароу – рапхъатэи асахьаркыратэ профессионалтэ литература ацэыртцреи, уи нак-нак аизхареи, аитцытцреи роуп, ажэлар рѳапыцтэ хэамтеи рѳапыцтэ-поетикатэ традиция шыатас измоу. Хэарада, егьырт абызшэатэ стилькэа: анаукатэ-ртцаратэ, апублицистикатэ, ухэа ртцакгы мацзам, аха асахьаркыратэ литература абызшэа аилазаашъа аганқэа зегьы шаныпшуа еипш, урт ирныпшуам: алексика, аморфология, асинтаксис. Убри азы уамашэа ибатэзам зны-зынла алитературатэ бызшэа азбахэ анцэыртцлак, иаразнак асахьаркыратэ бызшэа изадырхэало, уи амацара акэушэа тцакыс иамоу. Абжыуатэи адиалект ачыдарақэа рныпшуеит И. Бартоломеи ибуквар, уи иацнатцоит 1892 ш. рзы итытцыз «Апсуа нбан» (К. Мацавариани Д. Гэлиеи рѳымта), «Апсуа нбан шэкэы» (1906 ш.), «Арифметика», «Апхъаразы ашэкэы», Ф. Ешба иѳымтақэа (1908 ш.); «Апсуа нбан» – А. Цочуа иѳымта (1909 ш.) уб. итц. Аха ускантэи аамтазы, егьырт аѳымтақэа итытцуаз, еихарак аурыс бызшэахынтэ аитагамтақэа рыкны, адиалектқэа аѳбагы еилацсаны рхы иадырхэон, избан акэзар, уи знапы алакыз урт рхатарнакцэа дара ирдыруаз адиалект икэныкэон, алитературатэ бызшэа нормак иазааганы иахьыкамыз иахкьаны. Абасала, акыр аамта адиалекттэ вариантқэа аѳбагы акыпцхь аѳы атып рыман.

Айтагаратэ комиссиа атцакы апсуа литературатэ бызшэа ашыақыларей афеиарей рыкны

XIX ашышыкэса афбатэи азбжазы Апсны еифкаан ақырсианра айташыақыргыларазы ахеилак. Уи ахеилак иалаз руснапы адыркуеит ақырсиан шөкөкэа реитагарала. Убри инамаданы еифыркааит «Айтагаратэ комиссиа», атцарадырра знапы алакыз, рапхьатэи апсуа интеллигентцэа азэырфы алархэны (И. Ладариа, Г. Шервашизе-Чачба, Н. Патеипа). Урт аамта кьафла итрыжыит аурысшэахьынтэ еитаганы ауахэаматэ шөкөкэа – 10-ка ирзынапшуа. 1912 ш. Д. Гэлиа иеитегоит «Евангелие». Ари аитагамта иацназго иахьа уажэраанзагы иказам. Иахьа ахархэара инартбааны иаиуртэ еипш атагылазаашьа икалаз инакэыршэаны, ари ашөкэи ишыкатцөкьаз еитатрыжыит. Ажэларгы гэхэарыла ирыдыркылеит, ирылатцэаны икалеит. Убри ашытахь «Айтагаратэ комиссиа» ыиасуеит асахьаркыратэ ымтакэа реитагарахь: Крылов, Толстои, Ушински ухэа азэырфы. Урт реитагарафэи аказара ду аадырцшит апсуа тцарауаа: Ф. Ешба, А. Чукбар, Н. Патеипа, Д. Маршбан, аха уеизгы ари аус еиха изкэыгөгэоз Н. Ладариеи, Н. Патеипей, Д. Гэлией ракэын. Урт, апшышэа шрымамызгы, убас казарыла еитаргеит, иахьа уажэраанзагы ирыцназго мацуп. Айтагафцэа апсшэафэи аилкаара фыцкэа ирышыашэалаз атерминкэа ахьырпыхьамшэоз акнытэ, даара ауадафракэа рцынгылон, насгы апсшэеи аурысшэеи рструктура ахьеикэымшэоз иахькьозгы мацмызт. Апсуа еитагафцэа убри аамтазы акыр аитагаратэ пышэа иахысит, акыр стадиакэа рнапфэи иааргеит, рапхьатэи аитагамтакэа рыкны ипыршэеит еиуеипшым аитагаратэ методкэа – «зхы иакэиту» (свободный перевод), «ишыкатцөкьоу» ала аитагара (буквальный перевод), иазааигэоу аметод (приближенный). Зхы иакэиту аметод ала иеитаргаз рыкны ирыпсахуан афырхацэа рыхьзкэа, ахтыс ахьымфопысуа атып, атцаскэа, акабзкэа. Урт зегы Апсни апсуааи ирыдырхэалон, еиха ирзааигэаны, еилыркаартэ икаларц азы. Ари аметод егырт ажэларкэагы рхы иадырхэон, апсуаа рымацара ракэымкэа.

Убри ашытахь ииасуеит афбатэи аметод ахь, афбатэи астадиахь – «ишыкатцөкьоу» аитагарахь (буквальный перевод). Аха ари

аметодгы еихагы ауадафракэа ацын. Ишыкатцөкьоу аитагаразы иалпшаатэуп аитагамта иахэтоу иашьашэалоу ажэакэа, атерминкэа, ажэеидхэалакэа. Уи злауадафыз, афыратэ традиция нага змаз, абызшэа аганкэа зегы рыла ифеианы иказ аурыс бызшэа афыра змамыз апсуа бызшэа уи ханартэартэ еипш алшара аамызт. Аурыс ажэакэа, атерминкэа апсшэафэи ирышыашэалоу анырмоулак, ма фыц иапыртцар, ма ишыкоу иаанрыжыр акэхон. Ишыказ иаанрыжыуаз мацзам, аха фыц иапыртцоз еихагы еихан, рцакы иазхэыцны, апсуа ажэахыреиаратэ матэахэкэа рхы иархэаны, ма ажэа ахэтакэа хазы-хазы еитаганы реибытарала (калькирование), мамзаргы апсуа ажэытэ ажэакэа атцакы фыц рытарала. Ускантэи аамтазы ишыкатцөкьаз аурысшэахьынтэ иаларгалаз иреиуоуп, иаххэап: аперо, аручка, атетрад, ашкол, апарта, акласс... Ажэа ахэтакэа хазы-хазы реитагарала ишыақыргылаз ажэакэа иреиуоуп: акатцарба, ахьызка, аказшьарба, ацынгыла, арлахэыра, апынгыла, ашытынгыла уб. итц. Хэарада, рапхьатэи аитагамтакэа ирнымпшыр ауамызт аказара згу, ихьысхау анапымтакэа, аха урт хэычы-хэычла ирееиуа, афыра арманшэалара, арыцкыра есымшааирагы арбеиара, арфеиара амфа ианын.

Ишдыру еипш, абызшэа иаднакылазом ихытхэаны, мчыла икатцоу ажэакэа. Аханатэ инаркны, имачым ус ихытхэаны, мчыла икатцаз абызшэа иаднамкылаз ажэакэа: упнытэ «ближний», апхьахша «первенец», хөазэ «триединый», аиааифы «победитель», адахэтар «доктор».

Апсуа еитагафцэа ипыршэоит иара убас «иазааигэоу» аитагаратэ метод (приближенный метод). Ари аметод рхы иадырхэон иеитарго ажэа иашьашэалоу апсшэафэи ирпыхьамшэар. Ускан ирпшаауеит тцакыла уи иазааигэоу ажэа. Ус еипш иеитаргаз ажэакэа иреиуоуп, иаххэап: проповедь – ауаз; царь – апсха; отечество – ашыамдгыл; чудеса – амбатэкэа; помилуй – хрыцхашьа; неблагодарный – апхамшьа; плод – ашэыр. Ари атыхэтэантэи ажэа атцакырацэа змоу ажэоуп, иаанагар калоит: алтцшэа, амгэарта итоу ахэычы. Ауахэаматэ шөкөкэа рыкны иахцылоит: «*Анцэа дзыхшаз атыпха, бгырзгала, дныхэоуп бымгэа иалпыз ашэыр (плод)*». Хэарада, ас еипш иказ, атцакы рацэа змаз ажэа аитагафцэа арфашьар алшон. Аха иааидкыланы хыхь иарбоу аитагаратэ метод ирнатаз рацэоуп.

Агазет «Ацсны» атцакы апсуа литературатә бызшәа ашыақыргыларә аґы

Ишдыру еипш, 1919 шықәсазы Ақәа итґтцуа иалагеит апсуа газет «Ацсны» (1919-1920 шш. рзы). Редакторс даман Д. Гәлиа. Агазет ианылон, алитературатә ґымтақәа реипш аинформация-пропөгандатә қазшыа змаз аматериалқәа. Қыпхытә органс иказ иара акзатқәык злакәыз ала уи адақьақәа рыкны апсуа жәлар рыпста-заара аганқәа зегыы рыла иаанарпшуан: ашқолқәа ртагылазаашыа, аполитикатә, азеипш-уаажәларратә, акультуратә, ақытанхамґатә зтаарақәа. Апсуа газет апсуа милат ринтелигенция ґ-напыкла аус адырулон, рымч-рылша зегыы уи иазыркуан. Урт иреиуоп: Д. Гәлиа, С. Чанба, Д. Алания, М. Чалмаз, М. Булиа, М. Ахашба, И. Қоғония, Н. Патеипа уб. итц. Абри агазет иабзоураны, ишыақәгылеит апсуа публицистикатә стиль. Уи даараза иацхраауеит апсуа бызшәа ажәартә еилазаара арбеиара, иаланағалоит иеиуеипшым азеипш-уаажәларратә, аполитикатә, атцаралашаратә терминология, уаанза ахархәара змамыз астильқәа. Ари аус аґы иалкааны рызбахә хәатәуп Д. Гәлиа, С. Чанба, М. Ахашба, З. Дарсалиа рсахьаркыратә ґымтақәа рстиль; З. Бения, Д. Алания, С. Чанба, М. Лакырба рпублицистикатә, рполитикатә статиақәа рстиль. Атермин ґыцқәа рапцараґы ахархәара рауан, зегыы рапхьаза иргыланы, апсуа ажәытә ажәақәа, атцак ґыц рытаны, рхырхарта псахны, иара убас аурысшәахынтә ажәа ахәтақәа хазы-хазы апсшәахь реицағарала ажәа ґыцқәа апырцон (калькирование). Аха, уеизгьы, аурыс ажәақәа, мамзаргьы адунеижәларбжьаратә азеипш ажәақәа псахрада, ишыкатқәкьаз иаларымғалар ауамызт. Атцаралашара, аполитика, акультура, аказара, амедицина ухәа ирыдхәалаз астатиақәа рґы иахпылоит ус еипш икоу атерминқәа: *агазет, апартия, ауезд, абольшевик, аменьшевик, ареволюция, аконтора, аредактор, ашқол* уб. итц. Агазет иеиуеипшым ақәшақәа (апхьажәа, акультура-информациятә хроника, асахьаркыратә литература) иаадырпшуеит дасу дара рхатәы стиль. Иаххәап, аинформациятә статиақәа ирныпшуеит ахәоу қьаґқәа: «*Пуришкевич дицыґеит*», «*Одесса абольшевикцәа ишытырхит*», «*Абольшевикцәа Киев иазааи-гәахеит*» уб. итц.

Апропөганда-агитациятә қазшыа змаз астатиақәа ироуит иара убас рхатәы стиль: арацәа хыпхьазара, актәи ахаґырбага ахархәара: «*Зегыы азәк еиґш хыпхьылароуп*», «*Хкыпхьылароуп*», «*Ирласны аус еицахуроуп*», «*Ихалшио аус хыпхьылароуп*». Ускантәи аамтазы алитературатә бызшәа нормак иазаағаны, изықәнықәаша апқарақәа злақамыз ала аномерқәа рґы иахпылоит еилапсаны аґра, дасу иидыруаз адиалекттә форма дахықәнықәоз иабзоураны. Аха уеизгьы бзыптәи адиалекттә формақәа апыжәара рыман, икалап бзыптәи адиалект ашыатала иаауаз аґыратә традицияқәа ирытцархәозар. Убри ағанахьала иалукаартә икоуп Д. Гәлиа иґымтақәа. Ирацәоуп абжьыуатәи адиалект ахатарнак Д. Гәлиа ихы иаирхәо бзыптәи адиалекттә формақәа, иаххәап:

1) атагылазаашыатә элемент **ахь** ахатыпан **ах**: «*Абри ашәқәаґы М. Алакырба даара гәала дус имоуп апсуа газет «Ацсны» апхьара ахиатәамхаз* (Ацсны, № 41); *Мыстаґа ишулакгьы апсы мазала дғаны иґы иахаирхәаз адәхыґш акны днағаны дыижит* (Ацсны, № 2, 1919); *Зны қытқак аґы дахнеиз ауха сасра цьаргьы днармышытит* (Ацсны, № 5); *Дахцашаз иахәаны амґа дықәиґеит* (Ацсны, № 5); *Ахәычы дахышытәз днеин акәтаґь қәпшы наширкыит* (Ацсны, №, 1919);

2) **О** ахатыпан **уа** ма **оуа** уажәтәи аамтақны ахархәара: *Аґы антоутәуа аеныцәкьа рыжәтәыс ихәартам* (Ацсны, № 6); *Аґы цқьа ианхуоу ауп рыжәтәыс ианбзиоу* (Ацсны, № 6); *Егьырт амитатқәа икарцуа харгьы икахцароуп* (Ацсны, № 6); *Уск акацара шхаламшоуа дхарбеит*; *Ацара ауп аоґы дтызгоуа, иапхьака дызгоуа*;

3) **Он** ахатыпан **уан** (акатцарба ииасхьоу инағзам аамта): *Абна илан, рхы рыхьчуан*; *Аґыцьагьы еицын, бзия еибабуан*;

4) **Уеит** ахатыпан **уоит** (акатцарба уажәтәи аамта): *ажә ақәра ахапцқәа рылоуп излардыруа, наґысгьы атәыґалагьы ирдыруоит*; *Ахәгьы еиґа идухуоит* (Ацсны, № 3).

Аґырпштәқәа ишахдырбо ала, Д. Гәлиа еснағь дашытан излауала апсуа бызшәа армариара, уи атцара мариахарц азы, убри инамаданы ашытыбжьқәа рхыпхьазара рырмацра. Машәырла икамлеит уи бзыптәи адиалект акны атып змаз иеилоу ашытыбжьқәа рырмариара апроцесс азхьацшра: **хь** → **х**, **хә** → **х**, **тә** → **т**, **ә** → **и**, **тә** → **т** ахь.

Д. Гәлиа, еснағь тцарадыррала зегыы ирхыхәхәоз, изғәамто иқамызт ашытыбжьқәа рырмариара апроцесс абызшәа адеипш

акны иамаз атцакы. Уи иахэтаны ипхьазазар акөхап арт аформақәа алитературатә бызшәа иазныжьзар еиғуип хәа (**хь** ахатыпан **х** ахархәара еипш икоу).

Ацсуа литературатә бызшәа аструктура аҗиара

Ишдыру еипш, алитературатә бызшәа, иара атцакытәкьала хазнеиуазар, уи аҗиара еихарак изыдхәалоу рацхьатәи асахьаркыратә профессионалтә литература акалареи, уи нақ-нақ аизхазыгьареи роуп, ажәлар рҗапыцтә хәамтәқәа, рҗапыцтә поетикатә традициакәа шыатас иаманы. Хәарада, егьырт абызшәатә стильқәа аттәарадырра-рҗиаратә, апублицистикатә ухәа ртцакгы мацзам, аха асахьаркыратә литература абызшәа аилазаашьа абызшәа аганқәа зеггы шаныпшуа еипш, урт ирныпшуам. Убри акнытә уамашәа иубо икам зны-зынла алитературатә бызшәа асахьаркыратә бызшәа изадырхәало, иаанаго уи мацара акәушәа ргәы изабо. Ацсуа сахьаркыратә литературатә бызшәа ашыақәгылареи аҗиареи рыхьз адхәалоуп уи ахытхьыртаҗы игылаз Д. Гәлиа инаиркны, С. Чанба, А. Чочуа, М. Ахашба, иара убас урт иаарытцагылаз абицара җыц: И. Коғониа, З. Дарсалиа, М. Лакырба, И. Папаскыр, Б. Шьынқәба уб итц. Ацсуа литература арҗиарақны аус хадақәа мҗацган 1920-30-тәи аш. рзы. Убри аамтәзы ауп ашыақәгылара ианалагагы иеиуеипшым ацсуа литература ажанрқәа: ажәабжь, ажәеинраала, адрама. 1925ш. азы Н. Марр ибзоурала иаартын ацсуа бызшәеи алитературеи р-Академиа. Уи алитературатә бызшәа аҗиарақны иалнаршаз аусқәа мацым. Зеггы рацхьаза иргыланы, иазгәататәуп А. Ахашбеи В. Кәыкәбеи иеиқәдыршәаз ацсуа-аурыс, аурыс-ацсуа жәарқәа. 1930 ш. азы ари Академиа итнажьит иара убас абызшәадырреи алитературеи ирызкны атерминологиатә жәар. 1933 ш. азы итытцует Д. Гәлиа иусумтә «Ацсуа бызшәа иаазыркәҗу аорфография». Ари аусумтәҗы рацхьаза акәны ишыақәыргылоуп ацсуа җыразы иаку ацкарақәа.

Абызшәадыршы В. Кәыкәба ари аусумтә дахцәажәо иҗуан: «Ииашаны иеиуеипшым абызшәа аформақәа рыкнытә иалкаатәуп, инормоуп хәа ишыақәыргәҗатәуп руак, аха уи иаанагом акы

иашоуп, егьи иашам хәа. Абызшәа аформақәа зеггы иашоуп, урт ртоурыхтә җиара аганахьала хәхәапшуазар, аха аҗраан җышыапқараны акы алхтәуп, зеггы ирзиуеипшны икатцатәуп». Д. Гәлиа иусумтәкны адиалекттә формақәа руак алхны инормоуп хәа ишыақәыргәҗәаз ыкоуп, аха җба-җба вариант ззынижьызгы кәлеит.

Анормақәа рышыақәыргыларакны дзыкәныкәоз абжьуатәи адиалект ауп. Иаххәап:

1. Уажәтәи аамтәтә формақәа – **уаит, уеит, уоит, оит, от** рахьынтә – **оит**: *икасҗауаит, икасҗуаит, икасҗуеит, икасҗуоит, икасҗоит* → **икасҗоит**;

2. Икалаша аамтәтә рбагақәа – **лагы, лакь, лак** рахьынтә – **лак**;

3. Асуффикс **натцы, натца** рахьынтә – **натца**;

4. *Атаҗцәа, атҗаацәа* рахьынтә – *атҗаацәа*;

5. *Ахалара, ахәнара* – рыҗбагы уб. егь.

Хә. С. Бҗажәба 1958 ш. азы итҗиҗуеит «Ацсуа аорфография ацкарақәа» захьзыз иусумтә, ацсуа литературатә бызшәа анормақәа рышыақәыргыларазы иалхыз акомиссия иднатцаз ала. Автор ари аусумтәкны ацсуа литературатә бызшәа нормак азаагаразы иеиуеипшым абызшәатә вариантқәа рахьынтә акы алкаараҗы дшазнеиз, урт шака абызшәа иалатцәаз, асахьаркыратә җымтәқәа рыкны апыжәара ироуз ауп. Абри иаҗырцшны анорма ашыақәыргыларакны җба-җба форма нимыжьыр амуа атагылазаашьа ахьцәыртцыз кәлеит, аха излауала урт рацыхра иеазишәеит.

1. Уажәтәи аамтәкны акатцарба ашыаҗа **а** ала интцәозар иҗтәуп – **оит**, ацыбжьыкақәа рыла интцәозар – **уеит** (*дҗоит*, аха *дыҗуеит*);

2. Акатцарба ашыаҗа **аа, хә, у, и** рыла интцәозар, иҗтәуп **уеит** – уажәтәи аамтәкны, **уан** – ииасхьоу аамтәкны (*дҗахәуеит, дҗахәуан; иҗуеит, иҗуан*);

3. Атагылазаашьатә элементқәа рыла ишыақәгылоу аинфиниттә катцарбақәа рыкны иҗтәуп **-ш, -ахь** (**с, з, с', з', ах** ракәымкәа): (*дышцо, дахьцо*);

4. Ажәақәа рыҗнутцка ма ртцыхәтә абжьыка ацны ма иацымкәа иахцыло рахьынтә иалхтәуп абжьыка зцу: *алабақәа* (*алабқәа* акәымкәа), *агыама* (*агьам* акәымкәа), *аҗага* (*аҗаг* акәымкәа), *агәара* (*агәар* акәымкәа), *аҗаша* (*аҗаш* акәымкәа), *амҗыша* (*амҗыш* акәымкәа).

5. Ажәәқәа рыфәнутқәа ма рынтәамтәфәы **а/ы** аныкоу, ифәтәуп **ы** – *ацъыба* (*ацъаба* акәымкәа), *аңхын* (*аңхан* акәымкәа) уб. итц.

Ацсуа литературатә бызшәа рацхьатәи ашьафәқәа инадыркны бзыптәи адиалект акнытә иалалаз ажәәқәа рацәоуп. Хә. Бҭажәба арт ажәәқәа алитературатә бызшәа иазныжътәуп хәа ипхьазеит, урт абжыгуатәи авариянтқәа шрымоутгы: *ацъықәреи* – *аңш*, *анаиша* – *акъынтыр*, *ажыга* – *абаха*, *ахьчәпәыр* – *аңарчалыкь*, *аацәа* – *асакь*, *ашьыршьаф* – *азынңиар*...

Абасала, ацсуа литературатә бызшәа еиднакылоит ихадароу, еиха иманшәалоу аморфологиатә, асинтаксистә, адиалекттә чыдарақәа. Убри ала иалкаауп афонетикатә еилазаареи, аморфологиатә структуреи, ишьақәыргәғәоуп ихадароу аорфографиатә пқарақәагы.

Алексика аганахьала азтәара аартуп, избан акәзар, алексика зеггы реиха ацсахрақәа зымароу хәтоуп. Ирацәоуп матәарк арбаразы адиалекттә вариантқәа ахархәара ахьроуз, матәарк ф-хьзык анаиуа, ма ажәак афонетика-морфологиатә вариантқәа аманы: *акәырчыжь* – *абарбал*, *агәацәхь* – *агәацәкра*, *аашьышь* – *аҳәацыс*. Ацсуа диалекттә ажәәқәа алитературатә бызшәа ахатәареи, арбеиари рыкны цымкрыда иахьынзахәтоу ахархәара роулароуп, аха алитературатә бызшәа атцарадырра алартцәара инадхәаланы, иара еиха-еиха ахархәара тбаахоит, адиалектқәа рчыдара ләкәуеит.

Абызшәа ажәартә еилазааракны зеггы реиха ифәио, зыгәзыртбаауа хәтоуп атерминология: аполитикатә, атцарадырра-техникатә, артцага-педагогикатә ухәа рыла. Арака иазгәатәтәуп иаидкылану аурыс бызшәа анырра иканатцә, аха уеизгы апыжәара амоуп ахатәы бызшәатә матәахәқәа рхархәарала атерминқәа раццара.

Ацсуа бызшәа азеипшуаажәларратә функция еиха-еиха аеартбаауеит, адстазаарафәы икало ацхьацарақәа ирыдхәаланы. Атерминология ашьақәгыларакны, рацхьазатәи аамтәқәа инадыркны (афәыра анцәыртц аахыс), атерминқәа аус рзура иафәуп. Рацхьаза XIX ашәышықәса 30-тәи ашықәсқәа рзы иаццан «Атерминология, аорфография ркомитет». Уи иалан З. Агрба (ахантәафәы), В. Кәыкәба (амазаныкәгаф), Д. Гәлиа, С. Чанба, А. Хашба, М. Ахашба, Н. Таркыыл. Ари акомитет алахәылацәа 1935 ш. азы русурафәы изықәныкәаша алкаақәа шыақәдыргәғәоит:

1. Иеиуеипшым аполитикатә, анаука-техникатә терминқәа (ацсуа бызшәафәы икам) аагалатәуп аинтернационалтә ажәеилазаара акнытә;

2. Ахархәара рзутәуп ахатәы ажәәқәа. Урт рахьынтә иалкаатәуп еиха ажәлар ирылатцәоу.

Атерминологиатә усурақәа нақ-нақ, иеиуеипшымыз атагылазаашьақәа ирыхьканы, акыр инкылану икан (1930-50-тәи шш.) Сталини Бериеи рнапхгарала Қырттәыла аихабыра имфәпыргоз ацәгыарақәа ирыдхәаланы. Аха 1954 ш. азы атерминологиатә усура шьтәытәуа иалагеит. Убри аахысу уажәи рыбжәара ацсуа бызшәа иаланагалеит тыхәапцәара амазамкәа ицәыртцәуа адырра фыцқәа азырбаша атерминқәа, ажәа фыцқәа.

Иеиуеипшым аамтәқәа рзы ацсуа фыратә литературатә бызшәакны ицәыртцыз ажәа фыцқәа, атерминқәа рахьынтә икоуп даараза иманшәалахаз, жәытәаахысгы иказ ахатәы ажәоушәа иахьа игәнахкыло. Иаххәап, аграмматикатә терминқәа:

ахьызкә – ахьызкә – ахьз акнытә ишьақәгылаз;

ахьызцынхәра – ахьз ацынхәра акнытә;

аказшьарба – аказшьа арбара акнытә;

акатцарба – акатцара арбара;

ашьтынгыла – ашьтахь агылара;

апынгыла – апхьа агылара уб. итц.

Ишаххәахьоу еипш, имачым атцарадырра иадхәаланы ишиашоу аурыс бызшәахьынтә иаланагалаз атерминқәагы: *аручка*, *аперо*, *ашкол*, *акласс*, *апарта*, *атетрадъ*, *ажурнал*. Урт рхыпхьазарафәы икоуп атцакы фыц зауз ацсуа жәытә ажәәқәа: ашәкәы – адинхатцаратә цакы змаз ахәацъа шәкәы, иаххәап, ацәа итазны, ацшьыркца асахьа атаны рыхәда иахыршьуаз – алапш шәкәы; атцара – иарбанзаалак акы атцарахьынтә ашколтә царала ахархәара: ихәартам, ибзиоуп – ахәшьаратә атцаратә балқәа рахь аиагара – ихәартам (2), даара ихәартам (1), ибзиоуп (4), даара ибзиоуп (5). Имачым иара убас аурыс бызшәахьынтә ажәа ахәтәқәа хазы-хазы реитагарала иапыртцаз ажәәқәа: *асахьатыхра*, *аңсабаратцәара*, *ахсаала*, *аңышәара атцара*, *ашәкәытра*, *амишынңа*...

Урт рышьақәгылашьа зеипшроу иафәырпшны, иазгәатазар кәлоит абарт реипш икоу ихадароу ажәахырфәиаратә хкқәа:

1. Апсуа бызшәа аматәахәкәа рхархәара;
2. Апсуа бызшәеи аурыс бызшәеи рыматәахәкәа реибытара;
3. Аурыс ажәакәа апсуа грамматикатә рбагакәа рыцтара;
4. Аурыс ажәакәа хәта-хәтала реиҥагара (калькирование);
5. Апсуа жәытә ажәакәа атцакы ҥыц рытара.

1971 ш. азы еиҥкаан ахәынҥқарратә комиссиа. Ари акомиссиа хыкәкыс иаман апсуа литературатә бызшәа аҥиара апроцесс напхгара азура, амҭакәтара, уи зегъы ирзеипшумилаттә бызшәаны иҥаларц азы ишахәтоу апсуаа ркультура аматц азнауртә еицш. Хыхь иарбоу ажәахырҥиаагатә хккәа ирыбзоураны, абызшәа аганкәа излахәтәааз даара ирацәоуп: аттәарадырра-техникатә, азеипшуаажәларра-политикатә, аекономикатә, амедицинатә, ақытанхамҭатә, атцаратә-арҥиаратә ухәа уб. итц. Зхала иҥоу атерминкәа инарываргыланы абызшәа хатәауан иара убас ажәеицаиракәа, афразеологизмкәа, аҥыц еилкааракәа азырбо рыла. Иаххәап: *атҥзы газет, зеаҥсазтәыз артист, ақытантәи асовет, ар ҥаҥшь, Асовет еидгыла, алхратә округ, амилаттә политика...*

Иҥоуп иара убас аинтернационалтә ажәакәа, апсуа цхыраагзатә ҥатцарбакәа рацтарала ишыакәгылаз: *агитация ҥаҥара, апропоганда азура, ареконструкция азура...*

Абызшәа ажәартә еилазаара аҥиараҥны атыц гәгәа ааннакылоит ажәытә ажәакәа атцакы ҥыц рытаны ахархәара:

- алхра (иитҥахыз алихит) – алхра (выборы);*
ақәызгәдара (диқәызгәдәеит) – ақәызгәдара (ударение);
ахәмарра (ахәычы дыхәмаруеит) – ахәмарра (асценаҥы);
ацыра (ача ацыра) – ацыра (слог);
атҥынчра (ауаҭ тынч) – атҥынчра (мир);
ахыц (ахысга) – ахыц (скобка);
амазаныҥкәаҭ (амаза ныҥкәызго) – амазаныҥкәаҭ (секретарь);
ацҳаражәхәаҭ (ажәа аңҥара) – ацҳаражәхәаҭ (посол).

Атерминологиатә усуракәа ирыдхәалоуп иеиуеипшым атерминологиатә жәаркәа рацтара. Уи аганахьала имаҷым иҥатцоу, рацхьаза итытцыз инаркны, иахьа уажәраанза итытцхьоу, иаххәап: Н. Марр – Апсуа-аурыс жәар. Аҥәа, 1926 ш.; А. Аҳашба В. Кәыкәба – Аурыс-апсуа жәар. Аҥәа, 1928 ш.; Д. Гәлиа – Атерминологиа али-тературеи абызшәадырреи ирызкны. Аҥәа, 1933 ш.; Аурыс-апсуа

азеипшуаажәларратә-политикатә терминологиатә жәар, АБНИИ. Аҥәа, 1935 ш.; Хә. Бҥажәба – Апсуа орфография аҥышыаҥқарақәа. Аҥәа, 1958 ш.; Т. Халбад – Алингвистикатә терминкәа ржәар. Аҥәа, 1980ш.; А. Хьециа – Аурыс-апсуа економикатә жәар. Аҥәа, 1982ш.; Аспорттә терминкәа ржәар. Аҥәа, 2002 ш.; А. Генко – Апсуа-аурыс жәар. Аҥәа, 1996 ш.; Л. Саманба – Апсуа бызшәа аомонимкәа ржәар. Аҥәа, 1987 ш.; Н. Аршба, С. Нацҥьебиа – Дырмит Гәлиа ибызшәа ажәар. Аҥәа, 1986 ш.; Апсуа бызшәа аҥышыаҥқарақәа. Аҥәа, 1997 ш.; С. Кьышьмариа, Е. Шамба – Аурыс-апсуа физикатә терминкәа. Аҥәа, 1999 ш.; Апсны апсабаратцара иазку ажәартә материалкәа. Аҥәа, 1995 ш.; К. Шьаҥрыл, В. Концҥариа, Л. Цкадуа – Апсуа бызшәа ажәар. Аҥәа, 1986-87 ш.; С. Нацҥьебиа – Аурыс-апсуа археологиатә жәар. Аҥәа, 2003 ш.; В. А. Касланзиа – Апсуа бызшәа ажәар. Аҥәа, 2004 ш.

Аморфологиа апсуа ҥыратә-литературатә бызшәа шыатас иа-моу ажәлар рцәажәаратә рҥырхәалатә бызшәоуп, убри аҥнытә урт еиҥәытханы бзанцкыгъы иҥамлацызт, еснагъ еизааигәан аҥыратә бызшәеи уи ашыаҭа – ацәажәаратә бызшәеи. Хәарада, аҥыратә бызшәа аморфологиатә система цсахра дук иаными-еит, егьырт абызшәатә система ахәтақәа реицш. Уи иахтысыз цсахрақәак еихарак изыдхәалоу модельқәак рхархәара, рфунк-циа атбаахареи, даҥа шьоуку – рылақәреи роуп. Уи убартоуп рацхьаза аҥны ицәыртцыз апсуа шәкәы «Апсуа букввар» ала. Иаххәап, араҥа аффикстә ахьызтә ажәахырҥиаара асистемаҥны ахархәара еиха итбаахоит жәытә аахысгъы ацәажәаратә бызшәа иалаз асуффикскәа **-ы//ө, -га**. Урт рыбзоурала ишыакәгылеит ажәа ҥыцқәа: *аидақьчаҥаҭы, аиҥкааҭы, арҥаҭы, аҥаҭы, ачарзҭы, аҥыхҭы, агәаҥҭы, ажьаҭы* уб. итц. Аха урт рахьынтә иҥалеит мчыла, иҥатцаз ажәакәа, ишнеи-шнеиуаз абызшәа иаднамкылаз, иарзыз. Иара убас ахархәара тбаахеит амыругатә суффикс **-га**, аҥатцарбатә шыатақәа ирыцланы ажәа ҥыцқәа рышыакәыргыларакны: *артыга, ахнырхәыга, абамбагәылх-га, аныхга, ахсага (аныга, аҥага, ахәхәага ирҥырцшны).*

Егьырт асуффикскәа рахьынтә иалкаазар ҥалоит:

асуффикс **-ра** – ахьызтә шыатақәа ирыцланы абстракттә цакы змоу аилкаара аазырцшуа: *адура (слава), агәмацра, амишахатра, алахьыцәгыра, агәызгәдара;*

асуффикс **-тә//тәи** – ахьызтә шыақәа рыкнытә ағыц еил-каарақәа шыақәзыргыло – *акласстә, арцагатә, Европатәи, аорфо-графиатә, адемократиатә, римтәи, император, иерусалимтә апатриарх, иудеатә аңшыафы (абнатә, амәтәи, ашацәтәи, уацәтәи* иағырцшны);

ашьтынгыла **-фынтә//нтә** ахатыцан **-тә**: *Ижәжәла абни ағытә зегьы; Дара рғытә дшаауаз; Абжьык рғытә лара дызқәысхада;*

асуффикс **-ны**: *Шәымшаакәа шәцаны ирашәхә сашьцәа Галилеиака ицараны ишыкоу; Дыргылары изцаауан иаб ихьзитәраны иштәхызеи хәа.*

Акатцарба аамтатә формқәа зегь рахьынтә еиха лассы-лассы ахархәара рымоуп:

1) уажәтәи – икалаша аамта рбагақәа – **оит, -уоит // уеит, -оит // оот // от**: *Дцоит ашкол ашқа; Азағы сызсуоит; Сара ацха еизызгуоит; Иахьтаҟахыу дцоит; Абас ахәот;*

2) ииасхьоу инагзоу иацу афиниттә суффиксқәа **-ит, -т** рыла ишыақәгылоу: *Ацгәи акәац зегьы афеит; Ахәынаңқәа аңхәыс ашша ахьыкалцәз гәартәит; Иара шыжьыза дгылт;*

3) ииасхьоу инагзам асуффиксқәа **-уан, -уон, -он**: *Ананыр ағы инеигон; Есышыжь азахьы дцуан; Амшә ацәа ртиуан;*

4) икалаша I, II асуффиксқәа **-п, -шт**: *Есышыжьымтантәи иматәақәа дрышәтәлан; Саргы сцаит.*

Ацсуа бызшәағы ирацәоуп амодалтә аффиксқәа, ажәақәа, ажәеидхәалақәа, ахәоукәа иеиуеипшым ацәаныррақәа аазыр-цшуа: ацъшьара, ашыақәыргәгәара, агәрагара, агәеилацшра, алакәакра, агәрамгара, ахақәымгәыгра уб. ит. Урт рахьынтә имачым афыратә асахьаркыратә литература иаднакылаз, еихарак апоезиақны. Афыратә бызшәа рацхьатәи аperiод азы инартбааны ахархәара зауз рахьынтә иалкаазар калоит, асуффикс **-за** (амчхаратә цакы аманы): *Ашәаңыцәаң гылоуп ицәхәыңшза, азқәа ацаа рхыуп ицәышза (М. Ах.).*

Даара цәгьаза аеашәеит

Аха амалаза иааңсеит (М. Лак.);

Иумоу уара иузхазоит (Д. Гә.);

Асуффикс **-қәа** (изныкымқәа икало аҟиара аазырцшуа):

Адәқәа рцәагәақәоит

Аңасақәа ларцақәоит

Гәара гәгәала икәдыршақәоит.

Афыратә литературатә бызшәа иаланагәеит ацәажәара бызшәақынтә иахьа имачны ахархәара змоу, мамзаргы зынза изыз аформақәа, иаххәап, ашьтынгыла **ахька**: *Дигеит иңсы итәз ажәәан ахька.*

Ахәтацқәа **-тәа, -еи**: *Ари зегьы сара сзы ауп-тәа; Адацқәа ааурңшыр иоит-тәа; Ус ауп, аха уи тьыгк ицәысфәхьеиуеи.*

Аидхәалага **-иа**: *Ичмазаоу еиқәацәахоит, иа иоажьхоит.*

Ацсуа ҟыратә бызшәа асинтаксистә система шыатас иамоуп ажәлар рцәажәаратә бызшәа, аҟыра калаанза ҟырхәалатәи абызшәа аормақәа. Ахәоу ақны ажәақәа реишьтагылашыа цоит абас: азыххәаа, иадам ахәоу хәтақәа, нас азхәа. Азхәа еснагь ахәоу антәамтағы игылоуп. Ари еипш аишьтагылашыа аауеит ажәлар рцәажәаратә бызшәақынтә. Афыратә бызшәа анцәыртц нахыс, икәныкәо иалагеит абри аишьтагылашыа. Аха ахәоу аструктура еитакрақәакгы иахысит, ацсуа бызшәа аонутцкәтә асинтаксистә структура аҟиара иадхәалаз, аха еихарак атәым бызшәа аныррала.

Ахәоу аструктура иахтысыз ацсахрақәа иреиуоуп:

1. Ахәоу ақны алахыратә, арлахыратә еицааирақәа ахәоу цыла афункциа назыгзо ахәоу ралалара;

2. Ахәоу хкы ҟыцқәа рцәыртцра аитагатә, апублицистикатә литература аныррала;

3. Ағыц ажәеидхәала хкқәа рцәыртцра, еихарак атрибутивтәқәа (ахәаакәтәи ихәаакәнатцои);

4. Аинверсивтә хәоукәа рыҟиара.

Ахәоу мариақәа инарываргылары, икоуп иеилоу, инеитцыху, иеиуеипшым аинфиниттә еицааирақәа згәылоу ахәоукәа. Ахәоу аструктура аилазаара еиха аеартбаауеит иеиуеипшым астильқәа (асахьаркыратә, апублицистикатә, атцаратә-педагогикатә) рцәыртцра иадхәалоу, иара убас аурыс бызшәа анырра иканатцаз ала.

Ауахәаматә литература аитагара, агазет «Ацсны» ианылаз аста-тиақәа, артцатә шәкәқәа реикәыршәареи ухәа ацсуа хәоу аилазаара акыр идыруадафит, ацсуа цәажәаратә бызшәа излеипшқәамыз кәлеит, уимоу, цыара-цыарагы аилкаара удафны, еилататаны иканатцеит. Иаххәап, иуцылоит атәым бызшәақәа ирызчыда кәзшыаз ахтынхәатә формақәа асуффикс **-ха** ахархәарала, еихарак

ауахэаматэ еитагамтақэа рыкны: *Изычхаз дығыххоит (Евангелие); Зыгхаразкуа длакэхоит (иара уа, 23). Имачым иара убас аңсуа хэоу аструктура зынза иацэтэыму аилазаашыа ахыккалаз: Убаскан Иисус иеиухэеит: «Уңишиш асабиша иутэым шыкарцауа» (Евангелие, 109).*

Ауахэаматэ литература аитагамтақэа рыкны ахархэара ро-уит иара убас иеилоу ихыцшу ахэоукэа, аидхэалагақэа **«избан акэзар»**, **«убри акнытэ»** рыла ишыақэгылоу, иаххэап: *Аѳ-ѳа ахатја итеитэуам, избан акэзар, аѳ-ѳа ахатја ңнажэоит (Евангелие, 109); Адгыыл ысрагыы калашт, убри акнытэ амлашьреи аилаѳеиласрагыы калоит (Евангелие, 104).*

Ахэоу аструктура еиха имариоуп анбан шэкэкэеи артцага шэкэкэеи рыкны. Уака еихарак ахархэара рымоуп азыххэаи, азхэеи, акы-ѳбеи ихадам ахэоу хэтақэа, иаххэап: *Акалам аахэаны уѳы; Иаргыы ашкол ашка дцеит.* Артцага шэкэкэа рыкны ахархэара рымоуп азтэаратэ, адпхбаларатэ хэоукэеи, аинверсивтэ хэоукэеи, еихарак аитагамтақэа рыкны ахэоу хэтақэа реишьтагылашыа айкэырхаразы: *Ииоуп амѳаѳы аеицкэыңсаны бгахэычык. Икит аңсыз уардынк азна. Пишьѳык амайуцаа имоуп Саши (Ариф., 7).*

Нак-нак А. Чочуа иртцага шэкэкэа рыкны арт аилагарақэа риашан, иахыакэнагаз ахархэара рытан иеиуеипшыым аатгыларатэ дыргақэа: аѳартэикэа, акэапкэа ѳба, атэагэа, ахыц: *Акыахиа ах иѳы дненин ус ихэеит: «Уи хаала иңиуам, ахэггы игауам; икэшэх ухэар – икэаххп, уаха хтахзам (А.Ч.); Сабии сареи, сашыцэеи аңш ѳаххуан, сани сахэшьеи – акэыд (А.Ч.).*

Ишыкатэкэоу (буквально) аитагарақэа раан, хэарада, аитагамтақэа ирнымцшыр алшомызт урт этэыз абызшэа аграмматикатэ конструкциякэеи ахэоу аилазаашыеи. Ауахэама-динхатцаратэ еитагамтақэа, апериодикатэ кыпцхымтақэа рыкны аурыс бызшэа апублицистикатэ стиль аныррала ирацэоуп ахархэара зауз иеиуеипшыым ажэеицааирақэа, ажэалагалақэа: *излаарыцхауала, излахахауала, иаххэозар, иааган, аеакалаиаххэозар; атэыла ахычара, ар катшь реиқэырхара, ахэаѳыга газ, аокруг акомиссия уб. ий.* Убарт рыдагы, ирацэоуп аурыс бызшэа аныррала апсуа ѳыратэ бызшэа иаланагалаз асинтаксистэ конструкциякэа, аха урт еихарак артцага шэкэкэеи, агазеткэеи, аитагатэ литературеи рыкноуп иахыахцыло. Апсуа сахыаркыратэ литератураѳы имачуп. Апсуа

сахыаркыратэ литература, ианцэыртц нахысгы, изыкэныкэоз ажэлар рѳапыцтэ рѳеиамтақэа рсинтаксистэ конструкция ауп. Уака иахпылоит иеиуеипшыым ахэоу хккэа: имариоу, иеилоу, инеитцыху, инеитцыхым, ажэабжтэ, азтэаратэ, аапхыаратэ, амапкратэ ухэа. Урт зеггы ацэажэаратэ бызшэа иазааигэоуп структурала, аха еиха ирцшзоуп, ихатэаауп, ихыркуп, еилоуп иеиуеипшыым аицааирақэа, ажэалагалақэа, ахэоулагалақэа рыла, иаххэап: *Абас хашыхарыуа цкэын Елкан, атэым жэѳан ацака, атэым дгыыл аѳы Урыстэылан икалаз аманифест ихы изамырхэакэа, Мишаң албааңшразы, иаамтја аанза идуней ңсахны, инарцаа-мѳа дныкэлеит ихэңха бзиахэ, атјауад дуибзоураны (Д. Гэ.).* Арака иеилоу ахэоукэа еиха ирацэоуп имариоу рааста, аха реишьтагылашыалеи рхархэашыалеи еиыкка икоуп. Апсуа ѳыратэ литературатэ бызшэакны иахпылоит аинверсивтэ конструкция змоу ахэоукэагы: ахэоу хэтақэа реишьтагылашыа атыцкэа ңсахны. Урт аитагамтақэа рыкны ицэыртцуеит аурыс бызшэа ахэоутэ конструкция аныррала, ахатэы литератураѳы – асахыаркра артэгэаразы, еихарак атыц рымоуп апоезиакны: *Ацарақэа зеггы иреицау ацара, икоуп рхэоит шыоуы цыара; Аѳыцагыы иртхын дыргаразы лара, убри акнытэ зынзак еимацэгыахэит дара (Д. Гэ.).*

1988 ш. азы А. Цы. Хыециа ажэа ѳыцкэа ирызкны итижыуеит амониграфия – «Анеологизмкэа апсуа бызшэаѳы» захызу. Арака автор дырзаатгылоит 1930-1988 шш. рзы апсуа литературатэ бызшэакны ицэыртцыз ажэа ѳыцкэа, урт зыдхэалоу аекстралингвистикатэ тагылазаашыақэа азгэатаны, иаликаауеит зеггы реица ахархэара зауз ажэахырѳеиаратэ хыккэеи, ажэахырѳеиаратэ матэахэкэеи. Урт рыбжыара икоуп жэытэаахыс ахархэара змаз ахккэа, иара убас аѳыцкэагы. Ирацэоуп ари ашэкэаѳы иазгэатоу ажэа ѳыцкэа, аамтја-аамтала еихшаны хбызшэа иалалаз. Аха ускэнтэи аамтазы ишыақэгылаз ажэакэа иахызы шыта инеологизмкэоуп хэа узрызхэом. Урт рахынтэ икоуп иаразнак иажэыз, уимоу, зхархэара зынза иакэытцыз ажэакэагы. Икоуп хэычы-хэычы иажэуа, кыраамтја ихыамтјау, насгы иарбан бызшэазаалак акны еипш, икоуп ахаангы иажэуа, еснаг иѳыцушэа, ааигэа икалаз ракэны агэынкылара зауа ажэакэа. Урт ихадароу абызшэа ажэартэ еилазаара шыақэзыргыло роуп. Арака ақэра ду змоу, ажэытэза зны икалаз

ажәәқәагы иҕыцхахараза иацы-иахъеи иҕалазшәа ахархәара шрымац иаанхоит. Иҕоуп, иаххәап, ахьызқәа – аң, аб, аңха, аңа, анду, абду, аиашьа, аиахъиша; аҕаттарбақәа – ацара, агара, абара, ацара, аҕалара, афара, ачара...; ахьызцынхәрақәа – сара, уара, бара, иара, лара, хара...; аҕазшьарбақәа – аду, аңица, ахәычы, ау, акьаҕ, аҕәыза. Аха убарт инарываргыланы, иҕоуп абызшәа иарзуа ажәәқәа зынза ма аамтала. Ажәәқәа ызуеит урт иаадырцшуа аматтарқәеи, аилкаарақәеи ацтазаара иахьаонахуа иаххъаны, иаххәап: *агәым-рыкь, ахәарыша, азархәма, амақәа, ачыламс, ашьамтлаҳә, аңа-шьахьа, асапыць, ахәңха, азеи, аназеи, абазеи, ақьаҳиа, ауоу, акьалан-тыр...* Абызшәаҕы иҕоуп иара убас ажәытә ажәәқәа иҕыцу рыла ианыцсаххо: – *амхәыр – абцат, арңызба – ачкәын, аңхәызба – аззаб, ачара – афара...*

Ирацәоуп абызшәаҕы ацсуа ажәәқәа аурыс ажәәқәа рыла ирцсахуа: *адәызба – апоезд, аишәа – астол, аҕәардә – аскам, абац – горчица, адашма – апол, ахмачыр – акуришка, абаха – алапатка...*

Абарт рхыцхьазараҕы иҕоуп нышәашьа змам аҕагылазаашьа: ацсызқәа жәытәаахыс ацсуа хьызқәа ирымаз рхыхны, аурыс хьызқәа рахь аиасра: *аиәиаҕь – камбала, агәыцаңишь – барабулька, ахиаала – щука, аңкаш – сазан, акамшиа – хамса, атрыс – селедка, амлағәыр – лосось, акәырт – икра...*

Атхьәтәантәи аамтазы Ацсны иҕалаз ахтысқәа инарымаданы ицәыртцуа иалагеит даҕа неологизмқәак, иахьатәи атахрақәа ирыкәшәо, иаххәап: *ахәңишымра, азхацара, ацхаражәхәаф, Ацсны аха-да, аңыза-министр, азыргара, ацакырадгьыл, ахәыцца, амшеикәшара, алаҳәара, ателехәаңшра, агәыҳалалра, аиәартәадара...*

Абас иҕоуп ацсуа бызшәа алшарақәеи амчхарақәеи, уи еснагь изтагылоу аамта аҕақәнаршәоит, иара ацызтцә ацсуа жәлар ртах-рақәа инарыкәыршәаны. Аха иахьа, даҕа аамтаньк еипшымыкәа иҕоу аҕагылазаашьақәа инарымаданы, ацсуаа абызшәа дукәа ихыр-хыр, урт рнырра иаҕамгылар, дара рбызшәа рымпытцшша иахьца-иахьаа рымбазакәа ирцәызыр кәлоит. Ус шака бызшәа ызхьоузеи! Убри аҕнытә еснагь аҕаҕанызаара атахуп, абызшәа аңыз, ацсуа жәларгы милатк ахасабала ишызуа дырны. Нас ихарааигәарым хара ххала хәҕхәара!

АФОНЕТИКА

Афонетика – ажәәхәа шытыбжьқәа рсистема тызтцауа абызшәадырра иахәтоуп. Атермин «phone»бырзен бызшәала иаанагоит «ашьтыбжь».

Афонетика итнатцауеит ажәәхәа шытыбжьқәа рыкалашьа, урт ракустикатәи рартикулиациатәи кәзшьақәа, урт реыцсахрақәа, ацырақәа, ажәа ақәыгәгәара, аинтонация.

Абызшәақәа рҕы ашьтыбжьқәа тыртцауеит **акустикатә** кәз-шьақәа рганахьалеи **артикулиациатә** кәзшьақәа рганахьалеи.

Акустика аганахьала ашьтыбжь кәзшьақәас иамоуп: **ахаракыра, амч, атембр, аура.** Ашьтыбжь ахаракыра абжытә бжындақәа рытдыс-тдысра ахыцхьазара иахьыцшуп, иагьаарцшуп секундк ала иҕало агерц ала. Ашьтыбжь амч, мамзаргы аинтенсивра, абжытә бжәаандақәа рытдыс-тдысра амплитуда иахьыцшуп, уи аарцшхоит адецибелкәа рыла. Ашьтыбжь атембр ихадоу атони аобертонқәеи ре-илазаашьа иадхәалоуп. Ашьтыбжь аура иара ахәаразы иатаху аамта иадхәалоуп, ашьтыбжь ахәара атемп шака иццаку акара имачхоит ашьтыбжь аура, уи иаха идухоит атемп ццакымзар (иласымзар).

Ашьтыбжьқәа рартикулиациатә кәзшьақәа аарцшхоит ажәәхәатә органқәа иеиуеицшым русушьала.

Ашьтыбжьқәа ракустикатәи рартикулиациатәи кәзшьақәа тыр-тцауеит аексперименттә методқәа рыла. Урт рахьтә иаха ахархәара рымоуп **акустикатәи асоматикатәи.** Ацхьатәи ахь иатцанакуеит **аспектрографиатәи асциллографиатәи** аметодқәа. Асоматикатә ахь иатцанакуеит **арентгенографиатә** метод. Ацсуа бызшәа ашь-тыбжьқәа рахь бзыцтәи адиалект иачыдоу ацыбжьыкақәа жәба: **с', з', с°, з°, ц', ц°, х', х' ә** затәык тцаауп арентгенографиатә метод ала (шәахә. Х. С. Бгажба. Бзыбский диалект абхазского языка. Тбилиси, 1964).

Азгәатә: Ишапу еиңи, ацсуа шытыбжьқәа зегьы аңишьыркцатә архәақәа иртәкуп.

Ашьтыбжькәа рартикулиация

Атермин артикулиация алатин бызшәахьтә иаагоуп, «articulation» иаанагоит ашьтыбжькәа рыкалараан ажәахәатә органкәа русура. Артикулиациятә аспект афизиологиатә аспект хәагы ирыпхәзоит.

Ауафытәыфса иажәахәатә аппарат шыақәгылоуп: арыпхәкәа, ахәламшәы, абжытә бжындакәа ацны, акыркы, афы, афатца, абз, абзчыда, ахапыцкәа, акышәкәа, апынтца агәафаракәа рыла. Ашьтыбжь акаларей ахәарей рфы иалахәуп иара убас ирацәазаны ауафытәыфса инервкәа, идакәа.

Ихадароу ажәахәатә органкәас ипхәзоуп: **ыхьтәи, цакатәи акышәкәа, абз – уи апхьатәи, агәтантәи, ашьтахьтәи ахәтақәа; альвеолақәа хәа изышьтоу ыхьтәи ахапыцкәа рышьбатақәа рфы икоу ақәацәрақәа; афытца гәгәа, афытца тата; апынтца агәафара, ахәламшәы, абжытә бжындакәа, урт рыбжьара икоу абжытә гәафара, акыркчыда, абронхкәа, арыпхәкәа, агәыбжытцкәа.**

Ашьтыбжькәа рыкалараан арыпхәкәа рыкнытә ахауа цәкәырца фәиуеит, уи ахәламшәы ибжысуеит, уака икоуп абжытә бжыандакәа, урт еизааигәахо, еицәыхарахо ахаиртә цәкәырцақәа аритмикатә тдыс-тдысрақәа рнаркатцит, уи амузыкәтә тон шыақәнаргылоит, уи атон (абжы) абжыкақәеи, асонортәкәеи, ицару ацыбжыкақәеи рылтцуеит. Ахәламшәы акнытәи ахаиртә цәкәырца зны акыркы итысуеит, нас афәи апынтцәи ргәафарақәа.

Ашьтыбжькәа рыкалараан даара ихадароу афункция амоуп **афы агәафара**. Абзи акышәкәеи русура иахыпшны аеацсахуеит **афы агәафара арезонатор**, уи иахкәаны икалоит иеиуеипшым **абжыка** шытыбжькәа.

Ахапыцкәеи афатцәи рфы абз иааннакыло атыпи акышәкәа ралархәрей рыбзоурала икалоит иеиуеипшым **ацыбжыкақәа**.

Афәи агәафара ганкахәла акышәкәа рыла ихыркәшоуп, ашьтахь ала – афытца татала, уи нтәоит абызчыда (язычок) ала. Афәтца тата, мамзаргы афытцәтә парда алада ианлеиуа, ахауа ацәкәырца апынтцала итытцуеит, убыскан ишыақәгылоит апынтцәтә шытыбжькәа **[м], [н]**.

Ажәахәатә органкәа шоит **апассивтә** – имтдысуа, **активтә** – итдысуа аорганкәа рыла.

Активтә хәа ипхәзоуп аорганкәа: абжытә бжыандакәа, афытцәтә парда, абз, акышәкәа. Апассивтә хәа ипхәзоуп имтдысуа ажәахәатә органкәа: афәтца кыақәа, ахапыцкәа.

Абжыкақәеи ацыбжыкақәеи рартикулиациятә казшыақәа еипшзам. Иеиуеипшым абжыкақәа рыкалара абз ахарақыра, абз ганла ашьтазаара, акышәкәа русура иалтцәшоуп.

Иеиуеипшым ацыбжыкақәа рартикулиация абжы цкәеи, абжы хәанчәи, урт ахыкало атыпи, рыкалашәеи, ирыдхәалоуп (ирхыпшуп).

Абжыка шытыбжькәа

Апсуаа-адыга бызшәақәа ргәыпц иатцанакуа зегы рыкны еипш, апсуа бызшәафәи ихамоуп **имариоу абжыкатә система**, хыпхәазара рацәала **иеилоу ацыбжыкатә система**. Уажәтәи апсуа бызшәафәи икоуп хәа ипхәзоуп абжыка шытыбжькәа фба: **[а], [ы], [е], [о], [и], [у]**. Урт рахьтә ихадоу абжыкақәа **[а], [ы]** роуп. Ирацәазаны апозицияқәа рфы (ажәа агәтани ажәа антцәамтафәи) абжыка **ы** абжыка **а** акнытә ишхәуз шыақәыргәгәоуп.

Абжыкақәа **[е], [о]** афонетикатә псахрақәа ирыхкәаны, иара апсуа ажәақәа рфы нас икалаз бжыкақәаны ипхәзоуп: **[е], [о]** хпылоит иара убас атәым бызшәақәа рахьтә иаагоу ажәақәа ркынгы.

Апсуа бызшәафәи еихарак иахпыло асонанткәа, **абжы цкәа зхоу ацыбжыкақәа [й], [й̣]** роуп: акышәтә **[й̣]**-и, абзгәтантәи **[й]**-и. Урт ахархәара рымоуп ихалои илакәуеи (восходящие и нисходящие) адифтонгкәа рфы абжыка назақәа **[а], [ы], [е], [о]** рыцны. Урт **акәыцгәарагы рызныкәгом**, цырак афәи абжыкақәа анрыцу, ацыра рзыкәтцом: **ай-ра, а-у(ы)с, ўа-ра, а-й(ы')=ка, а-д(ы)ў, ей-та, а-доў=ха** убас егь.

Аха апхьатәи апозицияфәи цырак афәи **[и], [у]** рхала ианаанхо, ацыракатцара рылшоит: **и-на, у-на, и-цеит, у-цеит, и-напы** убас итц.

Ишдыру еипш, абжыкақәа анхауа, арыпхәкынтә ифәиуа ахауа абжытә бжыандакәа артцәсуеит, уи иахкәаны ахауа цәкәырцаны

аҕы аһнутқа инеиуеит, уақа абз **аҳаракыреи** иахышытоу **ариади** иахканы иеиуеипшым абжыкақаа хнатоит.

Абжыка **[а]** анхауа, хрыпхақаа ркынтәи иеиуа абжы цкба хғы аһнутқа **иртбааны** итысуеит, хабз агәта **цакатәи** хәтәҕы ишытоуп, убри алагы ихауеит **цакатәи аҳаракыра, агәтантәи ариад** иатданакуа абжыка **[а]**.

Агәтантәи аҳаракырахь иатданакуеит абжыка шытыбжкәа **[е], [о]**. Урт аныкало, абз **агәтантәи ашытахьтәи** азкәа зны аәтәхь аада ифаскьоит, нас илакәуеит алада.

Хыхьтәи аҳаракырахь иатданакуеит абжыкақаа **[и], [ы], [у]**. Урт аныкало, абз апхьатәи, агәтантәи, ашытахьтәи ахәтақаа хыхьтәи аҳаракыра акынза реышытырхуеит.

Иахьатданакуа ариад ала абжыкақаа шоит – **апхьатәи, агәтантәи, ашытахьтәи ариад** иатәу абжыкақаа хәа. **Апхьатәи ариад** иатәу абжыкақаа анышыакәгыло хабз **апхьатәи** ахәта аеыштынахуеит агәтантәи аҳаракыра акынза **[е]** аан, хыхьтәи аҳаракыра акынза **[и]** аан. Абжыка **[а]** анышыакәгыло хабз агәта цакатәи хәтәҕы ишытоуп. Убри акнытә **[а]** атданакуеит агәтантәи ариад цакатәи аҳаракыра. Абжыка **[ы]** анышыакәгыло хабз агәта аеыштынахуеит хыхьтәи аҳаракыра акынза. Убри акнытә уи атданакуеит агәтантәи ариад хыхьтәи аҳаракыра. Абжыка **[а]** анышыакәгыло хғы иаха иаартуп **[ы]** анышыакәгыло ааста. Убри акнытә **[ы] [а]** еиха иаркуп. Ашытахьтәи ариад иатәу абжыка **[о]** анышыакәгыло, хабз ашытахьтәи ахәта аеыштынахуеит агәтантәи аҳаракыра акынза. Убри акнытә **[о]** атданакуеит ашытахьтәи ариад агәтантәи аҳаракыра. Абжыка **[у]** анышыакәгыло, хабз ашытахьтәи ахәта аеыштынахуеит хыхьтәи аҳаракыра акынза. Убри акнытә уи атданакуеит ашытахьтәи ариад хыхьтәи аҳаракыра.

Азгәатә: архәақәа иртәкхоит ахәараан икоу, аха афышыаңқарала иаамыоуа ы.

Алабиализация аганахь ала – **акышәкәа русура алахәрала** абжыкақаа шоит фбаны: **алабиализация змоуи измами** хәа. **Алабиализация змоу** рахь иатданакуеит абжыкақаа **[о], [у]**, урт рыкалараан иадоу артикуляция **акышәкәа русурагы** алахәуп. Егьырт абжыкақаа зеггы **алабиализация змам** роуп.

Абжыка **[а]** **ихадоу** бжыкоуп апсуа бызшәаҕы. Уи хдылоит ажәа апозициякәа зеггы рғы: **алагаламтағы, аһнутқа, антәамтағы: амра, ашыта, аңсуа.**

Ажәытәзатәи апсуа шыагәыткәа рғы цыбжыкацыпхьаза абжыка **[а]** рыцын хәа ирыпхьазоит, уи иаанагоит – ажәақәа бжыкала итыртәааны икан хәа.

Цыбжыкацыпхьаза изцыз абжыка **[а]** иамамызт **афонематә** кәзшәа, уи иахканы иара иахтысит ирацәаны афонетикатә еыпсахрақәа: кырцъара зынза **ибжышәеит: ан<ана**, иаешәырцшы: **анацәа**, аб<аба, иаешәырцшы **абацәа** убас ирацәаны. **Кырцъара абжыка [а]** ыиасит **абжыка [ы]** ахь ажәа аһнуткеи антәамтеи рғы, еихарак **акәыгәгәара ана-мазгы** (иаешәырцшы: акәыгәгәаратә позиция игәгәоу позицияуп, егьырт абызшәақәа рғы), ианамамызгы: **ағы<ағә**, иаешәырцшы **ағәгылара** абаза бызшәаҕы **ға**; **ахы<аха (ах'а)**, иаешәырцшы **ахатә**, абаз. –**хәа**; **ағыц<ағәц**, иаешәырцшы **ағә**; **аһныцра<аһнәцра**, иаешәырцшы **аһнатә**; **ашыхыц<ашыхац**, иаешәырцшы **ашыха** убас ирацәаны.

Абжыка **[а]** ааста иаха итшәоу, иарку абжыка **[ы]** кырза ипсыгеуп апсуа бызшәаҕы, ажәа аһнуткеи алгамтеи рыда, уи хдылазом ажәа алагамтағы: **атың, адгыл, ағы, адәы** уб. ит. (иазгәашәт: абжыка **[а]** абжыка **[ы]** ахь ииасзом ажәа **алагамтағы**).

Акәыгәгәара змам [ы] ицәыркәа-цәырасуа, аиррационалтә (ифонемам) хәа иашытоуп, избанзар уи ажәаҕы тыпк иадхәалам, еитанеитасуеит, уи аказаареи акамзаареи ажәа аткаы апсахзом (ахәашәа еицанакуазаргы), ацыбжыкақаа рхыпхьазара иахыпшуп, уи **ацыракатәа** хәа иашытоуп.

Иаххәап, **х-цыбжыкак цырак ағы** ианеикәшәо **[ы]** гылоит **актәи афбатәи** рыбжъара:

абжы: сыбжы, шәыбжы, рыбжы, абыжкәа;

апшра: сыңшуеит, быңшуеит, шәыңшуеит;

цшь-цыбжыкак цырак ағы ианеивагыло, **[ы]** цәыртцуеит **афбатәи ацыбжыка** ашытахь: **дсынкәит, дрынкәит;**

Хә-цыбжыкак цырак ағы ианеивагыло, **[ы]** цәыртцуеит **фынтә: актәи ацыбжыка ашытахьгы, ахцатәи ацыбжыка ашытахьгы:**

дшә́еит – [ы] ыкам, избанзар ацыраҕы икам х-цыбжы́как;
дымшә́еит – актәи ацыраҕы х-цыбжы́как ы́коуп, [ы] гылоуп
актәи ацыбжы́ка ашы́тахъ;

дсыришә́еит – актәи ацыраҕы цшъ-цыбжы́как ы́коуп, [ы] цы́ртцуеит **афбатәи** ацыбжы́ка ашы́тахъ;

дысмыршә́еит – актәи ацыраҕы хә-цыбжы́как еивагы-
лоуп, **ы**–кәа фба цы́ртцуеит **актәии ахпатәии** ацыбжы́какәа
рышы́тахъ.

Абжы́ка [ы] ажәа алагамтаҕы иахпылазом ажәа **ахала** ианы́коу,
аха **апредикативтә ажәидхәалаҕы ақәыгәғәара змоу** азхәа –
а́катцарба а́цхәа **ишиашоу** игылазар «Д» **ариад иатәу ахаҕырбага**
[и] ала иаарцшу азыххәаа – ахы́зка ма азырхатә хартәаага,
а́катцарбаҕы **[и]** **быжышәоит** азыххәан, а́катцарба ашы́та алагамтаҕы
иаанхоит ақәыгәғәара змоу абжы́ка **[ы]**:

атың, атыңқәа ы́коуп – **и**-ы́зуеит, аха **атың саңхәа и(ы́)коуп**,
атыңқәа рацәаны и(ы́)коуп – **и**-ы́ззом; **ахаскын, ахаскынқәа**
ы́цысхуеит – **и**-ы́зуеит, аха **ахаскын, ахаскынқәа напыла и(ы́)цыс-**
хуеит – **и**-ы́ззом уб. егъ.

Уи адагъы, ажәаформақәа ралагамтаҕы **ақәыгәғәара аны-**
кәгаразы ицәы́ртцуеит хәа иры́цхәзоит абжы́ка **[ы]**:

абла: сы́бла, шә́ыбла, ры́бла;

ацара: сы́ңоит, ды́ңоит, шә́ыңоит уб. итц.

Адхалара атцаки а́катцарба ахаҕәҕәеи аазырцшуа арбагақәа рәы
егъы́рт ахаҕәқәа зегъы рывараҕы **ицәы́ртцуазар ақәыгәғәара змам**
ацыракатцага ы ма **ақәыгәғәара ны́кәызго ы**, I–тәи ахаҕы
арацәа хы́цхәазара арбага х – **авараҕы хымпада** ицәы́ртцуеит
ақәыгәғәара змоу ма измам абжы́ка **а**:

а́ла: сы́ла, бы́ла, ры́ла, аха **ха́ла**;

афны́: сыфны́, быфны́, рыфны́, аха **хафны́**;

ацшра́: сыңишу́еит, быңишу́еит, шә́ыңишу́еит, аха **хаңишу́еит**;

а́қәтцра: сы́қәйуеит, бы́қәйуеит, шә́ықәйуеит, аха **ха́қәйуеит** уб.
итц.

Адхаларатә формақәа ма а́катцарба ахаҕытә формақәа рәы
егъы́рт ахаҕырбагақәа рывараҕы икамзар ы, I–тәи ахаҕы **ара-**
цәа хы́цхәазара арбага х **авараҕы** ика́лом **а**:

ае́ы́: сөы, бөы, уөы, шәөы, рөы, хөы;

ацара: сцоит, бцоит, шәцоит, хцоит.

Афонемара – атцакеифдырааратә функция анагзашәала
ақәыгәғәара змоуи измами ы–кәа еипшым. Апсуа бызшәаҕы
ақәыгәғәара амч шы́гәғәоу еипш, уи атцакеифдырратә функ-
циагъ амоуп, алексикатә цакы змоу ажәа **ақәыгәғәарада** ицгоит,
атцакы ацәызуеит. Убри а́кнытә, **ақәыгәғәара змоу абжы́ка ы́**
фонемоуп, измам – фонемазам, уи ацыра шәақәыргыларә
афункциа ауп инанагзо.

Абжы́ка шытыбжы́кәа [е], [о] апсуа бызшәаҕы нас ика́лаз
шытыбжы́кәоуп, ихауит апсуа ажәақәа рәы еихарак адифтонгкәа
аи, ау ркынтәи **апрегрессивтә ассимилиация**, насгъы иаха имачны
адифтонгкәа **иа, уа** ркынтәи **апрогрессивтә ассимилиация** иах-
кәаны: **аи>еи: сараи>сареи, ша́араи > ша́ареи, алаи > алеи, абнаи >**
абнеи, игаит > игеит;

иа>ие>е: иасымша >иесымша >есымша, Иашба >Иешба >Ешба,
Иашыра >Иешыра >Ешыра;

ау>оу: аура > иоура, соура, ды́кауп > ды́коуп, дтәауп > дтәоуп,
Цлау > Цлоу уб. итц.

Абжы́кақәа [е], [о] хпылоит иара убас атәым бызшәақәа рахы́тә,
еихарак аурысшәахы́тә иаагоу, ажәақәа рәы. Ажәытәан ҕырхәала
апсшәа иалалаз ажәақәа рәы урт аеы́цсахрақәа рыхтысит: **генерал**
> аинрал, офицер > афицар, водка > ауатка уб. итц.

Аха нас афыратә мфала апсшәа иалало ажәақәа рәы [е], [о]
реыры́цсахзом:

театр > атеатр, океан > аокеан, кино > акино, школа > ашкол уб. итц.

Ашытыбжы́кәа [и], [у] **абжы́кақәа** хәа иарбоуп **апсуа графича-**
ҕаҕы. Аха апсуа бызшәаҕы и́коу, шамахамзар, **асонанткәа** (абжы́
цкәа зхоу) **ацыбжы́кақәа** роуп. Традициала урт **абжы́кабжақәа**
хәа ирышы́тоуп. **Ацыракатцага [ы]** егъы́рт **ацыбжы́кақәа рыб-**
жы́ара ахархәара шамоу еипштә́кәа, ахархәара амоуп асо-
нанткәа – ацыбжы́кақәа рәҕы:

абжы́: сыбжы́, у(ы)бжы́, и(ы)бжы́, рыбжы́, хабжы́;

амхы́: сымхы́, у(ы)мхы́, и(ы)мхы́, рымхы́, хамхы́;

афра́: сыфүеит, у(ы)фүеит, и(ы)фүеит (дара), хафүеит;

Ус акәымкәа асонанткәа [й], [ў] цырак аҕы даҕа бжыыка назак, ма цыбжыыкак рыцзар, ацыра рзыкатом: **ай** – *ра*, **йа**–*ра*, **аў** – *ра*, **йа** – *ра*, **а** – **ў(ы)с**, **й(ы)б** – *жъазит*, **ў(ы)б** – *жъазит* уб. итц.

АБЖЫЫКАҚАА РАРТИКУЛИАЦИАТӘ СХЕМА

Ариад	Апхьатәи	Агәтантәи	Ашьтахьтәи
Аҳаракыра	илабиалтәым		илабиалтәу
Хыхьтәи	[и]	[ы]	[у]
Агәтантәи	[е]		[о]
Цакатәи		[а]	

Ацыбжыыка шьтыбжыкәа

Ишдыру еипш, ацыбжыыкақәа рхыпхьазара даара ирацәоуп апсуа бызшәафь. Егьырт кавказтәи абызшәақәа рфь еипш, апсуа бызшәа иаказшьоуп акакалатәи, џба-џбалатәи, хца-хпалатәи асистема змоу аидыларатәи акылааратәи ацыбжыыкақәа, ипшқоу, игәгәоу ацыбжыыкақәа, алабиализация змоу, измам, ақырктәи, ахәлымшәатәи цыбжыыкақәа.

Ацыбжыыкақәа рыкалараан абжыи цкьей абжыи хәанчей шака иалахәу ала ацыбжыыкақәа шоит **абжыи хәанча злоуи асонортәкәеи** рыла.

Абжытә бжъаандақәа еизааигәазар, еибархханы итцыс-тцысуазар, икалоит абжыи. Ус акәымкәа, абжытә бжъаандақәа еизааигәамзар, еибархханы имтцысуазар, абжыи калазом. Арып-хакынтә ифеиуа ахауа апынгылақәа (апықәсыларақәа) аноуа, икалоит абжыи хәанча. Абжыи абжыи хәанчей реизыказаашьа ахауа ацәкәырца амчхарей, апықәсылара аказшьей, ажәахәатә органқәа реибарххара амчи ирыдхәалоуп.

Абжыи хәанчала ишьақәгылоу ацыбжыыкақәа анырхәо, афь аонутка икалоит апықәсыларақәа, урт ирыбжыысуеит игәгәоу ахауа ацәкәырца, уи иарфеиоит абжыи цкьа иацны ихәауа абжыи хәанча.

Абжыи хәанча ала ишьақәгылоу ацыбжыыкақәа рахь иатцанакуеит, **асонортә** цыбжыыкақәа рыда, егьырт апсуа цыбжыыкақәа зегьы:

[б], [п], [т], [д], [т], [т], [дә], [тә], [тә], [з], [ц], [т], [зә], [цә], [тә], [ц], [е], [е], [ць], [ч], [ч], [г], [к], [к], [гь], [кь], [кь], [гә], [кә], [кә],

[к], [кь], [кә], [в], [ф], [з], [с], [ж], [ш], [жь], [шь], [жә], [шә], [г], [х], [гь], [хь], [гә], [хә], [х], [џ], [хә].

Асонортә цыбжыыкақәа анаххәо, хфь аонутка ицәырцуеит апықәсыларақәа, аха ипсыгеу ахауа ацәкәырца урт ианрыбжыысуа, зынза имачзаны икалоит абжыи хәанча, еиха еихауп **абжыи цкьа**, убри азыхәан урт асонортәкәа (sonore-абжыи) хәа ирышьтоуп. **Асонортәкәа** рахь иатцанакуеит: [й], [й], [л], [м], [н], [р].

Абжытә бжъаандақәа шака иалахәу, насгьы ажәахәатә апарат аибарххара амчи (еихарак активтә органқәа) ирхыпшны абжыи хәанча злоу ацыбжыыкақәа шоит **идагәоу**, **итцару** хәа. Идагәоу ацыбжыыкақәа аныкало, абжыи цкьа алахәзам: абжытә бжъаандақәа еизаагәазам, еибарххазом, итцыс-тцысом. **Идагәоу ихәанчоу** ацыбжыыкақәа аныкало, **итцару ихәанчоу** ацыбжыыкақәа аныкало ааста, иаха амч рыманы аус руеит активтә органқәа (иара убас апасивтә органқәагьы).

Идагәоу ихәанчоу ацыбжыыкақәа рахь иатцанакуеит:

[ц], [п], [т], [т], [тә], [тә], [к], [к], [кь], [кь], [кә], [кә], [к], [кь], [кә], [ф], [с], [ш], [шь], [шә], [х], [хь], [хә], [х], [хә].

Итцару ихәанчоу ацыбжыыкақәа калоит ихәанчоу абжыи ицкьоу абжыи аццарала, урт рхәараан абжытә бжъаандақәа еизааигәахоит, еибарххоит, итцыс-тцысуеит.

Итцару ихәанчоу ацыбжыыкақәа рахь иатцанакуеит:

[б], [д], [дә], [г], [гь], [гә], [г], [гь], [гә], [в], [з], [ж], [жь], [жә], [џ].

Шьақәгылашьяла ацыбжыыкақәа ршара

Апсуа бызшәафь икоуп **акакалатәи**, **џба-џбалатәи**, **хца-хпалатәи** асистема змоу ацыбжыыкақәа. Урт рфь хаз-хазы иалкаатәуп акылааратәкәа, аидыларатәкәа, аффрикатақәа, аидыларатәбжыисратәкәа, идырдыруа ацыбжыыкақәа.

Акакалатәи асистема змоу ацыбжыыкақәа акакала иахцылоит:

[р], [л], [м], [н], [и], [у]. Арт зегьы **итцару** ацыбжыыкақәа роуп. **џба-џбалатәи** асистема рымоуп **акылааратә** цыбжыыкақәа.

Урт **итцаруи** **идагәоуи** ацыбжыкақәа рыла еицааиуеит. Идагәоу ацыбжыкақәа зегъы аспиратақәа (ақәыпсычхаратәқәа) роуп. Урт анықало ажәахәатә органқәа еизааигәахоит, аха еидылом, акылаара рыбжьахоит, убра ибжысуеит ахауа ацәкәырца.

Ҧба-Ҧбала иеицааиуа акылааратә цыбжыкақәа рахь иатцанакуеит:

итцару	идагәоу
[в]	[ф]
[з]	[с]
[ж]	[ш]
[жь]	[шь]
[жә]	[шә]
[г]	[х]
[гь]	[хь]
[гә]	[хә]
–	[х]
[ѿ]	[хә]

Акылааратә цыбжыкақәа рықны икоуп ишәышәуа [з], [с], ишышуа [ж], [ш], [жь], [шь], [жә], [шә] ацыбжыкақәа. Арт ашьтыбжықәа рахь идагәоу [х] адсшәафы иацәызит итцару авариант, уи нханы икоуп абаза бызшәафы: [г1] – **итцару**, [х] – идагәоу акылааратә цыбжыкақәа.

Акылааратәқәа рахь иатцанакуеит асонортә цыбжыкақәа [й], [й̈].

Хца-хцала иеицааиуа аимкьаратә ма аидыларатә цыбжыкақәа роуп, урт анаххәо ажәахәатә органқәа зны еидкысloit, нас еимкьаны ахауа рыбжьысуеит. Адхьа игылоу **итцаркәоу** роуп, нас – **идагәоу аспиратақәа** ма **ақәыпсычхаратәқәа хәа изышь-тоу**, ахпатәи атыц афы игылоуп идагәоу абруптивтә ма иџацоу ацыбжыкақәа.

Аспиратақәа ма ақәыпсычхаратә зрыхьзу, урт рхәараан ахауа рацәаны ирхылтцует, **абруптивтә** ма иџацоу зрыхьзу – урт рхәараан ажәахәатә органқәа **иџацаны** еидысloit.

Хца-хцала иеицааиуа аимкьаратә (аидыларатә) цыбжыкақәа рахь иатцанакуеит:

атцаркәа	адагәақәа	абруптивкәа
[б]	[п]	[п]
[д]	[т]	[т]
[дә]	[тә]	[тә]
[з]	[ц]	[ц]
[зә]	[цә]	[цә]
[ць]	[ч]	[ч]
[ц]	[џ]	[џ]
[г]	[к]	[к]
[гь]	[кь]	[кь]
[гә]	[кә]	[кә]
–	–	[к̥]
–	–	[кь̥]
–	–	[кә̥]

Абруптивтәқәа – иџацоу ацыбжыкақәа [к̥], [кь̥], [кә̥] ирымазам ирышьашәалоу атцаркәеи аспиратакәеи.

Аимкьаратәқәа рахь иатцанакуеит хца-хцала иеицааиуа аффрикатакәагы – зартикулиация **еилоу** ацыбжыкақәагы. Урт рхәараан ажәахәатә органқәа рыбжьара икоуп зны **аидыларә**, нас ахауа зыбжысуа **акылаара**.

Урт рахь иатцанакуеит:

Аффрикатакәа		
атцаркәа	адагәақәа	
	аспиратакәа	абруптивкәа
[з]	[ц]	[ц]
[зә]	[цә]	[цә]
[ц]	[џ]	[џ]
[ць]	[ч]	[ч]

Арт рахьтə апхьатəи аф-риадк: [з], [ц], [тц], [зə], [цə], [тцə] – ишəышəуа хəа ирышьтоуп, егырт: [ц], [е], [е], [ць], [ч], [ч] – ишышуа хəа.

Аффрикататə цыбжыкакəа рыкалараан ихəмоу иеилоу аидыларатə – акылааратə артикуляция абас иаадырцшеут:

[з]=[д]+[з] [ц]=[т]+[с] [тц]=[т]+[с]

[ц]=[д]+[ж] [е]=[т]+[ш] [е]=[т]+[ш]

Аидыларатə – бжысратəкəа рахь иатцанакуеит ацынтцатəкəа [м], [н], урт рыкалараан ажəахəатə органкəа еидыланы, ахауа цынтцала итытцшеут (фыла акəымкəа), уахь иатцанакуеит афылатəи, ма аган-тəи [л]– гыи, уи аныкало ахауа ганла афы итытцшеут.

Иахыкало атыци иалахəу ажəахəатə органкəеи рыла ацыбжыкакəа ршара

Ацыбжыкакəа ахыкало атыц аилкааразы иахəтоуп урт аныкало зəалазырхəуа аорганкəа: ахапыцкəа, абз, ақышəкəа, афатца, акыркы, ахəламшəи иааныркыло атыц ашыақыргылары.

Иахыкало атыц ала ихəанчоу ацыбжыкакəа еипшым активтəи апассивтəи органкəа рртикуляция ала. Активтə органкəас ипхьа-зоуп абзи цакатəи ақышəи, пассивтəкəас – хыхьтəи ақышə, ахапыцкəа, афатца.

Активтə органкəа рыла ацыбжыкакəа шоит ф-гəыпны: ақышəтəкəа, абызтəкəа. Ақышəтəкəа шоит дафа ф-гəыпк рыла:

1) ақышəтə-кышəтəкəа,

2) ақышəтə-хапыцтəкəа хəа.

Ақышəтə-кышəтəкəа рахь иатцанакуеит ацыбжыкакəа: [б], [п], [п], [м], [ў].

Ақышəтə-кышəтəкəа анаххəо, цакатəи хкышə хыхьтəи хкышə иадкыслоит, ахауа урт ирыбжыкəаны итысуеит.

Ақышəтə-хапыцтəкəа рахь иатцанакуеит ашытыбжкəа [в], [ф]. Урт анаххəо, хыхьтəи апхьатəи ххапыцкəеи цакатəи хкышəи еизааигəахоит, урт рыбжьара иаанхо акылаара ахауа бжысуеит.

Ацыбжыкакəа шоит абз иааннакыло атыц ала: абзцхьатəицкəа, абзгəтантəицкəа, абзшьтахьтəицкəа. Абзцхьатəицкəа рыкны иалкаахоит ахапыцтəкəа, афатцатə хапыцтəкəа.

Ахапыцтəкəа анышьақəгыло, хабз апхьатəи ахəта хыхьтəи ххапыцкəа рышьацкəа нарыдкыланы, ирыдыгəғəалоит, ахауа урт еимкəаны ирыбжысуеит.

Ахапыцтəкəа рахь иатцанакуеит:

[д], [т], [т], [дə], [тə], [тə], [з], [ц], [тц], [зə], [цə], [тцə], [з], [с], [н], [л].

Афатцатə-хапыцтəкəа анышьақəгыло, хабз апхьатəи ахəта хыхьтəи фатца акыаыара афаднарғəғəалоит, хабз антəамта, акыр иаархəаны, алада икоуп.

Афатцатə-хапыцтəкəа рахь иатцанакуеит:

[ц], [ць], [е], [е], [ч], [ч], [ж], [ш], [жь], [шь], [жə], [шə], [р], [и].

Абзгəтантəи ахь иатцанакуеит асонант й. Уи акалараан афаланаххəеит абз азкəа ашытахьтəи ахəта, уи афатца агəтахьи афышьтнахуеит.

Абзшьтахьтəицкəа (ма афатцашьтахьтəицкəа) анышьақəгыло, хабз азкəа ашытахьтəи ахəта хыхьтəи фатца ататара афаднакылоит.

Абзшьтахьтəицкəа(афатцашьтахьтəицкəа) рахь иатцанакуеит:

[г], [к], [к], [гь], [кь], [кь], [гə], [кə], [кə], [г], [гь], [гə], [х], [хь], [хə].

Афарингалтəкəа – акыркытəкəа рахь иатцанакуеит [к], [кь], [кə]. Арт ацыбжыкакəа анаххəо, хабз ашыта акыркы иадкыслоит, нас арт аорганкəа еимкəаны, ахауа рыбжысуеит.

Аларингалтəкəа – ахəлымшəытəкəа рахь иатцанакуеит: [ф], [х], [хə].

Аларингалтəкəа – ахəлымшəытəкəа – абзцыдатəкəа анышьақəгыло, абз ашыта ахəламшəи иазааигəахоит, урт рыбжьара икало акылаара итысуеит арыпцхакынтəи ифəиуа ахауа.

Абзцхьатəи ацыбжыкакəа апассивтə орган аусушьала ишоит ахапыцтəкəеи афатцатə-хапыцтəкəеи хəа.

Ахапыцтə цыбжыкакəа аныкало, абз апхьатəи ахəта афышьтнахуеит хыхьтəи апхьатəи ахапыцкəа рышьацкəа ркəацəракəа (ральвеолакəа) рахь.

Абзцхьатәи ацыбжыкақәа рахь иатданакуеит:

[т], [д], [ц], [с], [з], [н], [л].

Афатца-хапыцтә цыбжыкақәа рыкалараан абз антцәамтә ашьтахька ихоуп, уи ала иканатцоит апықәсылара афатца кыакьафы, ахапыцқәа рышьбатақәа ирхысны.

Афатца-хапыцтәқәа рахь иатданакуеит:

[ч], [ш], [ж], [р].

Апассивтә орган аусушьала **абзшьтахьтәиқәа ифатцашьтахьтәиқәоуп**, урт анышьақәгыло, абз азқәа ашьтахьтәи ахәтә афатца татахь аеышьтнахуеит. Урт рахь иатданакуеит:

[г], [гь], [гә], [к], [кь], [кә], [қ], [қь], [қә], [х], [хь], [хә].

Апсуа цыбжыкақәа шоит **игәгәоу, ипшқоу** хәа. Игәгәоу ацыбжыкақәа ирымазам ичыдоу артикулиация, ипшқоу ацыбжыкақәа рышьақәыргыларан ихадоу артикулиация иаццоит абз агәтәнтәи ахәтә **афатца кыакьахь** ахалара.

Оба-обала ишьақәгылоу **игәгәоу-ипшқоу** ацыбжыкақәа рахь иатданакуеит:

[г] – [гь], [к] – [кь], [к] – [кь], [к] – [кь], [ж] – [жь], [ш] – [шь], [г] – [гь], [х] – [хь], [ц] – [ць], [е] – [ч], [е] – [ч].

Апшқәқәа рахьтә ацыбжыкақәа жәба аарпшуп арпшқага дырга **ь** рыцтаны, егырт ипшқоу ацыбжыкақәа оба **[ч], [ч]** ирымазам **арпшқага дырга**.

Ацыбжыка шытыбжықәа рартикулиация хада ақышәқәа русура анрыцлалак, ихәуеит ақышәхаргьежьратә цыбжыкақәа. Ацыбжыка **[ѿ]** ада, **урт зегьы аарпшуп** адырга **ә** рыцтаны:

[д] – [дә], [т] – [тә], [т] – [тә], [з] – [зә], [ц] – [цә], [тц] – [тцә], [г] – [гә], [к] – [кә], [к] – [кә], [ж] – [жә], [ш] – [шә], [г] – [гә], [х] – [хә], [х] – [хә], [ѿ].

Апсуа бызшәафы аидыларатә шытыбжықәеи акылааратә шытыбыжықәеи рфы ихәмоуп:

1) **ишәышәуа ацыбжыкақәа:**

[з], [ц], [тц], [зә], [цә], [тцә], [з], [с];

2) **ишышуа ацыбжыкақәа:** [ц], [е], [е], [ць], [ч], [ч], [ж], [ш], [жь], [шь], [жә], [шә].

Афонетикатә ҵыпсахрақәа

Ажәахәа анымфадьсуа, ашьтыбжықәа хаз-хазы акәымкәа, аки-аки еидхәаланы еишьтагылоит. Уи иахкьаны ашьтыбжықәа дара-дара еинырны аеыпсахрақәа рыхтысуеит. Урт апсахрақәа иеивагылоу ашьтыбжықәа рказшьақәа ма ақәыгәгәара иахкьоит. Икоуп афонетикатә позиция иахкьо аеыпсахрақәа – **апозициатә ҵыпсахрақәа**, икоуп афонетикатә позиция иахымкьо, акагы иахыпшым – **аспонтанттә ҵыпсахрақәа**.

Абжыкақәа реыпсахрақәа

Апсуа бызшәафы абжыкақәа рхыпхьазара, ацыбжыкақәа рхыпхьазара аастә, акыр ишмачугы, афонетикатә ҵыпсахрақәа зыхтысуа еихарак абжыкақәа роуп. Амч гәгәа змоу адинамикатә қәыгәгәареи апозициатә ҵыпсахрақәеи ирыхкьаны, апсуа ажәақәа, ашьбатақәа, ашьагәытқәа рыкны икалеит ирацәаны апсахрақәа, еихарак абжыкақәа рбыжшәара, рыцсыгәхара, реыпсахра. Апсуа бызшәеи уи иазааигәоу абызшәақәеи рфы тоурыхла ажәа шытатақәа рфы цыбжыкацыпхьаза абжыка ацын хәа ирыпхьазоит. Аха нак-нак афонетикатә псахрақәа ирыхкьаны абжыкақәа быжшәеит, еихарак апсшәафы ихадоу абжыка **а**. Уи иалтцшәаны ажәа аформафы цыарак еивагыланы хца-цшьба цыбжыка анахцыло ыкоуп, урт рейкәытхаразы, еиха еилыкка игаларцазы ицәыртцауа иалагеит ацыракатцага ицәыркьа-цәырасуа аиррационалтә цыбжыка **ы**.

1. Ақәыгәгәара змам абжыка а ирацәазаны изит ақәыгәгәара змоу ацыра ашьтахьтәи апозицияфы:

ан < ана иафшә. **анацәа**

аб < аба иафшә. **абацәа**

ашьта < ашьтата иафшә: ашьапы

абз < абза иафшә. **арбзара**

амш < амша иафшә. **есымшә**

ачкәын < ачкәына иафшә. **чкәынак**

асарқәа < асарәқәа

атцáркэа < атцáрақэа

áсса < áсаса – са аредупликация – (аѡбатэра)

иф < úфа иаѣшэ. афара уб. итц.

II. Ақэығгэара змам **а** быжышэар ауеит (иаха имачны) ақэығгэара змоу ацыра **апхьатэи апопозициафгы**.

зны < заны абаз.заны

саргы < сарагы иаѣшэ. сара

аицбы < аицбабы аицбабá иаѣшэ. аицá, аицбабá

ѡба < ѡаба иаѣшэ. жэáѡа

хҗа < хабá иаѣшэ. жэáха

атцá < атцара иаѣшэ. аѡнатá, атáзаара

аццыбáхэа < аццыбáхэа – цыа аредупликация уб. итц.

III. Абжыыка **а** ақэығгэара анамоугы ицсыехоит, иаха ит-шэахоит, ииасуеит абжыыка **ы** ахь, уи ахтыс иаха ирацэоуп ашьата аѡнутцка, аха имачымкэа иахцылоит ажэа антцэамтэафгы:

агэыгэра < агэáгэра иаѣшэ. агэатá, агэáла

афыц < афáц иаѣшэ. афá

ахылҗа < ахалҗа иаѣшэ. ахатҗа, абаз.хҗа

хыхь < хахь бзыб. хахь

азэыр < азэáр иаѣшэ. азэáзэа

ахы́ < ахá иаѣшэ. ахатá, ахадá, абаз. хҗа

акры < акра абаз. карá

аѡны́ < аѡна иаѣшэ. аѡнатҗа, аѡналара

азы́ < аза иаѣшэ. áбаазара, абааза

афы́ < афá иаѣшэ. афáҗа, афáлара, абаз. фa уб. итц.

Абжыыка **а** абжыыка **ы** ахь аиасра ма зынза абыжышэара апре-вербқэа зцу иеилоу ашьата змоу акатцарбақэа рфы нак-аактэи ахырхарта аарцшра, ма асемантика аиѡдыраара афункциа аана-хэеит апсуа бызшэафы (Қь. В. Ломтатизе):

атцáцарá – атцы́хра

афáцарá – афы́йра

абжы́ацарá – абжы́ййра

аѡна́харá – аѡны́хра

áла́шэара – áлишэара

áқэ́йара – áқэ́йра

áдц́ара – áды́йра

áлагарҗа – áлгара уб. итц.

IV. Абжыыка **а** асонант **и** адхьа иангылоу, **арегрессивтэ** ассими-лиация иахкьаны ииасуеит **е** ахь:

сараи > сареи

аиба > сеиба, реиба

аимак > еимаркит

аитҗагара > еитҗаргеит

аицбы́ > деицбуп

алаи > алеи

амраи > амреи уб. итц.

Позициақэак рфы **аи**→**еи** ахь ииасзом, урт еикэыпхьазоуп тцака.

1. **Зышьата -аи** ала иалаго ажэақэа **рзеипш формафы**:

аимаа, **аимаақэа**; **аиба**, **аибацэа**; **аизара**, **аизарақэа**; **аицбы**, **аицбацэа**; **аитҗага**, **аитҗагақэа**; **аибабара**, **аибабарақэа**; **аиҗа**-**гылара**, **аиҗагыларақэа**; **аитҗахэара**, **аитҗахэарақэа**; **аидгылара**, **аидгыларақэа**.

2. Иеиуеипшым ажэеидхэалақэа рфы апхьатэигы ашьтахь-тэигы атыпқэа рфы игылоу, зышьата **-аи** ала иалаго ажэа **азеипш формафы** иангылоу:

аиѡызаратэ бака, **аицбыратэ школ**, **аихатэы каруат**, **аишьтахь-тэи аицэажэара**, **аус аилкаара**, **аишэкэы аитҗагара**, **амал аицҗахара** (иаѣшэ. урт ажэақэа азеипш формафы иангылам: **еиѡызаратэ бака**, **еицбыратэ школ**, **еихатэы каруат**, **аишьтахьтэи еицэажэарада**, **аус еилкаатэуп**, **аишэкэы еитҗагоуп**, **амал деицҗауам**, **ахахэ еиѡса**, **абла еикэара**, **аинфиниттэ еицааира**).

Азеипш формафы игылоуп азы **-аи** аеапсахзом асуффикс **-тэи** ала иаарцшу ацынгылатэ шьатақэа ирхылфеиау азыкашьатэ кэз-шьарбақэа ирышьтанеиуа **-аи** ала иалаго ажэақэа:

Иацтэи аицлабра, **уажэтэи аиҗабыра**, **апхьатэи аиҗагыла** уб. итц.

3. **Зышьата -и** ала иалаго ажэақэа **рзеипш формафы**:

аика, **аикақэа**, **аин**, **аиаша**, **аиашақэа**

4. **Зышьата -и** ала иалаго атэым бызшэахьтэ иаагоу ажэақэа **рзеипш формафы**:

аидеиа, **аидеал**, **аудиома**

5. Ашьтыбжътә еицааира **-аи** апхъа ацыбжыка **х** – гылазар:
ахаи, алахаи, абахаи, дкахаит, ишьахаит, ахахаи.
6. Абжыкабжа **и** апхъа еилымшәо ашьтыбжътә еицааира -аа гылазар:

абааи, ахааи, аїааи, дааиуеит, днеиааиуеит.

7. **-Аи** апхъа ацыбжыка **-к** гылазар:

1) ажәаформақәак рфы **-аи** ыиасуеит **-еи** ахъ:

икаиїеит, икаимїеит, акаитан, икаиматун, Данакаи;

2) ажәаформақәак рфы **-аи** ыиасуеит **-еи** ахъ:

абракеи, убракеи, абакеи, ашьамакеи, иркакеит, икеибаїеит
(иағешә. икаиїеит).

8. Ашьтыбжътә еицааира **аи** ажәафы цырак ианатәым, урт
 ѿ-цырак ианеифыршо:

даїаирхеит (цырала ишоит: *да-їа-ир-хеит*)

икаижыит (цырала ишоит: *и-ка-и(ы́)-жыит*)

инаиґзеит (цырала ишоит: *и-на-и(ы́)ґ-зеит*)

иаваижыит (цырала ишоит: *иа-ва-и(ы́)-жыит*) уб. итј.

- V. Ашьтыбжъ **а** асонант **и** ашьтахъ иангылоу, алитературатә
 бызшәафы еихарак **апрогрессивтә** ассимилиация ахтысзом:

аиартә

иара

аиаша

иахъа

иаразнак уб. итј.

Аха ажәақәак рфы **иа** → **ие** → **е** хнаґоит:

иаґыр → *еґырныха*

аиаи → *аеи*

аиаїәа → *аеїәа, Еїәацъаа*

Иашыра > *Ешыра*

Иаиба > *Еиба* уб. итј.

- VI. Абжыка **а** е ахъ ииасуеит зны-зынла ицшқоу ацыбжыкақәа
 рыбжьарагы:

агъажь > *агъежъ,*

загъы > *зегъы,*

аѿажь > *аѿежъ.*

- VII. Абжыка **а** асонант **у** апхъа ареггессивтә ассимилиация
 иахъаны абжыка **о** ахъ ииасуеит:

аура > *шәоура, роура*

иауп > *иоуп*

дарау > *дароу*

даумоуп > *доумоуп*, иағешә. *ауама* // *аума, Гәдоу, Гәдоутә, Цсоу,*

Ебжьноу, Нарцъхъоу, Еишоу уб. итј.

- Абжыка **а** ала интјәо ақатцарбатә формақәа рфы уажәтәи
 аамтә асуффикс **-уа** анацлалак, ихауеит ирацәаны ашьтыбжътә
 ґыпсахрақәа:

ирга + *уа* + *ит* > *иргоуеит* > *иргооит* > *иргоит*;

ирхәа + *уа* + *ит* > *ирхәоуеит* > *ирхәооит* > *ирхәоит*;

ирба + *уан* > *ирбоуан* > *ирбоон* > *ирбон.*

- Ақатцарба ашьаґа абжыкабжақәа **и**, **у** ма иарбанзаалак
 цыбжыкала интјәозар, ихауеит **аи** > **еи** ахъ аиасра апроцесс ма-
 цара:

а-на-и-ра > *днеиуеит, днеихъеит, днеиуан;*

а-у(ы)-у-ра > *иу(ы)ууеит, иу(ы)ухъеит, иу(ы)ууан;*

а-х-ра > *ихуеит, ихуан, иххъеит* уб. итј.

- Алабиалтә цыбжыкақәа рыбжьара **а** **о** ахъ ииасуеит: *жәахә*
 > *жәохә.*

Позицияқәак рфы **ау** → **оу** ахъ ииасзом уи тјака еикәыпхъазоуп.

- 1) Зышьаґа **-ау** хәа иалаго ажәақәа **рзеипш формафы**:

аура, аурақәа, аупа // *ауапа, аума, аурыс, аурысқәа.*

- 2) Иеиуеипшым ажәеидхәалақәа рфы **-ау** ала иалаго ашьаґа по-
 зициас иахъгылазаалакгы **азеипш формафы**:

аурақәа, ауапа шкәакәа, *аума* // *ауама* сахаит (иағешә.: *оурыла*
иеикарам, иоупа дґашышьы, *оумаишә* ирбеит);

- 3) Абжыка **-у** ала иалаго (ипсахқәоуггы налатцаны) ажәақәа
рзеипш формафы:

аус, аусқәа, аутра, ауафы, ауаа, ауаажәлар, ауада, ауадақәа,
ауниверситет, ауниверситетқәа уб. итј.

- 4) Астатикатә қатцарба **ауп** // **оуп** хазы **-ауп** хәа ихәалатәуп
 изыдхәалоу ажәа **азеипш формафы** игылазар, абжыаапны **-уп** хәа
 иаанхоит изышьтагылоу ажәа иалатцаны:

абри адгьыл **аун** иеимаркуа (иағешә.: *дгьылун* иеимаркуа); абри аоны **аун** дзышьтоу (иағешә.: *онун* дзышьтоу).

5) Атәым бызшәахтә иаагоу **-ау** ала иалого ашьатақәа рҕы **ау** аеапсахзом аформақәа зеггы рҕы:

аудиториа, **аудиториак**, **аудиториас**, **аудиториакәак** уб. итц.

6) Ашьтыбжтә еицаaira **-ау** апхьа ацыбжыка **-х** гылазар:
хаун, **хаура**, **ахау!** **ахау**хаура, **ахауа**.

7) Абжыкабжа **-у** апхьа 2-аак гылазар:
ихааун, *ибааун*, *ицааума*, *ибааума*?

8) Ашьтыбжтә еицаaira **-ау** ажәағы цырак ианатәым, урт ҕ-цырак ианеиҕыршо:

икаужьит (цырала ишоит: *и-ка-у(ы́)-жьит*);

иаважьит (цырала ишоит: *иа-ва-у(ы́)-жьит*);

дайцаурхеит (цырала ишоит: *да-ца-у(ы́)р-хеит*) уб. итц.

VIII. Абжыка **ы** апозицияқәа даара ипсыгеуп апсуа бызшәағы.
Ақәыгәғәара анацәызлак, уи быжышәоит:

ахы́ – *ахқәа́*

ашәкәы́ – *ашәыкәқәа́*

адәы́ – *адәқәа́* уб. итц.

Ақәыгәғәара змам абжыка **ы** ахархәара ацырағы ацыбжыкақәа рхыпхьазара иадхәалоуп, ицәыртцеит цырак ағы хца ма ина-реиханы ацыбжыкақәа цырак ианеивагылалак: *рыбжы́ дьыргөит*, *дыд-дыргөит*, *дыл-дыр-гәз* уб. итц.

IX. Афонетикатә процессқәа рыхтысуеит асонантқәа **й**, **ӯ**-гы.
Еихарак ирацәоуп ахағырбага **и** **абыжышәарақәа**. Хағызатцәык аазырцшуа егырт ахағырбагақәа иреипшымкәа, **и** иаанарцшуеит ахыпхьазарақәа аҕагы рҕы игылоу 3-тәи ахағы асубиектқәеи ипиами ипиоуи обиектқәеи. Уи иахканы **и** хцылоит **акакалагы**, **ҕба-ҕбалагы**, **хца-хцалагы**.

1) **Акны** иахцыло **и-** **быжышәоит** азхәа-ақатцарба **апхьа** **ишиа-шоу** игылазар асубиект (азыххәаа) ма аобиект (азырхатә хартәаага) (ибыжышәо **и** архәақәа иртакуп):

дара (и)неиуеит, *ағы (и)хәуеит*, **ибыжышәоит** **асубиект** **рбага**;

ашәкәы (и)аархәеит, *аҕынқәа (и)дыргылеит* **ибыжышәоит** **аобиект** **рбага**;

2) Ахағырбага **и-** **быжышәоит** азхәа-ақатцарба **и** **апхьа** ахәаақәтца гылазар:

айкы ҕица (и)лзахит, *ашәт ҕаҕишқәа (и)лыртҕеит*.

3) **И-** **быжышәазом** азхәа – ақатцарбеи асубиекти ипиоу аобиекти аазырцшуа ажәақәа рыбжыара **даҕа** ажәак гылазар:

дара ҕынч инеиуеит, *ағы адәағы ихәуеит*, *ашәкәқәа рацәаны* *иархәеит*;

4) **И-** **быжышәазом** асубиекти ипиоу аобиекти аазырцшуа ажәақәа ақатцарба **иашьтанеиуазар**:

инеиуеит дара, *иархәеит ашәкәы*;

5) **Ғба-Ғбала** еивагыланы иахцыло **ии** – ахағырбагақәа рахтә ақатцарба ахыгылазаалакгы **ибыжышәоит** **апхьатәи** – иеитатцуа ақатцарбақәа рҕы уи **ипиоу аобиект** ауп, ииеитамтцуа ақатцарбақәа рҕы уи – **субиектуп**:

(и)ибоит ашьха, *ашьха (и)ибоит* (иағешә. *ирбоит*);

(и)игоит амғы, *амғы (и)игоит* (иағешә. *ижәгоит*);

(и)ицуп ала, *ала (и)ицуп* (иағешә. *исыцуп*);

(и)ишьталеит дара, *дара (и)ишьталеит* уб. итц.

6) **Иии**-қәа **хца** ахьейкәшәо иеитатцуа ақатцарбағы **ибыжышәоит** **апхьатәи** – ипиоу аобиект рбага апозицияқәа зеггы рҕы:

(и)иитҕеит амал, *амал (и)иитҕеит*.

X. **Уу** асонантқәа **ҕба** цырак ианеикәшәалакгы, зны-зынла изуеит руакы, уи кәлоит ақатцарба ашьатәи **у**-и аамта рбага **уа**-и цырак ианеикәшәо:

Аура (ахамта аура): *исоуеит*, *иубуеит*... Иҳамазар акәын *исоууеит*, *иуоууеит*...

Аура (аус аура): *изуеит*, *ибуеит*, *ируеит*... Иҳамазар акәын: *изууеит*, *ибууеит*, *ирууеит*.

Асы аурá : *иауеит асы́*, иҳамазар акәын *иаууеит*.

Ацәыуара: *уажәы ахәыцы дцәыуеит*, иҳамазар акәын *ахәыцы дцәыуауеит*, аха ихауит > *дцәыууеит* > *дцәы(у)уеит* > *дцәыуеит*.

Ацыбжыѳақәа рѳыпсахрақәа

Абжыѳа шытыбжықәа реипш, ацыбжыѳақәа рѳы фонетикатә ѳыпсахрақәа рацәазам. Ара иахцдылоит: ассимилиация, адиссимилиация, имачзаны аредукция. Иаагап апозициатә ѳыпсахрақәа рѳырцштәқәак:

*хѳа < *хаба > хба > хѳа*

ахацәа < ахацәа > аха(ѳ)цәа > ахацәа

амыстхәага < абыстхәага > абыстхәага > амыстхәага

ажьакца < ажьагаца (абаз) > ажьагца > ажьакца

амкәыба < анакәыба (ашьхар.) > анкәыба > амкәыба

ахьшыцәа < ахьч(а)цәа > ахьчцәа > ахьшыцәа уб. иѳ.

Ассимилиация рыхтысуеит ацыбжыѳақәа **с, х, шә** иалкаау афукнция анрымоу иалкаау апозицияѳы. Ассимилиация амѳала итцархоит урт акатцарбаѳы асубиект анаадырцшуа еитатцуа акатцарбақәа рѳы, итцару ацыбжыѳа иадгылазар **с** ииасуеит **з** ахь, **шә** – **жә** ахь, **х** – **г1** – **аа** ахь: *и-с-гоит* – *и-з-гоит*, *и-с-боит* – *и-з-боит*, *с-захуеит* – *и-з-захуеит*; *и-шә-гоит* – *и-жә-гоит*, *и-шә-захуеит* – *и-жә-захуеит*; *иа-х-гоит* → *иаг1гоит* → *и-аа-гоит*, *иа-х-боит* → *иаг1боит* → *и-аа-боит*, *иа-х-захуеит* → *иаг1захуеит* → *и-аа-захуеит*.

Аха ари апроцесс фонетикатә закәанқәа мацара ирыдхәалам, мзызс иамоу грамматикатә еилкаароуп. Избан акәзар асубиект рбагақәа **с, х, шә** цархазом акатцарба иеитамтцуазар: *с-гылоуп*, *х-гылоуп*, *шә-гылоуп*; *с-баазеит*, *х-баазеит*, *шә-баазеит*; *и-с-гәаҟхоит*, *иа-х-гәаҟхоит*, *и-шә-гәаҟхоит*.

Ара ишаабо еипш, асубиект рбагақәа **с, х, шә** рытцархара зыдхәалоу акатцарба аитатцра ауп. Уи грамматикатә еилкаароуп.

а-ра́, а́рба, а́мра, ауа́са́

ана́, а́мба, а́мла, ара́са́

ала́, Айба

Ацыбжыѳақәа рѳыпсахрахь иатцанакуеит **аметатеза** – ашьтыбжықәа **ртыцқәа** рыпсахра, настгы **асубституция** – абжыѳақәа реитныпсахлара:

ақалҟад // ақлаҟад

акҟагылара // агҟагылара

ахьамтә // ахьантә

анамыс // аламыс

ацынхәра // ацымхәра уб. итц.

Аспонтанттә ѳыпсахрақәа – апозиция иахьыпшыма ѳыпсахрақәа рахь ипхьазоуп иахьатәи ацсуа литературатә бызшәа иахьацәызыз бзыптәи адиалект иачыдоу ишәышәуа-ишышуа, асибилиантқәа хәа изышьтоу ацыбжыѳақәа [з’], [с’],

[з’], [ц’], [т’], [з°], [с°], [х’], [х’ә].

Иара убрахь иатцанакуеит ацсшәаѳы инымхаз, аха абаза бызшәаѳы инханы иѳоу афарингалтәқәа [хь], [хьә], аларингалтәқәа [г1], [г1ә].

Урт еиха ирацәоуп ашьаҟа аѳбатәра, аредупликация змоу ажәақәа рѳы:

а́шыр-шы́рхәа, а́хыр-хы́рхәа, а́наҟш-а́аҟшра,

а́кыр-кы́рхәа, а́тәнеи-тә́сра, а́кәлі-члі́хәа,

а́хыт-хы́тҟра уб. итц.

Абасала, иеилоу ажәақәа рыҟыгы ирацәаны иахцдылоит **иеилац-соу** акценттә типқәа змоу ажәақәа. Ари афакт ишьақәнарҟәҟоит **иеиуеипшыма аамтәқәа** рзы ишыкалаз.

АФОНОЛОГИА

Абжыыкакэа рфонематэ еилазаара

Абжыыка фонематэ еилазаарафы ихамоуп афонемакэа **а**, **ы**. Абарт афонемак иеиуеипшым апозициакэа рфы иахдылар калоит игэгэоу, ма ипсыгеу фонемакэаны.

Афонема **а** апсуа бызшэакны еихарак игэгэоу фонеманы иахдылоит. Уи афонематэ чыдаракэа ацэыззом ақэыгэгэара иапынгылоу актэи, афбатэи, ахпатэи ухэа апозициакэа ркынгы, ақэыгэгэара иашьтанеиуа апозициакэа ркынгы (ақэыгэгэара змоу **а** аиха акыр иштшэоугы). Иаххэап, ақэыгэгэара ианапынгылоу: **ача**, **аеа**, **ала**, **ахэа** (актэи ақэыгэгэара иапынгылоу апозициа), **ауаса**, **алаба**, **аңайа**, **ашьайа**, **алайа** (ақэыгэгэара иапынгылоу актэи, афбатэи апозициакэа), **алайалых**, **атакьатас** (ақэыгэгэара иапынгылоу актэи, афбатэи, ахпатэи апозициакэа); **абга**, **ашьха**, **ача**, **аца** (ақэыгэгэара иашьтанеиуа актэи апозициа), **агага**, **акэашара** (ақэыгэгэара иашьтанеиуа актэи, афбатэи, ахпатэи апозициакэа).

Афонема **а** ақэыгэгэара анамоу, афонема-фонологиатэ чыдаракэа зеггы хатэаны иаапшуеит: **айла**, **ахэа**, **ачара**, **атэаца**, **алайа**, **агэылайа**...

Ақэыгэгэара иапынгылоуи иашьтанеиуеи актэи, афбатэи, ахпатэи ухэа апозициакэа рфы абжыыка **а** еиха-еиха иаркхоит (ақэыгэгэара шака иацэыхарахо акара), аха уи еихарак афонематэ функция ацэызратэы аеыпсахра ахтысуам. Афонема **а**, хыхь хшахцэажэаз еипш, еснагь ахы мѡапнагом. Имачым уи авариянттэ бжыыкакэа анахнато, ма зынзаск ианбыжышэоггы.

Афонема **а** абжыыкатэ вариант **е** хнатоит асонант **и** ианадгылоу: **ага-ра** – **изга-ит** – **изгеит**, **афа-ра** – **исфа-ит** – **исфеит**, **аба-ра** – **изба-ит** – **избеит**... Ара, ишаабо еипш, афонема **а** абжыыкатэ вариант **е** хнатоит ақэыгэгэара шамоуггы, настгы ашьбатэи аморфемеи

реипыларафы. Аха **а** **е** хнатоит ажэа афнуткаггы, алагамтафгы, асонант **й** анадгылоу: **аиашьа** – **аеиша**, **аиахэашьа** – **аеҳэиша**, **аиахэа** – **аеҳэа**, **аиха** – **еихала**, **аимаа** – **еимаак**.

Афонема **а** иахнатоит авариянт **е** ипшқоу ацыбжыыкакэа ианрыбжыагылоуггы, еихарак ипшқоу абызпхьатэ ианавагылоу: **ахьяжь** – **ахьежь**, **аиьяжь** – **аиьежь**, **агьяжь** – **агьежь** (аха: **акьякья**, **акьякья**, **ацьяцья**).

Афонема **а** иахнатоит авариянт **о** асонант **ў** ианадгылоу: **дыйкаун** – **дыкоун**, **исымаун** – **исымоун**, **дгылаун** – **дгылоун**, **даңхьауеит** – **даңхьоит**, **ауардын** – **аордын**, **ауафы** – **аофы**, **ауалыр** – **аолыр**, **ауаса** – **аоса**.

А **о** хнатар алшоит ақышэхаргьежьратэ цыбжыыкакэа ианрыбжыагылоу зны-зынла: **жэахэ** – **жэохэ**, (**шкэокэа** – абаза бызшэафы).

Афонема **а**, ақэыгэгэара шамоуггы, асонанткэа анавагыламгы, абжыыкатэ вариант **ы** анахнатогы ыкоуп. Ари хдылоит еихарак диалекттэ варианты: **аихаба** – **аихабы**, **аийба** – **еийбы**, **аиэахьа** – **аиэахьы**, **алаба** – **алабы**, **аиқэхэалара** – **еиқэхэылара**, **аңгалара** – **аңгылара**, **ирхыңхьазалатэун** – **ирхыңхьазылатэун**.

Афонема **а** ақэыгэгэара анамам (еихарак ианашьтанеиуа), ианбыжышэоггы ыкоуп: **агара** – **агар**, **аеага** – **аеаг**, **агэара** – **агэар**, **асара** – **асар**, **афара** – **афар**.

Афонема **а** хыхь иахарбаз апозициакэа рфы абжыыкатэ варианткэа анахнато ма ианбыжышэо, ипсыгеу фонеманы ипхьазатэуп.

Афонема **ы** хымѡапгашьала **а** иахьақэымшэо даара ирацэоуп. Уи игэгэоу фонеманы ианахдыло ақэыгэгэара анамоу мацароуп (асонанткэа **й** **ў** ианрывагылам), настгы уи ажэа алагамтафгы зынза иахдылазом. Ажэа антцэамтафгы уи фонеманы иахдылоит ақэыгэгэара анамоу: **афы** – **афа**, **атды** – **атда**, **аеы** – **аеа**, **ахы** – **ахьа**, **ачы** – **ача**, **азы** – **аза**, **агдыла** – **агдала**, **акыка** – **акака**, **ашы** – **аша**.

Абарт афонематэ еиѡагыларакэа иамоу ацэызуеит, иарггы быжышэоит ақэыгэгэара даеа бжыыкак ахь ииасыр. Афонема **а** усканггы ишыкоу ианхоит. Еиѡырпшны: **аеы** – **аеқэа**, аха: **аеа** – **аеақэа**; **азы** – **азқэа**, аха: **аза** – **азахэа**; **афы** – **афқэа**, аха: **афа** – **афақэа**.

Егъырт абызшәәкәа рыкнытә ицсаху ажәәкәа ырыланы иахпыло абжыкәкәа **о, е, и, у** (*ашкол, астал, алитература, аресторан, акино, аурок, акружок...*) фонема хасабла хрыхәапшзом, избан акәзар, ацсуа ажәәкәа рҕы, ишаабаз еипш, урт афонематә еиҕагылара җартазом.

Ақэыгэгэара анрымоу, абжыкақәа шахоит: руақы ақэыгэгэара шьтнахуеит, егы қэыгэгэарада иаанхоит, аха фонемара ауеит. Ақэыгэгэара змоу усгы ифонемоуп. Ус анакәха, урт абжыкақәа иауу бжыкакны ианыкоугы, ақэыгэгэара ианашогы, ишфонемақәоу иаанхоит.

Иалкаау афонетикатә позициақәа рҕы ипсыгеу фонемақәаны иахпылоит хыхь иеиқәахпхьазаз авариантқәа хазто ацыб-жыыкақәа.

Ацыбжыкакæа рфонематæ чыдаракæа рахъ иатцанакуеит афонематæ еиѳагыларакæа хазто артикулиациатæ чыдаракæа. Убарт артикулиациатæ чыдаракæа ихартит акустикатæ еиѳагыларакæа, акустикатæ еиѳагыларакæа рыла еиѳаадырауеит афонемакæа акиаки. Ацыбжыкатæ фонематæ чыдаракæа рахъ иатцанакуеит урт

69

реиҥагылара шыақәгылашыала, иахышыақәгыло атың ала, атцарреи адагәарейыла, агәгәарейы апшқарейыла, аспириататә абруптивтә чыдарақәа рыла, ақышхаргьежыра аҕазаарейы аҕамзаарейыла.

Ф-фонемак еиҥагылар калоит фонематә чыдарак ала, ма еиханы афонематә чыдарақәа рыла. Иаххәап, афонемақәа **с, з** ажәақәа *асарá, азарá* рыкны еиҥагылоит адагәарейы атцаррейыла мацара. Егьырт ачыдарақәа зегы рыла еиқәшәоит, еиҥагылазом. Рыфбагы шыақәгылашыала кылааратәкәоуп, иахышыақәгыло атың ала абызпхьатә-хапыцтәкәоуп, рыфбагы ирымазам ақышхаргьежыра.

Иара убас афонемақәа **ш, шь** ажәақәа *ашиá, ашьá* рыкны еиҥагылоит афонематә чыдарақәа фба рыла: адагәарейы атцаррейы, агәгәарейы апшқарейы. Егьырт ачыдарақәа еиҥагылазом – шыақәгылашыала рыфбагы кылааратәкәоуп, иахышыақәгыло атың ала рыфбагы абызпхьатәиқәоуп.

Афонемақәа **ч, р** ажәақәа *ачá, арá* рыкны еиҥагылоит рфонематә чыдарақәа зегы рыла: **ч** шыақәгылашыала аимкьаратә цыбжыкәоуп, иахышыақәгыло атың ала абызпхьатәиуп, ицшқоуп; **р** шыақәгылашыала идырдыруа цыбжыкәоуп, сонантуп, абызпхьатә – кылааратә цыбжыкәоуп.

Асонантә фонемақәа **й, ъ**

Ацыбжыкәқәа **й, ъ** апсуа-адыга бызшәақәа иеицырзеицшу, жәйтә аахысгы иахпыло фонемақәоуп. Урт хпылоит ажәашьатақәа рҥы, иара убас аффикс хасаблагы.

Аха иахьатәи апсуа бызшәаҥы иалкаау апозициакәа рыкны урт ирыхтисуеит афонетикатә ҥыпсахрақәа. Даеакала иаххәозар, ирацәоуп рфонематә чыдарақәа анырцәызуа.

Асонант **й** алиитератураҥы (Қ.В. Ломтәтизе, «Апсуа-абаза бызшәақәа ртоурых-еиҥырцшратә анализ». ад. 53) агәтантәи ариад иатцанакуа бжыкәбжәоуп хәа иахцәажәоит, афонема хадақәа ирхырпхьазалоит. Ус анакәха, уи артикулиацияла аурыс бызшәакны иахпыло асонант **й (j)** иақәшәоит. Хара хҥы излаанаго ала, асонант

й апсуа бызшәаҥы агәтантәи апхьатәи ариадқәа рыбжьаратәи апозиция ааннакылоит. Хәабз ари ахәта усқан хыхьтәи ахаракыра иахысуеит, хыхьтәи хәтца иазааигәахоит; хәбзи хәтцеи рыбжьара усқан ахауа абжысырта тшәахоит, убри иахкьаны апықәсылара аиуеит, абыжхәанча мацк алалоит, исонантхоит. Ус анакәха, асонант **й** апсшәаҥы, аурысшәаҥы ааста, мацк апхьака инаскәагоуп. Аха **й** артикуляция ииашатқәкьаны ашыақәыргыларазы эксперименттә методла итцәатәоуп.

Асонант **й** ақәыцгәгәара шытнахуам, ацырагы кәанатцом. Иахпылоит ажәа алағамтәҥы, агәтаны, антцәамтәҥы: **й**ара, **й**ахьа, **й**аха, **ай**маа, **ай**арта, **уй**, абзаа**й**. Асонант **й** хпылоит дифтонг хасабла **а**, ма **ы** иацны: **йа** // **ай**, **йы** // **йы**. Иахьатәи апсуа бызшәаҥы **й** хпылоит акомплекс ҥыцкәа ирыцынгы: **ой**, **ей**. Иахпылоит иара убас ажәахырҥиаратә аицкәтцаратә, аизкратә тцакы змоу аморфқәа ирыцны: **ай**, **айц**, **айба**: *айбашьра, айцныкәара, айцталара, айма-хәылацәа, айшьцәа, айхәшьцәа, айуацәа* уб. итц.

Абжыка **и**-и асонант **й**-и фонема хасабла еиҥагылом абжыка **и** афонематә функция ахышытнамхыц иахкьаны. Аха ажәа афонематә еилазаара иахьалахәу, егьырт ацыбжыкәқәа иахьырҥагыло мацзам: *айарá – ахәарá, айáра – ахәáра, айы́ка – ацы́йка, айáртца – ацáртца, Айба – Ахба, анйáлара – антáлара, ақәйара – ақәлара, ақәйара, айахәа – алахәа, ары́й – ары́ц, айашьа – аҥашьа, айқәа – ацқәа, алы́йаа – алы́заа, айрá – ашьрá – ашрá, айшьцәа – анышьцәа, айáша – ала́ша, йарá – ларá – уарá – барá, харá, шәарá, дарá.*

Афонема **й** ипсыҥеу фонеманы иахьхпыло апозициакәагы кәоуп.

Усқан уи артикулиациятә – акустикатә чыдарақәа ацәызуеит, иахнатоит афонематә функция шытызымхыц авариант **и** ма **е**. Ари калоит ассимилиацияи ашьтыбжыкәа реилаларейы иабзоураны.

Асонант **й** азы иманшәалам позициоуп абжыка **а** ианадгылоу, еихарак ажәа алағамтәи агәтәи рыкны. Усқан асонант **й**, ассимиляцияи ашьтыбжыеилаларейы иахкьаны, авариант **е** хнатоит: *йахьа йехьа, йацы → ецы, айахәа → аехәа, айашьа → аешьа, айахәшьа → аехәшьа, йасра → аесра, йаразнак → еразнак.*

Афонема **й** азы иманшәалам позициоуп уи (ақәыцгәгәара змам ма измоу) абжыка **ы** ианадгылоу. Усқан уи иахнатоит авариант

и: *амрый* → *амри*, *азый* → *ази*, *алыйаа* → *алиаа*, *айыйаа* → *айиаа*, *ажый* → *ажыи*, *ахый* → *ахыи*.

Алитератураҕы иазгэаҕоуп абжыка **и** монофтонг ҕасабла иаххдыло еихарак агеографиятэ хыызкэа рыкны ауп хэа: *Рица*, *Ригица*, *Арихэа*.

Хазы иахцэажэатэуп аморфологиатэ функциякэа змоу асонант **й**. Уи хпылоит ахаҕытэ, ахыцхазаратэ, акласстэ, адхаларатэ, азтцаратэ тцаккэа аманы. Ускангы асонант **й** аеыцсахракэа ахтысыр алшоит иманшэалам апозициякэа рҕы, иахнатоит афонематэ функция змам **и** ма **е**: *йылбеит* → *илбеит*, *йылгеит* → *илгеит*, *йылхэит* → *илхэит*, *арый* → *ари*, *аный* → *ани*, *йара* → *ера*, *йышьта* → *ишьта*, *йыбла* → *ибла*, *йымхы* → *имхы*.

Асонант **й** еиха иазыманшэалоуп аҕэытэҕара змоу **ы** ианавагылоу: *йыкоуп*, *йымоуп*, *йықауп*.

Асонант **й** иаманшэалам апозициякэа рҕы иахнато аварианткэагы иара иамоу аморфологиатэ тцаккэа нарызгоит. Иаххэап: *д-и-геит*, *д-и-беит*, *д-и-хэит*, *даа-й-геит*, *йаа-й-цеит*, *д-й-ацаажэит*, *йара* // *ера*, *й-ахэа*, *и-лаба* ...

Асонант й. Асонант **й** хпылоит адифтонгкэеи атрифтонгкэеи рилазаара иахэтакны: *ыў* // *ўы*, *аў*, *аўа*, *йў* // *йи*, *адыў*, *аўыс*, *аўишэыл*, *аўаса*, *аўаҕы*, *айўацаа*, *ййрахы*.

Асонант **ў**, ажэашытаҕэа рыкны адагы, иахпылоит морфологиатэ рбага ҕасабла. Иаанарцшуеит ахаҕытэ, ахыцхазаратэ, акласстэ, адхаларатэ, аамтатэ тцаккэа. Ажэа ашьтыбжытэ еилазаарҕы фонема ҕасабла ианхпыло мачзам: *аўыс*, *аўра*, *аура*, *аўардын*, *аўа*, *аўарба*, *аўантја*. Ускан егырт афонемакэа ирҕагылоит: *аурја* – *аирја*, *ашарја*, *ачрја*, *ахрја*, *ахэрја*.

Иахытэи апсуа бызшэаҕы асонант **ў** ипсыгеу фонеманы ианхпыло мачзам.

Иаразы иманшэалам позицияуп абжыка **а** ианадгылоу аҕацарба аамтатэ формаҕэа рыкны. Ари апозицияҕы, ассимилиацияи ашьтыбжыелалареи ирыхкыны, адинамикатэ катцарба уажэтэи, ииасхыоу инагзам аамтатэ формаҕэа рыкны иахнатоит афонематэ функция шытызымхыц авариант **о**: *даңхыауа-ит* → *даңхыооит* → *даңхыоит*; *даңхыауан* → *даңхыоон* → *даңхыон*.

Иазгэахтэз апроцесс иахкыны авариант **о** анахнато ыкоуп ажэашытаҕэа ркынгы: *а-ўаҕы* → *аоҕы*, *аўалыр* → *аолыр*, *ўажэы* → *оажэы*, *ўажэааны* → *оажэааны*.

Асонант **ў**, абжыка **ы** ианадгылоу урт еилаланы ихартар калоит абжыка **у**: *ўытэоуп* → *у-тэоуп*, *ўыгылоуп* → *угылоуп*. Абжыка **ы** аҕэытэҕара анамоу, асонант **ў** цсахрада иаанхар алшоит: *ўыкоуп*, *иўымоуп*, *аўытра*, *айэыўара*, *адыў*, *Абжыўа*, *аеыўа*. Асонант **ў** ацыбжыкаҕэа ианрыбжыагылоу, абжыка **у** хнатар алшоит: *аусуҕы* – *аус-у-ҕы*.

Ашытатэи **ў** аамтарбагатэ **у** ианақэшэалак, ихауеит иауу **ў**: *иаууп*, *идууп*.

Фонема ҕасабла асонант **ў**-и абжыка **у**-и еиҕагылазом, избан акэзар, абжыка **у** асонант **ў** иманшэалам апозицияҕы иахнато вариантуп.

Артикуляция аҕанахы ала асонант **ў** иманшэалам апозицияҕы апыкэсылара ацэызуеит, абжыкахы ииасуеит. Аха ари апроцесс макыана имачны иахдылоит. Ус анакэха, асонант **ў** апыкэсылара ахыацэызуа апозициякэа мачуп.

Абжыка **у**-и асонант **ў**-и аморфологиатэ функциялаҕы еиҕагылазом. Ари зыхкыо убри ауп, арт ашьтыбжыкэа артикуляциятэ еивгара мачзаны ирымоуп, убри иахкыны акустикалаҕы имачзаны еиҕагылоит.

Абри ачыдарала арт ашьтыбжыкэа абжыка **и**-и асонант **й**-и ирыкэшэоит.

Асонортэ фонемакэа л, м, н, р

Асонанткэа р, л, м, н абжыцкэеи абыжхэанчеи реизыказаашыала еиҕагылазом, избан акэзар урт, позицияла идаҕахазом. Асонант **р**, ахаҕытэ тцакы анамоу, иманшэалам апозицияҕы адиссимиляция абзоурала артикуляциятэ чыдара хадакэа иамоу ацэызуеит, иахнатоит авариант **д**: *и-р-р-ашэоит* – *и-д-рашэоит*, *и-р-р-ыңхуеит* – *и-д-рыңхуеит*, *и-р-р-ы-ркайеит* – *и-д-д-ы-ркайеит*. Ишаабо еипш, асонант **р** иахнато аварианти иареи фонема ҕасабла еиҕагылазом. Ахаҕытэ, ахыцхазаратэ тцаккэа иахнатаз авариантгы ианагзоит.

Ашыбатәи асонант **р** адиссимиляция ахтысзом, авариянт хна-тазом: *арра*.

Асонант н. Асонант **н** итбааны ахархэара змоу афонемакэа иреиуоуп. Иахпылоит ажэашыатакэа ркынгы, грамматикатэ рбагасты, ажэахырфеиаратэ матэахынгы.

Афонематэ чыдаракэа ирхыпхьазалоуп иахышыакэгыло атыпи ашыакэгылашыеи.

Иахышыакэгыло атыпала уи абызпхьатэ цыбжыкоуп. Ианышыакэгыло, хабз апхьатәи ахәта хыхьтәи хапхьатэ хапыцкэа рышыатагы пытк иадкыланы аерыднаргәғалоит, ахауа иаххылтцуа урт еимкьаны ирыбжысуеит, ахауа ахәтак хпынтала иаххылтцуеит. Убри акнытэ уи шыакэгылашыала аимкьаратэ-бжысратэкэа рахь иатцанакуеит. Асонант **н** анышыакэгыло, абжытэ бжьаандакэагы реаладырхэуеит, абжыцкэа апыртцоит, аха афонематэ чыдаракэа рыла ханахэапшуа, уи иамам аиҕагылара атцарреи адагэареи, агәгэареи апцқареи рыла.

Алитератураҕы иазгәатоуп (Н.И. Марр, Қ.В. Ломтатизе) позицияла **н** ипцқоу авариянт анхнато ыкоуп хәа. Игәгәоу ацыбжыка пцқахозар, ишытнахуеит ихадам апцқаратэ артикуляция, усқан хабз хыхьтәи хәтца агәта иадгәғалароуп. Аха афонема **н**, позицияс иахыгылазаалак, апцқаратэ артикуляция шытнахуа иаабом. Ишакәхалакгы, асонант **н** апцқареи агәгэареи рыла афонематэ еиҕагылара амам, апцқара иаразы ифонематэ чыдараны иузыпхьазом. Афонемакэа **н**, **м** злеиҕамгыло, ирзеипшу ачыдаракэа рымоуп, аха излеиҕагыло афонематэ чыдаракэагы рымоуп. Излеиҕамгыло убри ауп, рыфбагы сонантқоуп, пынтатәкәоуп. Излеиҕагыло – **н** – абызпхьатәиуп, хапытәуп, **м** – қышәтәуп. Абарт аиҕагыларакэа рыла урт инарыгзоит аифдырааратэ функция ажәа афонематэ еилазаараҕы: *әнра – әмра, әназа – әмаза, әназара – әмазара, әнаара – әмаара, аханы – ахамы*.

Асонант **н** афонематэ чыдаракэа рыла егырт ацыбжыкатэ фонемакэагы ирҕагылоит: *ана – ара, анс – арс, ан – аб, анхәа – абхәа*.

Афонема м аимкьаратэ-бжысратэ цыбжыкоуп. Иахышыакэгыло атыпалеи зәалазырхәуа ажәахәтэ органкәеи рыла

акышәтэ-пынтатэ цыбжыкоуп. Абарт артикуляциятэ чыдаракэа иаразы ифонематэ чыдаракәоуп.

Асонант **м** анышыакэгыло, абжытэ бжьаандакэагы реаладырхэуеит, аха атцарреи адагэареи рыла уи аиҕагылара амазам. Иамазам аиҕагылара агәгэареи апцқареи рылагы.

Афонема **м** ахархэара мацымкэа иамоуп, уи хпылоит ажәашыатакэа ирыхәтакны, морфологиятэ рбаганы (мапкратэ рбаганы), апынгыла-шыата иахәтакны (*мйа (ы), мкәый(а), амиәара, амцара, амкьара*), ажәахырфеиаратэ морфеманы ма ажәахырфеиаратэ морфиланы (*мха, амхафара, атәым, амри, аилымга*). Ажәашыатакэа рҕы уи еихарак ашыата алагамтәҕы иахпылоит (*амра, амза, амиш, амиә, амца...*). Иахпылоит егырт апозициякэа ркынгы – *ахәами, атзами, ацьам, алым, ачамчамыта, акәымпыл*.

Асонант **м** аимкьаратэ-бжысратэ фонематэ чыдаракэа рыла, егырт ацыбжыкакэа рыдагы, ирҕагылоит акышәтэ фонемакэагы: *әмра – әбра – әпра*.

Ажәакэа рҕы афонемакэа **н**, **м** анеибапсахуа ыкоуп: *анзанра – амзанра, анпахышы – ампахышы*.

Асонант **м** апозициякэа зегы рыкны (ажәакәак рҕы ада) игәгәоу фонеманы иахпылоит, афонематэ чыдаракэа, шамахамзар, позицияла иацәызуам.

Асонант л. Афонема **л** аимкьаратэ-бжысратэ абызпхьатэ цыбжыкоуп. Ианышыакэгыло, хабз апхьатәи ахәта хыхьтәи хәтца (хапхьатэ хапыцкэа рышыата надкыланы) аeadнаргәғалоит. Урт еимкьаны ибжысуа ахауа ахәтак хабз аганкэа рылагы ицоит. Иеиқьыпхьазоу артикуляциятэ чыдаракэа иаразы ифонематэ чыдаракәоуп. Убри адагы, **л** игәгәоу цыбжыкоуп, ишыатаркыроу апсуа ажәакэа рҕы апцқаратэ артикуляция шытнахзом. Ипцқоу **л** ипсаху ажәакэа ирыланы инхпыло ыкоуп: *Гоголь, Енгельс, алитература, алирика*. Ара аурыс бызшәа анырра канатцоит. Атцыхәтәантәи аамтазы, аиндивидуалтә кәзшыа аманы, позицияла ипцқахо **л** анахпыло ыкоуп, аха уи апсуа бызшәа иацәтәыму чыдароуп хәа ипхьазоуп. Иаххәап: *длвеит, ильеигеит* уб. итц.

Афонема **л** анышыакэгыло, абжытэ бжьаандакэагы реаладырхэуеит, аха уи иамазам аиҕагылара атцарреи адагэареи рыла.

Аиѣагылара амазам иара убас агѣгѣареи апшқареи рылагы. Икоуп ажѣақѣак рыкны (еихарак ицсаху) **л**-и **н**-и анеибацсахуа: *анамыс – аламыс, анзынрак – алзынрак*.

Афонема **л** имачымкѣа ахархѣара амоуп. Иахпылоит ажѣашьатақѣа рѣы, ахырхартатѣ превѣрб **ла** иацны (*алагара*), цынгылашьатаны (*алѣра, алхра, алаѣара...*), ахырхартатѣ суффикс **ла** иацны (*абжьалара, ақѣалара...*).

Ажѣаформақѣа рѣы афонематѣ чыдарақѣа иамоу рыбзоурала егырт ацыбжьыкѣатѣ фонемақѣа ирѣагылоит: *ал – ацѣ, алá – арá, алымѣа – ашымѣа, амáл – амáч, алáгара – афáгара, áмпыл – áмпыр*.

Афонема **л** ишьатарку ажѣақѣа рѣы еснагѣ иѣгѣгѣоу фонеманы иахпылоит, вариант хнатѣм.

Акылааратѣ фонемақѣа

Афонемақѣа **в, ф**.

Афонема **в**. Афонема **в** итѣару ақьышѣтѣ-хапыцтѣ спѣрантуп. Ианышьақѣгыло, тѣакатѣи хқьышѣ хыхьтѣи хѣпхьатѣ хапыцқѣа ирыдыгѣгѣалоит, аха урт рыбжьара иаанхоит акылаара. Убри акылаара ибжьысуа ахауала ишьақѣгылоит. Афонема **ф**-и иареи злеиѣагыло фонематѣ чыдарас ирымоу атѣарреи (**в**) адагѣареи рыла мацароуп, егырт ачыдарақѣа рыла еикѣшѣоит: *авара – афара*.

Егырт ацыбжьыкѣатѣ фонемақѣа ирѣагылоит иамоу афонематѣ чыдарақѣа рыла: *авгара – алгара – ақѣгара – аѣгара*.

Афонема **в** тоурыхла ашьтахь ишьақѣгылаз цыбжьыкоуп хѣа ипхьазоуп. Ишьатарку ажѣашьатақѣа рѣы имачны иахпылоит. Еихарак ажѣа *авареи* уи иадхѣалоу ацынгыла-шьатѣ шьтызхуа акатѣарбақѣа рѣы иахпылоит: *авара, авѣара, авхра, авалара, авѣра, авишѣра...* Ахьызқѣа рыкны изхырѣиаау шыагѣытны иахьахпылоыкоуп, аха уртгы мацуп: *аваныза, авѣыс, авба, авартѣа, ашѣваз*. Иахпылоит ашьтыбжьѣырпшратѣ ажѣақѣа рѣы: *авырвыр, пыввыхѣа*. Еиха итѣбааны иахпылоит егырт абызшѣақѣа рыкнытѣ апсшѣа иалалаз ажѣақѣа рыкны: *авѣдра, авагон, аваза, автобус, автомат, август, авиация, авиатор...*

Апсуа ажѣақѣа рѣы еснагѣ иѣгѣгѣоу фонеманы иахпылоит, вариант хнатѣзом. Аурысшѣа аќьытѣ иалалаз ажѣақѣа рѣы идагѣоу ацыбжьыкѣа (**т, к**) апхьа идагѣахоит, вариант **ф** хнатѣоит, аха уи орфографияла иарбазам аѣыраѣы: *автор – афтор, автомат – афтомат, автобус – афтобус, авторитѣт – афторитѣт, абулавка – абулафка...*

Афонема **ф**. Афонема **ф** ақьышѣтѣ-хапыцтѣ идагѣоу кылааратѣ цыбжьыкоуп.

Артикуляцияла **в**-и иареи злеиѣагыло убри ауп, **в** анышьақѣгыло, абжьытѣ бжьаандақѣа реаладырхѣуеит, **ф** анышьақѣгыло, урт аус рузом. Аригы ишьтахьтѣиу, фонетикатѣ процессла ихауз цыбжьыкоуп, ишьатаркыроу ажѣашьатақѣа рѣы имачны иахпылоит: *афы, афара, афартын, афѣы, афаца, афлыка, алаф, ацыфа*. Иахпылоит ашьтыбжьѣырпшратѣ ажѣақѣак рѣы: *афырхѣа, аффахѣа*.

Афонематѣ чыдарақѣа иамоу рыла ирѣагылоит егырт ацыбжьыкѣатѣ фонемақѣа: *алаф – алар, афѣы – асѣы, ацыфа – ацыха, афархѣ – ачархѣ*.

Афонемақѣа **ф, в** аморфологиатѣ еидара рыманы иахпылазом апсуа бызшѣаѣы.

Афонемақѣа **з, с**.

Афонемақѣа **з, с** – арт абызпхьатѣ хапыцтѣ кылааратѣ цыбжьыкақѣоуп. Хѣапыцқѣа рыдагы, хѣбз апхьатѣи ахѣта хыхьтѣи хѣпхьатѣ хапыцқѣа аерыднарѣгѣгѣалоит. **З** анышьақѣгыло, хѣбжьытѣ бжьаандақѣагы реаладырхѣуеит, итѣаруп.

Афонемақѣа **з, с** злеиѣагыло атѣарреи адагѣареи мацаралауп. Убри аиѣагылара рызхоит фонематѣ чыдарас урт фонема хѣсабла реиѣагылараан: *азара – асара, Áза – áса, азарá – асарá, аз – ас (абас), азá – асá, азаарá – асаарá*.

Афонема **з**, ажѣа ажѣартѣ тѣакы адагы, аграмматикатѣ, ажѣахырѣиааратѣ функцияқѣа наназоит. Ажѣахырѣиаараѣы азыкатѣаратѣ, амчымхаратѣ тѣакқѣа аманы иахпылоит: *иќасѣоит – исзыќаѣом, иаасхѣоит – иузаасхѣоит*. Аморфологиатѣ функцияқѣа рахь иатѣа-накуеит аамтѣи аинфинитреи раарпшра: *изгаз, иапхьаз, иѣаз, изхѣаз*.

Иахпылоит астатикатә катдарба адтаратә ркынааҕы: *указ, утааз, умаз...*

Ихамоуп зыкашыатә хыгзынхәратә рбаганы: *изҕыз, изгаз...*

Иахыатәи аҕсуа бызшәаҕы афонема **з** хпылоит ишәышәуа-ишышуа афонема **з'** ахатыңангы.

З' бзыптәи адиалект аҕынгы ирласны изуа иалагеит алитературатә бызшәа аныррала: *аиз'ара – аизара, аз'а – аза, аз'кра – азкра, аз'ы – азы, аз'хара – азхара.*

Афонема **з** еснаг итәҕәу фонеманы иахпылоит, авариант хнаҕом; иамазам аиҕагылар атаррей адаҕарей, аҕәҕарей аҕшқарей рыла.

Афонема с, ажәашыатакәа рҕы адаггы, иахпылоит морфологиатә хәҕытә рбаганы. Иаанарцшуеит аҕатдарбаҕы актәи ахәҕы азатә хыпхызара: *с-рашәоит, с-захуеит.*

Иахпылоит иара убас адхаларатә ҕаҕы амангы: *слаба, сышәкәы.* Ажәахырҕааратә функция амангы ажәакәа рҕы иахпылоит: *ахәыс, айыс, азс...*

Ариггы еихарак итәҕәу фонеманы иахпылоит. Ипсыҕеу фонеманы иахпылоит, авариантгы хнаҕоит позицияк аҕны мацара. Субъект рбагас ианыкоу, иеитатҕа аҕатдарбакәа рҕы итару аҕыбжыка иадгылазар, иахнаҕоит авариант **з:** *исгоит – изгоит, исбоит – избоит, ислагоит – излагоит.* Авариант хнаҕоит, итару аҕыбжыка ианадгылоу, хыгзкакәа рыҕы: *аңхәысба – аңхәызба, аңысҕа – аңысба.* Аха ари система хсабла имҕаҕысуам: *и-с-ҕеит – и-з-ҕеит, аха и-с-ҕанҕоит; и-с-лагоит – и-з-лагоит, аха и-с-рашәоит, и-с-рыңхуеит, ды-с-натхуеит.*

Афонемакәа **з, с** адыга бызшәакәаҕы ирызчыдароуп. Урт ҕоурыхла аҕсуа-адыга бызшәакәа рхылтчытрагы иадырхәалоит (М. А. Кумахов). Иахпылоит аҕсуа-адыга бызшәакәа ирзеипшу ажәашыатакәа рыкны: *адыг., каб. – зы, убых. – за, абаз. – заны, заджвы, аҕс. – зны; адыг., каб. – зы, убых. – за, аҕс. – за, абаз. – дза (аразара // аразара); адыг., каб. – сз, убых. – сы – ггуа, аҕс., абаз. – са «я»; адыг., каб. – псз, убых. – пса, аҕс., абаз. – аңсы, псы «душа».*

Афонемакәа ш, шь, шә.

Афонемакәа ш, шь иахышыакәҕыло атың ала аҕататә-хапытә ҕыбжыкакәоуп, зеалазырхәуа аорганкәа ры-ла абыз-пхыатәикәоуп. **Ш** анышыакәҕыло, хабз аҕхыатәи ахәта хыхытәи хаҕхыатә хапыцкәа рышыата иадыгәҕәалоит, абжытә бжәандакәа кәадоуп, аус рузом. Шыакәҕылашыала **ш** кылааратә ҕыбжыкоуп. **Ш** анышыакәҕыло, аҕылаара ҕыцара икалоит: хабз аҕхыатәи ахәтеи хыхытәи аҕхыатә хапыцкәа рышыатәи рыбжыара, насгы хабз ашытахытәи ахәтеи хыхытәи хәҕта аҕшқарей рыбжыара. Убри аҕнытә **ш** абжысырта змоу кылааратә ҕыбжыкоуп. Афонемакәа **ш-и шь-и** злеиҕаҕыло аҕәҕарей аҕшқарей мацаралоуп, егырт ачыдаракәа зеггы рыла еикәшәоит. **Шь** анышыакәҕыло, иацлоит аҕшқаратә артикуляция: хабз аҕхыатәи ахәта хыхытәи хәҕта аҕыкәара (хаҕхыатә хапыцкәа рышыатагы надкыланы) иадыгәҕәалоит.

Ш: Шь: *аша – ашьа, ашара – ашьара, ашра – ашьра.*

Афонемакәа **ш, шь** ижәытәу, аҕсуа-адыга бызшәакәа иеицырзеипшу фонемакәоуп. **Ш** хпылоит ажәашыатакәа рыкны еипш, егырт аморфкәаҕы ирыцны. Уи икалаша II-тәи аамтатә (**ш // ша**) рбагоуп: *сца-шт – санца-ша;* тагылазаашыатә элементны иахпылоит: *шышцо, шааңхы, шысхәо.* Иахпылоит иара убас архыпшратә ркынаа арбага иахәтакны: *сцашан, шцашаз, изхәашаз...* **Ш ажәашыатакәа рҕы:** *аша, ашара, аш, ашла, ашыла, аиашыа, аиаша, ахи, ашыш, ашы.*

Бзыптәи адиалект аҕны аҕылазаашыатә элемент **ш** ианацааиуа ыкоуп ишәышәуа аспиранткәа **с, з:** *дыыкоу – дсыкоу, дзыкоу;* ачандаратәи аҕәәажәараҕы **ш** (аҕылазаашыатә) иацааиуеит аспирант **з:** *ушҕаҕои – узбаҕои, ушнеуа – узнеуа.*

Адыга бызшәакәа ркынгы ажәытәзатәи **ш, шь** адиалекткәа рҕы ианрыцааиуа ыкоуп ишәышәуа аспирант **с:** адыг – **шә,** каб. – **шъэ (с'э), «жир»;** адыг. – **шхуэ,** каб. – **шхухъ (с'хъэ) «яд»;** адыг. – **шыы,** каб. – **щы(с'а) «три»;** адыг. – **шьэн,** убых. – **шъа (с'а) «продавать»;** адыг. – **пшыы (цшыы),** убых. – **пшъа (цс'а).**

Афонема **шь** ажәашыатакәа рҕы: *аша, аиашыа, аиашыа, ашьанца, ашьта, ашырышәф, аһашы, аһаңшы, ашьара, ашьара (ишыара дыкәкәеит), ашьха (гора), ашьха (пчела), ахыш.* Ишаа-

ишаабо еипш, ɸ-фазак. **Ж** анышыақэгыло, абжытэ бжъаандақэагы
реаладырхэуеит.

Афонема **жЬ** анышыаҕыло, **ж** артикуляция иаҕлоит аҕш-
қаратэ артикуляция. Афонемақаа **ж**, **жЬ** злеиғагыло ағағаarei (**ж**)
аҕшқarei рыла мацароуп. Ари аиғагылара дара рзы ифонематэ
чыдароуп: *ажра́ – ажьра́, ажаха́а – ажьаха́а*.

Афонема **ж** ажэашьатақэа рёы иахпылоит, аха рацэак итбаам уи ахархэара, ихамоуп ашьтыбжьёырцшратэ ажэақэа рёгы. Аграмматикатэ функция аманы иахпылазом. Еихарак ашьата ацхьатэи ахэтаёы ицёырцуеит, агётеи антцэамтеи рёы атыц амам: *ажа, ажра, ажыга, ажакъа, ажц, ажахэара, ажыцэ, ажыоха, ажжаха*. Ицсаху ажэақэа рёы цсахрада ххы иахархэоит: *ажурнал, жанр, ажираф, журналист, ажонглер*.

Ипшқоу акылааратə фонема **жь** **ж** еипш ахархəара тбаам ажəашьатақəа рҕы, аграмматикатə еидара аманы иахпылом. Атəамбаратə – агəынамзаратə тцакы атаны ххы ианахархəо ыкоуп: *дықəтəоуп – дықəжьуп, дышьтəоуп – дкажьуп*. Иахпылоит ажəақəа: *ажьа, ажь, ажьра, ажьи, ажьағь, ажьакца, ажьафархь, ажьыхцə, ажьышда, ажьыхəтə, ажьара*.

Афонемакәа **ж**, **жъ** апсуа-адыга бызшәакәа иеицырзеипшу цыбжыкакәоуп. Адыга диалекткәа рыкны **ж**-и **жъ**-и анеибапсахуа ыкоуп: губжы – губжъ, жә – жьэ, «ағы» (рот). Иахдылоит ажәакәа: бжамә «мочка», бжыдзә «блоха», бжыхьэ «зима», бжъэ «пчела», мажьэ «ребень», лэжьэ «работать», жьыбгъэ «ветер».

Афонема **жә** ағатца – хапыцтә қышәхаргъежъратә итәру кылааратә цыбжьыкоуп. Ианышыақәгыло, ҳабз апхъатәи ахәта хыхътәи ҳапхъатә хапыцқәа рышыаҭа иадыгәғәалоит, ҳабз антәамта ҭақатәи ҳапхъатә хапыцқәа ирыдкыслоит, ҳқышәқәа рееидыркылоит, пхъақа инаскьоит. Афонемақәа **ж**, **жә** фонематә чыдарас излеиҭагыло ақышәхаргъежъра ақазаареи акамзаареи рыла ауп: *ажа – аҭжә, ажра – ажәра*.

Афонема **жә** хдылоит апсуа – база аубых бызшәакәа (**ажвы** – «старое», **жва** – «печь») рыкны. Аедыгь бызшәеи акабарда бызшәеи рыкны **жә** ахатыпан иахдылоит ишәышәуа-ишышуа ақышәхаргыжь-ратә спирант **жъу** (з^о).

чыдарас излеиҥагыло ақышэхаргыежыра аҥазаареи аҥамзаареи
рыла ауп: *аҥа – аҥаа, аҥра – аҥраа*.

Афонема **жә** хдылоит апсуа – база аубых бызшәакәа (**ажвы** – «старое», **жва** – «печь») рыкны. Аедыгь бызшәеи акабарда бызшәеи рыкны **жә** ахатыпан иахдылоит ишәышәуа-ишышуа ақышәхаргыжь-ратә спирант **жъу** (з^о).

Абаза бызшәа адиалектқәа рыкны уи иамоуп иеипшым арефлекс-қәа: *жә* → *жәу* → *з°* → *з°* → *з* → *ж*.

Ацсуа литературатә бызшәаҕы *жә* хпылоит *з°* ахатыцангы: *з°ба – жәба, аз°а – ажәа, аз°ра – ажәра, аз°әа – ажәәа*.

Афонема *жә* ахархәара рацәак итбаам, иахпылоит абарт ажәақәа рыкны: *ажә, ажәытә, жәаба, ажәла, ажәлар, ажәырт, ажәытәан*. Иахпылоит еиха инейтцыхны *з°* атыцаҕы: *з°ба – жәба, аз°а – ажәа, аз°әа – ажәәа, аз° – ажә, аз°әан – ажәәан, аз°ра – ажәра, акәымз°ы – акәымжәы*.

Афонема *жә* цәыртцует ашьтыбжьҕырпшратә ажәақәа рҕы: *ажәжәахәа, ажәыркхәа*.

Жә ашьтатаҕы ианейтәхәахогы ыкоуп: *аңжәара – аңыжәжәара, ахжәара – ахыжәжәара*.

Жә хпылоит атәамбаратә цакы змоу хәтачны: *Гәацажә, агазажә, аеадажә*.

Афонемақәа *жә-ж-жъ* шейҕагыло: *ажәра – ажра – ажъра (родство)*.

Афонемақәа *г, гь, гә*.

Афонема *г* абызшьтахьтә итцару, игәгәоу акылааратә цыбжьы-коуп. Ианышьақәгыло, хабз ашьтахьтәи ахәта хыхьтәи хәтца апшқара иадкысloit. Уи фазак ала ишьақәгылоит. Афонемақәа *гь, гә* әба-әба фаза рыла ишьақәгылоит. *Гь* анышьақәгыло, акылаара калоит хабз ашьтахьтәи ахәтеи хыхьтәи хәтца ашьтахьтәи ахәтеи рыбжьара, насгы хабз ацхьатәи ахәтеи хыхьтәи хәтца акыаьарей рыбжьара.

Афонема *гә* анышьақәгыло, акылаара калоит хабз ашьтахьтәи ахәтеи хыхьтәи хәтца цакатәи хәтца ашьтахьтәи ахәтеи рыбжьара, иара убас хыхьтәи хқышәқәа рыбжьара. Актәи афаза афонемақәа рыхпагы ирзеипшуп, әбатәи афаза *гь* иазчыдароуп, ахпатәи – *гә* иазчыдароуп. Даеакала иаххәозар, афонема *г, гь, гә* ирҕагылоит ә-чыдарак рыла – апшқарей акышәхаргьежьрей ахьамам ала. Афонемақәа *гь, гә* еиҕагылоит апшқарей (*гь*) акышәхаргьежьрей рыла (*гә*).

Афонема *г* атыцаҕы адыга диалектқәа рҕы иахпылоит абызгәтантәи *г°* ма асонант *й*: апс. – *абза*, адыг. – *бг°э*; апс. – *абзара*, адыг. – *бг°э*. Афонемақәа *гь, гә* адыга бызшәақәа рыкны иахпылазом.

Афонемақәа *г, гь, гә* ажәашьатақәа рҕы иахпылоит, еихарак ашьтата алагамтаҕы, аха итбааны ахархәара рымам. Грамматикатә матәахәыс иахпылазом.

Афонемақәа *г, гь, гә* фонема хасабла реиҕагылара гәахтар калоит абарт аҕырпштәқәа рыла: *агәга – агәгә – агәгәга, агра – агәра*.

Афонема *г* хпылоит абарт ажәақәа рҕы: *ага, агра, агаац, агә, агәга, агызра, агш, агба, агар* уб. итц.

Гь хпылоит: *агәра, агәра, агәзкра, агәыч, агәгәра* уб. итц.

Гә хпылоит абарт ажәақәа рҕы: *агәи, агәра, агәгәга, агәгәга, агәыцәмакәа* уб. итц.

Афонемақәа *х, хь, хә*.

Абызшьтахьтә акылааратә идагәоу афонемақәа *х, хь, хә* артикуляция хадала еикәшәоит, излеиҕагыло апшқарей, агәгәарей, акышәхаргьежьрей рылоуп. *Х* анышьақәгыло, хабз ашьтахьтәи ахәта хыхьтәи хәтца апшқара иадыгәгәлоит, *хь* анышьақәгыло, убри артикуляция хада иацлоит апшқаратә артикуляция, *хә* анышьақәгыло – акышәхаргьежьратә артикуляция.

Абарт артикулициатә чыдаракәа дара рзы ифонематә чыдаракәоуп: *аха – ахә – ахәа; ахь – ахьы – ахьы*.

Абызшьтахьтә фонемақәа *х, хә* апсуа – адыга бызшәақәа иеицыр-зеипшу цыбжьыкақәоуп. Афонема *хь* адыга бызшәақәа рҕы иахпылазом.

Афонемақәа *х, хә* хпылоит адиалекттә цыбжьыкатә фонемақәа *х°, х°* ртыцаҕы: *ах°ы – ахы, ах°әда – ахәда, ах° – ах, ах°атә – ахатә*.

Афонема *х* аитакаларатә цакы аманы ицәыртцует акатцарбақәа рҕы: *ихәахт, игахт, дцахт*. Иахпылоит ажәахыреиаратә морфема *ха* иахәтакны: *дуахейт, дыммаза-хейт...*, иара убас ахәтач атцакы аманы: *уарах, убас каицхт, убра снейхуан ҕыхәак сақәтәаны*.

Афонема **хь** атагылазаашьатэ элемент **ахь** иацны иахпылоит: *дахьцо, дахьнеиз, дахьыкоу*. Ари афункциаёы бзыптэи адиалект а́кны **хь** **х** ала ицсаххоит: *дахьцо* – *дахцо, дахьыкоу* – *дахыкоу*.

Ажэашьатакэа рёы **хь** афонема **х** ааста хынтэ рыла еитданы иахпылоит, рацэак итбаам афонема **хэ**-гы ахархэара.

Афонемакэа х, хэ. Аларингалтэ идагёу акылааратэ цыбжы-какэа **х, хэ** еиёагылоит ақышэхаргьежъра а́казаареи а́камзаареи рыла: *ах́а – ах́а́, ах́ара́ (уса́хаит) – ах́аара́, ах́амт́а – ах́а́мт́а*. Афонема **х** ажэашьатакэа рёы еснагь игэ́гёу фонеманы иахпылоит.

Иманшэалам позициоуп иаразы, авариантгы хнатоит иеитатцуа а́катарбакэа рёы субиект рбагас ианы́коу, и́тару а́цыбжы́ка иа-надгылоу. Ус́кан иахнатоит авариант **аа**: *иаа́хгеит – иаа́геит, ила́хгеит – ила́агеит*. Иахпылоит ажэашьатакэа рёы, а́ха ахархэара рацэак итбаам: *ах, ах́а, ах́а́к, ала́х́а, х́ара́, ах́амт́а, ах́а́шьа́, ах́а́пы́, ах́а́кья*. Афонема **х** адыга бызшэакэагы ирызчыдароуп, уагы ажэашьатакэа рёы иахпылоит. Аубых бызшэаёы ажэашьатакэа ирызчыдарам хэа ипхьазоит М. А. Кумахов (*хында – ында «иахья», «уажэы»*).

Афонема **хэ** ажэашьатакэа рёы иахпылоит, а́ха аригы ахархэара рацэак итбаам: *а́хэа, ах́а́, ах́а́йс, ах́а́а, а́хэа́йзба, ах́а́йхэ, а́ла́хэа, ах́а́ара́, а́ма́хэ*.

Афонема **хэ** псаххоит **х** ала ахэ́тач **хэа** аёы бзыптэи адиалект а́кны: *дцеит хэа са́хаит – дцеит х́а са́хаит; афырх́аа – афырх́а, а́гъарах́аа – а́гъарах́а*.

Афонема **хэ** зцу аморфемакэа аидхэалага, ахэ́тач, ажэахыр-ёиааратэ таккэа рыдагы, асубиективтэ таккэа аманы иахпылоит а́катарбакэа рёы: *икылих́эеит, и́хэи́хэеит, иќёи́хэеит...*

Афонема **хэ** адыга бызшэакэа ирызчыдаразам.

Аимкьаратэ фонемакэа

Афонемакэа б, п, п. Ацыбжы́какэа **б, п, п** кышэ́тэ́кёоуп, урт анышьякёгыло, т́акатэи х́кышэ хыхьтэи а́еаднаргэ́гёалоит. Уи ирзеипшу артикулиациатэ чыдароуп. И́коуп излеиёагыло арти-

кулиациатэ чыдаракэагы. Афонема **б** анышьякёгыло, абжы́тэ бж́аандакэагы реаладырхёеит, убри а́кнытэ уи и́тару цыбжы́-коуп, уи а́чыдарала адагэакэа **п, п** ирёагылоит. Афонемакэа **п, п** еиёагылоит а́кёыпсы́чхаратэ (**п**), абруптивтэ (**п**) чыдаракэа рыла. Иазгэах́таз аиёагыларакэа фонематэ чыдаракёоуп, у́барт рылоуп дара аио́дырааратэ функциягы зланары́гзо: *аба́, апа́, апа́*.

Афонема **б** зны-зынла идагёу ианадгылоу, авариант **п** хнатоит, иаххэап: *иш́ба́ – иш́па́*.

А́ха ари система х́асабла имо́апысуам, идагёу ианры́цааиуагы рацёоуп игэ́гёу фонеманы: *абш́ы́тра, абх́аа, абх́а́нда, аб́пса, аб́хэа* (бз. «а́пхэа»), *аб́цара, аб́тэа, аб́ты* (//а́нты).

Ажэакэа рёы афонемакэа **п, п** анеиба́псахуа (ианеиёамгыло) ы́коуп: *а́пка // а́пка, а́пкара // а́пкара, аа́пка // аа́пка*.

Афонемакэа **б, п** ажэа апо́зи́циа́кэа зегы рёы иахпылоит, а́ха еих́арак ашья́та ала́гамта иазчыдароуп: *аба, абна, абы́лра, абга; апа, а́пра, а́пха, а́псы...*

Афонема **п** ажэа ашья́та ала́гамта иазчыдарам, иахпылоит еих́арак ашья́та ант́дэамта́хь: *ауа́па, а́фарпы́н, ауа́пцаа, ах́ымпал*.

Афонемакэа **б, п** аморфологиатэ функциякэагы нары́гзоит. **Б** а́катарбаёы хаёы́тэ пы́нгылас ахархэара амоуп, иаанарц́шуеит а́хаёы, ахы́пхьазара, а́клас. Иамоуп аамт́атэ-а́финиттэ т́аккэа, иара убас азт́ааратэ а́ффикс **ба** иахэ́такуп.

А́цыбжы́какэа **б, п, п** а́дсуа-адыга бызшэакэа иеи́цырзеипшу, ижэ́йтэу фонемакёоуп.

Г. В. Ро́гава игэ́аанагарала, а́цыбжы́ка **п** адыга бызшэакэа ры́кны ашья́тахь и́калаз шы́тыбж́уп, уи излеипхьазо ала, и́хауеит ажэ́йтэ а́клас рбага **б** адагэахарала. М. А. Кумахов игэ́аанагарала, фонетикатэ процессла и́хауз (**б п**) **п** авараёы и́коуп ипхьатэиу а́цыбжы́ка **п**-гы адыга бызшэакэа рёы. А́дсуа бызшэа́кны афоне-ма **п б, п** рааста има́чны иахпылоит ажэашьатакэа ры́кны.

Афонемакэа д, т, т.

Афонемакэа **д, т, т** ирымоуп иеи́цырзеипшу артикулиациатэ чыдаракэагы, излеиёагыло артикулиациатэ чыдаракэагы. Рых-пагы абы́пхьатэ-ха́пыттэ цыбжы́какэоуп. Урт анышьякёгыло,

Афонемакәа **дә, тә, тө** апсуа-адыга бызшәакәа рыкны ирымоуп еипшым атагылазашыкәа. Акабарда бызшәакны абарт ақы-

Ц ацкaтцaрaтə цaкы aмaны иaхцылoит: *aцaрa – aццaрa, aшъ-рa – aцшърa*; aицкaтцaрaтə aффикс иaхəтaкyп: *ицeит – eиццeит, икəaшeит – eиццкəaшeит*.

Афонема **тц** суффикс-шьягәйтны иахпылоит: *аїаїара, аїхра, аваїара, алаїара, алїра, ақәїра...*

Афонемақәа зә, цә, тә

Афонемақәа **зә, цә, тә** жәйтәла ацсуа-адыга бызшәақәа иеи-цырзеипшу цыбжьыкақәоуп, аха иахьатәи хбызшәақәа рҕы еиқәханы иахьыкоу ацсуа бызшәақәоуп. Егьырт хбызшәақәа рҕы ақышәхаргьежьра рцәызны еипшым арефлексқәа хартоит. Аедыгь бызшәа адиалектқәа рыкны ақышәхаргьежьратә аффрикатақәа **зә, цә** иахьхпыло ыкоуп, аха имачзаны ахархәара рымоуп. Иазгәартоит **зә, цә** аспирант **в** ашқа иахьиасыз ажәақәак: адыг. *цу, каб. вы «ацә»*.

Абаза бызшәақынғы ақышәхаргьежьратә аффрикатақәа **зә, цә, тә**, ақышәхаргьежьра рцәызны, иеиуеипшым арефлексқәа хартоит: **зә, цә, тә** → **цә, еә, фә**.

Ацсуа бызшәақәы урт макъана игәгәоу фонемақәаны иахпылоит. Ажәақәа рҕы **тә** ахатыпан **тц** ахьхпыло ыкоуп: *амїәышә // амїышә* (бз. адиал.).

Афонемақәа **зә, цә, тә** дара-дара ақышәхаргьежьралә еиҕа-гылазом, аха егьырт афонемақәа ианырҕагыло, ақышәхаргьежьра дара рзы ифонематә чыдарахоит. Иаххәап: *азәы – азы, азәызә – азәза, ацә – ац, аїәә – аїә, аїәатәы – аїатәы*.

Афонема **зә** афонемақәа **цә, тә** ирҕагылоит атцаррала. **Цә, тә** еиҕагылоит аспириатә-абруптивтә чыдарақәа рыла.

Афонемақәа ц, е, ҕ

Афонемақәа **ц, е, ҕ** ацсуа-адыга бызшәақәа иеицырзеипшу цыбжьыкақәоуп. Аха икоуп ашьтахь ихауз ацыбжьыкақәа **ц, е, ҕ** адыга бызшәақәа рҕы абызшьтахьтәикәа ирыхтысыз аффрикатизация амқала.

Тапантәтәи адиалект ақны иҳамоуп аимкьаратәкәа **дә, тә, тә** аффрикатизация амқала иҳартаз игәгәоу аффрикатақәа **ц, е, ҕ**.

Ацсуа бызшәақны иҳамоу ицхьатәиу аффрикатақәа **ц, е, ҕ** роуп. Урт еихарак игәгәоу фонемақәаны иахпылоит, аха итбааны ахархәара рымам, еихарак **ц**.

Афонемақәа **ц, е, ҕ** шьякәгылашьалеи, иахьышьякәгыло атып алеи агәгәаралеи дара-дара еиҕагылазом, урт афонематә чыдарақәа ахфонемакгы иеицырзеипшуп. Афонема **ц** атцаррала **е, ҕ** ирҕагылоит, урт дагәақәоуп; **е, ҕ** еиҕагылоит аспириатә (**е**), абруптивтә (**ҕ**) чыдарақәа рыла: *аеә – аеә, аеы – аеы*.

Ацыбжьыкақәа **ц, е, ҕ** рзы ифонематә чыдарақәоуп: рышьякәгылашьа (аффрикатақәа), иахьышьякәгыло атып (абызцхьатә), агәгәара (избанзар, икоуп ацшқареи урт ирҕагыло афонемақәеи **ць, ч, ч**), атцарра (**ц** азы). **Е, ҕ** рзы адагәара ифонематә чыдарам, избан акәзар, атцаррала урт ирҕагыло авариант рымазам, даеакала иаххәозар, иқазам итцару **е, ҕ**.

Афонемақәа ць, ч, ч

Ипшқәоу аффрикатақәа **ць, ч, ч** ацсуа-адыга бызшәақәа иеи-цырзеипшу фонемақәоуп. Адыга диалектқәа рыкны иахпылоит ицхьатәиу, насгы ишьтахьтәиу ипшқоу аффрикатақәа. Ацсуа бызшәа урт рыхпагы азчыдароуп, иахпылоит алитературатә бызшәақынғы, адиалектқәа ркынғы. Аха игәгәоу аффрикатақәа **ц, е, ҕ** реипш артгы рхархәара тбаацәам.

Афонемақәа **ць, ч, ч-ц, е, ҕ** ирҕагылоит ацшқарала: *ацәца – ацәцә, аеә – ачә, аеарә – ачарә*.

Ць, ч, ч ирҕагылоит атцарралагы, егьырт (**ч, ч**) дагәақәоуп.

Афонемақәа **ць, ч, ч-и ц, е, ҕ-и** ирымоуп иеицырзеипшу афонематә чыдарақәагы. Убарт рахь иатцанакуеит ашькәгылашьа (аффрикатара), иахьышьякәгыло атып (абызцхьатә-аҕатцатә), зәа-лазырхәуа ажәахәатә органқәа.

Афонема **ч** авариант хнатоит ажәа **ахьча** арацәа хыцхьазараҕы: *ахьчацәа – ахьшыцәа*. Ари қалоит аспириатизация амқала адиссимиляция абзоурала (**ч, цә** спиратақәоуп, **ч, цә** аныррала ииасит **шь** ашқа).

Афонемақәа **ць, ч, ч** еихарак игәгәоу фонемақәаны иахпылоит.

Афонемақәа г, қ, к

Афонемақәа **г, қ, к** ацсуа-адыга бызшәақәа иеицырзеипшу абызшьтахьтә, аимкьаратә цыбжьыкақәоуп. Адыга бызшәақәа

АЦЫРЕИ УИ АХЫКҚӘЕИ

Зныктәи хаңсың ҫағарала иаххылтцуа шытыбжык ма иеицу шытыбжыкәак **ацыра** рыхъзуп:

**а-ла-ба́, аш-та, а-хыл-та,
а-ты́и, а-махә, а-ца** уб. ит.

Иарбанзаалак ажәаформағы ацыра абжыка ала ишыақғылоит. Аңсуа бызшәағы ацыра картцит абжыкақәа **а, ы, е, о**. Асонантқәа **й ў** позиция затәык ағы ацыра шыақдыргылоит.

Уи аныкало – **и, у** ақәыгәғәара рыкәымшәо (урт ақәыгәғәара рызныкәгазом) ажәа апхәтәи апозицияғы, даға шытыбжык рыцымкәа, рхала затәык ацырағы иангылоу ауп. Уи еипш атагы-лазаашы аныкало ажәаформағы асонантқәа **[и], [у]** рышытахь цыбжыка затәык абжыка анаштанеиуа ауп. Убыскан аңсуа цырақалара аңкара ала ҫ-цыбжыкак ирыбжыагылоу абжыка хымцада ашытахьтәи ацырахь ииасуеит, рхала иаанхоит аңхә игылоу абжыкабжақәа ма асонантқәа:

**и-лаба́, у-лаба́, и-лал-хәеит, и-уа́л-хәоит,
и-хатә, у-хатә, а-ха-та́...**

Ус акәымкәа, ажәа апхәтәи апозицияғы цыбжыкак иеиханы игылазар, урт руақы (зны-зынла ҫбагы) апхәтәи ацырахь ииасуеит, уи иахкәаны ажәа апхәтәи апозицияғы игылоу абжыкеи ма асонантқәеи **[у], [и]** цырак аңны убарт ацыбжыкақәа ирыцлоит, усқан **[и], [у]** ацыра рзыкәтцәазом, ацыракатцаразы урт рышытахь иңыртцуеит иңәыркәацәырасуа **ы**:

ам-хы́, аха ўы́м-хы, йы́м-хы́ (иағшә. **сымхы**);
а- шәкәы, аха ўы́шә-кәы́, йы́шә-кәы́ (иағшә. **рышәкәы**);
аңиш-ра́, аха ўы́иш- уеит, йы́иш-уеит (иағшә. **шәыишуеит**);
аз-са-ра, аха ўы́з-сәит, йы́з-сәит (иағшә. **шәызсәит**).

Аха аңсуа аорфографияғы асонантқәа **и, у** раңхәагы рышытахьгы ашышыа армариаразы абжыка **ы** рыҫзом азыхәан, **й ў** рыварағы **ацыра акатцарагы, ақәыгәғәара аныкәгарагы [и],**

[у] ирыдуп: **им-хы́, ум-хы́, уңиш-уеит, иңиш-уеит, у-ңоит, и-ңоит, ў-ззәб, ў-ззәб** уб. ит.

Иарбанзаалак ажәаформағы ацыра шыақғылазар ауеит:

1) шытыбжык – бжыкак ала:

а-ла-ба́, а-шыапы́, Е-шы́ра, а-хыл-та;

2) ҫ-шытыбжык рыла:

аш-та, ам-хы́, аң-хы́з уб. ит.

Ажәаформағы иказар ауеит цырак, ҫ-цырак, х-цырак, цшы-цырак, хә-цырак уб. ит:

а́м-ра, ан-цә́а, а-ха́-ца, а-лым-ха, а-та-шәа-ра́, аи-та́-хәа-ра, аи-шы́та-гы́-ла-ра, аң-ха-ра́жә-хәаф, уб. ит.

Ацырағы иарбанзаалак абжыка ақәыгәғәара амазар ауеит, иамамзар ауеит. Ақәыгәғәара змоу абжыка ахыкоу **ацыра ақәыгәғәара змоу ахъзуп**, измам – **ақәыгәғәара змам**:

а-тра́ – апхәтәи **-а** – ақәыгәғәара змам ацыра, **-тра** – ақәыгәғәара змоу ацыра; **а-ла-ба́** – арака ақәыгәғәара амоуп атыхәтәнтәи ацыра **-ба**, егырт ирымазам.

Ацырақәа шоит **иарку, иаарту** хәа. Иарту ацыра **бжыкала** интәоит, иарку ацыра **цыбжыкала** интәоит:

а-ты́и – ашытахьтәи ацыра иарку ауп, апхәтәи ацыра **а** апхәалагы ашытахькалагы иартуп, ус икоу **ацыра на́к-аа́гы иарту ахъзуп** (полностью открытый слог);

икоуп **апхәала** иарку ацыра: **да-ра́, бна-ла́, на-ны́да**, икоуп апхәалагы ашытахьалагы иарку ацыра: **а-гы́рт, ды́б-жы́ст, а-на́цә-хы́б** уб. ит.

Абжыка ацырағы **г** (гласный) хәа иаахарцшуазар, ацыбжыка **с** (согласный) хәа иаахарцшуазар аңсуа бызшәағы иахдыло ацырақәа рғы ихадоу атипқәа (структурала ахкқәа) ыкоуп цшыба:

1. г (абжыка)– на́к-аа́гы иаарту: **а-ла́**
2. сг (ацыбжыка + абжыка) – апхәала иарку: **хәа**
3. гс (абжыка + ацыбжыка) – антәамтала иарку: **аб**
4. сгс (ацыбжыка + абжыка + ацыбжыка) на́к-аа́гы иарку:

а-ты́и-ха́.

Арт ацыратә хыкқәа – атипқәа ирымоуп аподтипқәа, урт зегы еилатцаны 18 ркынза иназоит:

- ## АҚӘЫҒӘҒӘАРА

Ажәахәхәтәкәа рышьәтәкәа рструктура злеипшым ала, ра-
центологияггы ачыдаракәа рымоуп. Урт зеггы хаз-хазы ирыла-

95

цәажәтәуп. Арака иаагоуп аформақәа змоу ахьызкеи (аказ-шьярбагы уахь иатцанакуеит) акатцарбеи раценттә типқәа реи-шашья азеипш схема.

Ахьызка аформақәа рҕы акцент апсахшьяла ишоит фбаны:

1. Зтыц зымпсахуа акценттә тип.

2. Зтыц зыпсахуа акценттә тип хәа.

Зтыц зымпсахуа акценттә типахь иатцанакуеит алагартатә формаҕы ашьата афнутка, ацыбжыкақәа рыбжыара ақәыгәғәара змоу ахьызкақәа:

агара, сгара, гара, гарас, гарада, гарала, агарақәа, амишын, мишынк, хамшын, мишынла, мишында, амишынқәа акабыбца, хкабыбца, кабыбца, кабыбцада, акабыбцақәа уб. ит.

Икоуп хьызкақәак, формақәак рҕы ари ацкара еилазго:

алыгажә, хлыгажә, алыгажәцәа, аха асуффиксқәа анрыцло: лыгажәбык, лыгажәбыда, лыгажәбыла;

аткаажә, хткаажә, аткаажәцәа, аха: такаажәбык, такаажәбыс, такаажәбыда;

аңхәбыс, иңхәбыс, ңхәбысда, аха: аңхәса уб. ит.

2.1. Зтыц зыпсахуа акценттә тип ахь иатцанакуеит алагартатәи аформаҕы ақәыгәғәара ашьата **апхья**, азеипш префикс **а** аҕы из-моу ахьызкақәа:

ацла, сьцла, хацла, ацлақәа, аха асуффикстә формақәа рҕы ақәыгәғәара рymoуп ашьата ашьтахь: цлакы, цлак, цлада, цлас, цлала, цлақәац. Азеипш икоу ахьызкақәа рҕы апрефиксқәа аныкоу ақәыгәғәара ашьата апхьяка ииаргоит, асуффиксқәа аныкоу ашьата **ашьтахь**. Апрефикс **а**-и асуффиксқәеи аныкоу, ақәыгәғәара нхоит апрефикс **а** аҕы: атлақәа.

2.2. Зтыц зыпсахуа акценттә тип ахь иатцанакуеит иара убас азеипш формаҕы ашьата антцәамтаҕы ақәыгәғәара змоу ахьызкақәа:

алаба, хлаба, лабак, лабада, лабала, алабақәа: арака арацәа хыпхьазара асуффикс ахь ииасуеит ақәыгәғәара, егырт аформақәа рҕы атыц апсахзом.

Хыхь иаагоу аф-пунктгы ирықәымшәо акценттә типқәа ыкоуп.

Имачым ахьызкақәа, апрефиксқәа анрыцу ақәыгәғәара ашьата апхья измоу (актәи зтыц зыпсахуа акценттә тип), аха асуффиксқәа

мацара анрыцло, ашьата **антцәамтаҕ** акәымкәа, **афнутка** ақәыгәғәара змоу:

ацкәын, сьцкәын, хацкәын, ацкәынцаа, аха цкәынак, цкәында, цкәынла, цкәынцаақәак;

ацауад, хацауад, ацауадацәа, аха тауаадк, тауаадда, тауаадла, тауаадацәак.

Азеипш икоу ашьатақәа рҕы а-қәыгәғәарақ хәуеит: *ацауадацәа. Алашара, сылашара, алашарақәа, аха лашарак, лашарада, лашара-ла. Аидара, иеидара, сеидара, аидарақәа, аха еидарак, еидарала, еидарақәак* уб. ит.

Ажәа афнутка игылоу ақәыгәғәара атыц еихарак аҕапсахзом азыхәан, хыхь иаагоу еилапсоу акценттә тип змоу ажәақәа рҕы азеипш префикс **а** аҕы ихамоу ақәыгәғәара **нас икалаз хтысуп хәа иупхьазар калоит**. Ашьата афнуткатәи ма антцәамтатәи ақәыгәғәара азеипш префикс ахь аиасра имачымкәа ихамоуп акатцарба амасдартә формақәа рыҕы.

Зтыц зыпсахуа афбатәи апункт акценттә тип аҕы ихамоуп ацкара иакәымшәо ахьызкақәа:

атыңха, хтыңха, тыңхада, аха: атыңхацәа, ихамазар акәын атыңхацәа; аңха, лыңха, ңхас, ңхада, аха: аңхацәа, лыңхацәа, ихамазар акәын аңхацәа.

Арт ашьатақәа рҕы ажәа антцәамтаҕы игылоу ақәыгәғәара **иаха ижәытәтәиуп хәа** иупхьазар аҕеит.

Ихырҕеиаам **акатцарбатә** формақәа рҕы ашьата апхьягы, афнуткагы, антцәамтаҕыгы игылоу акцент **митәык аҕапсахзом**, аха иеиуеипшым ажәахырҕеиааратәи ажәапсахратәи аффиксқәа анацло, ашьата афнутка игылоу ақәыгәғәара иаха истабилтәуп азыхәан, уртгы шахоит: **1) зтыц зыпсахуеи; 2) зтыц зымпсахуеи** акценттә типқәа хәа.

1) Зтыц зымпсахуа акценттә типқәа рмасдарқәа: *аныхәара, агылара, анеира* уб. ит:

дныхәоит, дныхәеит, дымныхәеит, данныхәаз, дышныхәаз, дныхәазма, дныхәома, дныхәозар, иныхәо, дныхәома, дныхәазар, имныхәо, дамханыхәеит, дизныхәеит, дирныхәеит, дамцаны-

хæеит, *д́ақән́ы́хæеит*, *дихн́ы́хæеит* уб. итц. Арт аформақәа рыкны ф-қәыгәғәарак аныкоу ыкоуп, аха ашьаҭа афнутцка икоу шықац иа-анхоит.

2.1. Зтыц зыпсахуа актәи акценттә тип ахь иатцанакуеит амасдар аҕы ашьаҭа апхьа ақәыгәғәара змоу ашьаҭақәа: *а́цара*, *а́ора*, *а́пхьара* уб. итц.

ды́фәеит, *ды́фәит*, *ды́фәит*, *дань́фәуа*, *ды́фәуа*, *дахь́фәуа*, *ды́змьфәит*, *дсы́рфәит*, *д́амхәфәит*, *д́ацы́фәит*, *ды́фәызма*, *ды́фәхьбу́ма*, *ды́фәзар* убас егьыртггы. Аракаггы ашьаҭа апхьа игылоу акцент еихарак аеапсахзом, аха формақәак рҕы еитаҕахоит: *д́амхәфәит*, *дсы́рфәит*, формақәак рҕы ф-қәыгәғәарак ыкоуп: *ды́фәызма*, *ды́фәхьбу́ма*, *ды́цы́фәит* уб. итц.

2.2. Зтыц зыпсахуа афбатәи акценттә тип ахь иатцанакуеит амасдар аҕы ашьаҭа антцәамтаҕы ақәыгәғәара змоу ақатцарбақәа:

а́цара, *агар́а*, *ахәар́а*; *дц́оит*, *дц́ом*, *дц́еит*, *дцәхь́еит*, *д́амхәцеит*, *ды́ццеит*, *дц́а́зма*, *дцәхь́бу́ма*, *данц́а́*, *дышц́а́з*, *дц́а́зар*, *иц́о*, *и́мцо*, *дыш́имцаз*, *дышцары́з*, *данцары́з*... Асеипш икоу ашьаҭақәа рҕы акцент еихарак антцәамтатәи абжы́ка иакәшәоит, аха икоуп уи атып анапсахуа: *дцәхь́еит*, *д́амхәцеит*, *ды́ццеит*, *данцары́з*, *дышцары́з*, *и́мцо* уб. итц. Ари акценттә тип (егьырт атипқәаггы) иатцанакуа ақатцарбақәа рықәыгәғәара **ахаҕқәа рхыпхьазара** иадхәалоуп: хаҕык змоу: *данц́о*, *дахь́ц́о*, *дыш́ц́о*, *иц́о*...; ф-хаҕык змоу: *дань́рго*, *дыш́рго*, *дахь́рго*, *и́рѓо*, *изѓо* уб. итц: атыхәтәантәи аформақәа рҕы ашьаҭа антцәамтаҕы игылаз ақәыгәғәара *агар́а*, *иѓеит*, *имѓеит*... аинфиниттә формақәа рҕы ашьаҭа апхьака ииасит, *изѓо* аҕны ада.

Ақатцарбақәа **рхаҕқәа** рҕы ақәыгәғәара атып, шамахамзар, еикәшәоит. Аха иеитатцуа қатцарбақәак рҕы егьырт ахаҕқәа рылымкаа, ақәыгәғәара 3-тәи ахаҕы аматәар класс асубиект рбага **а** ахь ииасуеит:

а́фара: *исф́еит*, *ишәф́еит*, *ирф́еит*, аха *и́афәит*;

а́зәзәара: *исызәзә́еит*, *ибызәзә́еит*, *ишәызәзә́еит*, аха *и́а́зәзәеит*;

а́цәагәара: *исцәагә́еит*, *иуцәагә́еит*, *ирцәагә́еит*, аха *и́а́цәагәеит*;

а́захра: *иззахи́т*, *ибзахи́т*, *ирзахи́т*, аха *и́а́захит*;

а́кәахара: *искә́ахәит*, *ибкә́ахәит*, *иркә́ахәит*, аха *и́а́кәахәит*.

Асеипш икоу ақатцарбақәа даҕа чыдаракггы рымоуп: амасдартә формақәа рҕы ақәыгәғәара ашьаҭа антцәамтахьтә азеипш префикс **а** ахь ииасит, уи алаггы урт, егьырт ақатцарбақәа рылымкаа, рмасдартә формақәеи рхаҕытә формақәеи рықәыгәғәарақәа еикәшәом:

а́фара – *исф́еит*, *а́зәзәара* – *исызәзә́еит*, *а́цәагәара* – *исцәагә́еит*, *а́захра* – *исзахи́т* уб. итц (иаҕешә. урт анеикәшәо: *а́ора* – *сы́фәеит*, *анәира* – *снәиуеит*, *ацар́а* – *сц́оит*).

Иаагоу ақатцарбақәа рҕы ақәыгәғәара амасдар азеипш префикс **а** ахь ииасра нас икалаз хтыск шакәу аҕәра хдыргоит абаза қатцарбақәа рықәыгәғәарақәа: *(а)захр́а*, *азәзәар(а́)*, *(а)цәагәар́а*.

Бзыптәи адиалект аҕы аинверсивтә қатцарбақ аҕы ихамоуп ақәыгәғәара 3-тәи ахаҕы ахаҕырбага **а** ахь ииасра апроцесс: *истәху́п*, *ишәтәху́п*, *иртәху́п*, аха: *и́а́тәхуп*, *иатәху́п* ацынхәрас.

Иеилоу иеитатцуа ақатцарбақәа рҕы аматәар класс 3-тәи ахаҕы асубиект рбага **-на** зны-зынла, егьырт ахаҕқәа рааста, иаха ижәытәтәиу акцент анаанарпшуаггы ыкоуп:

аҕахәар́а – *иҕәсхә́еит*, *иҕәухә́еит*, *иҕәрхә́еит*, аха: *иҕәнахә́еит*;

атәкр́а – *иҕәску́еит*, *иҕәбуку́еит*, *иҕәрку́еит*, аха: *иҕәнаки́т*;

аңкар́а – *иңы́скеит*, *иңы́бкеит*, *иңы́шәкеит*, *иңы́ркоит*, аха *иңна́коит* уб. итц.

Арака амасдартә формей аматәар класс 3-тәи ахаҕи рацентқәа еикәшәоит, игылоуп ажәа антцәамтаҕ, егьырт ахаҕқәа рформақәа рҕы ихамоу ашьаҭа афнутцка асубиект рбага апхьа игылоу акцентк *иҕәсхә́оит* нас икалаз процесск шакәу аҕәра хдыргоит Қь. Ломтәтизе ашьхарыуатәи атекстқәа рҕы италфыз ақатцарбатә акцентқәа: *иҕеи́кын* (аҕс. *иҕе́икын*), *иәшәы́рңшы* *атәкр́а*, *иҕарң́еи* (аҕс. *иҕә́рңеит*), *иәшәы́рңшы* *атәй́ар́а*, *ахәада* *иҕе́и* (аҕс. *иңы́скеит*), *иәшәы́рңшы* *аңкар́а*, *данҕарң́а* (аҕс. *данҕә́рңа*), *иәшәы́рңшы* *атәй́ар́а*.

Абасала, апсуа хызқәәеи ақатцарбақәеи рформақәа рҕы акцентология ахцәажәаразы урт еихшатәуп хыхь иарбоу асхемала: 1) зтыц зымпсахуа, 2) зтыц зыпсахуа актәи, зтыц зыпсахуа афбатәи акценттә типқәа рыла. Акценттә типқәа **анеилапцоу**, иаанагоит ихамоуп **нас икалаз ақәыгәғәара атып апсахра**.

Атыпи ахырхартеи аазырпшуа апынгылақәа-апревербқәа зцу ақаттарбақәа рҕы иеиуеипшым ақәыгәғәара атыпқәа **нак-аактәи ахырхартақәа** анаадырпшуа ыкоуп:

аҕайарá – аҕы́йра – аҕы́хра;

атайарá – аты́йра – аты́хра;

абжъахарá – абжъы́хра – абжъы́йра уб. итц.

Иеилоу ашьатақәа рҕы **азеипш цкарақәа ирықәшәо** акценттә типқәа шхамоу еипш, **еилацсоу** атипқәагы хамоуп.

1. Убас зтып зымпсахуа акцент змоуи зтып зыпсахуа акцент змоуи ашьатақәа композитк аҕны ианеицыло, иаанхоит **зтып зымпсахуа ашьата** акцент:

аны́шдапшь = аны́шә + апшь

ахы́сыбжъ = ахы́сра + абжъы́

ацә́йргақәа = ацә́йргара + а́қәйара...

2. Аха ыкоуп акомпозит аҕы ианаанхо **зтып зыпсахуа ашьата акцентгы:**

а́цәйыс = ацә + а́йыс

а́цхамгьал = а́цха + а́мгьал

а́бцъархапщ = а́бцъар + ахапщ

ае́йуардын = ае́й + ауардын

ае́йшькыл = ае́й + ашькыл

3. Иеилало акомпонентқәа аобагы ианрымоу зтып зымпсахуа акцентқәа:

1) зны-зынла иаанхоит **апхьатәи ашьата ақәыгәғәара:**

амсýрқбаад = амсýр + ақбаад

амшýнкыз = амшýн + акыз

ахшýкьяҕ = ахшýк + акьяҕ...

2) зны-зынла иаанхоит **ашьтахьтәи ашьата акцент:**

агә́йрқәыд = агә́йр + ақә́ыд

ацъы́кхы́ш = ацъы́ка + ахы́ш

аны́шәгә́л = аны́шә + агә́л

4. Ашьатақәа аобагы акцент азеипш префикс аҕны ианрымоу, акомпозит аҕы ақәыгәғәара аанхоит азеипш префикс аҕы:

а́мшцәгьа = амш + а́цәгьа

а́пшаза = апш + а́за

а́мцабз = а́мца + абз

5. Ақәыгәғәара акомпозит **азеипш префикс** аҕы инхоит, уи апхьатәи ашьата акцент азеипш префикс ианақәшәо, аобатәи ашьата – антцәамтаҕы иангылоу:

а́жәзәә = ажә + азә́

а́хшца = ахш + ац́

а́мцхәә = амц + ахә́ә

а́шьтыбжъ = а́шьта + абжъы́

а́пшхәы́д = апш + ахә́ыд,

аха ыкоуп ақәыгәғәара ашьтахьтәи ашьатаҕы ианаанхо:

абынцә́ = а́бна + ацә́

абынхә́ = а́бна + ахә́

ацъмацә́ = а́цъма + ацә́

абынрас́ = а́бна + арас́

6. Ақәыгәғәара апхьатәи ашьата антцәамтаҕы, ашьтахьтәи ашьата алагамтаҕы иангылоу, акомпозит аҕы еихарак уи нхоит апхьатәи ашьата антцәамтаҕы:

ахт́ны́қалақъ = ахт́ны́ + а́қалақъ

ахә́ынцәрапшь = ахә́ынцә́ + апшь

а́әы́наха = а́әы́ + а́нахара

7. Ашьатақәа аобагы ақәыгәғәара антцәамтаҕы ианрымоу:

1) зны-зынла инхоит **апхьатәи ашьата акцент:**

ае́йуаә = ае́й + ауаә́

акә́ты́жъ = акә́ты́ + ажъы́

алаб́ы́д = алаб́ + ацә́

2) зны-зынла инхоит **ашьтахьтәи ашьата акцент:**

ауасцә́ = ауас́ + ацә́

ауасажъы́ = ауас́ + ажъы́

ахә́ажъы́ = ахә́ + ажъы́

аҕазы́ = аҕы́ + азы́

ажъ́цә́ = ажъы́ + ацә́

ахт́абә́ = ахы́ + ат́абә́

ашьоур́ = ашь́ + аур́

8. Иеилоу ажәәқәа рҕы имачымкәа ихамоуп ә-қәыгәғәарак змоу ажәәқәа:

*абласаркья, анасыңцэгья, ацхаражэхаф,
аеыбгаказа, асáхьатыхра, акасеицáрса...*

Урт еиха ирацэоуп ашьата афбатэра, аредупликация змоу ажэакэа рфы:

*ашыр-шырхэа, ахыр-хырхэа, анаңи-ааңиша,
акыр-кырхэа, атáнеицáсра, акэли-члихэа,
ахыт-хытра уб. итц.*

Абасала, иеилоу ажэакэа рфгы ирацэаны иахпылоит **иеилац-соу** акценттэ типкэа змоу ажэакэа. Уи иаанагоит, урт калеит **иеиуеицшым аамтакэа** рзы.

АМОРФЕМИКА

Ихадароу аилкааракэа

Ажэа афнутцка атцакы змоу ахэтакэа **аморфемакэа** хэа ирышь-тоуп. Аморфемакэа рыттцара иазкуп ажэахырфеиаареи аморфологи. Ари алагалатэ хэтафы хара хрылацэажэоит иаазыр-кьяфны **аморфема, аморф, ажэаформа, ажэа** ухэа реицш икоу аилкаара хадакэа, настгы аморфема хыккэеи, урт реилазаашьеи реилкаара априципкэеи.

Ажэа, ишдыру еицш, ихадоу абызшэатэ аккэа ируакуп. Ажэа аформеилазаара амазар калоит, иамамзаргы калоит. Аформеилазаара змам ажэа формала аеацсахзом. Иаххэап, ацынгыла, аидхэалага, ашьтынгыла уб. итц. Аформеилазаара змоу ажэа формала аеацсахуеит. Даеакала иаххэозар, уи ажэахэафы еснагь иеицшны иахпылазом. Иаххэап, ажэа **ацэажэара** ажэахэафы иахцылар алшоит абарт аформахэа аманы: *с-цэажэоит, у-цэажэоит, б-цэажэоит, д-цэажэоит, и-цэажэоит, х-цэажэоит, шэ-цэажэоит, с-цэажэеит, с-цэажэоит, с-цэажэон, с-цэажэан, с-цэажэахьеит, с-цэажэахьан, с-цэажэап, с-цэажэаиш, с-у-ацэажэоит, х-р-ацэажэоит* уб. итц. Ус анакэха, ажэа абызшэафы иахпылоит ажэаформахэа рсистема ахасабала, ажэаформахэа еидызкыло бызшэатэ акны.

Ажэаформа хэа иашьтоуп ажэахэафы иахпыло абарт еикэа-хапхьазаз аформахэа руак, иаххэап, **с-цэажэоит**. Ишаабо еицш, ажэахэафы ажэа хпылазом уи иамоу аформахэа зегы шамоу. Ажэахэафы иахпыло ажэаформак ауп. Еиламырфашьякэа еиодыраалатэуп абарт афеилкаарак: **ажэеи аформеи**.

Аформацсахра змам ажэа еснагь иеицшны иахпылоит ажэахэафы. Убри излахпыло аформа иара азы иформазатэуп. Иаххэап, аидхэалагакэа **аха, ма**, ацынгылакэа **хыхь – цака, ара – абра, уа – убра** уб. итц. (Ажэаформа авариант амазар: *ара – абра*,

уа – убра, атәыџа – атәиа, анамаз – аламаз, анамыс – аламыс; ма ашьтынгыла, ахәтач, аидхәалага ацзар: *абра* – *абрака*, *џака* – *џакантә*, *абраџәкы* – *убраџәкы*, *Гәаџажә* – *Гәаџажәгы*, урт ажәаформахәа ипхъазазам).

Ажәа формацпхъаза иара ахатәы грамматикатә цакы амоуп: *ашәкы* – азеипш цакы, азатә хыпхъазаратә цакы (арбага ноль), *с-ра-шәоит* – актәи ахафәтә цакы, уажәтәи аамтатә цакы, *с-ра-шәон* – ииасхәоу инагзам аамтатә цакы уб.итц.

Ажәаформак џ-вариантк анамоу ыкоуп: *шәкы-с* // *шәкә-ны*, *лаба-с* // *лаба-ны*. Арт рыџварианткгы ажәаформак хәа ипхъазоуп.

Ишаабо еипш, ажәаформахәа ажәахәафәы иахпыло аграмматикатә цаккәа акы еиханы иамазаргы калоит. Иаххәап, ажәаформа *са-л-ацәа-жәоит* иамоуп актәи, ахпатәи ахафәтә цаккәа, азатә хыпхъазара, акласс, аамта.

Ажәаформафәы атцакы зманы иеитцазоу хәтаны иалкаахо **аморф** хәа иашьтоуп.

Ажәаформа шыақәгылазар калоит морфк ала, ма еихангы: *аб* шыақәгылоуп морфк ала (ашьагәыттә морф), *аб-шь-тәа* – х-морфк рыла.

Ажәаформа злашыақәгылоу аморфкәа шоит ихадоу џбаны: ашьагәыттә морфкәа, аффикстә морфкәа. Аффикстә морфкәа шоит апрефикстә, асуффикстә, аинтерфикстә хәа.

Апрефикстә морф ажәаформа ашьага иацынгылоуп, морфологиатә рбагоуп (иаххәап, акатцарбафәы ахафәтә цынгылақәа, ахызқафәы азеипш рбага). Аинтерфикстә морф хпылоит иеилоу ашьага змоу ажәаформақәа рфәы ашьага агәта иаланы (*и-фәы-с-хуеит*, *иңы-с-коит*...).

Асуффикстә морфкәа шоит ихадоу џбаны: ажәахырфәиаратәқәа, аморфологиатәқәа. Иаххәап, ажәаформа *арџаџәа* акны ихамоуп ажәахырфәиаратә суффикс морф *џ/ы*, аморфологиатә (ахыпхъазареи акласси хзырбо) суффикстә морф *цәа*.

Ажәаформафәы аморфологиатә суффикстә морфкәа акы еихангы еишьтанеиуа иахпыларгы калоит. Иаххәап, *дра-шәо-ит*; **о** аморфологиатә (аамта рбагатә) суффикстә морф, **ит** аморфологиатә (афиниттә) суффикс морф.

Ажәахырфәиаратә морф, ипрефикстәзаргы, исуффикстәзаргы, ашьага иахәтаны ипхъазатәуп.

Ажәаформа ашьага хәа ипхъазоуп аморфологиатә (префикстә ма суффикстә) морфкәа анацраххлак, иаанхо ахәта. Иаххәап, *с-цәажәа-н* – *цәажәа*, *а-рџаџәа-цәа* – *рџаџәа*.

Ашьагәыттә морф шыақәхаргылар калоит еишьтарку ашьага-қәа реиџагыларала: *а-еа-ра* – *а-еа-га*: *еа*; *аңхара* – *а-ңхара-рџа*, *а-ңхара-џы*, *а-ңхара-џ-цәа*: *ңхара*.

Ажәаформа ашьага морф мацарак ала ишыақәгылазар, усқан ашьа-тәи ашьагәытәи еиқәшәоит: *ан*, *аб*, *арбагы*, *арцына*, *а-х-ра*, *а-га-ра*...

Ажәаформа ашьага аилазаашьала ишоит џбаны: имариоу, иеилоу. Шьагәыттә морфк ала ишыақәгылоу, имариоу ашьага хәа ипхъазоуп; шыагәытк еиханы ашьататә морфкәа змоу – иеилоу шыадоуп. Имариоу ашьага шыақәгылар калоит: цыбжыкәа ала (*а-х-ра*, *а-шь-ра*, *а-ш-ра*, *а-жә-ра*, *а-з-ра*, *а-у-ра*, *а-и-ра*, *а-џ-ра*...); цыбжыкәаки бжыкәаки рыла (*ан*, *аб*, *а-ча*, *а-ла*, *а-ца*, *а-ха*, *а-џәа*, *а-ца-ра*, *а-хәа-ра*, *а-ба-ра*, *а-ча-ра*, *а-шәа-ра*), ма еихангы (*а-зах-ра*, *а-ңхара-ра*, *а-рашәа-ра*, *а-уанџа-ра*, *а-чымаза-ра*, *а-ңшаа-ра*...).

Иеилоу ашьагақәа ацсуа бызшәафәы цакылеи структуралеи имачымкәа ачыдарақәа аадырпшуеит. Уи еиднакылоит, ажәартә цакы змоу аморфкәа рыдагы, иеиуеипшым абстракт-локативтә, абстракт-аамтатә-тазаратә, абстракт-хырхартатә ухәа реипш икоу атцаккәа змоу аморфкәа. Убарт иреиуоуп ахырхартатә цынгылақәа: **аа**, **на**, **џа**, **ла** (*ааира*, *анеира*, *аџеира*, *алеира*); хыпхъазарала ирацәоу апынгыла-шьагақәа: *џа*, *џна*, *д*, *ла*, *ва*, *џа*, *џ*, *еҳәа*, *ха*, *х*... (*а-џа-лара*, *а-џна-лара*, *а-д-ца-ра*, *а-џа-лара*, *а-ва-лара*, *а-џа-џара*, *а-џа-хара*, *а-еҳәа-тәара*, *а-ха-џара*, *а-х-џәара*...); асуффикс шыагәыткәа: *џа*, *х*, *ла*, *џ* (*а-қә-џа-ра*, *а-қә-х-ра*, *а-џа-ла-ра*, *а-џы-џ-ра*); ахырхартатә суффиксқәа: *аа*, *ла* (*а-џ-цә-аа-ра*, *а-џ-ж-аа-ра*, *а-џ-б-л-аа-ра*, *а-х-б-л-аа-ра*, *а-гәы-ла-ла-ра*, *а-гәа-ца-ла-ра*, *а-џа-ца-ла-ра*, *а-ха-ца-ла-ра*...).

Хыхь хзыхцәажәаз ашьататә, ашьагәыттә, ажәахырфәиаратә, аморфологиатә морфкәа акатцарбафәы ирымоуп иалкаау, цсахра зқәым апозициақәа. Даеакала иаххәозар, урт ирымоуп дасу рхатәы система, рхатәы структура.

Аморфологиатə морфкəа, хыхь ишазгəахтəз еипш, икоуп ипрефиксқəаны иахпыло, исуффиксқəаны иахпыло, исуффикс шытахьтəины иахпыло. Префикстə морфкəаны ақатцарбағьы иахпылоит ахағьтə рбагақəа: асубиекттəқəағьы аобиекттəқəағьы. Аха урт рыбжьарағьы аграмматикатə цакьы змоу апозициатə система ыкоуп.

Асубиекттə префиксқəа ақатцарбағьы ирымоуп ихадоу ɸ-позициак: ақатцарба иеитамтцүазар, урт иааныркылоит актəи апозиция, иагьяарпшхоит «Д» ариад ала: *с-захуеит, у-рашəоит, д-цоит, с-ицхраауеит, д-лыдтəалоуп, д-цоит, х-рашəоит, шə-цоит* уб. итц. Ақатцарба еитатцүазар, асубиекттə префиксқəа иааныркылоит аɸбатəи апозиция (ақатцарба ɸ-хағьык амазар): *и-с-рашəоит, и-у-захуеит, и-л-рашəоит, и-шə-феит*, – ахцатəи апозиция (ақатцарба х-хағьык амазар): *и-у-с-тəоит, и-б-и-тəоит, и-у-с-ырбоит*; ара асубиект аарпшуп «Л» ариад иатəу ахағьтə префиксқəа рыла. Асубиект рбага инфиксны иахпылоит иеилоу ашьа́та змоу иеитатцүа ақатцарбақəа рыкны: *иґы-с-хуеит, иң-у-ґоит, иґа-л-хəоит, и-хы-р-цəоит, ибжы-р-хуеит...*

Аобиекттə префиксқəа ɸ-гəыпкны ишоит: ипиоу аобиекттə префиксқəа, ипиам аобиекттə префиксқəа. Ипиоу аобиекттə префиксқəа хпылоит иеитатцүа ақатцарбағьы мацара, «Д» ариад ала иаарпшуп, иааныркылоит актəи атып: *д-саазоит, и-суантəоит, у-лхəышəтəуеит*. Ипиам аобиекттə префиксқəа иааныркылоит аɸбатəи апозиция (иеитамтцүа ɸ-хағьык змоуи иеитатцүа х-хағьык змоуи ақатцарбақəа рғьы: *с-у-ацəа-жəоит, д-л-ыцхраауеит, х-р-абашьуеит, д-б-ыдтəалоуп, и-у-ыстəоит, и-л-асхəоит*; аɸбатəи, ахцатəи апозицияқəа иеитатцүа пшь-хағьык змоуи иеитамтцүа х-хағьык змоуи ақатцарбақəа рғьы: *д-у-з-л-асырцəажəоит, с-у-з-л-ацəажəоит*.

Ахағьтə префиксқəа ирывагыланы ма ирылагыланы иахпылоит ажəахырғьааратə префиксқəа: азықатцаратə цакьы змоу **з** (*иу-зы-ґасцəеит, су-з-цеит*. Ари еснағь ипиам аобиект рбага иашьтəнеиуеит), амчымхаратə цакьы змоу **з** (*ис-з-ыґ-амцəеит, иу-з-аамгеит*. Еснағь ипиам аобиект иашьтəнеиуеит), **цə** (*ис-цə-игеит, иу-цə-ишьит, ил-цəы-ґхастəеитəит*. Еснағь ипиам аобиект рбага иашьтəнеиуеит), амхақатцаратə цакьы змоу **амха** (*ис-амха-*

феит, ис-амха-ґсит, ди-амха-шьит. Аригьы ипиам аобиект арбага иашьтəнеиуеит), ақатцарбатə цакьы змоу **р** (*дсы-р-шəоит, дсы-р-ґхашьеит, ди-р-шəарьцеит, илсы-р-хəґаит*. Ари еснағь асубиект рбага иашьтəнеиуеит), аицқатцаратə цакьы змоу **аи – еи, аиба – еиба, аиц – еиц, ц**, ахаргьежьратə цакьы змоу **е** (*х-аи-цəажəеит, шə-еи-лазеит, шə-еиба-беит, и-еиба-беит, х-аиба-рґхашьеит, х-аиц-цеит, шə-еиц-хыраауеит, с-у-ц-шəарьцоит, д-и-ц-ныґəоит, у-лы-ц-кəашоит, и-у-ц-ысфоит, с-е-еиласхəеит, с-е-ыскаəбоит*).

Ажəахырғьааратə морфкəа **аи → еи**

Аиба – еиба, аиц – еиц иеитамтцүа ақатцарбақəа рыкны асубиект рбага иашьтəнеиуеит: *х-аиба-беит, шə-еиба-беит, и-еиба-беит; х-аиц-хыраауеит, шə-еицхыраауеит, х-аи-қəшəеит, шə-еи-ватəеит, и-еи-ццеит*.

Иеитатцүа ақатцарбақəа рғьы урт ипиоу аобиект рбага иашьтəнеиуеит: *д-еиба-харбеит, д-еицы-хəазеит, х-аиц-таркит, и-еи-қəхəршəеит, шə-еи-вахəртəеит, х-аи-қəдыршəеит*. Иеилоу иеимкьə ақатцарбатə шыа́тақəа рғьы аморф **аиба – еиба** ашьа́та еимнакьəоит: *иқə-еиба-хит, иґ-еиба-цеит, игғ-еиба-цалеит, икыд-еиба-цалеит, игғыд-еиба-кылеит*. Аморф **ц** еснағь ипиам аобиект рбага иашьтəнеиуеит: *с-у-ц-цеит, и-у-ц-ґасцəеит*.

Ажəахырғьааратə хырхартəтə морфкəа **аа, на, ɸа, ла** иеилоу ашьа́та ашьағьыт морф иапынгылоуп, ахағьтə префиксқəа ирышьтəнеиуеит иеитамтцүа ақатцарбақəа рыкны: *с-аа-и-уеит, с-не-иуеит, с-ле-иуеит, с-ɸе-иуеит*. Иеитатцүа ɸ-хағьык змоу ақатцарбақəа рғьы ипиоу аобиект рбага иашьтəнеиуеит: *и-аа-згеит, д-ɸа-згеит, д-ла-згеит, д-на-згеит*. Иеитатцүа х-хағьык змоу ақатцарбақəа рғьы ипиам аобиект рбага иашьтəнеиуеит: *и-у-аа-сыргоит, и-у-ɸа-сыргоит, и-б-ла-сыргоит, и-у-на-сыргоит*.

Арқатцаратə цакьы змоу ажəахырғьааратə префикс **р** еснағь асубиект рбага иашьтəнеиуеит: *дсы-р-шəеит, ду-р-тəеит, длы-р-цəажəеит, улы-р-цəажəеит, иуңсы-р-ґеит, шəеибасы-р-беит*.

Аицқатцаратə аффикс **аиба→еиба** аан, асубиекти аобиекти еицыланы, асубиект актəи атып ахь ииасуеит, **р аиба** ишашьтəнеиуа

иаанхоит: *д-у-р-геит* – *шә-еиба-р-геит*, *уи-р-цаажәеит* – *шә-еиба-р-цаажәеит*. Ахаргьежрәтә тҕакы змоу аморф **е** иара иацааиуа адхаларатә хәҕытә цынгыла иашьтанеиуеит: *у-е-еиқәуришәеит*, *и-е-еибитҕеит*, *сы-е-сырхиеит* уб. итц.

Ахырхартатә цынгылақәа рнафс иеилоу акатцарбатә шыата ахәтақәа ируакуп апынгылашыата. Апынгыла-шыатақәа зеггы еицырзеи-цшу абстракт-локативтә тҕакы рымоуп. Урт ирышьтанеиуазар калоит акатцарбатә шыагәйт ацымкәа, мамзарггы асуффикс-шыа-гәйт. Иаххәап, акатцарбатә шыата цкәа иацны: *а-ца-ра*, *а-в-ца-ра*, *а-қә-ца-ра*, *а-л-ца-ра*, *а-бжь-ца-ра*, *а-өн-ца-ра*, *а-д-ца-ра*... асуффикс-шыагәйт иацны: *а-қә-ца-ра*, *а-қәй-ра*, *а-қәы-ла-ра*, *а-кәы-х-ра*.

Апынгыла-шыатақәа фба анеишьтанеиуаггы ыкоуп: *а-в-йа-ркьыцра*, *а-в-йа-йара*, *а-гәы-ла-й-йәара*...

Акатцарбатә шыата (иеилоуггы имариоуггы) нтцәар калоит ахырхартатә аффиксқәа **аа**, **ла** рыла: *а-йи-аа-ра*, *а-қәи-аа-ра*, *а-ғи-аа-ра*, *а-тҕл-аа-ра*, *а-йж-аа-ра*, *а-таца-ла-ра*, *а-қәца-ла-ра*, *аидзахы-ла-ра*, *анҕшы-ла-ра*.

Акатцарба ашыата иашьтанеиуеит аамтатә, азтцаратә, аркьынаатә, афиниттә рбагақәа. Акатцарба ашыата иашьтанеир калоит ахәтацқәа **-тәкьа**, **-х**, **-ишь**: *дцеит* – *дцайәкьеит*, *дцхт*, *уцеишь*, *ижәишь*, *узиишь*...

Ашьәтеимкьара. Хыхь ишаабаз еипш, зышыата еилоу акатцарбақәа рышьыатақәа, иеиуеипшым атыцқәа рыкны еимкьаны, ажәахырҕеиаратә ма аморфологиатә морфқәа бжягылоит. Ажәа-хырҕеиаратәкәа рыкнытә иеилоу ашыата еимкьаны иагәылалар рылшоит: аркатцаратә тҕакы змоу аморф **р**, (*иңсы-р-кеит*, *исзиңмы-р-кеит*, *иҕсы-р-хит*, *исзиҕмы-р-хит*, *иаасы-р-геит*, *исы-зиааы-р-геит*), аицкатцаратә тҕакы змоу **аибә**→**еибә** (*ика-иба-йеит*, *икә-иба-кшеит*, *иад-иба-хәалеит*, *иақә-иба-хәеит*, *иай-еиба-йеит*, *иашьт-еиба-йеит*). Ашыата еимкьаны ибжягылар алшоит мапкратәи аморф **м** (*изыка-м-йеит*, *иҕи-м-хит*, *икәи-м-йеит*, *ишьт-и-м-хит*, *иҕеи-м-геит*, *иааи-м-геит*). Аморфологиатә морфқәа рыкнытә ашыата еимкьаны иагәылалоит асубиекттә рбага (*ика-с-йеит*, *ика-у-йеит*, *ика-л-йеит*, *ика-на-йеит*, *иң-на-йеит*, *иңы-с-кеит*...).

Ашыата иахьабалак еимкьазом. Ашьәтеимкьартас икоу ахырхартатә цынгыла ахьынтцәои (*д-аа-и-геит*), апынгыла-шыата ахьынтцәои (*и-ҕа-с-хәеит*, *и-гәыл-с-хит*) роуп.

Акатцарбаҕы итбааны ахархәара амоуп ашьәтатцәкьа ма уи иатәу элементк афбатәра. Иаххәап: *а-шыа-ра* – *а-шьыа-ра*, *а-х-ра* – *а-хх-ра*, *а-хәа-ра* – *а-хәхәа-ра*, *а-за-ра* – *а-зза-ра*, *а-са-ра* – *а-сса-ра*... Иеилоу ашыата акынггы ифбатәхо ашыатацкьоуп, апынгыла-шыата ма асуффикс-шыагәйт акәымкәа: *а-й-ка-ра* – *а-й-кка-ра*, *а-й-жәа-ра* – *а-йы-жәжәа-ра*, *а-йе-ра* – *а-й-ее-ра*, *а-х-са-ра* – *а-х-сса-ра*...

Ашыата ифбатәу ахәта еимкьазом, еимкьоит уаанза (ифбатәхаанза) иахьеимкьац: *и-йы-с-е-ит* – *иҕы-с-ее-ит*, *иҕы-з-жәе-ит* – *иҕы-з-жәжәе-ит*...

Иеихырҕеиәау ашыатақәа. Иахдылоит имаҷымкәа зныкымкәа иеихырҕеиәау ашыатақәа. Иаххәап: *азы* – *алагара* – *азлагара*, *азла-гараахьча* – *азлагарахьча*, *азлагарахьча-фы* – *азлагарахьчафы*. Ари апроцесс ашыата еихырҕеиәара ахьзуп, иеихырҕеиәау ашыата ашьәтеихырҕеиәа ахьзуп. Знык мацара иахырҕеиәау ашыата ихырҕеиәау ашыата ахьзуп.

Ажәахырҕеиәараҕы имаҷымкәа иахдылоит асубстантивация – егьырт ажәахәа хәтақәа, аматәартә тҕакы шытыхны, ахьызкахьы ианиасуа. Иаххәап, акатцарбатә шыатақәа: *ахьчара* – *ахьча*, *анамзара* – *анамза*, *агәакра* – *агәак*, *ашьайара* – *ашьайа*, *ахайара* – *ахайа*, *аиәйара* – *аиәйа*, *аҕьычара-аҕьыч*, *ацәызра* – *ацәыз*, *алайара* – *алайа* (*алайа зхәуп*).

Ахьызтә шыатақәа рморфематә структура акатцарба акара ибеиам. Ипрефикстә морфқәаны ахьызтә шыатаҕы иахдылоит азеипш рбага **а** (азеипш хьызкәа рыкны: *а-шәкәы*, *а-фны*, *а-йла*), адхаларатә префиксқәа (*с-лаба*, *у-лаба*, *б-лаба*...). Ахьыз аморфологиатә морфқәа еихарак исуффиксны иахдылоит. Убарт иреиуоуп: иеилкаам аформа арбага **к** (*лабак*), аиагаратә формант **с**, **ны** (*лаба-с*, *лаба-ны*), ахьпхьазара-класстә суффиксқәа: **-цәа**, **-аа**, **-раа**, **-қәа** (*а-йафцәа*, *ау-аа*, *Алиас-раа*, *аиәкә-қәа*). Арацәа хьпхьазараҕы асуффиксқәа **к**, **с**, **ны** арацәа хьпхьазара арбага иашьтанеиуеит: *шәкә-қәа-к*, *шәкә-қәа-с*...

Аморфологиатә аффиксқәа ирцынгылоуп ажәахырҕеааратә аффиксқәа: *анхара – анхафы, анхаф-цәа, арҕара – арҕафы – арҕаф-цәа*. Ашьәтеицтарала ишьақәыргылоу ашьәтақәа рыкны аморфологиатә суффиксқәа ашьәта иашьтанеиуеит: *азлагара – азлагара-қәа, абнацә – абнацә-қәа, абгаду – абгаду-қәа*.

Аноль рбага. Ажәаҕы еиҕагыло аморфологиатә формақәа руа-кы рбагада иаарцшызар калоит. *Иаххәап: ашәкәы – ашәкә-қәа, ауаса – ауаса-қәа*. Ажәаформақәа ***ашәкәы, ауаса*** азатцә хыцхьазара иатәуп, аха ари ахыцхьазара узырбо рбага хәа акгы рымазам, арацәа хыцхьазара иамоуп арбага – **қәа**. Ишаабо еипш, арацәеи азатцәи хыцхьазарақәа ара еиҕагылоит азатцә рбага шамамгы. Абас грамматикала аиҕагылара аныкала, арбага змам аноль рбага амоуп хәа ирыцхьазоит. Даеакала иаххәозар, арбага ахьамам иаразы ирбагахоит. Убри аҕнытә хара иаххәоит ахьызка азатцә хыцхьазара рбагас иамоуп аноль рбага хәа.

АМОРФОЛОГИА

Алагалажәа

Аморфология еиднакылоит абызшәа иалоу ажәақәа зеггы. Аморфологиязы ажәа ихадоу бызшәатә акуп. Ихадоу бызшәатә акуп ажәа алексикологиязгы. Аха алексикология ажәартә цакқәа рсистема аҳасабала иахәапшуеит. Аморфология ажәа ахәаақәа иртымтқәа, ажәа афнутқа икоу алексика-грамматикатә, аграмматикатә (аморфологиатә) цакқәа рыла ирыхәапшуеит. Абызшәа иалоу ажәақәа зеггы зеипш грамматикатә цакыла еипшым, еипшым урт морфологиатә структуралагы. Рацхьаза иргылары, абызшәа иеиднакыло ажәақәа зеггы рзеипш грамматикатә цаки, морфологиатә структурала, иара убас ажәахәаҕы ахархәарақәа рыла реиҕагыларақәа азгәатаны, иалыркаауеит ажәахәа хәтақәа. Ажәахәа хәта ахьызкаҕы еидкылахоит аматәартә цакы змоу ма аматәартә цакы зтаны ххы иахархәо абстракттә цакы змоу ажәақәа зеггы: ***агәапра, арыцхара, агәырҕара...*** Аматәартә цакы – ари аобстракттә грамматикатә цакуп, ахьызкақәа зеггы ирзеипшуп. Иара убас акатцарбақәа рҕы еидкылахоит арҕеара, апроцесс азеипш абстракттә цакы хасабла измоу ажәақәа зеггы. Аказшьарбаҕы иара убас ацынгылақәа рҕы азеипш абстракттә цакыс икалоит аказшьа, изеипшроу ухәа уб. ит.

Абызшәа иалоу ажәақәа зеггы ироуеит аиҕагылара рыфнутқа рморфологиатә структура алагы. Убартқәа ирҕырцшны, иалкаахоит зхала икоу, ацхыраагзатә ажәахәа хәтақәа хәа. Зхала икоу дырөгегых ишоит ихадоу, ихадам ажәахәа хәтақәа хәа. Ихадоу рахь иатцанакуеит акатцарба, ахьызка, аказшьарба, ацынгыла. Ихадам рахь иатцанакуеит ахьызцынхәра, ацхьазара хьзы. Арт ажәахәа хәтақәа хыцхьазаралагы ирацәам, рхыцхьазара аркуп, аҕиарагы рымам. Морфологиатә структуралагы дара цсыеуп.

Ацхыраагзатә ажәакәа арт аџба изларџагылоу рацџоуп. Акы, урт ырымам рхатә жәартә цакы. Хџоу хџтас изыкалом, функциас ырымоу ажәакәа реибаркра ауп, цџоукгы иеиуеипшым асубиективтә цџанырра аадырцшуеит.

Аморфология хшыџзышьтра атаны ырыхәацшуеит алексика-грамматикатә, аграмматикатә (аморфологиатә) структура ырымоу. Ускан иазгәатахоит аморфологиатә цаки уи арбагеи. Алексика-грамматикатә цаккәа еидызкыло аформақәа апсуа бызшәаџы имачымкәа иахпылоит еихарак акатцарбаџы. Убрахы иатцанакуеит апынгыла-шьатақәа, асуффикс-шьагәытқәа, ахырхартатә превербқәа, ахырхартатә суффиксқәа. Иара убас аркатцаратә, азыкацаратә, амчымхаратә цаккәа; иеитатцуеи иеитамтцуеи акатцарбақәа уб. итц.

Икоуп иара убас џба-хца морфологиатә цаккәа еицаазырцшуа аффиксқәагы. Иаххәап, ахаџытә цынгылақәа.

Ажәакала иаххәозар, аморфология ажәа ахәаакәа иртымтқәа аџнутқәа, лексика-грамматикатә, морфологиатә цакыс икоу зеггы ыртцаара иазкуп.

Ахыызка

Ахыызка азеипш абстракттә грамматикатә матәартә цакы змоу, аматәарқәеи аматәартә цакы зтаны ххы иахархәо аилкаарақәа ырыхызқәеи еидызкыло зхала икоу жәахәа хџоуп.

Ахыызка хызыс измоу аматәарқәеи аматәартә цакы зтаны ахархәара зауа ажәакәеи рахы иатцанакуеит: иеиуеипшым аматәарқәа ырыхызқәа (аџны, айла, акама, ахәа), ауаатәыџса ырыхызқәа (ахайа, аңхәыс, атыңха, арңыс), аматәашьарқәа ырыхызқәа (ашыла, ацха, ашә, ахи), апстәқәа ырыхызқәа (аџы, ацма, ауаса, ацә, ажә, абга), апсаатәқәа ырыхызқәа (ардәына, ахышь, ахәыхә, айыс), абстракттә еилкаарақәа аазырцшуа ажәакәа (атынчра, агәафра, агәырзъара, ацъабаа, абзабаа) уб. итц.

Рсемантика-грамматикатә еиџагыларақәа ыла ахыызкақәа шоит абас: 1) ахатәы хыызкақәа; 2) азеипш хыызкақәа; 3) аизгатә хыызкақәа; 4) иеиуеипшым аматәашьарқәа аазырцшуа ахыызкақәа;

5) аконкреттә хыызкақәа; 6) абстракттә хыызкақәа; 7) ауаатәыџса аазырцшуа ахыызкақәа; 8) апстәқәеи, апсаатәқәеи, аматәарқәеи аазырцшуа ахыызкақәа уб. итц.

Ахатәы хыызкақәа рахы иатцанакуеит иалкаау, аиндивидуалтә кәзшыа змоу аилкаарақәа ырыхызқәа. Уахы иатцанакуеит: 1) ауаатәыџса ырыхызқәа (ахыз, абхыыз, ажәла); 2) ақалақкәа, азқәа, амшынқәа, атәылақәа ырыхызқәа; 3) апстәқәа ырыхызқәа; 4) апланетақәа рхатәы хыызқәа (Марс, Иупитер); 5) ажурналқәа, агәзетқәа ырыхызқәа («Алашара», «Амцабз», «Аңсны»); 6) асахьаркыратә џымтақәа ырыхызқәа («Ацынйәарах», «Асду», «Хмыц шәарыцаџ ныкаџы», «Абатәа Беслан») уб. итц.

Ахатәы хыызкатцәкәеи (ахызи абхызи) ажәлақәеи цакылаггы парадигмалагы мацк аиџагылара ырымоуп. Ажәлақәа иеижәлантәу гәыцџык ауаа еидыркылоит, азәы далкааны акәымкәа (Аиба аираа зеггы ирзеипшуп, Барцыц барцыцаа зеггы ирзеипшуп). Убри акнытә урт ххы иахархәар кәлоит иеилкаам атцакы ыртаны: Барцыцк, Аибак, Амқәабк, Адлеибак...

Жәлакы иатәу азәы далкааны хихцәажәозар, уи ижәла ишьтнахуеит иеилкаау атцакы, уи аарцшразы ххы иахархәоит апрефикс **а**: Барцыц – **а**-Барцыц, Хашба – **а**-Хашба уб. итц.

Ажәла **а** ала иалагозар, апрефикс **а** быжышәоит, аха иеилкаау атцакы азынхоит: Адлеиба – (**а**)-Адлеиба дааит.

Асемантика ахыџагыло азы ажәлақәа адхаларатә форма ыртаны рхархәара рацәак иманшәалам. Ишьтырхуам иара убас аиагаратә формагы, уи ахәтац афункциа анамоу ада (Арындба-с ихамоуггы уаџ дыкам).

Ажәлақәа ачыдарақәа аадырцшуеит арацәа хыпхъазара аарцшраџы. Ара ажәлақәа цџоукы ишьтырхыр ауеит аизгатә формақәагы, арацәа хыпхъазаратә формагы асуффикс **-қәа** ала: Арзынаа–Арзынба-қәа, Цыккраа – Ацыкырба-қәа, Хышаа – Ахышба-қәа, аха ирхәом Къахыыраа – Акъахыырба-қәа, Акъахыырқәа, Ацыраа – Ацыраақәа. Аха ара иазгәататәу убри ауп, арацәа хыпхъазаратә суффиксгы (**-қәа**) ара аизгатә цакы шышьтнахуа (акласстә цакгы ара **-қәа** зынза иамазам).

Ахатэы хьызкэатцэа, еснагь иеилкаау атцакы ахьрымоу иахкьаны, иеилкаам аформа шытырхзом. Ирызчыдарам уртгы адхаларатэ, аиагаратэ, арацэа хьыцхьазаратэ формақәа. Ишытырхуеит аизгатэ форма, аха усқан ахатэы хьы еиднакылоит атаацэа ма аиоызцэа: *Алиас – алиасраа, Дамеи – дамеираа* уб. итц.

Арацэа хьыцхьазаратэ, акласстэ суффиксқәа **-цэа, -қәа** ара зынза ахархэара рымазам.

Азеипш хьызқәа рахь иатцанакуеит иеижэлантэу аматэарқәа рзеипш хьызқәа. Иаххэап, *аїла – аїла хкқәа* зегьы ирзеипшуп, *аишэаы – аишэаы хкқәа* зегьы ирзеипшуп уб. итц.

Рсемантика-грамматикатэ чыдарақәа рыла азеипш хьызқәа рыофнутка ирымоуп ашарақәа. Иеиуеипшым аматэашьарақәа, афатэқәа, ашэырқәа ухэа аазырцшуа азеипш хьызқәа арацэа хьыцхьазаратэ форма рызчыдаразам, избан акэзар, урт иаадырцшуа аилкаарақәа изатэыкны ауп ишахцыло. Иаххэап: *азы, ахи, афы, ауатқа, ацха, аиха, ацыр, ахы, аразны, атыцъ, ашыла, акэыд* уб. итц. *Азқәа, аоқәа* ххэар калоит, аха усқан арацэа хьыцхьазаратэ форма *афы хкқәа, азы (аишэырзқәа) хкқәа (азы цэыцэқәа)* раарцшра иазкхоит.

Хазы гэыпны иалкаахоит иара убас абстракттэ хьызқәа. Урт ауафы иикуа, иибо аматэарқәа ракэымкэа, абстракттэ жэартэ цакы змоу ажэақәа еидыркылоит. Иаххэап: *агэакра, агэырфэ, арыцхара, амчымхара, агэырзгара* ухэа уб. итц. Абартгы арацэа хьыцхьазаратэ форма рызчыдаразам, зны-зынла уишышытырхуагы: *уи агэакрақәа дрыкэишэахьеит, агэамцрақәа ихигахьеит* уб. итц.

Иахцылоит иара убас иеилкаам, адхаларатэ формақәа рыманы: *гэакрак, сгэакра, рыцхара, срыцхара* уб. итц. Ишытырхыр калоит аиагаратэ форма, ахэтэц афункциа аманы: *гэакрас, рыцхарас дызқэымишэац икоузеи!*

Иалкаахоит иара убас аиқэыпхьазара зылшо аматэарқәа аазырцшуа азеипш хьызқәа.

Азеипш хьызқәа рахь иатцанакуеит аиқэыпхьазара зылшо иеижэлантэу аматэарқәа рзеипш хьызқәа. Иаххэап, ажэа *аїла* еипшым *аїлақәа* зегьы ирзеипшу хьзуп. Уи *ацъ, аңса, ал, ахъа, аишэ, ара* ухэа ирзеипшу хьзуп.

Урт хьыцхьазаралагы ирацэоуп, насгы ахьызқа иамоу аграмматикатэ формақәа зегьы шытырхуеит. Убрахь иатцанакуеит азеипштэ, иеилкаам, адхаларатэ, аиагаратэ, ахьыцхьазаратэ, акласстэ формақәа: *а-їла, їла-к, с-ыїла, їла-с, а-їла-қәа; а-ишэаы, ишэаы-к, сы-ишэаы, ишэаы-с, а-ишэа-қәа; а-згэаб, згэаб-к, сы-згэаб, згэаб-с, а-згэаб-цэа...*

Аизгатэ хьызқәа рахь иатцанакуеит иаку **гэыпкны** иаарцшу иеижэлантэу аматэарқәа, апстэқәа ма ауаатэыфса рыхьызқәа. Иаххэап: *ажэлар, ағар, асар, ахэар, аграа, аира, уатхараа, аңсаса, нартаа, ацыраа, Алиасраа, ацыра, аңсара, ахъара, алра, амжэара.*

Аизгатэқәа, ишаабо еипш, ирымоуп рхатэы суффиксқәа: **-р, -аа, -р(а)**. Аизгатэқәа ирымазам аиғагылара азатэ-арацэа хьыцхьазаратэ формақәа рыла.

Ахьызқәа шоит дырфегьых ихадоу ф-гэыпкны – ауаатэыфса рыхьызқәа еидызкыло ахьызқәаеи, аматэарқәа, апстэқәа, апсаатэқәа, ахэацэа ухэа рыхьызқәа еидызкыло ахьызқәаеи. Арахь иатцанакуеит ауаатэыфса рзеипш хьызқәа аазырцшуа – *аңхэыс, ахэа, атыңха, азгэаб, арғыс*, иара убас ауаатэыфса рхатэы хьызқәа аазырцшуа ахьызқәа – *Дамеи, Алиас, Мкыд, Ханифа*. Арахь иатцанакуа ауаатэыфса рыхьызқәа мацара роуп (уахь иатцанакуеит анцэахатцаратэ хьызқәа – *анцэа, афстэа, зылан, аңааимбар, ажэеиңшыа*).

Аматэар цакы змоу ахьызқәа рахь иатцанакуеит апстэқәаеи, апсаатэқәаеи, аматэарқәаеи, аматэартэ цакы змоу аилкаарақәаеи аазырцшуа ажэақәа: *ажэ, ацэ, аїла, абна, аїыс, ахэацэ, аматэ, амишэ, аңсыз, ажэа, ашышкамс, амц...*

Ауафытэыфсатэ-аматэартэ класстэ цакқәа арт ажэақәа рғы жэартэ цакылоуп излаарцшу. Грамматикала арт атцакқәа аарцшхоит акатцарбағы, урт акатцарба ианацааиуа: *и-ишэахэоит аїыс, ажэ абга и-а-феит, Алиас д-цэагэоит, аңсыз азы и-тоуп...*

Акласстэ еиғагылара грамматикала иаарцшхоит иара убас арацэа хьыцхьазарағы. Ара еиғагылоит асуффиксқәа **-қәа, -цэа:** *аишэа-қәа, ауаса-қәа, ацкэын-цэа, азгэаб-цэа, аха-цэа.*

Ахьызка аморфологиатэ еилазаара

Ахьызка ацсуа-адыга бызшәакәа рыкны морфологиатэ структурала даара имарианы еилоуп.

Тоурыхла хбызшәакәа рҕы итгегь имарианы еилан хәа ипхьазоуп. Иахьатәи атагылазаашьей уи ацхьака аҕиарей рзы иамоуп аивгарақәа адыга бызшәакәеи ацсуа-абаза бызшәакәеи рыџнугьа. Адыга бызшәакәа рыкны ахьызка морфологиатэ структурала еиха аҕеитнахит, ишьтнахит ападежтә система, ара иахдылоит ападежтә формақәа пшьба. Аха иацәызит акласстә категория.

Ацсуа бызшәакны ападежтә система ашьақәгылара амџа иануп хәа ипхьазоуп. Акласстә категориягы азынханы икоуп арацәа хыпхьазараҕы, адефекттә кәзшьа шамоугы. Абаза бызшәакны ападежтә формақәа хца шыақәгылахеит хәа ирыпхьазоит, аха урт синтаксистә функционала макъана инагзаны аиҕагылара шьтырымхыцт, акласстә категориягы макъана ианыпшуеит.

Ацсуа бызшәакны азеипш хьызкақәа морфологиатэ еилазаашьала еиха ибеиоуп ахатәы хьызкәеи аизгатәкәеи рааста. Азеипш хьызка иамоуп азеипштә, иеилкаам, адхаларатә, аиагаратә формақәа, иара убас ахыпхьазаратә, акласстә категорияқәа.

Ахьызка азеипштә форма

Азеипш хьызка, азеипштә цакы атаны ххы ианахархәо, ишьтнахуеит азеипштә форма, уи рбагас иамоуп апрефикс - **а**: *а-лаба*, *а-шәкәы*, *а-џны*, *а-цә*, *а-жә*, *а-ла*, *а-хы*...

А-жыра ахала аҕадыруеит (ажәаңка); А-шәкәы ркәышгоуп, хшыџ рҕагоуп (Д. Г.); А-еы иахәаша а-кәадыр иахәоит (ажәаңка); А-мц ашьапы кьаҕуп (ажәаңка); А-еада а-лымха хыріҕон, шәызҕузеи хәа иҕаауан (ажәаңка); А-цлақәа ирхыңшыны а-бна зымбаз (ажәаңка); А-зы иаанаго а-ңша иагоит (ажәаңка); А-ңсы ихәы а-бза ифоит (ажәаңка); А-камбашь иақәңаз а-цәйыс а-тәыџа хжәеит (ажәаңка).

Азеипш хьызка ашьаата **а** ала иалагозар, азеипш рбага быжшәоит: *а-ардәына – ардәына*, *а-ан – ан*, *а-аб – аб*, *а-аңсуа – аңсуа*. Азеипш рбага быжшәоит иара убас ахьызка иеилкаам, адхаларатә,

аиагаратә формақәа анышьтнахлак: *а-шәкәы – шәкәык*, *а-еы – еык*, *а-цә – цәык*, *а-уаса – уасак*. Ашьаата иатәу **а** иеикәахәпхьазаз аформақәа рҕы ибыжшәазом: *ан – анык*, *аб – абык*, *аңсуа – аңсыуак*, *ардәына – ардәынак*, *арцына – арцынак*, *архына – архынак*, *сардәына – ардәынак*, *сарҕыс – арҕыс*, *сан – аныс*, *саб – абыс*...

Абаза бызшәакны апрефикс **а** ахьызка иеилкаау аформа хнатоит, уи анацыршәалак, ахьызка ишьтнахуеит иеилкаам аформа. Ахьызка ашьаатаҕы иеилкаам атцакы аарцшра жәытәла ацсуа-абаза бызшәакәа ирзеипшыз чыдароуп, уи иахьаггы иахдылоит ацсуа бызшәа акынгы. *Рахәггы ыкам*, *шәахәггы ыкам*, *икоу хышхыріҕуп (ажәаңка); Уаџ дыкам*, *уаџ дмааит*. *Цәхәы итәы кьантаз игоит (ажәаңка); Мчы змоу илҕха хат!* *Цсра зқәым ахьз*. *Бла иабо хы иаңсоуп (ажәаңка); Цыси хәыхәи шәацхәаџыс иузгылап (Шарытхәа-иңа Мсоуст); Цәгьа зуа цәгьа иҕылоит (ажәаңка).*

Азеипш рбага **а**, аконтекст ацхыраарала, иеилкаау атцакы атаны, ххы иахархәоит лассы-лассы: *Сара иаасхәаз ашәкәы сџыза итҕеит; Ари ауаса сгәыла итәуп.*

Апрефикс **а** ахатәы хьызкәа (ажәлақәа) рыкны иеилкаау атцакы аманы иахдылоит: *Барцыц – а-Барцыц*, *Хашба – а-Хашба*, *Гыцба – а-Гыцба*...

Ахатәы хьызкәа азеипш форма шьтырхзом, еснагь иеилкаау атцакы ахьрымоу иахкьаны. Ажәлақәагы азеипш форма шьтырхзом, аха **а** ала рышьаатақәа алагозар калоит. Ускан азеипш хьызка аипш урт иеилкаам, адхаларатә формақәа рҕы ихаргылар, ашьаатәи **а** быжшәазом: *Адлеиба – Адлеибак*, *с-Адлеиба*, *Адлеибас; Аришба – Арышбак*, *х-Аришба*.

Азеипш форма егырт абызшәакәа рыкнытә ацсшәа иала-ло азеипш хьызкақәагы ишьтырхуеит: *трактор – а-трактор*, *бульдозер – а-бульдозер*, *ведро – а-ведра*, *водка – а-уатка*, *жираф – а-жираф*. Ипсаху ажәа ашьаата **а** ала иалагозар, азеипш рбага **а** быжшәоит, аха ашьаатәи азеипш цакы шьтнахуеит: *а-втобус аныкәаразы иманишәалоуп*. Убри иабзоураны, иеилкаам аформаҕы ибыжшәоит: *автобус – втобус*, *амазонка – мазонкак*, *автомат – втоматк*.

Ахьызка азеипштә форма асубиект-аобиекттә еилкаарақәа рыла айәагылара амам, ахьызка азеипш формаҕы субиектсгы аобиектсгы ахархәара аиур калоит. *Ашәкәы астал иқәуп; сара и-аа-с-хуеит ашәкәы.* Актәи ахәоу аҕы ахьызка азеипш форма асубиект афункциа нанагзоит, афбатәи ахәоу аҕы аобиект (азырха) афункциа нанагзоит. Ус анакәха, уи иамам иалкааны асубиекттә функция ма иалкааны аобиекттә функция. Даҕакала иаххәозар, ахьызка азеипштә форма ишьтнамхыцт ихадоу иалкаау асинтаксистә функция.

Асубиект-аобиекттә еиәагыларақәа макъана акатдарбаҕоуп иахьаарпшхо, асубиекттә-аобиекттә хәҕытә цынгылақәа рыла. Убри иабзоураны, ахьызка азеипштә форма макъана падежтә форма хасабла алацәажәара залшом.

Ахьызка иеилкаам аформа

Азеипш хьызка, иеилкаам атҕақы атаны ххы ианахархәо, ишьтнахуеит иеилкаам аформа, уи рбагас иамоуп асуффикс -к: *шәкәы-к, ҕы-к, жәы-к, лаба-к, шәарыцаҕы-к, нхаҕы-к, ргылаҕы-к, тақәажәы-к, тақмада-к* уб. итц.

Ахьызка иеилкаам аформа шьтырхуеит аҕаҕытәыҕа рыжәлақәаҕы, урт иеилкаам атҕақы рытаны ххы ианахәархәо: *Барцыц-к, Агырба-к, Адлеиба-к, Хашба-к.* Ажәла а ала иалагозар, ибыжшәазом, ашьаҕа иахьатәу иахкьаны. Иеилкаау афункциа змоу а ажәла иацзар, иеилкаам аформаҕы ибыжшәоит: *а-Хашба – Хашбак, а-Маршьан – Маршьанк, а-Тарба – Тарбак...*

Иеилкаам аформа шьтырхуам ахатәы хьызкәа (ажәлақәа ракәым-кәа) зегы, урт еснаг иеилкаау атҕақы ахьрымоу иахкьаны.

Ирхәом Алиаск, Тамарак, Акәак, Москвак, Аңсник, Аңснйтәи ахьынтқарратә университетк уб. итц.

Асуффикс -к ахатәы хьзы иацны иахпылар калоит, уи ахәтаҕ афункциа анамоу. Ускан уи аҕынамазартә тҕақы аанарпшуеит: *Мыкыцк хгәы аакыдихзеит.*

Асуффикс -к рызчыдарам изатҕыкны икоу (аикәыпхьазара злымшо) аилкаарақәа аазырпшуа азеипш хьызкақәа. Избан акәзар,

урт излукаауа хәа акгы ыказам, еснаг изатҕыкны иахпылоит. Ирхәом *цахак иңшит, ҕык теитәеит, хыык ижәит.*

Абас икоу ахьызкақәаҕы асуффикс -к рыцны ианахпыло ыкоуп, аха уи ускан иеилкаам атҕақы акәым иамоу, ахәтаҕ атҕақы ауп.

Иаанарпшыр калоит аҕынамазартә ма аҕынамазартә тҕақы: *ҕык хәа хдыржәит, аха зеиңш уаҕы имбац! Убас ҕык хәа цыригеит аңшәма, аңыңыраҕы ахкьо! Аңшәма нхәыс, зык сбыржәындаз! Зык аалгарц дындәылит, шьта даауазар акәхап (Б. Шь.).*

Ахьызка *азы* иеилкаам аформа шьтнахуеит, *азуас* атҕақы атаны ххы ианахархәо (азискәа рацәоуп, урт рыкнытә иарбан хазлацәажәо анахзымдыруа): *Амәа хәкәны хашнеуаз, зык хныҕынгылеит.*

Асуффикс -к ала ахьызка иеилкаам аформа аарпшра ацсуа бызшәаҕы ашьахь икалаз хтысуп хәа ипхьазоуп. Ажәытә иеилкаам аформа аарпшхон ахьызка ашьаҕа цкьала. Иахьаҕы абаза бызшәаҕы иеилкаам аформа аарпшуп ахьызка ашьаҕа цкьала, суффиксда.

Ацсуа бызшәакны иахьаҕы ахьызка иеилкаам атҕақы анаанарпшуа ыкоуп ашьаҕацкьала, суффиксда: *Бла* иабо *хы* иаңсоуп (ажәаңка); Аңша кәанда амәақәа рҕы, *бла* иамбо хәымсаг дуззак еиңш, асаба ныңхьанаххәон (Б. Шь.); Ибтаххап, *иашьей* иахәшьей рахасабала хәказ, ибтаххап, *хәйей* нхәыси рахасабала хәказ (Аңс.л.); Шәамат мыждаг цоит адгыл аеиуатәны, *уаф* дахьзо икоума! (Аңс.л.); Дышнеуаз, дәдук акны *цла* зәйҕык ықәгылоуп, уаха *цла* гылазам (Аңс.л.); Ах иңхәыс *хшаа* длоуамызт, азлагарахьча иңхәысгы *хшаа* длоуамызт (Аңс.л.); Хьчак дыкан. Арахә иман, цәа змам *уасей* цьмей (Аңс.л.); Сызкәыхшоу сычкәын хәыц игәы ңызжәаз, шәарт аишьцәа, шәахьнеиуа шәнеианза, убас мыщәгьак шәхьзәаит: *кәа* еицәа *кәа* леиуа, *сы* еицәа *сы* ауа, *ңша* еицәа *ңша* асуа, *кырицх* еицәа *кырицх* ауа, Сасрыкәа ида, тынха шәысы иаңшәмахо дшәымамкәа шәкалааит (Аңс.л.); Избахьада, Шәарах дад, адунеи аҕы *хәсей-хәцәей, хәыци-дуи* жәлары зегы анеицәыуа?! (Б. Шь.).

Иеипшым ахәоу хәтақәа рфункциақәа рынагзаракны ахьызка иеилкаам аформа айәагыларақәа хнатазом. Уи хпылоит азыххәа афункциа аманы, азырха афункциа аманы, иара убас ахартәаага, атыптә тагылазашьа рфункциақәа аманы.

Азххэаа афункциаёы: **Нхафык** дцоит иура тагалан (Б. Шь.); **Пхэыск** дмыцэа лымацара фнык аёы ашэа лхэоит (Б. Шь.); Иңсы ишьон атэбиа афнуцка **еубашьфык** (Б. Шь.); Хышымгэыгзоз, уамажэк дахэааит (Аңс.л.); **Хайцаки** **пхэыски** фын хэычык ифнан, хфык ацкэынцэа, хфык азгэбцэа рыман (Аңс.л.); Иит **цкэынаки**, **згэбки** рыбжа хны, рыбжа разынны (Аңс.л.).

Азырха афункциаёы: **Шэарах** шэаңыцаң зёагыламыз **хэык** даёаңшуан (Б. Шь.); **Ус** деимдо дышнеиуаз, **адэ дук** ибеит (Аңс.л.); **Абри** инахылхэаан, санду исалхэеит **лакэк** (Б. Шь.); **Бга**хэычык шнеиуаз **цысэрак** акит (Аңс.л.); **Адауы** ахёа зёааирхаз **сызнапык** хнацёеит (Аңс.л.); **Ари** аштэа **цлак** ада шэаңыцаң ыкэгыламызт (Аңс.л.); **Пхэыск** лзы шытахька схынхэып хэа сыкам (Аңс.л.); **Жэхьак** ада ргэара рахэ рзыкэзамызт (Аңс.л.).

Атыптэ тагылазаашьа афункциаёы: **Цлақэак** рёы жьымжэақэак ёаханы икан (Аңс.л.); **Хайцарак** аёы азэ иашьтахь дымгыло ахацэа еубагақэа даарылагылт **Абрыскьыл** (Аңс.л.); **Бзиарак**, **цэгьарак** аёы ргэы ртынчны изеикэшэомызт (Б. Шь.); **Қытақ** аёы инхон фыцаа аифызцэа **бзиақэа** (Аңс.л.).

Ахьыгэа иеилкаам аформа иеилоу ахьызтэ зхэа ахьызтэ хэтаёгьы иахцылоит: **Шэарт** **уаа** **нагақэак** **шэоуп** (Аңс.л.); **Уажэы** ацэа-жэара иаёу иаабац **уаф асак** **иоуп** (Б. Шь.); **Зауркан** игэалашэара **таббарак** **акэмызт** (Б. Шь.).

Иахцылар аёеит иара убас, ацхыраагзатэ катцарба ацзамкэа, азхэа афункциаёы: **Хьрыңс-иңа** **Мурац-а** уфы **фархьк** (Б. Шь.); **Баракаи-иңа** **Заңшь** **Ахмет** **шьхынгылак**, **еинаалак**, изара мыркы-тылла ихуцдарын (Б. Шь.); **Ус** даадэылцит тахмадак. **Уи** **Алоу-иңа** **Шьардын** иахтны знык дызбахьан, дыздырит – **Селым-ңашьа**. **Кьаёк**, **пылтыкьсак**, **ижакьа** **зарңшарза** (Б. Шь.).

Иеилкаам аформа арбага -к еснагь суффикс хасабла иахцылоит, азатэ хыпхьазараёы ахьыз ашьта иашьтанеиуеит. Арацэа хыпхьазараёы ахыпхьазаратэ суффикс иашьтанеиуеит: **Уи** **ажэабжь** **ёык** итыцыр шэ-ёык иртэлон (Б. Шь.); **Дныгэасын**, **тэырзэык** азна аңырзгы ахэыцы инихэлаиңсеит (Аңс.л.); **Ани** **ауаф**, **ашышкамс** **чарыцк** **намцаршэны**, **кэалаңк** интахиёеит (Б. Шь.); **Зауркан** **Кавказ** **макак** **имгоуп**, **атреи** **амхастеи** **еикэацёахараза**, **жэытэ** **камак** **икэноп** (Б.

Шь.); **Иаргьа** **напы** **иакын** **алаба** **зхарсыз** **лабашьак** (Б. Шь.); **Саңхьака** **харацэамкэа** **қытақ** **салаңшыуеит** (Б. Шь.); **Бзык** **шэамжьааит**, **ажэак** **шэыхнамхааит** (Б. Шь.); **Цьара-цьарагьы** **цлақэак** **рёы** **ажэ** **еикэацёахараза** **амахэка** **ирылубаауан** (Б. Шь.); **Шэарт** **нартаа**, **уаа** **нагақэак** **шэоуп** (Аңс.л.); **Аңхэызба** **лёы** **анылызэзэа**, **ёамфақэак** **азы** **лжэит** (Аңс.л.); **Дэыбгак** **лақэак** **иркын**, **ацыхэа** **хырцёеит** (Аңс.л.).

Асуффикс -к аидхэалага иацынгылоуп: **Ахьча** **ирахэ** **иманы** **дахьгэарцыз**, **ицэылахеит** **зысыки**, **хэыски**, **тэсыски**. **Дара** **ахьтэаз** **ааигэара** **итэазаарын** **мишэыки**, **бгадуки**, **бгахэычыки** (Аңс.л.).

Атрибутивтэ еицааирақэа рёы асуффикс -к ашьтахь игылоу ажэа иацлоит: **Нарцыхьоу** **уафы** **цэгьазак** **иакэын** (Аңс.л.); **Хайца** **бзиак** **уоуп**, **хахэшьа** **духаабаауам**, **дуахтэоит** (Аңс.л.); **Уи** **дшэарыцафуп**, **шэарыцара** **шьха** **дук** **ахь** **дцаны** **дыкоуп** (Аңс.л.); **Ажэытэза** **Аңсны** **дынхон** **ңирей-сахьей**, **хьзи-ңшей** **згымыз** **пхэызба** **ссирк** (Аңс.л.); **Шьтра** **бзиак** **змаз** **фнарта** **тбаак** **иаааз** **азэ** **иакэын** (Аңс.л.); **Афны** **иамариашаны** **мфахэастэа** **хэычык** **наган** (Аңс.л.); **Фынра** **дук** **еиламырхазакэа** **инькэылгон** (Аңс.л.); **Ус** **деимдо** **дышнеиуаз**, **аб** **дук** **ибеит** (Аңс.л.); **Ақытсовет** **фнан** **зэтэы** **фнык** **аёы** (И.П.); **Иңашашо** **ёыхэа** **харакык** **иакэыз** **акэадыр** **дантэалан** (Б. Шь.); **Ихы** **аныфөейцх**, **ёыхэа** **иайэак** **ахэра** **ишаёыз** **ибеит** (Б. Шь.); **Ашьтахьтэи** **акэындрэа** **аёы** **дкэитэа** **дыгэатэан** **пхэызба** **ссирк**, **лёы** **шэаханы** (Б. Шь.).

Асуффикс -к иеилкаам атэакы акэымкэа, азатёра (акра) атэакы аманы ианахцыло ыкоуп: **Исылшаз**, **хэашиак** **иадамхаргьы**, **унаццан** (Б. Шь.); **Адауы** **ахёа** **зёааирхаз** **сызшьапык** **ңнацёеит** (Аңс.л.); **Хахьы-ңшуаз** **нырцэ**, **мишамбала** **итэалаханы**, **ф-кьалк** **кацан**, **биракк-биракк** **раңхьа** **ишэыришэруан** (Б. Шь.); **Еимахуазеи** **умбои**, **хаб** **ицынхақэак** **хаман** – **ахэак**, **калчык**, **уапажэк**, **иакзымшазт**, **еимакны** **аибарңсра** **хаёуп** (Аңс.л.); **Бызшэак** **акнытэ** **даёа** **бызшэак** **ахь** **хниас-ааиасуа** **хшаёу**, **аиаша** **хазкылсуан** (Б. Шь.); **О**, **Зауркан**, **хтынха** **ду**, **жэларык** **хьзыда-цэада** **хащанцёеи** **ухэарауазеи**?! (Б. Шь.); **Итацэуп** **хам-зырха**, **лак**, **рахэык** **улаңи** **ицашэом** (Б. Шь.); **Икалаз** **арыцхара** – **таацэак** **шынцэаз** **нарасхэеит** **сара** (Б. Шь.); **Амфақэа** **ахьеихагылоу** **хнеицыңхьаза**, **ажэлар** **еизыцёон**, **хаблаки** **хаблаки** **еикэшэон**, **қытақ** **даёа** **қытақ** **нацлон** (Б. Шь.).

Асуффикс **-к** иеилкаам аттакты хысханы ианаанарпшуа ма ианацэызуа ыкоуп: *Уара мирак иақашааша, ус иңоуҳаои!* (ца-шыатэык) сақашеит.

Ари калоит настгы ахыыз иеилкаам аформа иеилоу ахыызтэ зхэа иахэтакны ианыкоу.

Шэарт нартаа уаа нагақэак шэоуп (Аңс.л.); Ари аба *сцирзак ами, аиашазы!* (Аңс.л.); Алоу-иңа Шьардын рацаак ддумызт, аха дахыыказ *зэзэак, еилақацак иакэын* (Б. Шь.).

Асуффикс **-к** аконтекст ацхыраарала иеилкаау аттакты аиургыи алшоит.

Абрака дшымгэыгуаз салам шэкэык лықашеит, салам шэкэык, иахыи уахеи дыззыңшыз (Б.Шь.).

Ахыызка адхаларатэ форма

Иарбанзаалак ахыызка, изтэу арбаны ххы ианахархэо, ишът-нахуеит адхаларатэ форма, уи морфологиала иаарпшхоит «Л» ари-ад иатэу, адхаларатэ ттакты шытызхуа ахафэйтэ цынгылақэа ахыызка рацтарала:

с-лаба

у-лаба

б-лаба

и-лаба

л-лаба

ҳ-лаба

шэ-лаба

р-лаба

– О, *дадраа, сыцкэынцаа!* Шэхацаазар, иаалыркыаны ишэықэхаз агэырацагэа *шэгэы* ацахь шэнаханы ишэцаахы, идышэмырбан, иаарыцхашэшыа *шэ-ани шэ-ахэшыцаи*! (Б. Шь.); *С-ашыа* дыргэыбзыгуа, ашышыхэа дсыманы афныка сфаасхеит (Б. Шь.); *Матэа и-казшыақэа* акыр реыңсахны ишыказ гэастеит (Б. Шь.); *Хааизынхеит с-аби, с-ахэшыи, сареи* (Б. Шь.); *Аирыз аатиркэкэаанза дызтынчымхеит* *Хацыи Кьарантыхэ и-бзыцаашыа* (Б. Шь.); *С-еы* цон фадарак иақаланы... (Б. Шь.); *Штэак афы сахыииз сеыжэйрацы*

ацбар жэна срылашэеит (Б. Шь.); *Нхафык дцоит и-ура* тагалан (Б. Шь.); *Ееиқэак сақэтэоуп сысэсахамкуа* (Б. Шь.); *Абар уажэы хэыцрак сыжэлан иааилагэежыит са с-гэафы...* (Б. Шь.); *Дэа хысгак уртэ иркымызт...* (Б. Шь.); *Пхэыск дмыцаа лымацара фнык аф ашэа лхэоит* (Б. Шь.); *Дэышишарак збозшэа сыхыңшылт амшын...* (Б. Шь.); *Иңсы ишыон атабиа афнуца еибашыфык* (Б. Шь.).

Уи л-чеицыкеи л-ыфны ацқашыи,

Агэашэ уантэало усгыи иубоит.

Л-ымайцушыи, л-сахыи, л-тэашыи,

Уи л-чамгэыри л-ашэахэашыи

Хаштра амоузо у-гэы иңахоит (Б. Шь.).

Аейэ амзеиңи изыңхашам,

Л-фыцэа раңхэа *у-бла* лгоит,

У-мэа аркыафэеит, *у-мэа* аухашам,

Игэы жьжэаганы иузынхоит (Б. Шь.).

Адхаларатэ хафэйтэ цынгылақэа иаадырпшуа ахафэйтэ, ахыцхызаратэ, акласстэ тэаккэа зыдхэалоу ахэаакэтца ауп. Ахэаакэнатэфы уртэ иаадырпшуа адхаларатэ ттакты мацароуп. Убри акнытэ ахэаакэтцеи ихэаакэнатцои рыбжэара икалазом хафылеи, хыпхызаралеи, класслеи аиқашэара.

Ажэакны ахафэйтэ, ахыцхызаратэ, акласстэ тэаккэа аарпшхоит иеилкаау ахэаакэтца ахафэйтэ хызыцынхэрақэа рыла ианарбоу. Ара жэартэ ттактыла иарбоу артэ аилкаарақэа ихэаакэнатцо афы иаарпшхоит морфологиала адхаларатэ хафэйтэ цынгылақэа рыла. Убас, актэи ахафэи азатэ хыпхызара жэартэ ттактыс измоу ахызыцынхэра **сара** иацааиуеит ихэаакэнатцо афы актэи ахафэи азатэ хыпхызара аазырпшуа ахафэйтэ префикс **-с**: *сара с-лаба*. Иара убас егырт ахафэйтэ хызыцынхэрақэагы:

сара с-лаба

уара у-лаба

бара б-лаба

иара и-лаба

лара л-лаба

хара ҳ-лаба
шәара шә-лаба
дара р-лаба

Ахәаакәтца, адхаларатә хьызцынхәрала ианаарцшу, ахәаакәна-
тәи иареи еидхәалахоит позицияла. Адхаларатә префиксқәа усқан
ахәаакәтца префиксны иацлоит, ишәақәдыргылоит адхаларатә
хьызцынхәра. Усқангы адхаларатә хәфәтә цынгылақәа ахафәи,
ахьызцынхәреи акласси аадырцшуеит, аха ахәаакәнатца урт ака-
тегориакәа ирыцааизом. Ахәаакәнатца усқан азатә хьыцхьазаратә
форма амазар калоит ма арацәа хьыцхьазаратә форма, аха ахәаакәтца
(адхаларатә хьызцынхәра) урт аформақәа ирыцааизом.

Ахьызқа аиагаратә форма

Азеипш хьызқа аиагаратә цакы атаны ххы ианахархәо, ишәт-
нахуеит аиагаратә форма. Уи рбагас иамоуп асуффикс **-с**. Асуф-
фикс **-с** ахьызқа азатә хьыцхьазарафәгы арацәа хьыцхьазарафәгы
ахархәара амоуп. Азатә хьыцхьазарафәы ахьызқа ашәатацқәа
иацлоит, арацәа хьыцхьазарафәы ахьыцхьазаратә суффикс иашь-
танеиуеит.

Уи ашәа, гәақрак ишахылҭыз **гәапарас** икаҭаны, дазызырфан (Б.
Шь.); Заурқан, дад, **цәашәахәыс** иумкын сара ахәрашәа мацара ахәалс-
хыз (Б. Шь.); **Хәаас** скашәымҭан, сара уаха назтахым аҭсҭазаара
бзиахә сьмоуп (Б. Шь.); Аидыгәа Магомет **нхартас** имаз хәаҭатәан
(Б. Шь.); Уҭсы танаҭы, уеикәзырхаз х-Қьерым-ефенди имаҭура **уалс**
иудуп! (Б. Шь.); Нас ажәаҭан **лыхәтас** иаақалан... (Б. Шь.).

Ахьызқа аиагаратә форма падежтә форманы ашәақәгыларахь
зхы зырхәхәоу хьызкатә формоуп; иамоуп ахатә морфологиатә
рбага азатә хьыцхьазарафәгы арацәа хьыцхьазарафәгы. Уи асуф-
фикс **-с** ауп. Иахпылоит аиагаратә цакы аманы асуффикс **-ны**, аха
ари имачны ахархәара амоуп. Азатә хьыцхьазарафәы асуффикс **-с**
ахьызқа ашәата цқәа иацлоит арацәа хьыцхьазарафәы ахьыцхьазаратә
суффикс иашьтанеиуеит: лаба-с, лабақәа-с, ашәкәы – шәкәы-с,
шәыкә-қәа-с.

Ахатәы рбага адагьы, ахьызқа аиагаратә форма падежтә фор-
маны ашәақәгылара амәа иануп хәа изыпхьазатәу убри ауп,
синтаксистә функционала уи ахьызқа азеипштә, иеилкаам, ад-
халаратә формақәа ирәагылоит. Ахьызқа азеипштә, иеилкаам,
аиагаратә формақәа синтаксистә функционала еиәагылом, урт
иеипшны ххы иахархоит азххәаа афункциафәгы ахартәаага-
азырха афункциафәгы: **Ашәкәы** астал иқәуп (азыххәаа), **ашәкәы**
аасхәеит (азырха), **шәкәык** астал иқәуп (азыххәаа), **шәкәык**
аасхәеит (азырха), **сышәкәы** астал иқәуп (азыххәаа), **сышәкәы**
сәыза итәеит (азырха).

Ахьызқа аиагаратә форма синтаксисла арт ахформак излар-
әагыло убри ауп, уи азыххәаа афункциафәы иахпылазом, иахәахпыло
ахартәаага ма азырха афункциафәоуп. Схынхәыр, унаган са саназзеи
улыстәп **аазатәыс** (Б. Шь.); Ицәыраагои усқан хәаҭамшьо **хәфәыс** (Т.
А.); Сара сбызшәоуп ирхылҭуа сырәаш трысқәа **бжәыс** (Б. Гә.); Ихьз
мацара **шәшәырас** илызхоит (Т. А.); Хәи уанацәалбеит, зныкыр ау-
бла кызхьча дубахьазма, ианамуза **еыхьчас** ауахьад урыцлар...! (Б.
Шь.); Мамзар баша **гәаларшәагас** уицәахрызма зәыр абра? Иқамлари
ус **гәыжәжәагас** азәы улиҭазар уара? (Б. Шь.).

Ахьызқа аиагаратә форма еиха итбааны ахархәара амоуп иеилоу
ахьызтә зхәа ахьызтә хәтафәы. Усқан цхыраагзатә кәтарбақәаны
икалоит **ақәзаара**, **амазаара**, **ақалара**, насгьы ацхыраагзатә
кәтарба афункциа назыгзо **аңхьазара**, **ашьара**, **аиура**, **акра**,
ашьтәхра, **ақайара** ухәа уб. итц.

Руазә...агьычреи архәреи **занаатс** ишәтхит (Б. Шь.); Раңхәа
дгыланы, аңшәмара иеазкны инеиуа ах Мансоу иакәын, **мдыршәас**
исымази... (Б. Шь.); Имилат қазшәақәа ахьыцәызыз деигәырзәоит,
насытс иңхьазоит (Б. Шь.); Смакеи сжәйтә кәмеи **цәашәахәыс** ир-
кит (Б. Шь.); Аублаа реиҳабыра **еимактәыс**, **збатәыс** ирымоуп...
иахәа изтәашәаз рҭагылазаашьа (Б. Шь.); Сабду сыхьзаанза дыҭсхьан,
ирхәоит аамстәк ифәы **чнырс** дықан хәа (Б. Шь.); Абартқәа зегьы
рышьтәхь **еинаалашьас** иҳамоузеи! (Б. Шь.); Аублақәа ныкәара
иандәықәлоз, **мәаныфас** ишәтхьруан... (Б. Шь.); Адунеи амаа зку
маҳәыс дрымоуп (Б. Шь.); Аҭсуа мҳацәырқәа ахәаиқәшәоз абартқәа
еимактәыс, **збатәыс** ирыман (Б. Шь.); Гәымбыл цьбара Қамлат ихы

ағыхра мацаразы **ңсататәыс икайіеит** ижәлар гәакъа (Б. Шь.); Уи дахънеиз қытқак ағы **рїафыс даагылеит** (Б. Шь.); Ашьтаһь аихамџа ахыаргоз **усуфыс сықан** (Б. Шь.); Аихабыра **тәартқас ирыман** Быр-зыкбаа рынхартқа (Б. Шь.); Аха уи уажәы уртқәа зегъы **усс имазам** (Б. Шь.); Уара Заурқан, уртқәа зегъы **хъаас икауміңан** (Б. Шь.).

Азеипш хьызқа аиагаратә формағы иара атқакы хада даеа еилкаарак ахь ииаганы ахархәара шышьтнахуа аанарпшуеит.

Ахатәы хьызқаәа аиагаратә форма шытырхуам, ртқакы иахба-еагыло иахкьаны. Аха аиагаратә суффикс -с урт ирыцлар калоит, уи ахәтач афункциа анамоу. Ускан уи агәрамгаратә, атәамбаратә тқакы шытнахуеит: **Мыкыц** ихамоу уаџ дыкам, уи зынза афы дагеит. Ари афункциа аманы, аиагаратә суффикс -с (**ны**) имачны иахпылоит.

Аиагаратә тқакы ахьызқағы еснагъ иеипшны иаарпшым. Уи еихарак атқакы хада аманы иахпылоит, аха аиагаратә тқакы ипсыгены ма зынза иацәызны ианахпыло ыкоуп.

Ахьызқа аиагаратә форма еснагъ аиагаратә тқакы амоуп ихадароу тқакны, аха аиагаратә суффикс зцу ажәа ашьата, ажәартә тқакытә еивгарақәа ирфырцшны, иаанарпшыр калоит иеиуеипшым аниуанскәа.

Убарт аниуанскәа иреиуоуп:

1) Ауафытәыџса иџнутқатә – ицәанырратә еивгарақәа: **хъаас икайіеит**, **гәырџас** дизыкалеит, **гәакрас** икоу зегъы ихигахьеит, **гәрамгас** дикит, **ғас** дкаріеит, **гәахәас** икайіеит: Аңсы қымқымрагъы ишьтихит **казиъас** (Б. Шь.); Саргъы суццоит, нан, **хъымзгыс** иумкын (Б. Шь.); Егъырт афарацәа уаха царта шсымам ззымдыруа **тәымуафыс** срыңхъазеит (Б. Шь.); Зегъ райкыс ииашоу **уафыс** длыңхъазоит, игәра лгоит иңхәыс (Б. Шь.); Абартқәа зегъ рышьтаһь **еинаалашъас** ихамоузеи, уххь згеит, аинрал? (Б. Шь.); **Цсыхәас** иамоузеи абри?... Уи акәхеит ашәа **ңсыс** исхалт сара (Б. Шь.); Шәынасың ауп **хаарас** иаіоу, сашәа **ңсыс** иахоу (Б.Шь.); Акымзарак **хъаас** иктәым иахъазы (Т. А.); Са исыздыруам уи иаіоу **мазас** (И. Т.); Харт уаџра злыміуа **бнауаас** хрыңхъазон (Т. А.); **Гәаларшәаиъас** иаутарызеи уара уңхыз (Т. А.); Ишгылац ахра гылоуп, иіысуам, ус **цәафас** иамоуп, ахы ланаркәуам (Б. Шь.); Ахшаа дызмоу иажәра шкәакәоуп, димоуп **гәыгыртқас** (Б. Шь.); Хгәыла нхәызба хәыч Зыркәи, раңхъа ианылба азыркәи, **ссирс**, **цъашъахәыс** илымки (Б. Шь.); Мап, **гәырџа хеыгас** са

исыхәом арыжәтә (Т. А.); Аха **рыцхарас** иҳахъыз уи ауаџ баша имч ишәеит (Б. Шь.); Заурқан, дад, **цъашъахәыс** иумкын сара ахәрашәа ахьалсхыз (Б. Шь.); Нас Кәына лығхәара дахыңаз, **омас** икалазеи?! (Б. Шь.); Икауіозеи ас **шәахәашъас**, икауіозеи ас **еырбашъас** (Т.А.); Шәаазқәылаз шәахцәа **цәымзгыс** икашәйеит (Б. Шь.); Димоугәышьеит иара ахшара, **гәырџасгыс** икайіеит (Б. Шь.); Асултан ду даара **гәахәас** икайіеит (Б. Шь.);

2) Иаанарпшуеит ауафытәыџса изанаат: Хәи, уанацъал-беит, зныкыр аублаа кызхъча дубахъазма, ианамуза **еыхъчас** ауа-хъад дрыцлар...!(Б. Шь.); **Шькылкфыс** дидикылеит (Б. Шь.); **Рїафыс** сара ихамаз дызбоит уажәы ара (Т. А.); Ғың иаадыртыз ацъаамағы **хәацъас** аус иуан (Б. Шь.); Сара соуп уи иахба **ныхаңаафыс** иамоу (Б. Шь.); Сыказааит **қъаранцъыс**, **шьапызәзәафыс**, амала знызайәык избааит сыфныжәқәа (Б. Шь.).

3) Иаанарпшуеит аматәар ма даеа еилкаарак зызку: Амышын цәқәырқа акәын исымазгыс **гарас** (И.Т.); О, уи лыбжыы хаа иалџуаз лажәақәа **блас** исылтеит адгъыл ағы **ңстәыс** иказ зегъы снарбартә еиңи, **лымхас** исылтеит ашьтыбжықәа зегъы еилсыргартә еиңи, **ңсыс** исылтеит, адунеи сықәнай, уи абызшәа схамыштыртә еиңи (Б. Шь.); Ауаџ **ңиәымас** адгъыл дамоуп (Б. Гә.); Адгъыл кәымпыл **мїдәжәџас** иамоуп ауафытәыџса инапқәа (Б. Гә.); Аїааїла, ацъ, аңса-їла рышәшьыра апарк иахоуп **хылңас** (Б. Гә.); Са сыңсадгъыл сахагылоуп схатә **ңиәымас** (И.Т.); Мамзар баша **гәаларшәагас** уицәахрызма зәыр абра! Икамлари ус **гәыжъжъагас** азәы улымтәзар уара?! (Б. Шь.).

4) Акатцарбатә шыатақәа асуффикс -тә(ы) рыцтарала ишьақәгылоу ахьызқақәа аиагаратә формағы иаадырпшуеит инагзатәу арџиара: Схынхәыр, унаган са саназзеи улыстәп **аазатәыс** (Б. Шь.); Аублаа реиҳабыра **еимактәыс**, **збатәыс** ирымоуп аублаа жәлар иа-хъа изтәашәаз ртәгылазаашъа (Б. Шь.); Цъара **цәктәыс** акәымзар, ахъарыжәтә азы арахә анырцәзом (Б. Шь.); Исас дахъқәа ирзыкалон урт уаха **фатәыс** (Б. Шь.); Ус ауп, сфызә, знык уанкаҳа, знык уанроу **какатәыс**, иуеицәоу роуп узмыхәо...(Т. А.); Гәамчи лшареи акгы мшатә ассир шытысхит **кайатәыс** (Т. А.).

5) Асуффикс -шьа ала ишьақәгылоу ахьызқақәа аиагаратә формағы иаадырпшуеит арџиара мџацысшьас иамоу: Убартқәа

зегь рышьтахь **еинаалашьас** ихамоузеи, уххь згеит аинрал? (Б. Шь.); **Гэаларшэашьас** иастарызеи уара уңхыз! (Т. А.).

б) Асуффикс **-та** ала ишьақәгылоу ахьызқа аиагаратә форма ианарцшует арѣиара тыпс иамоу, иахьымџапысуа: **Изакаызаалак** цыхыраарак хара хзы икарџом, иахзалрымхит **нхартас** адгьылқәа... (Б. Шь.); Тауади аамстѣи рахьтә ңытџык лассы-лассы ахтныка **неиртас** ишьтырхит (Б. Шь.).

Иазгәатазар калоит аиагаратә форма иазчыдароу итцегьы атқакқәа.

Акласстә категория

Акласстә категория ахьызқаѣы ажәапсахрадатә морфологиатә категориоуп, ишьақәгылоит акласстә формақәа џба реиѣагыларала – ауафьтәыџсатә класси аматәартә класси. Ауафьтәыџсатә класс рбагас иамоуп арацәа хьпхьазаратә суффикс **-цәа**, аизгатә суффиксқәа **-аа**, **-раа**; аматәар класс рбагас иамоуп арацәа хьпхьазаратә суффикс **-қәа**.

Утыңхациәа гәакуа игәжәажәон (Б. Шь.); Хаџалагьы **уџеицәа** қәңон (Б. Шь.); Иңсҟазаара ссир ахтнйѣит **агәақцәа** аиааира ргарацы (Б. Шь.); Шәарт **хбыргцәа** бзиахәқәа, хасас дахь дшәыманы шәааскьа (Б. Шь.); Издыруада, **бҟахцәа**, згәырџа багаз, рхабарк беиҳәаргьы (Б. Шь.); **Ханацәа**, хаџарҟыс дызмамыз, **аиқәлацәа** хаихыраазалон **хәхәшыцәа** хәҟсы ада ҟсы зхамыз ... (Б. Шь.); О, са **сашыцәа**, Пахьа игәақуаз, **аусуцәа**, **анхацәа**, стәыла еиужь ду, стәыла бзиа **аңацәа**! (Б. Шь.); Иҳақәлеит **анемсаа** ашамтәз, **Кавказаа** гылеит ишрыхәтәз (Б. Шь.); Исгәалашәоит, хәнышьцәа **Шатәа**, Цабалынтәи афны ианааеыжәџуаз (Б. Шь.); Харт **аамстәцәа** ожәшьтә **анхацәа** раҟхьа хәзлагыларызеи ас хшәырғәындахазар... (Б. Шь.); Ари **ахацәа** иреи-зарам! Ари зеизароу **атәкаажәцәеи ақәыдырҟацәеи** роуп (Б. Шь.); **Римлианаа** хәҟсадгьыл хамырххьан, **Византиаа** ҟас хрыҟхьазон (Б. Шь.); **Абжәақәаа** рысакаса акаҟатәык иеанижълеит (ажәаңка); **Нартәа** 99-џык аишьцәа ықан (Аңс.л.); Дықан хаџа ҟәҟәк Данакеи хәа, **Ацыраа** иреиуаз (Аңс.л.); Агәырқьхәа иҳацгылап, хара ххәцәахар, **ахчыҟсаа**, асазқәа, **далаа**, **цәбалаа**, Аңсны зегьы! (Б. Шь.); Уижьтѣи

аишәтқәа каҟсеит, **Аеџәақәа** жәџантә интәлеит (Б. Шь.); Сихәаңшуети нырцә сәаҟхьа итәоу **аублаақәа** рҟыхәтәа, ишьамх иқәку инап дуқәа, ишьахәар **џаскьагақәа**, ижәџахыр цацақәа, ихахәда харак – егьа ддауаҟшыын, анацьалбеит, данычкәыназ! (Б. Шь.); Исаҳаз атәхмада иажәақәа, идызбылаз **иқазышьақәа** сцәыбжьахар тҟахым (Б. Шь.); Уртҟ рахьтә издырқәоз **рыхьызқәа**, иахьынхоз ақьтәқәа зегьы еиқәысыҟхьазар ақәын (Б. Шь.).

Акласстә категория хара хьызышәақәа рыкны ижәытәзоу грам-матикатә категориоуп хәа ипхьазоуп. Ахьызқәа рыкны, акаҟтарбаѣы еицш, ажәытәза префиксла иарбан хәа ипхьазоуп. Суффиксла аарпшра – ашьтахь икалаз хтҟысуп. Уи агәра угартә излақоу, иахьагьы иҳамазам ахьызқәа рѣы акласс аарпшра мацара иазку асуффиксқәа. Акласстә еиѣагыларақәа раарпшразы ххы иахархәоит ахьпхьазаратә еиѣагыларақәа аазырпшуа асуффиксқәа **-қәа**, **-цәа**, аизгатәқәагьы (**раа** // **аа**) уахь иналатданы. Убри адагьы, акласстә еиѣагылара ара система хәсабла инагзаны имџапысуам, ианеилагоу ықоуп. Иаххәап, аматәар класс арбага семантикала ауафьтәыџса класс ахь иатцанакуа ажәақәа рѣы ианахцдыло ықоуп: **ахәса-қәа**, **ахәыч-қәа**, **аурыс-қәа**, **ақырт-қәа**, **агыр-қәа**, **аерман-қәа**, **Ацьба-қәа**, **Адлеиба-қәа**, **Аргәын-қәа**...

Нас иахьагьы игароуп, усқан еицш, абри абыкь абжьы, **аублаақәа** ир-дырроуп асас дахь...дшыстоу (Б. Шь.); **Ахәсақәа** рхы-рѣы тәхәхәаны, Аштә иаатәлеит ижәпафны (Б. Шь.); Уажәааны **ачаландарқәа** мрагыларака ииасует (Б. Шь.); Абри аума нас рыҟсадгьыл ҟииза зыхтҟ-нырҟаз аублаа **мхәцьырқәа**?! (Б. Шь.); Иҟами нас иззаз **ажәлақәа** (Б. Шь.); **Цыгәбақәак** аибашьра иалаиҟеит (Б. Шь.); Аишәтыш, аишәтыш адәы хызкьо Реилахәашьоуп **ахәычқәа** (Б. Шь.); Хшымгәыгзоз, Аублаатәыла иаалаџит ажәабжь шьахәк: иҳабашьуаз **аурысқәа** аи-наалара реазыркит (Б. Шь.).

Иқоуп аматәар класс арбагеи ауафьтәыџса класс арбагеи еицны ианхпылогьы: чкәын-цәа-қәа-к, зҟаб-цәа-қәа-к, зьыч-цәа-қәа-к, е-цәа-қәа-к, саби-цәа-қәа-к, арҟа-р-цәа-қәа-к, ҟа-ра-цәа-қәа-к...

Ауафьтәыџса класс арбагақәагьы тәкыла аматәар класс иатцанакуа ажәақәа ирыцны ианхпылогьы ықоуп: Ацгәы **аңацәа** ыр-

калало иаманы инеиуан (Аңс.л.); Ахэарақэа ааужьны, **ранацэа** идхарцэеит (Б. Шь.).

Ахьызка иамазам акласстэ еиғагылара азатцэ хьпхьазара акын-гы. Ара акласстэ еилкаара аарцшуп жэартэ цакыла.

Ахьызкеи акатцарбеи анеицааиуа, ахьызкафы жэартэ цакыла иарбоу акласстэ еилкаара акатцарбафы грамматикала иаарцшхоит ахафьтэ пынгылақэа рыла азатцэ хьпхьазарафы: *Алиас д-цэагэоит; Есма ашэақы аа-л-хэеит; и-шаахэоит акармайыс.*

Арацэа хьпхьазарафы акатцарбафьгы иарбазам акласстэ-хафьтэ пынгылақэа, арацэа хьпхьазарафы аклассқэа ахьырзаамырцшуа акнытэ.

Иахьатэи апсуа бызшэакны асуффикс **-цэа** ахархэара мачк итбаахоит ухэартэ икоуп, ауафьтэыфса класс иатцанакуа ажэақэа рфы **-қэа -цэа** ала ианыпсаххо ыкоуп.

Иаххэап, *агырқэа* ацынхэрас – *агырцэа, аерманқэа* ацынхэрас – *аерманцэа* уб. итц.

Ахьызка иеилкаам аформафы, хыхь ишаабаз еипш, арацэа хьпхьазаратэ суффиксқэа **-цэа, -қэа** анеицааиуагы ыкоуп: *зэаб-цэа-қэа-к, цкэын-цэа-қэа-к, ха-цэа-қэа-к, саби-цэа-қэа-к.* Асуффикс **-қэа** ара, ахьпхьазаратэ цакы акэымкэа, ахэтац афункциа еиха иад-хэалоуп, цкэа иеилкаамкэа, иныкэырцшшэа, иеилкаам атцакы аанарцшуеит.

Аизгатэ суффикс **-аа, -цэа** ауаатэыфса рахь иатцанакуа ажэа-қэа ирыцны ианхцыло ыкоуп: *ейэацэаа, ашэахэафцэа.* Абарт асуф-фиксқэа ажэахьрфеиаратэ функциягы анынарыгзо ыкоуп: *анхафь – анхафцэа ацынхэрас – анхацэа, аусуфь – аусуфцэа ацынхэрас – аусу-цэа, Лыхны – лхаа, Гэдоутэ – гэдоутэа, Ацандара – ацандараа* уб. итц.

Ишаабо еипш, акласстэ категория ахьызкафы идефекттэу кате-гориоуп.

Акласстэ категория акатцарбафьгы инагзаны иаарцшым, актэи ахафь азатцэ хьпхьазареи ахафкэа зегьы арацэа хьпхьазареи рыкны акласстэ еиғагыларақэа хамазам. Акласстэ еиғагылара хама-зам аказшьарбакынгы.

Иазгэахтэз ачыдарақэа азгэатаны иаххэар калоит акласстэ кате-гориа апсуа бызшэафы, адыга бызшэақэа рфы ишыкалаз еипш, азра амфэа икэуп хэа.

Ахьпхьазаратэ категория ахьызкафы

Ахьпхьазаратэ категория ахьызкафы ажэапсахратэ морфо-логиатэ категориоуп, ишыақэгылоит ахьпхьазаратэ формақэа фба реиғагыларала – азатцэ хьпхьазаратэ форма, арацэа хьпхьазаратэ форма. Азатцэ хьпхьазара иамоуп аноль рбага, арацэа хьпхьазара – асуффиксқэа **-цэа, -қэа**. Асуффиксқэа **-цэа, -қэа** акласстэ еиға-гыларақэагы ирыдхэалоуп, убри акнытэ **-цэа** рыцлоит ауафь-тэыфса класс иатцанакуа ахьызкақэа рыкны, асуффикс **-қэа** – аматэар класс иатцанакуа ахьызкақэа рыкны.

Ахьпхьазаратэ категория абстракттэ еилкаароуп, аконкреттэ хьпхьазара иадхэалоуп. Ара еиғагыло азатцэи арацэеи роуп, урт хьпхьазарала шака ыкоуп амырбакэа.

Азатцэи арацэеи хьпхьазаратэ формақэа зьдхэалоу ахьызка иаанарцшуа аматэарқэа азатцэи арацэеи хэа абызшэантытцтэи реиғагылара ауп. Убри акнытэ иарбанзаалак ахьызка ишьтнахуеит азатцэ ма арацэатэ хьпхьазаратэ форма. Ус анакэха, ахьпхьазаратэ категория ахьызкафы жэарла ицкым, иназоу морфологиатэ кате-гориоуп.

Икоуп ахьызкақэа, арацэа хьпхьазаратэ форма зыцны иахпыло. Уи зыхкыо урт ирымоу айкэыпхьазара злымшо асемантикатэ чыдарақэа роуп. Убарт рахь иатцанакуеит абстракттэ еилкаарақэа аазырцшуа ма айкэыпхьазара злымшо ахьызкақэа: *ахи, ахьрцэы, ацха, ашьақар, ашыла, азы, афь, ацыка, ахьта, аңша, ацаа, ашоура, ацэабаа, агэырфэа.*

Арацэа хьпхьазаратэ форма шытырхуам ахатэы хьызкэагы. Ирхэом *Алиасцэа* ма *Алиасқэа*. Урт ишьтырхуеит аизгатэ фор-ма: *Алиасраа, Дамеираа*, аха уи иаанаго *Алиас-қэа* ма *Дамеи-қэа* азэы еиханы икоуп хэа акэзам. Аизгатэ цакы анышьтырхуа, урт ртаацэа ирыдкыланы ианрыхцэажэо ауп. Иаххэап, *Дамеираа асасцэа ртэоуп.*

Ажэлақэагы еихарак ирызчыдароу аизгатэ формоуп: *Аираа, Смыраа, Афэаа, Ахаа, Ачаа.* Аха икоуп асуффикс **-қэа** анрыцлоггы: *Ашэбақэа, Ацэбақэа, Лазбақэа, Ацыкырбақэа.*

Араагы, ишаабо еипш, асуффикс **-қэа** аизгатэ цэакоуп иамоу.

Абстракттә хьызҕақәа цьоукы арацәа хьцхьазаратә суффикс **-қәа** рыцны ианхпылогы ыкоуп, аха усқан асуффикс **-қәа** еихарак ахәтач афункциа иадхәалоуп: *Урт ысыртаз **агәақрақәа** «О раида, раида сдырхәоит» (Р. Гә.); Акыр музо амучацәа алачоит, **Ацәбабақәа** ддырбоит (Б. Шь.); Елқан дзықәшәаз **агәақрақәа** изихымгақәа иңстәзаара далцит (Д. Гә.).*

АКАЗШЬАРБА

Ажәахәа хәта аказшьарба ачыда казшьақәа

Аказшьарба иарбанзаалак аматәар ма аматәартә цакы змоу ажәақәа рказшьа аазырцшуа зхала икоу ажәахәа хәтоуп. Аказшьарба ахьызҕа иамоу аморфологиатә формақәа шьтнахуеит, акласстә категория ада. Убарт иреиуоуп азеипштә, иеилкаам, аиагаратә, ахьцхьазаратә, адхаларатә.

Аказшьарба ацсуа бызшәакны, иахьатәи атагылазаашьала уахәацшуазар, ахьызҕеи иареи даара еизааигәоуп. Ашьата аила-заашьала уахәацшуазар, ахаташьатәқәа ахьызҕа иакәшәоит, урт ахьызҕеипш ашьатацқала ишьақәгылоуп, ажәахырҕеиаратә форма змоу даара имачуп (*анасың-да, ахлахәа-да, ацәарз-га, агәрам-га, анамыс-да...*).

Азыкашьатә казшьарбақәагы ааигәоуп ажәахырҕеиаратә формақәа шьтырхуа ианалага, аха урт еиха-еиха рхьцхьазара иацлоит. Ажәахырҕеиаратә матәахәқәа рыла иахьагы ибеиазам. Аха ахархәара змоу ажәахырҕеиаратә морф **-тә(ы)** ауп, иара авариант **-тәи** ацны.

Асуффиксқәа **-тәы**-и **-тәи**-и хархәарала излеиҕагыло убри ауп **-тә(ы)** азеипштә хьызҕатә шьатақәа ирыцлоит (*ахахә-тә, амҕ-тәы, ағә-тәы, аңса-тәы, аць-тә, ал-тә, ахь-тәы*), **-тәи** атыцтә, аамтатә цакы змоу апынгыла-шьатақәеи, атыцтә топонимтә шьатақәеи ирыцлоит (*хыхь-тәи, цәаҕа-тәи, сынтәа-тәи, цыңх-тәи, ааңын-тәи, москва-тәи, аҕәа-тәи, париж-тәи, лыхны-тәи, уатҳара-тәи...*).

Морфологиатә еилазаашьалагы аказшьарба ахьызҕатә формақәа роуп иамоу (акласстә ада). Ари атагылазаашьа тоурыхла иахысхьоу егырт абызшәақәа ыкоуп.

Аказшьарбақәа рахь иатцанакуеит, аказшьарба хатақәа хәа изышьтоу рыдагы, ахьызцынхәратә казшьарбақәа хәа изышьтоу ажәақәа, иара убас аишьтагылатә казшьарбақәа.

Аматӕар аӕазшӕа аарпшышӕа зеипшроу иаӕырпшыны, аӕазшӕарбаӕа шоит абас: аӕазшӕарба хатаӕа, аишьтагылатӕ, ахызыцыхӕратӕ ӕазшӕарбаӕа.

Аӕазшӕарба хатаӕагыи шоит ӕбаны: ахаташьбатӕӕа, азыӕашьбатӕӕа. Ахаташьбатӕӕа иаадырпшуа аӕазшӕа дара рхата жӕартӕ ӕагыс ирымоуп, уи атӕагы аадырпшуеит ишиашоу, даӕа матӕарк атӕагы иаӕмырпшыӕа.

Иарбанзаалак абызшӕа иеиднакыло ажӕаӕа ажӕаӕа хӕтала ршараан, иахцылоит имаӕымӕа ауадаӕраӕа. Иӕоуп атеориатӕ ӕӕара, ажӕаӕа ажӕаӕа хӕтала ршара мӕаӕгӕатӕуп асемантикатӕ ӕыдараӕеи, аморфологиатӕ структуреи, асинтаксистӕ функциеи ирӕырпшыны хӕа. Аха иарбан бызшӕазаалак аӕы иӕоуп абарт атеориатӕ шытаӕа иртамзо ажӕаӕа. Иаххӕап, иахцылоит актӕи атеориатӕ шыта – асемантикатӕ шыта иаӕымныӕӕо ажӕаӕа. Убарт иреиуоуп ашьтынгылаӕа, ахӕтаӕӕа, аидхӕалагаӕа ухӕа убас егыртгыи. Арт ажӕартӕ ӕагы рымазам. Урт аӕбатӕи атеориатӕ шытагыи – аморфологиатӕ шыта иаӕныӕазом. Избан аӕӕар, иарбанзаалак аморфологиатӕ структура рымазам.

Убартӕа ирыбзоураны, абас иӕоу ажӕаӕа реихарак аӕхыраагзатӕ ажӕаӕа хӕтаӕа хӕа ирышьтоуп, аха уи апроблема зынза иазбазом, Л. В. Шьчерба «О частях речи в русском языке»¹ хӕа хыс измоу истатиаӕы ишаӕӕо еипш.

Убри анаӕс абри агӕаанагара иадгылоит акад. В. В. Виноградов, Е. М. Галкина-Федорук уб. егы.

Даӕа ӕыоукых (А. Б. Шапиро, Ф. Травничек, В. Н. Мигирин ухӕа) ари агӕаанагара иашам хӕа ирыӕхьазоит.

Ара хӕаатгылар хӕахуп, абри апроблема иадкыланы ажӕаӕа хӕта аӕазшӕарба ахынзатӕау.

Раӕхьаза аӕазшӕарба ажӕаӕа хӕта хӕсабла далаӕӕажӕеит П. К. Услар «Апсуа бызшӕа» хӕа итижыи иусумтаӕы², аӕазшӕарба иазку хӕаӕа даӕа рӕы ада, хӕзлаӕӕажӕӕо апроблема зынза иӕиригылазом.

¹ См.: Шьчерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957, с. 74-76.

² Услар П. К. Этнография Кавказа. Языкознание. Абхазский язык. Тифлис, 1887, с. 92

Генко А. Н. «Абаза бызшӕа аграмматикаӕы» аӕазшӕарба дахӕӕажӕоит, аха аригыи уи иеиднакыло ажӕаӕа рпроблема дахӕӕажӕом. Ишӕӕаӕы аӕазшӕарба иазку хӕаӕа даӕа роуп¹.

Акад. Ломтатизе ӕ. В. «Апсуа бызшӕа таӕантатӕи адиалект», «Ашьхаруатӕи адиалекти уи атыӕи егырт апсуа-абаза диалектӕа рыӕны» хӕа хыс измоу лмонографияӕа рыӕны аӕазшӕарба хазы ажӕаӕа хӕта хӕсабла иалылкаауам, уи грамматикала ахызыӕа излеипшыи маӕуп хӕа.

Ииашатӕӕаны, аӕазшӕарбеи ахызыӕеи тоурыхла иахьа излаӕоу аиха итӕегъ еизаагӕан морфологиатӕ еилазаашьала. Аӕазшӕарба иамамызт иара иазӕыдароу ажӕахыреиареи аморфологиатӕ еилазареи. Иахьагыи зхатӕ ажӕахыреиаратӕ формаӕа змоу азыӕашьбатӕ ӕазшӕарбаӕа роуп, иара уртгыи аык-ӕбак асуффиксӕа (-тӕы, -тӕи) роуп ирымоу. Иара убас аморфологиатӕ еилазаашьала излеиӕагыло акласстӕ категория алоуп – ахызыӕа акласстӕ еиӕа-гылара амоуп (идефекттызаргыи), аӕазшӕарба иамазам акласстӕ еиӕагылара. Иахьагыи иахцылоит имаӕымӕа азыӕашьбатӕ ӕазшӕарба апозициаӕы ашьта маӕарала, ажӕахыреиаратӕ суффиксгыи зыи ахызыӕатӕ шытаӕа: *аласа ӕлаӕад, абырфыи касы, аӕырымьт ӕны* уб. егы.

Аха иахьатӕи апсуа бызшӕаӕы аӕазшӕарба хазы ажӕаӕа хӕтаны алкааразы иаӕнагоу аӕыдараӕа амоуп. Аыи, урт ирымоуп рхатӕи семантика – аӕазшӕа, ӕбагыи, ирымоуп рхатӕи синтаксистӕ функция, хӕагыи, ахызыӕеи дареи ирзеипшзаргыи – азеипштӕ, иеилкаам, аиагаратӕ, ахыӕхьазаратӕ формаӕа; ӕшьбагыи, азыӕашьбатӕ ӕазшӕарбаӕа ажӕахыреиарала еиха-еиха итбаахоит.

Убри иабзоураны ашколи аихабыратӕареи ирызку артӕага шӕӕӕа рыӕны аӕазшӕарба хазы ажӕаӕа хӕта хӕсабла иарбоуп.

Аӕазшӕарба хазы ажӕаӕа хӕтаны дахӕӕапшуеит Коӕониа ӕ. ӕ. ӕ. лкандидаттӕ диссертация «Аӕазшӕарба апсуа бызшӕаӕы» хӕа хыс измоу аӕны.

Иахьазы еихарак ипроблеманы иӕоу ажӕаӕа хӕта аӕазшӕарба иеиднакыло ажӕаӕа инагзаны реидкылара ауп.

¹ Генко А. Н. Абазинский язык. М., 1955, с. 125-128.

Аказшыарба иеиднакыло ажэакэа ирхыпхьазалазар ауеит има-
риоу ахыпхьазаратэ пхьазара хьызкэа рышьатакэа рыкнытэ
ишьакэгылоу аишьтагылатэ пхьазара хьызкэа.

Аишьтагылатэ пхьазара хьызкэа азыкашьатэ казшыарбакэа
ирхыпхьазалазар калоит абарт ачыдаракэа рыла:

1. Азыкашьатэ казшыарбакэа реипш, артгыи шыакэгылоит
ажэахырфеиаратэ суффикс **-тэи** ахархэарала: *аѳба-тэи, ахѳа-тэи, ашэк-тэи, азкь-тэи* уб. итц.

2. Аишьтагылатэкэа ишьтырхуеит апрефикс **а**-ггы, аха уи,
ажэахырфеиаратэ функция акэымкэа, иеилкаау атцакы иадхэалоуп
ухэартэ икоуп, ахатэи хьызкакэа *а-Хашба, а-Маршьян* ухэа рфеи
еипш, избан акэзар, аишьтагылатэкэа ахыпхьазаратэ цакы иалка-
аны иадырбоит аишьтагылашья аганахьала.

3. Асуффикс **-тэи** зцыло ашьатакэа рцакы урт ирхырфеиаау
азыкашьятэ казшыарбакэа зыкашьятэ казшыарбатэ цакыс ишышь-
тырхуа еипш, ахыпхьазаратэ шыатакэа асуффикс **-тэи** рыццарала
ишьакэгыло ажэакэаггы изхырфеиаау ашьатакэа рхыпхьазаратэ
цакы дара зыкашьятэ казшыарбатэ цакыс ишьтырхуеит.

Еиѳырцшы:

<i>иахъа – иахъатэи</i>	<i>акы – актэи</i>
<i>сынтэа – сынтэатэи</i>	<i>ѳба – аѳбатэи</i>
<i>Аңсны – аңснытэи</i>	<i>хѳа – ахѳатэи</i>
<i>ѳака – ѳакатэи</i>	<i>ңшьба – аңшьбатэи</i>
<i>хыхъ – хыхътэи</i>	<i>хэба – ахэбатэи</i>

4. Азыкашьятэ казшыарбакэа реипш, хзыхцэажэо ажэакэаггы
синтаксистэ функциас ирымоуп ахэаакэтцатэ функция, насггы
ихэаакэыртцэ ажэа иацынгылоуп.

Еиѳырцшы:

<i>иахъатэи ами</i>	<i>актэи акласс</i>
<i>акаэатэи арңыс</i>	<i>аѳбатэи аихагыла</i>
<i>ѳакатэи ауада</i>	<i>ахѳатэи атың</i>
<i>сынтэатэи ашықэс</i>	<i>аңшьбатэи ариад</i>

5. Аишьтагылатэ казшыарбакэа хархэарала ипкзам ахэаакэтца
афункциаѳы, цакыла изцааиуа ажэакэа зеггы хэаакэыртцоит.

6. Аишьтагылатэ зыкашьятэ казшыарбакэа морфологиатэ
формалаггы азыкашьятэ казшыарбакэа ирыцааиуеит.

Еиѳырцшы:

азатцэ	арацэа	азатцэ	арацэа
<i>ѳакатэи</i>	<i>ѳакатэиқэа</i>	<i>актэи</i>	<i>актэиқэа</i>
<i>ѳакатэик</i>	<i>ѳакатэиқэак</i>	<i>актэик</i>	<i>актэиқэак</i>
<i>сѳакатэи</i>	<i>сѳакатэиқэак</i>	<i>сактэи</i>	<i>сактэиқэак</i>
<i>ѳакатэис</i>	<i>ѳакатэиқэас</i>	<i>актэи</i>	<i>актэиқэас</i>

7. Азыкашьятэ казшыарбеи уи ихэаакэнатцэ ажэеи амор-
фологиатэ формақэа ирзиепцшны ишышьтырхуа еипш ауп ара-
ггы ишыкоу.

Еиѳырцшы:

<i>аңснытэи арңыс</i>	<i>актэи аѳны</i>
<i>аңснытэи арңыск</i>	<i>актэи ѳнык</i>
<i>аңснытэи сарңыс</i>	<i>актэи сыѳны</i>
<i>аңснытэи арңысс</i>	<i>актэи ѳныс</i>
<i>аңснытэи арңарцэа</i>	<i>актэи аѳынқэа</i>

Азыкашьятэ казшыарбакэа ирхыпхьазалазар калоит иара убас
адхаларатэ хьызцынхэратэ ажэа *ахатэи*. Ариггы шыакэгылоуп
аказшыарбатэ ажэахырфеиаратэ суффикс **-тэ(ы)** ахархэарала,
асемантикатэ, аморфологиатэ, асинтаксистэ чыдарақэа рыла
асуффикс **-тэ(ы)** ала ишьакэгылоу азыкашьятэ казшыарбакэа
ирыкэшэоит.

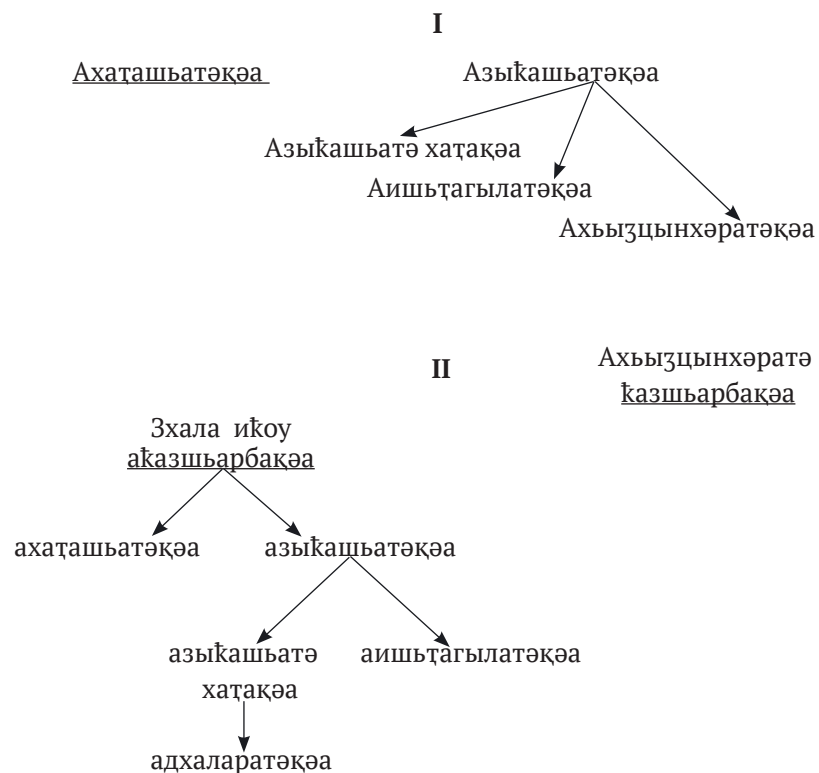
Еиѳырцшы:

<i>агэтэи ѳны</i>	<i>ахатэи ѳны</i>
<i>гэтэи ѳнык</i>	<i>хатэи ѳнык</i>
<i>сыгэтэи ѳны</i>	<i>схатэи ѳны</i>
<i>гэтэи ѳныс</i>	<i>хатэи ѳныс</i>
<i>агэтэи ѳынқэа</i>	<i>ахатэи ѳынқэа</i>

Азыкашьятэ казшыарбакэа аказшья даеа матэарк атцакы
иаѳырцшны иаадырцшуеит, даеакала иаххэозар, урт иахырфеиаау
казшыарбакэоуп, изхырфеиаау ашьата ажэартэ цакы дара казшыас
ишьтырхуеит (*ахахэ – ахахэтэ, амѳы – амѳтэи, ахы – ахтэи, аразны – аразынтэи, ал – алтэ, ацъ – ацътэ, аңса – аңсатэи; акы – актэи, ѳба – аѳбатэи, жэаба – ажэабатэи, ѳака – ѳакатэи, иа –*

хъа – иахъатæи, ара – аратæи...); схатæы, ухатæы, бхатæы, ихатæы, лхатæы, ххатæы уб. ит.

Аказшьарба ашара схемала иарбазар калоит абас:

Аказшьарба ажæахæа хасабла иеиднакыло ажæахæа зегъы азеипш казшьатæ цакы рымазароуп.

Аха ари аказшьа ачыдаракæеи аарцшышьеи рыла хкырацæала еилоуп. Убарт аказшьахæа рахъ иатцанакуеит ауафытæыфса ишиашоу, акы иафмырцшыкæа, цæаныррала, ацæанырратæ органкæа рыла иеиæагыло иказшьахæа. Иаххæап:

а) аматæар афизикатæ казшьахæа – ау, акъаф, ацæаза, ажæна, акъафъа, акæымпыл;

б) аматæар апцшшæытæ казшьахæа – ашкæакæа, аицæацæа, афæижъ, аиайцæа, ажæфæицшшæыла;

в) аматæар афнутцкатæ физикатæ казшьахæа – акъафъа, абзиа, ацæгъа, акъаыш, агаза, атата, афъиц, ажæ, ахъамтæа, агъангъаиш, алас, ахъиæаишæа, аца, акъаымишæишæ, ацар, ацæгæ;

г) аматæар агъама – ахаа, аша, азла, ацæыцæы;

д) аматæар злыху иадхæалоу аказшьахæа – амæтæы, аихатæы, ахатæы, ацштæы, ахахæтæ, азæтæы;

е) ахъызка зхырæаау егъырт ажæахæагъы ирыдхæалоу атцаккæа – акоммунисттæ, асоциалисттæ, ауаажаларратæ, афъицынхаратæ, аицбыратæ, аицбабыратæ, иахъатæи, сынтæатæи, цыпхтæи, азынтæи, ацхынтæи, аратæи, хыхътæи, цакатæи, аилымга, ацæбацæафа, ацæылашьишъ, агæнымфæа, агæацæажæна, ананамга, анасындæа, аламысда, агæыцæага, ахыда, амбжъах, агæлымцæах, аласалых, абамбалых, актæи, афбатæи, ашæктæи, ахатæы...

Аказшьарбакæа шоит ихадоу ф-чыдарак рыла: иаадырцшуа аказшьа ачыдарала, иара убас аказшьа аарцшышьæала.

Актæи ачыдарала аказшьарбакæа шоит ахаташьатæкæеи, азыкашьатæкæеи хæа. Афбатæи ачыдаралагъы аказшьарбакæа шоит фбаны: зхала икоу аказшьарбакæа, ахъызцынхæратæ казшьарбакæа.

Зхала икоу рахъ иатцанакуеит ахаташьатæ казшьарбакæа, азыкашьатæ казшьарбакæа. Азыкашьатæкæа рахъ иатцанакуеит азыкашьатæ хатæкæа, аишьтагылатæ казшьарбакæа (актæи, афбатæи), адхаларатæ казшьарбакæа (схатæы, ухатæы, бхатæы...).

Зхала икоу ма ахъызцынхæратæ казшьарбакæа рахъ иатцанакуеит: 1) адхаларатæкæа (схатæы, ухатæы, бхатæы, лхатæы...); 2) арбагатæкæа (ари, арт, убри, урт, ани, ант); 3) ахæаакæтцатæкæа (дарбанзаалак, иарбанзалаак, дызустзаалак).

Ахаташьатæ казшьарбакæа

Ахаташьатæ казшьарбакæа иаадырцшуеит аматæар иара ахатæ иазчыдароу аказшьа ишиашоу, дæа еилкаарак иафмырцшыкæа, насгъы ари аказшьа ахаташьатæ казшьарба жæартæ цакыс иамоуп.

Ари атцакы еиханы, ма еитцаны, еигъны ма еицæаны иаарцшызар алшоит: ацшза – ацшзаза, абзиа – абзиаза, агаза – агазаза, акъаыш – акъаышза, ау – ауза, ашæна – ашæназа, ацæаза – ацæазаза...

Ари аиҕагылара аstepен хасабла иаазырцшуа мачуп апсуа бызшәакны, аха аналитикатә кәзшәала иаарцшызар калоит: *даара икәишу, мыцхәи иқыиоу, мыцхәи ицоу, уамашәа ихаау...*

Ишазгәатоу еипш, ахаташьатә кәзшәарбақәа ачыдара аадыр-цшуеит ажәахырҕеиара алагы. Еиҳарак урт иахырҕеиаам ажәа-қәоуп, иахырҕеиааугы иеҳарак ашьатеицтарала иахырҕеиаауп.

Асуффиксқәа рхархәара ара зынза имачуп, иара уртгы акык-қбак иҕыцны ари афункциаҕы ахархәара шьтызхыз ашьтын-гылақәеи ахьызка амыругатә суффикс **-га**-и роуп: *анасың-да, ана-мыс-да, ахы-да, азфы-да, ацдарз-га, агәиңдәа-га, аҕеиришы-га, аныр-ха-га, ахырцдәа-га.*

Иахпылоит акык-қбак ахаташьатә кәзшәарбақәа, акатцарба мапкратәи ма амапкратә аформа акнытә иҳауз, усқан урт арҕеиаратә цакы рцәызны, аказшьа аарцшра шьтырхуеит: *анымха-хымцдәа, ананамга, ахымхәа, азымга, амееи, аиқәымшәа, ацәиришәага, ацәирихәиц, ацәириримга, ацәиришфы...*

Ахаташьатә кәзшәарбақәа еидыркылоит: апшшәи, агәама, анархатә, атәзаратә, аамтатә, афизикатә, афныцкатә-кәзшәатә, ахшықтә (аилкааратә, адырратә-амдырратә) ухәа реипш икоу аказшьақәа: *аиқәаиңдәа, аиқәақәа, аҕеиҕ, ажәафәиңишәыла, аишәац-ишәыла, агәра, аилыгәра; аца, аңха, ахышәишәа, ашы; аиша, ахаа, аиңәиңдәи; ақәиқы, абаа, аиңаа (иңаау); ажәпа, аиңага, ақәақәа, ақәақәа, атата, аишәпа, ақәымпыл, атәбаа, атәшәа, ахәантә, алас, ақәаҕ, ау; ақәиҕа, агаза, арныг, ақәиш; аҕа, ажә, адагәа, алашә, ахамхаңагәа, араз, акы (ауақ кы); амшәиңцәгәа, алаңиңцәгәа, алахыңцәгәа, арыңцәа, ацәаишәахәи, ананамга, агәр, абарақәат, абааңсы (ауафы бааңсы), амзышәа...*

1) апшшәи аазырцшуа ажәақәа: *Лассы-лассы, аләа еиқәаиңдәа-ҳара еиңи ажәафәи ырлашьцо, афыртын иама иаақәлашит асаба (Б. Шь.); Аххәдә арадқәа ирибжәаланы ацара иаҕын ахыркәдаага, ныкәафсгы дақәтәан нҳәиизба қәиңшк, касы ҕрак ала лхы цакны (Б. Шь.); Ус даацәириңуеит Зоурқан, ожәи еиқәаиңдәа матәала деилахәоуп (Б. Шь.); Ажәафәи иаиңәа иаңишәалаз ибла кәазқәа рыла сааимиде-ит, схы инаркны сшьапы акынза (Б. Шь.); Ахы афада ирханы ишуаз ала еиқәаиңдәа ааигәара даннеи, инацәақәа наҕаирхәмарын иааир-*

гәибзыгит (Б. Шь.); Ауада тәбаатыңа ханыныфәнала, мацәа-мацәа иеилаңсаз ауархал еиыгәра хнылагылт (Б. Шь.); Агәра ганы ськоуп аублаа рышьха зыишқәа, рзиас еиҕәхыслақәа, рбаа хыҕеарақәа, рныҳәартәқәа, рхатәгәиңкәа, дара-дара еиқәҕеириңуеит, дара-да-ра иахәагәи ахьхәхәа еиңәажәоит абри сара сьзлацәажәо аублаа бызшәала (Б. Шь.); Ихы аныфәиңиц, ҕыхәа иаиңәак аҳәра ишаҕыз ибе-ит (Б.Шь.); Иеиқәа цыфәиңиц иңәаашо иаазамтә дивагылан (Б. Шь.); Амрагы аңсцәа еиқәарақәа аҕеириланарзуан (Б. Шь.); Исгәалаишәоит, ачарыц цәаз ахатә цәиш хәиҕы (Б. Шь.); Иуапа хәилда ижәақәа иаархыхны, ишәиңахы игылаз ишәкылкфы инаишәеит (Б. Шь.); Аңсны лаиша, сымра тәила, Ашәа узысхәоит гәиригәа бжәыла (Б. Шь.); Амра хәи цәи кәишәа атәишәартәҕа аҕеириабоит ага изаалан (Б. Шь.); Аңхын! Амра лауркәиын, иаарыкәуришәеит аишәа кәаишқәа (Б. Шь.); Аңхәиизба еиқәа саңхәа бааи... (Б. Шь.); Ааигәа зны сынхықәгылт Кәмарча, Ахьхәхәа азиас ццакуан, Ахаҳә ишкәақәақәа ирибжәаччо, Усгы ахәошә саҳауан... (Б. Шь.); Леуарса дкаткато акәымжә зыири ишәуи (И. П.); Камыгә иусуга матәа фәазақәа ишәиңаны дцеит (И. П.); Леуарса иҕәеишәеит иңәажәоз иңәымшәа кәишәиңауа ила царқәа зака иагәи, цәымгәири итәиын ихәаиңуауа (И. П.); Уа зәеиизыгәа аңсцәа еиқәаиңдәа самсалқәа рҕеифәирихан ажәафәи аадыриқәаиңдәеит (И. П.); Каба еиыгәраак ишәиңаны... адиуан дықәтәан Шьардын иңа Мансоу (Б. Шь.); Мишәмба цәишәла итәлаҳаз аишәаңа даиңын, агәараанда днад-гылеит тәхмадак (Б. Шь.); Ачыт иалхыз лышәиңатәи хәаишәишәыла цәгәа илнаалон (И. П.); Иеишәхәроуп амимоза фәиҕжәа (И. П.); Ибон иара аңтә бабәишәа дуқәа есааира мратәишәара ахәара ишаҕыз (И. П.); Чантә ибла тәра аблуз ҕра зишәи арҕыс дихәаиңуеит (Б. Шь.); Анаатә абра иантәгәежәуа, азыжә иаиңәа итәиңуеит атәра (Б. Шь.); Аиҕы лаишә еимахан илашьцеит (Б.Шь.); Зынзак иҳақзам агәгәа ха-рада-барада аңсәи дишәуазар (Б. Шь.); Иарбан уадақәоу саҳәишәа гәиқәақәа тәиңахны измоу?! (Б. Шь.); Ақармаиңсгы абра, аҳәа-хәицқәа рыгәнаҳартәҕы, изаҳәаризеи аишәа хаа?! (Б. Шь.); Цәаргы инадыргылеит акыдиаалартә змаз ақәардә тата (Б.Шь.); Ирза-лырхыз анхартәқәагәи итәиңаны ишәиңаз адгәиыл цәадақәа рақәеит (Б. Шь.); Ақәиңәи маишәа изыхшаз аңиңәи лкагәаны иафоит (Б.Шь.); Иабақәхыз иришанхагаз ҳара ҳагаҕа, ҳабна кәазақәа, ҳаңсцәа

таҳарақәа, хзыхь **казказқәа**, ҳарџаш **тұрысқәа** (Б.Шь.); Алоу-иңа Шьардын рацәак даумызт, аха дахьынзаказ **гәгәак**, еилақацак иакәын (Б. Шь.); Иҳазыртұра **хышқәа** хаша-паша, акәымжәы **шкәакәа** ишәын, ахылтұарч ихан, абырфын хтұрға **шкәакәагъы** ишәыршәыруа ишь-таҳь изқәа икыдыршәалан (Б. Шь.); Иңашашо **џыхәа иайәахаракык** иакәыз акәадыр дантәалан (Б. Шь.); Изычхауадаз уи илаңш **цъба-ра!...** (Б. Шь.); Рыуацәа **гәакыақәа** раңхәа ддыргылон (Б. Шь.); Лара лаңхәака аңсҟазаара **зџыда** лзыңишуп (И. П.); Акасы **еиқәайәа** зхаз пхәыс **қәыпшкыгы** дыпхашәа-пхәйџо аҟахмада даагәыдылкылт (Б.Шь.); Уи зыхкыозгы лара лыпсҟазаараџы илхылгахәыз агәақра **бааңсқәа** ракәын (И. П.); Акыраамтҟа ихаштұамызт иҟабун хәа иазхәаз аңхәызба лактҟа **гәлымцәах** (И. П.); Арпұрцәа ииашаз иналхеибаҳәеит, иагәырбеит агәырџацәгәа еицанакны иказ аҟыпҟа **цқәа** лхы-лҟы **гәлымцәах** (И.П.); Ажәа **хаала**, ажәа **гәыбзыгәла** лгәы кәицарц иҟахын (И.П.); Ауаа гәымхақәа дара ртәы кәрџоит (И.П.); Лыцымышь **кахәхәақәа** ирыпңишуп ала **тҟиашақәа**, алактҟа цқәа, алактҟа **разы** (И.П.); Ауаџ **қыа** уи еипш ихы иатҟеишьарымызт (И.П.); Лыла **еиқәайәа хәыцқәа** ааихмырсыгызакәа дихәаңишуп (И.П.); Икәмлои ауаџы **кыашь** хәымгарак игәы иҟазар (И.П.); Рема ихы иирбеит аџызара злоу хәйа **гъеџк** иахасабала (И.П.); Амц **џыцқәа** еиқәыршәаны илеимхәар ада псыхәа имамызт (И.П.); Дыршьасгыы иамази азҟаб **гәыраз**, азҟаб **қәыпш** ауаџы **хәымга** иџы аус ишлымаз! (И.П.); Иеитҟахҟароуп зыџџы хаа гәыртәыџоу амагнолиакәеи амимоза **џежықәеи** (И.П.); Цәкәнтәи иџагатәын амџа **тҟбаа**, амџа **бзиа**, айла **пҟизақәа** авеитҟаханы (И.П.); Ахәы **ҳарак** акнйтә аматҟахә ааргон (И.П.); Айх **лашә** еимаҳаны илашьџоит (Б.Шь.); Сықәымтәацызт ацемент дашыма **хышәашәа** (И.П.); Пхәыс **џа ҳаракыкыгы** лшәамхы еиқәыршәны астал **гъежы** даптәалан (Б.Шь.); Азал **тҟбаатҟыцә** ашәхымс ханынхып, ауархал **хәбаба** хнылагылт (Б. Шь.); Амахә **џа** пҟәар ибзахон (Б. Шь.).

Ахаташьатә кәзшьарба ахәоу аџы ахархәашәа иабзоураны, иахтысыр алшоит асубстантивация. Ускан уи аматҟартә тҟакы шьтҟахуеит, ихыызкахоит: **Акыаџ** дџамзеит, **ау** дымлакәит (ажәапҟа); **Ацәгәа ацәгәа** архәуеит (ажәапҟа); **Агазагы** кәыш ажәак анихәо ыкоуп (ажәапҟа); **Ацәгәеи абзиеи** рышьхәа еивџоуп (ажәапҟа);

Ацәгәа умбакәа **абзиа** уздыруам (ажәапҟа); **Агәақ** дажәахәаџуп (ажәапҟа); **Хәыцгы** дугы еиханы уахь идәықәлеит (И.П.); **Цәхәы** итәы **кыантәз** игон (ажәапҟа).

Азыкашьатә кәзшьарбақәа

Азыкашьатә кәзшьарбақәа аказшьа аадырпшуеит даеа матҟарк ишазыкоу арбаны. Даеакала иаххәозар, азыкашьатә кәзшьарбақәа зхырџеиаау ажәа ажәартә тҟакы дара рзы **иказишатә цакхоит**: **аиха** – **аихатәы**, **амџы** – **амџтәы**, **иахәа** – **иахәатәи**, **хыхь** – **хыхьтәи**, **Акәа** – **акәатәи** уб. итҟ.

Азыкашьатә кәзшьарбақәа иаадырпшуеит тҟакыла еиџагыло иеиуеипшым аказшьақәа: уахь иатҟанакуеит: аматҟар злыху иадхәалоу аказшьа (**амџтәы**, **аихатәы**, **ахьтәы**, **ахахәтә**), аматҟар зызку иадхәалоу аказшьа (**ахәычтәы** библиотека, **аазаратә** урокқәа, **арҟагатә** хархәагақәа), аамтҟатә тҟакы иадхәалоу аказшьа (**иахәатәи** амиш, **цыпхтәи** ашықәс, **азынтәи** айх, **ааңынтәи** амишқәа), аматҟар этәу, адхаларатә тҟакы иадхәалоу аказшьа (**схатәы** џны, **ухатәы** нхамџа, **ихатәы** аазара, **ихатәы** кәзшьа), ахыпхәызара иадхәалоу аказшьа (**актәи** акласс, **аџбатәи** аџны, **ахпәтәи** ариад) уб. итҟ.

Азыкашьатә кәзшьарба иаанарпшуа аказшьа изалшом иарбахарц еигъны ма еицәаны, еиҳаны ма еитҟаны. Даеакала иаххәозар, аиџырпшратә тҟакы шьтҟахуам.

Азыкашьатә кәзшьарбақәа ахаташьатәкәа ирџагылоит ажәахырџеиаара алагы, ахырџеиаашәа алагы. Урт ирымоуп рхатәы ажәахырџеиаашьеи, рхатәы ажәахырџеиааратә матәахәкәеи.

Азыкашьатә кәзшьарбақәа еиҳарак суффиксла иахырџеиаахоит. Ара ахархәара рымоуп ажәахырџеиааратә суффиксқәа **-тәы**, **-тәи**.

Ишаабо еипш, ажәахырџеиааратә суффиксқәа хыпхәызарала имачуп, аха иахәатәи апсуа бызшәаџы урт рхархәара иаҳа-иаҳа итҟбаахоит:

Уи иалишоит **иахәатәи** ашәкәыџџы **идоухатә** культура арбеиара **адунеизегьтәи** алитература ашедеврқәа рыла (Б.Шь.); 1925-1926 айара шықәс азы **Цлоутәи абжыаратә** школ тҟәлеит (Б. Шь.);

Армарахьтәи аеҳәа аңхьа ауп уара уахьыз, нан, ухоуыриштын, уанду излалхәоз ала, уаб **арыҕарахьтәи** аеҳәа аңыхьа ауп дахьыз (Б. Шь.); **Ашьыжьтәи** аҳауа цқьа иархәанчон алџақ афџы (Б. Шь.); **Ааңынтәи** ацәа еиңш ихааза снарылалоит схәычра амиқәа (Б. Шь.); Сабду Жьажьа Азнаур-иңа **аңыхәтәантәи** амҳацъырра даңыхьашеит (Б. Шь.); Иақәтәаз аңыңа **иахьатәи** лқазшьақәа аацъанашьеит (И. П.); Изихаритұамызт раңхьа Нуца **данибазтәи** амиш (И. П.); Чантәа хәзтәу хәа дныҳәаны **аңыхәтәантәи** аңәца ижәит (Б. Шь.); Арт адыгацәа иахьагьы **аңсуатә-асазтә-абазатә-аубыхтә-адыгатә** ржәйтә хылцшьтәрақәа **рыжәлатә** хьызқәагьы рыххаланы икоуп (агаз. «Аңсны»); Аиҳабыра реилатәарафьы **Галтәи** ача зауади, **Акәатәи** аконсервтә цехи, **Гәдоуцәтәи** амашьынақәа рыгхакайартәтә зауади рыкны иажәыз амаругақәа ашәкәы раныхрыз азин кәрцеит (агаз. «Аңсны»); **Акәатәи** **аҳәынцқарратә** **арцәфратә** институт афьы аңсуа бызшәа акурс иаңхьо иалагеит 1954 ш. инаркны, уи азы **аполитикатә** тагылазаашьа манишәала анышьақәгыла, насгьы чыдала иазыкайаз **амилатә** кадрқәа еиңагыло ианалага нахыс (агаз. «Аңсны»); М. Ешба **москватәи** **лырҕиаратә** аамтә иацрымышәо иацуп **амемориалтә-медалиортә** кәзарафьы икалцәз алагала (агаз. Аңсны); Арт абариелефқәа **Севастопольтәи** аурыс драматә театр атјзамц дырңицоит иахьагьы (агаз. Аңсны); **Зегьейдылоутәи** **ақытәнхамџатә** цәыргакәйахь иналгеит **аскулытуратә** композиция хәыцы «Анатуралистцәа ҕарацәа» захьзу (агаз. Аңсны); Сара **атјоурыхтә** факультет афьы аңара сјоит, сымчқәа рзыскуеит **жәларбжьаратәи** аусқәа ртјоурых атјаара, атәылақәа **рекономикатә** кризисқәа рылцра атјоурых... (агаз. Аңсны); Аңсны иааны иказ **тырқәтәылатәи** аңсуаа рҕар рыңшьыараамтә хыркәшаны рцамтәзы, ирыдыркылеит аңсуа-абаза жәлар **Жәларбжьаратәи** Рконгресс аофис аңны (агаз. Аңсны); Цқьа итәышәнымтәалацт **адемократиатә** институтқәа, иара убас **атәылауаџратә** еилазаара (агаз. Аңсны).

Аказшьарба аморфологиатә категорияқәа

Ахьызкеи аказшьарбеи аморфологиатә категорияқәа рыла аиҕагылара мацзаны ирымоуп. Излеиҕагылоугьы акласстә ка-

тегориа алоуп. Ахьызкафьы акласстә категория ажәапсахрадәтә морфологиатә категориоуп, аказшьарба акласстә еиҕагылара зынза иамазам. Убри акнытә ахьызкеи аказшьарбеи анеицаиуа классла аиқәшәара рымазам:

аңаџцәа бзиақәа

ашәкәы ҕыцқәа

Арцәџцәа ҕыцқәа хәаит сынтәа хашколафьы.

Иара ахьызкафьы акласстә категория идефекттәу категориоуп, избан акәзар, азатцә хыцхьазарафьы ахьызка морфологиала акласстә еиҕагылара амазам. Арацәа хыцхьазарақынгы акласстә еиҕагыларақәа система хасабла еиласра рымамкәа имџапысуам, аиҕагыларатә система анеилагахо мацым.

Аказшьарба ианыпшуа аморфологиатә категорияқәа иара амацара иатәым, урт ахьызкатә категорияқәа роуп, рбагалагьы ахьызкатәкәа ирыкәшәоит. Насгьы иазгәатәтәуп иара ахьызка ахатагьы морфологиатә категориала ишбеиам.

Аказшьарба аҳәоу афьы ихәаакәнатцәо ажәа иацны ма иара ахала иахцылар кәлоит, аха иара ахала ианыкоу, асубстантивация амџала ахьызкахьы ииасуеит, аматәартә цакы шытнахуеит.

Агазагьы ажәа кәышк аниҳәо ыкоуп (ажәаңка); Акәыш дагыуанда, дагыуагәнда (ажәаңка); Тәи млашьы зеибадыруам (ажәаңка); Уага хәара думышьтын (ажәаңка); Ацәгьа ацәгьа арҳауеит (ажәаңка).

Ус егьа иказаргьы ажәахәа хәтә хасабла аказшьарба шқазшьарбоу иаанхоит. Насгьы усқан уи ишытнахуа аморфологиатә рбагақәа иара иацны иахцылоит, ипрефиксқәазаргьы, исуффиксқәазаргьы.

Иаххәап, азеипштә форма: **А-кьаф** дџамзеит, **а-у** дымлакәит (ажәаңка); **А-шкәакәақәа** хәа изышьтәоу, ашьагәыт жәларқәа нырцәаны, аңың бзиақәа знапафьы иаазгәз роуп (Б. Шь.); Сара сыбла иабеит адемацхан дуқәа жны изхамыз, изшәымыз **а-иқәацәақәа** мкәыба-ла ишхаргалоз анышә (Б. Шь.); Урт рхазгьы, ртәацәа рызгьы **а-цәгьа** ныкәыргеит (Б. Шь.).

Аха ара чыдарас икоу убри ауп, атрибутивтә комплекс хасабла, аказшьарбеи ахьзи анеицаиуа урт еицырзиепшны ишытыр-хуеит аморфологиатә формақәа. Ускан морфологиатә рбагак рыџбагьы ирзиепшны аус ауеит. Уи префиксар, аңхьа игылоу ажәа иац-

лоит, исуффиксзар, ашьтахь игылоу ажәа иацлоит; иаанарпшуа аморфологиатә цакы иеицаиуа ажәакәа (акомплекскәа) еицыр-зеипшхоит.

Иаххәап азеипштә форма: **а-хахәтә ҟны, а-ихатәы каруат, а-гәтәы ҟны.**

Апхъа игылоу ажәа ашьатә **а** ала иаламгозар азеипшрбага **а** быжышәоит, аха азеипш цакы акомплекс иазынхоит: *(а)-арбагъ шкәакәа, (а)-аңсуа ңагъа, (а)-ардәына еиқәацәа.*

Апцынгылатә шыатақәеи атыптә цакы змоу ажәақәеи рыкнытә ихырҕеиаау азыкашьатә кәзшыарбақәа раан азеипшрбага **а**-и адхаларатә аффикси аҟбатәи акомпонент ахь ииасуеит пре-фикс хасабла: *иахьатәи а-миш, цыңхтәи а-шықәс, ақәатәи а-рҕыс, азынтәи а-цыхқәа, ҟагалантәи а-мра, гагратәи а-цаҟы, аңснытәи с-ҟыза, лыхнытәи с-ашьцәа.*

Ахаташьатә кәзшыарбақәа атрибуитивтә комплекс аҟны аҟбатәи атып ааныркылоит, убри аҟнытә асуффиксқәа дара ирыцлоит: *ашәкәы ҕыц-қәа, шәкәы ҕыц-к, шәкәы ҕыц-с.*

Атрибуитивтә комплекс аформацсахра асхемакәа

Азыкашьатә кәзшыарбеи ахьзи рыла ишыақәгылоу акомплекс:

Асхема № 1

<i>а-гәтәы ҟны</i>	<i>а-хьтәы мҳайә</i>
<i>сы-гәтәы ҟны</i>	<i>сы-хьтәы мҳайә</i>
<i>гәтәы ҟны-к</i>	<i>хьтәы мҳайә-к</i>
<i>гәтәы ҟны-с</i>	<i>хьтәы мҳайә-с</i>
<i>а-гәтәы ҟын-қәа</i>	<i>а-хьтәы мҳайә-қәа</i>

Асхема № 2

<i>ақәатәи а-ҟыза</i>	<i>аратәи а-чкәын</i>
<i>ақәатәи с-ҟыза</i>	<i>аратәи с-ычкәын</i>
<i>ақәатәи ҟыза-к</i>	<i>аратәи чкәына-к</i>
<i>ақәатәи ҟыза-с</i>	<i>аратәи чкәна-с</i>
<i>ақәатәи а-ҟыз-цәа</i>	<i>аратәи а-чкәын-цәа</i>

Асхема № 3

<i>иахьатәи а-мишцәгъа</i>	<i>хыхәтәи а-ихагыла</i>
<i>иахьатәи мишцәгъа-к</i>	<i>хыхьтәи еихагыла-к</i>
<i>иахьатәи с-ымишцәгъа</i>	<i>хыхьтәи с-еихагыла</i>
<i>иахьатәи мишцәгъа-с</i>	<i>хыхьтәи еихагыла-с</i>
<i>иахьатәи а-мишцәгъа-қәа</i>	<i>хыхьтәи а-ихагыла-қәа</i>

Асхема № 4

*а-хатәы ҟны
с-хатәы ҟны
хатәы ҟны-к
хатәы ҟны-с
ахатәы ҟын-қәа*

Асхема № 5

*актәи а-ихагыла
актәи с-еихагыла
актәи еихагыла-к
актәи еихагыла-с
актәи а-ихагыла-қәа*

Ахаташьатә кәзшыарбеи ахьзи анеицаиуа, ахаташьатә кәзшыар-ба иааннакылоит аҟбатәи атып; асуффиксқәа иара иацлоит, апрефиксқәа апхъа игылоу ахьз иацлоит.

Асхема № 6

*а-шәкәы ҕыц
сы-шәкәы ҕыц
шәкәы ҕыц-к
шәкәы ҕыц-с
а-шәкәы ҕыц-қәа*

Ахьз ауаҕытәыҟса класс иатәызар, ахьзи ахаташьатә кәзшыар-беи анеицаиуа, рыҟбагы ахыпхьазаратә форма шытырхуеит.

Азеипш формей адхаларатә формей апхъа игылоу ишьтнахуеит, иеилкаам, аиагаратә формақәа ашьтахь игылоу иацлоит, аҟбагы ирзиепшны.

Асхема № 7

*а-чкэынцэа бзиақэа
с-ычкэын-цэа бзиа-қэа
чкэынцэа бзиа-қэа-к
чкэын-цэа бзиа-қэа-с*

Хыхь ишахарбаз еипш, аказшьарба, акомплекс итганы, иара ахала ахархэара анамоу, асубстантивация амфала, аматэартэ ахызкатэ тэакы шьтнахуеит. Ускангы ахызкатэ формақэа (акласс ада) шьтнахуеит. Аформақэа ртэакэагы, рхархэашьақэагы, раарпшышьагы ахызка акнеипш имфэагысует. Ускан ахэаакэтэ анрыцааиуагы калоит: *сыңшза хычы*.

Азеипш форма. Ари аформа арбага -а ахызкагы аказшьарбагы ирзеипшуп: *а-ихатэы, а-мэтэы, а-хьтэы, а-хаа, а-шкэакэа, а-цэыцэы, а-нанамга, а-кэыш, а-газа*.

Агар уца дтоумыршын (*ажэаңка*); **Ахаа** зтэхымгы дыкоуп. **Ацэгьа** умбакэа, **абзиа** уздыруам (*ажэаңка*); **Аиҳабы** дыканы **аицбы** бабаа ибом (*ажэаңка*); *Нас тэи млэшы зеибадыруам, Урт тэуп, иңхоуп, сыгэхьаа рымам, Урт ирфоит акэац, акэтыжэ, Сара сзыхэа акгы аанмыжэ!* (Б. Шь.); *Уара иухэзуп малакрыфа, Хрыбза-кэрыбза, ацэгьа-цэыфа, Уара иуцхоуп ңшы-шьапык, Ожэ иутэххеит ф-шьапык!* (Б. Шь.); *Уа Ажэеиңшыаа ах ду, амач ҳацэкэнумышан, аду ҳцэырацаумишан!*

Азыкашьатэ кэазшьарбақэа, шамахамзар, ажэахэафэы рхала иуцы-лом, ихэаакэыртэо ажэа иацуп. Ианхдылогы, изыдхэалоу ажэа аконтекст ала еилукаар аует.

Азэқэа ахьеилырхуаз, ахьатэқэеи ацэтэқэеи хаз-хазы ишьтар-йеит.

Азеипшрбага -а азыкашьатэ кэазшьарба ишьтнамхуазар, уи иашьтанеиуа ажэа иацлоит: *сынтэатэи а-шықэс, цыңхтэи а-хтыс-қэа, цакатэи а-мфэа иқэлеит*.

Азеипшрбага -а, ахызка еипш, аказшьарбагы ишьтнахуеит уи азеипштэ тэакы атаны ххы ианахархэо.

Иеилкаам аформа. Иеилкаам аформа арбага -к аказшьарбагы ишьтнахуеит суффикс хасабла, уи иеилкаам атэакы атаны ххы ианахархэо: *газаки кэыгаки атэа еимаркит; Ғақэара хэа газак дрылиааит...; Лызаа дрыман ехэшьак, аха аехэшьа ззумхэарыда? Лыңшра, лычаңашьа, лоура-лытбаара дназаа-аазаны, зынза ссирзак лакэын* (Аңс. ф. ад.); *Ғау! Уара еилымгак уакэзаап!*

Адхаларатэ форма. Ахатэашьатэ кэазшьарбақэа адхаларатэ тэакы рытаны ххы ианахархэо, ишьтырхуеит адхаларатэ форма: *с-оуңшэыл, с-ыхаара, с-еилфэаца*.

Уа сыхаара, салам умоуп! Иахьа сара гэақрак сьмоуп, сааит иуас-хэарц сеиханы, Уааи са сышка улбааны! (Б. Шь.).

Аиагаратэ форма ззыманшэалам азыкашьатэ кэазшьарбақэа ыкоуп. Убарт иреиуоуп аамтатэ, атыптэ цынгылақэа ухэа рыкынтэ ишьақэгылоу азыкашьатэ кэазшьарбақэа. Иаххэап, *иахьатэи-иахьатэис, сынтэатэи-сынтэатэис, аңснытэи-аңснытэис*. Еиха иманшэаланы ари аформа шьтырхуеит ахызтэ шыатақэа рыкынтэ ишьақэгылоу азыкашьатэ кэазшьарбақэа. Иаххэап: *мэтэыс, хьтэыс, еихатэыс*. Аха ихэаакэыртэо ажэа ианацу, аиагаратэ суффикс ашьтахь игылоу ажэа иацлоит: *еихатэы лабас, мэтэы фныс, хэхэтэ гэарас*.

Ахатэашьатэқэа цэоуқы, рхала ианыкоу, ирыцлар калоит аиагаратэ форма.

Еихабас тэхмадак дрыцын иааиз. Ахэычқэа еицыз еихабыс, кэыгас ирыцыз иаразэацэык иакэын.

Ахыпхьазаратэ форма. Аказшьарба ахала ианыкоу, арацэа хыпхьазаратэ форма шьтнахыргы алшоит: *Ажэытэан аиҳабацэеи аицбацэеи еиха пату еиқэырцон*.

Азатэ хыпхьазарафэы аказшьарбагы, ахызка еипш, аноль рбага амоуп: *ахэычы – ахэыч-қэа, афэыц – афэыц-қэа*.

Егьа асубстантивация ахысыргы, аказшьарба хызкоуп хэа иузыпхьазом, уи тэакыла аказшьатэ тэакы азынхоит, ажэарқэа рфэгы ус ианыртэоит.

Аказшьарба ахала ианыкоу аформацсахра

Ахаташьатәқәа

азатцә хыцхь.	арацәа хыцхь.
<i>а-бзиа</i>	<i>а-бзиа-қәа</i>
<i>с-ыбзиа</i>	<i>с-ыбзиақәа</i>
<i>бзиа-к</i>	<i>бзиақәа-к</i>
<i>бзиа-с</i>	<i>бзиақәа-с</i>

Азыкашьатәқәа

азатцә хыцхь.	арацәа хыцхь.
<i>а-хьтәы</i>	<i>а-хьтә-қәа</i>
<i>с-ыхьтәы</i>	<i>с-ыхьтәқәа</i>
<i>хьтәы-к</i>	<i>хьтәқәа-к</i>
<i>хьтәы-с</i>	<i>хьтәқәа-с</i>

Адхаларатә казшьарба

азатцә хыцхь.	арацәа хыцхь.
<i>а-хатәы</i>	<i>а-хатә-қәа</i>
<i>с-хатәы</i>	<i>с-хатә-қәа</i>
<i>хатәы-к</i>	<i>хатәқәа-к</i>
<i>хатәы-с</i>	<i>хатәқәа-с</i>

Аишьтагылатә-цхьазарахьзытә казшьарба

азатцә хыцхь.	арацәа хыцхь.
<i>а-жәабатәи</i>	<i>а-жәабатәи-қәа</i>
<i>с-ажәабатәи</i>	<i>с-ыжәабатәи-қәа</i>
<i>жәабатәи-к</i>	<i>жәабатәиқәа-к</i>
<i>жәабатәи-с</i>	<i>жәабатәиқәа-с</i>

Аиґырцшратә степен аформақәа

Аказшьарба ацсуа бызшәаґны иара амацара иазчыдароу, морфологиатә формала ахьызґа излеипшым, аиґырцшратә степенқәеи ахәшьаратә элементқәеи ахьацло ауп. Дара уртґы даара имачны ахархәара рымоуп. Аиґырцшратә степенқәа зныцшуа ахаташьатә казшьарбақәа роуп. Дара урт рыґнытәґы ишьтызхуа мацуп. Астенпенқәа аарпшхоит аиґырцшрадатәи аиґырцшратәи аформақәа реиґагыларала. Аиґырцшрадатәи ахаташьатә казшьарба ашьатала иаарпшуп, арбага амазам. Аиґырцшрадатәи астенпен аан аказшьа аиґрей аицәarei, аиҳarei аиццarei амырбакәа, ишиашоу иаарпшуп: **араз, арыцҳа, аґхамшьа, агаза** уб. итц. Аиґырцшратә степен аан аказшьа аарпшуп уи аиґрей аицәarei реипш иґоу аказшьақәа еиґырпшны. Ари астенпен арбаразы ххы иаҳархәоит аинтенсивтә суффикс **-за: абзиа – абзиа-за, алас – алас-за, ахаа – ахаа-за** уб. итц.

Аинтенсивтә цакы аазырпшуа асуффикс аказшьарба мацараґы иазчыдаразам, уи хцылоит акатцарбаґы, ацынгылаґы: **иге-ит – ига-зе-ит, дцеит – дца-зе-ит; хара – хара-за, ирласны – ирлас-за-ны, ибзианы – ибзиа-за-ны** уб. итц.

Аиґырцшратә степен цакыла ишьтызымхуа аказшьарбақәа рацәоуп, убри аґнытә имачны иахцылоит: **Шьатә дабаґоу злоухәарызеи, аиааира ду-зза иґынхеит** (Б. Шь.); **Ихы-иґы агьәәра аныцшуа иґан, агәамчра ду-зза унарбаратә** (Б. Шь.); **Оаскьа игылоуп абахә ду-зза-қәа илаза** (Б. Шь.); **Ахапа зхәоз кәашара даналц, зґаб қәыґиш-за-к** имылдеит (Д. Гә.); **Ажәеинраала ссир-за-қәа сашьтахь имәахьцлом, ажәеинраала ссир-за-қәа збалоит сара ґхызла** (Н.Кә.).

Асуффикс **-за** лассы-лассы аказшьарбатә шьатақәа ирыцлоит, ажәахьреиааратә функция аманы. Ускан иахнато ажәақәа ацынгылатә цакы апыжәара атаны иаадырпшуеит, убри аґнытә ацынгылақәа ирхьцхьазалоуп. Ускан асуффикс **-за** аиґырцшратә цакы амазам, иахнарґеиааз ацынгыла ишьтнахуеит азтцара **ишцә?** Абас ишьақәгылоу ацынгылақәа аказшьарбатә цакґы рныцшуеит, убри иабзоураны, ахәоу аґы ахьызґы хәаақәырцтоит, аґеиараґы хәаақәырцтоит: **Аґтақәа бба-за ицоит ашьхарахь**. Ари ахәоу аґы ажәа **ббаза**, ганкахьала, ажәа **аґтақәа** хәаақәнатцтоит, даґа ганкахьала, аґеиара **ицоит** хәаақәнатцтоит (**ицоит ишцә?**).

Абас ишьякәгылоу ацынгылақәеи аказшьарба астененқәеи еилар-
 җашьатәым: *Җаскыа игылоуп абахә дуззақәа* (аиҗ. степен) *ишаза* (ацын-
 гыла) (Б. Шь.); *Ашьхара җиша хышәашәа, сзамҗақәа гәидкыло, исҗылт*
ицкыаза (ацынгыла) (Б. Шь.); *Уи ааҗс ицәҗажыза* (ацынгыла) *стол*
баишазак (аиҗ. степен), *аишы ахга, иқәгылан самоварк* (И.П.); *Кремльтәи*
абаақәа зынза иҗишазза (ацынгыла) *ажәҗан иадубалон* (И.П.); *Ихтәрҗа*
неухајәрын, ихы аахтит ишкәакәаза (ацынгыла) (С.Ң.).

Аиҗырпшратә җақы аарпшызар җалоит ацынгыла **-аи// -еи** ала,
 ажәақәа **аиҗа, ааста, иҗегь, ајкыыс** ухәа рхархәарала, аха усқан
 ихәуеит аҗаттарбақәа, урт аказшьарба астененқәа рахь иатцанакуам.

Ацмақәа иреицәоу абора иазынхоит (ажәаҗка); *Ауаа иреицәоу*
даҳаачаҗаҗуп (ажәаҗка); *Аҗсаа иреицәу ашьтахь иҗыруеит* (ажәаҗ-
 ка); *Узышыцылам амҗа иаиша ајкыыс, улышыцылоу амҗа хәахәа*
ааигәоуп (ажәаҗка); *Ацгәи икыуа ајкыыс, имкыуа еицәоуп* (ажәаҗка);
Мала тәара еиҗа, мала ныкәара еиҗуп (ажәаҗка).

Ахәшьаратә элементқәа аказшьарбаҗы

Апшшәи, агәама аазырпшуа ахәташьатә җазшьарбақәа ирыц-
 ны иахдылоит акык-җбак ахәшьаратә элементқәа. Урт рыла
 иаарпшхоит аказшьа инатцшыны, ма ипсыҗены, иаҗцамкәа. Убарт
 ахәшьаратә элементқәа рахь иатцанакуеит **какара, кәакәара,**
какара, хахара, җынцәара, хәахәара // **хәтцәара:** *ақәашкакара,*
ахәашькакара, ацәишкакара, аиқәајәхәхара, ашаҗынцәара, ақаишь-
хәахәара, ақаишьхәјәара...

Иазгәахтәз аэлементқәа зцу аказшьарбақәа ажәахәаҗы имачзаны
 иахдылоит. Еиҗа ацыжәара рыманы иахдылоит урт асуффикс **-за**
 ала ишьякәгылоу аказшьарбатә шытақәа змоу ацынгылақәа ирыц-
 ны: *иқәашкакараза, еиқәајәхәхараза, ихаакәакәараза.*

Ахаскыын рхы алыхәхәо иҗежыкакараза иқалахьан (И.П.); *Иҗа-*
хушәа, иҗахымшәа даацәажәеит зжакыа ишагәагәаза игылаз *атах-*
мада (З.Д.); *Аҗхын ихышәашәаза, азын иқәандашьшыраза* иқан (З.Д.).

Ахәшьаратә җақы аарпшызар җалоит апрефикс **-ацәи** ахар-
 хәаралаҗы: *ацәиәјәа, ацәиқаишь, ацәежы, ацәыхәа, ацәишла,*
ацәахәишь...

АПХЬАЗАРА ХЬЗЫ

Апхьазара хьзы азеипш хыпхьазаратә грамматикатә җақы змоу
 ажәақәа еидызкыло, зхыпхьазара пку, зхала иқоу ажәахәа хәтоуп.

Азеипш хыпхьазаратә грамматикатә җақы адаҗы, иарбанза-
 алак апхьазара хьзы иамоуп иара ахатә жәартә җакгы. Уигы
 хыпхьазаратә җакуп, аха иалкаау хыпхьазаратә җакуп. Иаххәап,
акы, җба, хҗа... Абарт иалкаау ахыпхьазаратә җаккәа рыла ап-
 хьазаратә хьзытә ажәақәа **җытк, абыскак, маҗк, абриакара,**
убриакара... Аха урт хыпхьазарала имачуп, насгы морфологиатә
 структурала иеилкаау ахыпхьазаратә җақы змоу апхьазара хьызкәа
 ирықәшәоит, иаххәап, акласс аарпшраҗы. Еиҗырпшы: **җишьба,**
хәба; җишьҗы, хәҗы; җытк – җытҗык, абыскак – абыскаҗык, маҗк
– маҗҗык...

Ахыпхьазаратә жәартә җақы змоу ажәақәа зегы апхьазара
 хьзы еиднакылоит. Ара хадара змоу аграмматикатә чыдарақәа
 роуп. Иахьа уажәраанза традициала апхьазара хьызкәа ирыц-
 цаны ирыхцәажәоит ахыпхьазаратә-аишьтагылашьатә җақы змоу
 ажәақәа **актәи, аҗбатәи, ахҗатәи** ухәа аишьтагылатәкәа хәа
 изышьтоу. Арт, ишаабо еипш, иахырҗаау ажәақәоуп. Урт шықә-
 гылоуп ахыпхьазаратә пхьазара хьызкәа рышьта апрефикс – **а-**и
 асуффикс **-тә-**и рацтарала: **а-к-тәи, а-җба-тәи, а-хҗа-тәи** уб.
 итц. Ахыпхьазаратә җақы изхырҗаау ашьта ақнытә иаагоуп,
 иахырҗаау азы ари атҗақы җазшьатә җакхоит. Ари аказшьала
 арт ажәақәа синтаксисла ирыцааиуа ажәақәа хәаақәыртоит:
актәи аҗны, аҗбатәи аиҗагыла, ахҗатәи амиш уб. итц. Ахьыз
 ахәаақәтцара адаҗы урт излахырҗаау асуффикс **-тәи** алаҗы аказ-
 шыарба иакәшәоит (еиҗырпш: **апхьатәи, ашьтахьтәи, иахьатәи,**
уахатәи...). Азыкашьатә җазшьарба иакәшәоит уи позициалаҗы –
 ихәаакәнанто ажәа иацынгылоуп.

Ажәапсахра адаҗы арт ажәақәа апхьазара хьзы иацәыхароуп.
 Избан акәзар, апхьазара хьзы морфологиатә формас иамоу ак-

ласстә еиҕагылара мацароуп. Аишьтагылатәкәа хәа изышьтоу акласстә формейҕагыларақәа зынза ирымазам аказшьарбеипш. Егьырт ахьызкеи аказшьарбеи ирызчыдароу аформақәа рыла даргыы рҕырыпсахуеит, аформақәа злашьақәгылоу арбагақәа рылагыы еикәшәоит:

Еиҕырпшы:

<i>актәи</i>	<i>аңхьатәи</i>
<i>актәи-к</i>	<i>аңхьатәи-к</i>
<i>актәи-с</i>	<i>аңхьатәи-с</i>
<i>актәи-қәа</i>	<i>аңхьатәи-қәа</i>
<i>с-актәи</i>	<i>с-аңхьатәи</i>

«А» ара ажәапсахраан ибыжшәазом, избан акәзар, уи зеипш-рбагазам.

Апхьазара хьызқәа абас ажәапсахра зынза ирымазам.

Апхьазара хьызқәа рахь иатцанакуам иара убас азырхаратә цхьа-зара хьызқәа хәа изышьтоу, **зны**, **фынтә**, **хынтә** уб. итц. Артгыы ахьпхьазаратә цхьазара хьызқәа ршьагәйтқәа рыкнытә иахырҕаауп асуффикс **-нтә** ала, аха апхьазара хьзы иазчыдароу ажәапсахра (класстә формала) зынза ирымазам. Уимоу, ажәапсахра зынза ирымазам. Уи ачыдарала арт зыкәшәо ацынгылоуп. Ацынгыла иакә-шәоит урт синтаксистә функционалгыы, избан акәзар, ацынгылеипш акатцарба хәаақәыртоит: *Ишьхәа иҕеи инаирбан, хынтә даалеиҕеит*.

Апхьазара хьзы, ишдыру еипш, ас икоу асинтаксистә функция амазам.

Ишаабо еипш, азырхаратә цакы змоу ажәақәа морфологиялагыы синтаксислагыы изыкәшәо ацынгылақәа роуп, урт егьырхьпхьазалатәуп.

Рышьатақәа реилазаашьала апхьазара хьызқәа шоит хцаны: имариоу, иеилоу, иеилатцоу. Имариоу апхьазара хьызқәа шыақәгылоуп имариоу шыақәа ала: **акы**, **ѳба**, **жәаба**, **шәкы** уб. итц. Иеилоу шыақәгылоуп иеилоу ашьақәа рыла: **хынѳажәа**, **цшьынѳажәа**, **аашәы** уб. итц. Иеилатцоу шыақәгылоуп имариоуи еилоуи реицааирала: **ѳажәеи хәба**, **хышәи цшьынѳажәеи жәаф** уб. итц.

Апсуа бызшәаҕы апхьазара хьзы иамоуп ѳажәалатәи асистема.

Уи иаанаго убри ауп, ѳажәа рынахыс ашьақәа ѳажәа еиҕахәахоит, уи анаѳс ицоит акакалатәкәа: *ѳажәеи ѳба*, *ѳажәеи хңа*, *ѳынѳажәа*, *хынѳажәа*, *ңшьынѳажәа*, *ѳынѳажәеи ѳба*, *хынѳажәеи ңшьба* уб. итц.

Ржәартә грамматикатә чыдарақәа рыла апхьазара хьызқәа шоит абарт аразриадқәа рыла: ахьпхьазаратәкәа, аизгатәкәа. Ахьпхьазаратәкәа рыѳнутцка ишоит дырѳегьых азааигәаратәкәа, аикәшаратәкәа хәа.

Ахьпхьазаратә цхьазара хьызқәа

Ахьпхьазаратә цхьазара хьызқәа еидыркылоит иеилкаау ахьпхьазара аазырпшуеи (**акы**, **ѳба**, **хңа**, **шәкы** уб. итц.) иеилкаам ахьпхьазара аазырпшуеи (**ңытқ**, **ңытѳык**, **мачк**, **абыскак...**) апхьазара хьызқәа.

Иеилкаау ахьпхьазаратәкәа иеилкаау ахьпхьазаратә цакы рymoуп, аматәарқәа ма аматәартә цакы змоу аилкаарақәа рхьпхьазара еилкааны иаадырпшуеит: *ѳ-шәкәык*, *ма ашәкәқәа ѳба*, *ашәкәқәа хңа*, *ашәкәқәа ѳажәа*, *жәаѳа шәкәы* уб. итц.

Ахьпхьазаратәкәа акы инаркны жәаба ркынза рышьата марианы еилоуп. Имариоу ашьақәа рymoуп иара убас ахьпхьазаратәкәа **шәкы**, **зқьы**.

Ахьпхьазара хьзы **акы** (адиалекттә вариант **иака**) жәйтәла **закы** хәа икан. Уи еикәханы икоуп иахьагыы абаза бызшәаҕы. Ахьпхьазаратә цакы ара иаазырпшуа ашьагәйт **-за** ауп, **-к** суффиксуп.

Ашьагәйт **-за** иахьагыы иахпылоит иара апсуа бызшәаҕынгы абарт ажәақәа рышьатақәа рҕы: *жәеи-за*, *а-за-ңа*, *з-ны* (*за-ны*).

Ахьпхьазаратә **акы** акны ахьпхьазаратә цакы иадхәалаз ашьагәйт акнытә иаанхеит **а**, **з** быжышәоит. Егьырт акакалатәкәа *жәаба* ркынза ишьақәгылоуп ашьагәйттә хәҕеи асуффикс **-ба**-и рыла: *ѳ-ба*, *х-ңа*, *ңшь-ба*, *хә-ба*, *ф-ба*, *быжы-ба*, *аа-ба*, *жә-ба*, *жәа-ба*. Ахьпхьазаратә **хңа** акны ацыбжыыка **б х** аныррала ассимилиация ахтысит, ииаст **ц** ашқа (идагәахеит). **Жәаба** рынахыс ашьагәйт **-жәа** еиҕахәахоит, уи иацааиуеит акакалатәкәа. Урт ахәтақәа аидхәалага **и** ахьрыбжыоу ыкоуп, иахьрыбжыамгыы ыкоуп: *жәе-и-за*, (*жә-и-*

за), жә-ѡа, жәа-ха, жәи-ңшь, (жәа-и-ңшь), жәохә (жәа-хә), жәа-ф, жә-и-быжь (жәа-и-быжь), жәаа (жә-аа), зе-и-жә (за-и-жә), ѡа-жәа. Ахыпхъазаратә **жә-ба** аҕны жәйтәла иҳаман **зә-ба**, **зә** ииасит **жә** ашҕа. Ахыпхъазаратәкәа **зеижә** рҕынза ашьагәыт **-жәа** аҕхъа игылоуп, **ѡажәа** аҕны ашьтахъ игылоуп (**ѡажәа** иаанаго **ѡ-жәабак** хәа ауп).

ѡажәа рынахыс акакалатәкәа еитахәахоит, актәи ахәта аидхәа-лага **и** ацуп: *ѡажәи акы, ѡажәи ѡба, ѡажәи хҕа, ѡажәи ңшьѡа, ѡажәи хәба, ѡажәи фба, ѡажәи быжьба, ѡажәи ааба, жәба, ѡажәи жәаба.*

Ашьта **ѡажәа ѡажәи зеижә** рыҕнынза аҕхъа игылоуп, уи аѡахыс уи иапынгылоит акакалатәкәа: *ѡынѡажәа, ѡынѡажәи акы, ѡынѡажәи ѡба, хынѡажәа, ңшьынѡажәа*, рыҕны актәи аѡбатәи ахәтакәа ирыбжәагылоуп азырхаратә ҕақы змоу ажәахырҕеиаратә инфикс **-нтә**: *ѡынтәѡажәа, хынтәѡажәа, ңшьынтәѡажәа* (аинфикс **-нтә** аҕны ацыбжыҕа **-тә** быжьшәеит).

Иеилкаам ахыпхъазаратәкәа, ишазгәахҕаз еипш, хыпхъазарала имацуп. Урт рышьатакәа ахыпхъазара алкааны иузырбо акгы рылазам. Ахыпхъазаратә ҕақы аарцшуп иеилкаамкәа: *ңытҕк, ңытҕык, маҕк, маҕык, абысҕак, убысҕак, заҕа // шаҕа, заҕантә // шаҕантә, заҕаѡы // шаҕаѡы.*

Ахыпхъазаратәкәа ирыцааиуа ахызкәа арацәа хыпхъазаратә форма шытырхуеит: *алабақәа акы, аҕаѡцәа ѡба, алабақәа жәаба, ѡыҕа аҕкәынцәа, ңшьѡык аҕаѡцәа.*

Тахмадак дыҕан, ңшьѡык аҕацәа иман (Аҕс.л.); Дхәызбак дыҕан, аишьцәа ѡыҕа лыман (Аҕс.л.); Ахак ѡыҕа аҕацәа иман (Аҕс.л.); ѡыҕа ашәарыцаѡцәа еиҕны ишнәуаз амѡан, маҕык еиларҕацы ишышьтаз рбеит (Аҕс.л.).

Ахыпхъазаратә иашьтанеиуа ахъз амаҕартә ҕақы амазар, азатцә хыпхъазараҕы ахархәара аиуеит: *Лыгажәыки такаажәыки жәохә шықәса зхыҕуаз ҕа зайәыки жәаф уасеи рыман (Аҕс.л.).*

Ахыпхъазаратәкәа **жәаба** рҕынза изцааиуа ажәа иапынгылазар, рыбжәара адефис ѡтәуп: *ѡ-шәкәык, х-лабак, ңшь-уасак, жәа-ҕлак...* *Жәаба рынахыс хазы иѡтәуп: жәеиза ѡны, жәаѡа ҕла...*

Иеилкаам ахыпхъазаратәкәагы ирыцааиуа ажәа арацәа хыпхъазаратә форма шытнахуеит: *ңытҕык аҕкәынцәа, убысҕак*

аишәкәқәа. Ахыпхъазаратә **заҕа (шаҕа)** иацааиуа ажәа азатцә хыпхъазаратә форма амоуп, аха ҕақыла арацәа аарцшра иазкуп: *заҕа ҕара, заҕа шықәса...* Ауаѡытәыѡса класс аҕы иацааиуа ажәа арацәа хыпхъазараҕы ххы иахархәоит: *заҕаѡы аҕкәынцәа, заҕаѡы аҕаѡцәа...*

Азааигәаратә пхъазара хызкәа

Азааигәаратәкәа ахыпхъазаратә ҕақы, иныкәырцшшәа, инаг-затәкәаны иеилкаамкәа иаадырцшуеит. Ишьақәгылоит урт ахыпхъазаратәкәа асуффикс **-ка** рыцтарала: *ѡбака, хҕака, жәабака.* Иеилацәу аҕхъазара хызкәа рыҕны асуффикс **-ка** атыхәтәаны игылоу ажәа иацлоит: *Шәи ѡажәи хәбака маат ситҕеит; Цшьбака шықәса цуеит уи ахҕыс кәлеижьтеи.*

Азааигәаратә ҕақы аарцшызар кәлоит иеишьтанеиуа ахыпхъазаратәкәа реицхәаралагы: *Аибашьра еилгеижьтеи ңшьба-хәба шықәса цуан...*

Аҕхъазара хызы **акы** асуффикс **-ка** шытнахзом, уи атҕақы еснагъ иахъеилкаау азы.

Аикәшаратә пхъазара хызкәа

Аикәшаратәкәа ахыпхъазара аадырцшуеит ганкахъала, еидкы-ланы, даеа ганкахъала – еикәша-еикәшаны. Ишьақәгылоит урт ахыпхъазаратәкәа реитахәарала: *ѡба-ѡба, хҕа-хҕа, жәаба-жәаба.*

Иацааиуа ахызҕа иара иашьтанеиуазар, азатцә хыпхъазараҕы ххы иахархәоит, иапынгылозар, арацәа хыпхъазаратә форма шытнахуеит: *ѡба-ѡба шәкәы, аишәкәқәа ѡба-ѡба.*

Аизгатә пхъазара хызкәа

Аизгатәкәа иаадырцшуеит гәыпк еидызкыло ахыпхъазаратә ҕақы. Ишьақәгылоит урт ахыпхъазаратәкәа апрефикс **-а**-и асуффикс **-гы**-и рыцтарала. Урт шыақәгылоит **ѡба** инадыркны: **а-ѡба-гы, а-хҕа-гы, а-жәаба-гы** уб. итц.

Зны аишьцаа ахыкгы, уаха икарцарыз акгы анырzymхэиц, ице-ит цэ-уэак рыншаарц (Аңс.л.).

Апрефикс **а** атыц ағы иахпылар калоит адхаларатэ хағытэ пынгылақэа **-х, -шэ, -р:** *х-ахыкгы, шэ-ыхыкгы, р-ыхыкгы.*

Аизгатэқэа асуффикс **-гы** рыцзамкэагы иахпылоит: *Нартэа ашэык ехэша зайдык дрыман («Н.С.»);*

Аизгатэқэа рғы асуффикс атыпағы урт ырыцааиуа ажэа анахпыло ыкоуп: *ахуасак, аңшылабак, ихэыөңацаа...*

Апхызара хызы аморфологиатэ категория

Апхызара хызы зхала ыкоу ажэахэа хэтаны алкаара иацхраауа ачыдарақэа ируакуп уи иеиднакыло ажэақэа зегы иеицырзеицшу аморфологиатэ еилазаашы ахырымоу. Морфологиатэ структурала излеицшу убри ауп, апхызара хыызқэа морфологиатэ категория затэык ауп ырымоу. Иара уигы акласстэ категориоуп. Акласстэ категория аарпшышы алагы апхызара хыызқэа еикэшэоит, насгы егырт ажэахэа хэтақэа ирғагылоит.

Акласстэ категория апхызара хызы акны ажэацсахратэ морфологиатэ категориоуп, ишыақэгылоит акласстэ формақэа өба реиғагыларала: аматэар класс, ауафытэыөса класс.

Акласстэ категория апхызара хыызқэа рыкны

Апхызара хызы (ахыпхызаратэқэагы, аизгатэқэагы) ачыдарақэа ируакуп уи ахыпхызаратэ категория ахыамам. Уи зыхкыо убри ауп, ахыпхызаратэ цакы ара жэартэ цакыла иаарпшуп. Даеакала иаххэозар, апхызара хызы жэартэ цакыс иамоу ахыпхызаратэ цакы ауп.

Аматэар класс апхызара хызы акны иамоуп аарпшышыақэа өба: акакалатэқэа **жэаба** ркынза аматэар класс акны ырыцлоит асуффикс **-ба** (өба инадыркны): **ө-ба, х-ңа, (х-ба акнытэ), ңишь-ба, ф-ба, быжь-ба, аа-ба, жэ-ба, жэа-ба.**

Ахыпхызаратэ **а-кы** ахыпхызаратэ цакы **а** иадхэалоуп, аматэар класстэ цакы асуффикс **-кы** иаанарпшуеит.

Жэаба рыфахыс аматэар класс аноль рбагала иаарпшуп: *жэеиза, жэаөа, жэаха, өажэа, өажэижэеиза, өажэижэаөа, ыынөажэа, хынөажэа, ңишьынөажэа, зқы...*

Ахыпхызаратэ **шэ-кы** акны аматэар класс арбоуп асуффикс **-кы** ала, **зкы** акны – аноль рбагала.

Иеилатцоу апхызара хыызқэа рыкны акакалатэқэа ахыахпыло акласс дырөегь суффиксла иаарпшуп (**жэаба** ркынза): *өажэи акы, өажэи ө-ба, өажэи х-ңа, ыынөажэи а-кы, ыынөажэи ө-ба, хынөажэи а-кы, хынөажэи ө-ба, хынөажэи жэа-ба, ңишьынөажэи хэ-ба, ңишьынөажэи жэа-ба...*

Иеилатцоу апхызара хыызқэа рыкны акласс рбага атыхэтэаны игылоу ажэоуп изцу: *хышэи ңишьынөажэи а-кы, хышэи ңишьынөажэи ө-ба, хышэи ңишьынөажэи жэа-ба.*

Аноль рбагагы усоуп ишыкоу: *хышэи ңишьынөажэи жэеиза, хышэи ңишьынөажэи жэаөа, хышэи ңишьынөажэи зешэ...*

Ауафытэыөса класс ахыпхызаратэ **а-зэы** ағы иаарпшуп асуффикс **-зэы** ала, ахыпхызаратэ **өы-цэа** ағы – асуффикс **-цэа** ала. Уи афахыс ххы иахархэоит асуффикс **-өы:** *х-өы, ңишь-өы, хэ-өы, ф-өы, быжь-өы, аа-өы, жэ-өы, жэа-өы, жэеиза-өы, жэаөа-өы, жэохэ-өы, өажэа-өы, шэ-өы, зыкь-өы.*

Иеилатцоу апхызара хыызқэа рыкны ауафытэыөса класс арбага асуффикс **-өы** атыхэтэаны игылоу ажэа иацлоит: *фышэи ңишьынөажэи жэа-өы, аашэи ңишьынөажэи хэ-өы...*

Асуффикс **-өы** ацыбжыыка **к** ацынгы иахпылоит: *х-өы – х-өык, ңишь-өы – ңишь-өык, шэ-өы – шэ-өык, ышэи өажэи жэа-өы – ышэи өажэи жэа-өык...*

Акласстэ категория азааигэаратэқэа рыкны

Азааигэаратэқэа рыкны акласстэ категория хыхы ишахарбаз еицш ауп ишаарпшу. Азааигэаратэ цакы аазырпшуа асуффикс **-ка** акласстэ рбага иашытэнеиуеит: *ө-ба-ка, х-ңа-ка, ңишь-ба-ка, хэ-ба-ка, ф-ба-ка, быжь-ба-ка, аа-ба-ка, жэ-ба-ка, жэа-ба-ка.* Уи афахыс аноль рбага иашытэнеиуеит: *жэеиза-ка, жэаөа-ка, жэаха-ка, өажэа-ка, өажэи жэеиза-ка...*

Ауафытәыџса класс аҕынғы асуффикс **-ka** акласс рбага иашьтанеиуеит: *џы-џа-ka, х-џык-ka, ҥшь-џык-ka, жәа-џык-ka, жәеиза-џык-ka, хышәи џажәижәа-џык-ka...*

Акласстә категория айкәшаратәкәа рыкны

Акласстә категория айкәшаратәкәа рыкны чыдарас иамоу убри ауп, арбага ахәтакәа рыџбагы ирыцлоит: *џ-ба – џ-ба, х-ҥа – х-ҥа, ҥшь-ба – ҥшь-ба, жәа-ба – жәа-ба.*

Аноль рбагагы усоуп ишарбоу: *жәеиза-жәеиза, жәаџа-жәаџа, зкыы-зкыы...*

Акласстә категория аизгатәкәа рыкны

Аизгатәкәа ркынғы акласстә еиџагылара аарпшышья хыхь ишахарбаз еипш ауп ишыкоу. Аизгатә суффикс **-гы** анрыцу, уи акласс рбага иашьтанеиуеит, асуффикс **-ka** азааигәаратәкәа рыкны ишыкоу еипш: *аџ-ба-гы, аџы-џа-гы, ах-ҥа-гы, ах-џык-гы, ашәи хә-ба-гы, ашәи хә-џык-гы...*

Апхьазара хьзы ажәацсахра асхемакәа

Ахыпхьазаратәкәа

аматәар класс

*а-кы
џ-ба
х-ҥа
ҥшь-ба
хә-ба
ф-џа
быжъ-ба
аа-ба
жә-ба
жәа-ба
жәеиза*

ауафытәыџса класс

*а-зды
џы-џа
х-џы
ҥшь-џы
хә-џы
ф-џы
быжъ-џы
аа-џы
жә-џы
жәа-џы
жәеиза-џы*

*жәаџа
жәаха
жәиҥшь
жәохә
жәаф
жәибжъ
жәаа
зеижә
џажәа
џажәи а-кы
џажәи џ-ба
џажәи х-ҥа
џажәи ҥшь-ба
џажәи жәеиза
џынџажәа
хынџажәа*

*жәаџа-џы
жәаха-џы
жәиҥшь-џы
жәохә-џы
жәаф-џы
жәибжъ-џы
жәаа-џы
зеижә-џы
џажәа-џы
џажәи а-зды
џажәи џы-џа
џажәи х-џы
џажәи ҥшь-џы
џажәи жәеиза-џы
џынџажәа-џы
хынџажәа-џы*

Азааигәаратәкәа

аматәар класс

*џ-ба-ka
х-ҥа-ka
ҥшь-ба-ka
хә-ба-ka
жәа-ба-ka
жәеиза-ka
жәаџа-ka
џажәа-ka
хышәи џажәа-ka*

ауафытәыџса класс

*џы-џа-ka
х-џык-ka
ҥшь-џык-ka
хә-џык-ka
жәа-џык-ka
жәеиза-џык-ka
жәаџа-џык-ka
џажәа-џык-ka
хышәи џажәа-џык-ka*

Айкәшаратәкәа

аматәар класс

*а-ка-ка
џ-ба – џ-ба*

ауафытәыџса класс

*а-зәа-зәа
џы-џа – џы-џа*

х-ңа – х-ңа
 ңшь-ба – ңшь-ба
 жәа-ба – жәа-ба
 жәеиза – жәеиза-за
 шә-кы – шә-кы
 зқыы – зқыы

х-қы – х-қы
 ңшь-қы – ңшь-қы
 жәа-қы – жәа-қы
 жәеиза-қы – жәеиза-қы
 шә-қы – шә-қы
 зықь-қы – зықь-қы

Аизгатәқәа

аматәар класс

а-ә-ба-збы
 а-х-ңа-збы
 а-ңшь-багбы
 а-хә-ба-збы
 а-жәа-ба-збы
 а-жәеиза-збы
 а-жәаәа-збы
 а-әажәа-збы
 а-шә-к-збы
 а-шәи-х-ңа-збы
 а-шәи-ңшь-ба-збы
 а-зқь-збы

ауафәтәықса класс

а-қы-цба-збы
 а-хы-ә-збы // а-х-қык-збы
 а-ңшь-қы-збы // а-ңшь-қык-збы
 а-хә-қы-збы // а-хә-қык-збы
 а-жәа-қык-збы
 а-жәеиза-қык-збы
 а-жәаәа-қык-збы
 а-әажәа-қык-збы
 а-шә-қык-збы
 а-шәи-х-қык-збы
 а-шәи-ңшь-қык-збы
 а-зқь-қык-збы

АХЫЗЦЫНХӘРА

Ажәахәа хәта ахызцынхәрафәы иеидыркыло ажәақәа чыдарас ирымоу убри ауп, урт даеа ажәақәак (ахызқәақәа, аказшьарбақәа, ацынгылақәа, апхьазара хьызқәа) хықәкра рзыруеит, убарт рцынхә-рас ххы иахархәоит ажәахәафәы. Дара рхала иахьыкоу абстракттә цакы рымоуп, иалкааны изакәызаалак ажәартә цакы рымазам.

Абри ахықәкратә чыдара икәныкәаны ажәахәа хәта ахызцынхәрафәы иеидыркыло ажәақәа ахықәкра рзырур калоит ахызқәақәа, аказшьарбақәа, апхьазара хьызқәа, ацынгылақәа. Убри акнытә ахызцынхәрақәа шоит қбаны: ахызқәа зыпсахуа ахызцынхәрақәеи, ацынгылақәа зыпсахуа ахызцынхәрақәеи. Ацынгылақәа зыпсахуа рахь иатцанакуеит *иаба*, *ианба*, *ишңа*, *ара* // *абра*, *уа* // *убра*, *ана* // *абна*. Абарт ажәақәа, егырт ахызцынхәрақәа реипш, иалкаау цакык аадырцшзом, абстракттә цакуп ирымоу.

Иаххәап, ажәа **иаба** хықәкра азнаур алшоит иарбанзаалак атыптә цакы змоу атагылазаашьа, ма ацынгыла: *цақа*, *хьыхь*, *нырцә*, *Ақәа*, *Москва*, *аштәфәы* ухәа уб.ит.

Ишьақәгылоуп арт ажәақәа азтәаратә суффикси (**-ба**), атагылазаашьатә элементқәа **ахь** (*у-ахь-цо*, *у-ахь-ыкоу*), **ан**, **ш** рыла, урт ирыцуп апрефикс **и**. Ажәа **иаба** акны атыптә тагылазаашьатә элемент **ахь** бжәажьуп (ибыжьшәаны икоуп).

Цакыла ахызцынхәрақәа ирзааигәоуп иара убас ацынгылақәа ирхырыпхьазало ажәақәа: *абра*, *убра*, *абас*, *убас* ухәа.

Артгы, ишаабо еипш, иалкаау ажәартә цакы рымазам, абстракттә еилкаарақәоуп иаадырцшуа.

Аконкреттә цакы рымазам иара убас иеилкаам ахыпхьазаратә цакы змоу ажәақәа: *абыскак*, *убыскак*, *мачк*, *ңытк*, *рацәак*. Арт ажәахәафәы иалкаау ахыпхьазаратә пхьазарахьзы рыпсахыр калоит: *Сара иаасхәеит жәа уасак*, *убыскак сәызагьы иааихәеит*.

Хыхь хәзлацәажәаз атагылазаашьатә ажәақәа морфологиатә чыдарала ацынгыла иакәшәоит, избан акәзар, аформапсахра рымазам, хәтацқәак рыцымлозар: **убасцәкьа**, **абрацәкьа**.

Иеилкаам ахыпхъазаратә җакы змоу ажәакәагы морфологиала апхъазара хъзы иакәшәоит. Урт ирныпшуеит, ахыпхъазаратәкәа реипш, акласстә еиҗагылара, еикәшәоит акласс аарпшышьалагы: *хҗа – хәык, җытк – җытфык, маҷк – маҷфык, абысҗак – абысҗафык*.

Ишаабо еипш, җакыла маҗара урызнейр, хыхь җазлаҗәажәаз ажәакәа (ацынгылакәа, апхъазаратә ажәакәа) ахызыцынхәра иахупхъазалар ауеит. Ус ианыкарҗо ыҗоуп абызшәадыршәа җәоуы, аха традициала ахызыцынхәракәа рәы еидыркылоит ахызкәа хықәкра рзызуа, абстракттә җакы змоу ажәакәа.¹

Аурыс бызшәакны ахызыцынхәракәа ирхырпхъазалоит аҗазшырбатә ажәакәа **какой, такой**², аха апсуа бызшәаҗы абарт ирыцааиуа ажәакәа *изеиҗироу (изеиҗироузеи), дзеиҗироу (дзеиҗироузеи)* ахаҗытә-аамтатә форманткәа шытырхуеит, иҗатҗарбатә формақәахоит.

Апсуа бызшәаҗы ажәахәа хәта ахызыцынхәраҗкны еидыркылоит даеа ажәахәа хәтақәак хықәкра рзызуа, урт рхатыпан ххы иахархәо ажәакәа.

Убри адагы урт зегы иеицырзеипшу, иеидызкыло җыдарас ирымоу абстракттә җакы ауп. Морфологиатә еилазаашыла урыхәапшуазар, урт зегы иеицырзеипшу аморфологиатә формақәа раарпшышьала еикәшәом иеипшым аразриадкәа рәы.

Иаххәап, ахаҗытә категория ахаҗытә хызыцынхәракәа рәы жәартә җакыла иаарпшуп, ахәаакәтәкәа рыҗкны ахаҗытә җынгылақәа рыла иаарпшуп: *с-хатҗа, у-хатҗа, б-хатҗа...*

Арбагатә хызыцынхәракәа рыҗкны ахаҗытә категория зынза иҗа-зам: *ари // абри, ани // абни, уи // убри*. Акласстә категория префиксла иаарпшуп азтәаратәкәа, ахәаакәтәтәкәа ухәа рәы, иеилкаам ахызыцынхәракәа рәы – суффиксны: *акы, азәы, азәырфы, акымзарақ, азәымзарақ*. Амапкратәкәа рәгы – суффиксны – *акгы, азәгы* (арт хыпхъазаратә пхъазара хызкәоуп, аха ажәахәаҗы ахызыцынхәратә җакы рытаны ххы ианахархәо ыҗоуп).

Рсинтаксистә җыдарақәа рыла хрыхәапшуазаргы, ахызыцынхәрақәа зегы ирзеипшу синтаксистә функциак хзыпшаауам.

Ахаҗытә хызыцынхәрақәа, ахызкәа реипш синтаксистә функция хадас иныкәырго азххәатә, азырхатә функциякәа роуп.

Арбагатәкәа ахәаакәтәтә функциякәа нарызгоит азххәатә, азырхатә нарыҗтаны.

Азтәаратәкәа азхәа апозицияҗы иахпылоит: *Хҗынчра еилазго дарбан иахы абра?! (Аҗс. л.)*.

Ахыпхъазаратәкәа **акы, азәы** ажәахәаҗы иахпылоит иеилкаам ахызыцынхәратә җакы рыманы. Ускан ахыпхъазаратә җакы хәахоит: *Азәы и-лаба кыаны дҗәуан хәа...; Еибашырак хәкәшәаргы, уиакара хәкәтәхомызт, – ихәеит азәы; Абдул-Азиз җыц иднагалаз аҗхәыс җыза ләы иатшәалак кавиҗон, акы деиҗзомизт (Б. Шь.); Уаха акы мхәакәа снатәеит саргы (Б. Шь.)*.

Мапкратәкәа иалыркаауеит абарт апхъазара хызкәа ашықәыр-гәгәаратә функция аманы ахәтаҗ **-гы** рыҗкны ианахпыло ажәахәаҗы.

Аха ускан арт ажәакәа, адыга бызшәакәа рыҗкны ишыҗоу еипш, мапкратә аффикс рыҗзам. Мапкратәи җәыртцуеит урт ирыцааиуа аҗатҗарбаҗы: *акгы кавлеит, азәгы дсымбеит*. Убри аҗкнытә абарт амапкратәкәа хәы рыпхъазара ииашамхар калоит.

Еихарак иазгәатәтәу, арт амапкратә җакы рымазамкәагы ххы ианахархәо ыҗоуп: *Уантә иааз азәгы сиазҗааит, аха уи еиҗш ажәабж издыруамызт*.

Хыхь иазгәахтәз ачыдарақәа хрықәныкәаны, апсуа бызшәакны иалхкаар халшоит ахаҗытә, арбагатә, ихәаакәтәоу, ихәаакәтәам, азтәаратә хызыцынхәрақәа.

Ахаҗытә хызыцынхәрақәа

Ахаҗытәкәа рахь иатданакуеит ахызыцынхәрақәа: *сара, уара, бара, иара, лара, хара, шәара, дара*. Ахаҗытәкәа шықәгылоуп ашыататә хәтеи адетерминантә суффикс **-ра**-и рыла. Ашыатәкәа асуффикс **-ра** рыҗзамкәа ххы иахархәаргы калоит: *са, уа, ба, иа, ла, шәа, да*.

...Урт ирбазом **са** сгәы ахысыхәуа (Б. Шь.); *Ацәкәырҗ былгәа-былгәа еишьталан са сыгәтхыаз ирхәарызи (Б. Шь.); Дышҗанхәжәуеи уа уиеҗәа, узҗаб ишеишеиуа... (Б.Шь.); Судкыл, уа, Днепр азиас,*

¹ Русская грамматика. Т. I, стр. 531.

² Там же.

уа уоуп исхатәу иахъа сара (Б. Шь.); *Ба* боуп зыда дсымам, *Ба* боуп зыда схартам! *Ба* бзоуп сыңсы зтәу, *Ба* бзоуп сызшоу! (О. Д.); Бзи-ала сөызцәа, шәыбзиаз, *шәа* ишәылшоит абарт рахцара (Б. Шь.); Дишәмырпхашьан шәаб *шәа* шәызхылцыз (Б. Шь.); Ага итңынчу сныгңынтәалан *Ла* слызхәыцлап, изурызеи?! (Б. Шь.).

Ахьызцынхәра **сара** иаанарпшуеит ажәахәаф ихафы – актәи ахафы. Ахьызцынхәра **хара** иаанарпшуеит гәыпцфок рыхьзала ицәажәо ажәахәаф ихафы. Ара, ишаабо еипш, ахыпцхазаратә цакы ачыдара амоуп, избан акәзар, арацәа хыпцхазара ара иаанагом ажәахәацәа азәы еиханы икоуп хәа, *ашәкәы* – *ашәкәкәа* шыкоу еипш акәымкәа. Ажәахәаф хәа араггы икоу азә иоуп, уи гәыпцфок рыхьзала дцәажәоит, уи иаанаго ажәахәафи егырти хәа ауп. Иара уггы ахафгы ахыпцхазараггы аарцшуп ашьагәыткәа рыла, лексикала, грамматикала акәымкәа, настгы суплетивла – иеипшым ашьатакәа рыла (*человек* – *люди* хәа аурысшәафы ишыкоу еипш). Ахафәи ахыпцхазареи, цъара-цъара аклассгы, убас ауп ишаарцшу егырт ахафәйтә хьызцынхәракәа ркынгы.

Ахьызцынхәракәа **уара**, **бара** ажәахәаф дзацәажәо – афбатәи ахафы аадырпшуеит. Аиҕагылара рымоуп аклас ала мацара. **Уара** – ххы иахархәоит ахатца ханиацәажәо, **бара** – апцхәыс ханлацәажәо. Ахьызцынхәра **шәара**, **уара**, **бара** ирҕагылоит арацәа хыпцхазара мацарала, ахафы аганахьала **уара**, **бара** ирыкәшәоит – афбатәи ахафы аанарпшуеит. **Шәара** иаанагом *уарақәа* ма *барақәа* акы еиханы икоуп хәа.

Шәара иаанаго хзацәажәо азәы еиханы ишыкоу ауп. Ахьызцынхәракәа **сара** – **хара**, **уара**, **бара** – **шәара** ауаатәыфса роуп изырку, избан акәзар ицәажәар ма хзацәажәар зылшо ауаатәыфса роуп, апстәы ма аматәар егызцәажәом, уагьзациәажәом. Убри азы акәхап аматәар класс иатцанакуа рзы хазы актәи, афбатәи ахафәйтә хьызцынхәракәа зыкам. Ахафәйтә хьызцынхәракәа **хара**, **шәара** зны-зынла ирыцлоит асуффикс **-т**, арбагатәкәа рыкны еипш (*арт*, *урт*, *ант*). Арбагатәкәа рыкны асуффикс **-т** арацәа хыпцхазара аанарпшуеит.

Ахафәйтәкәа рыкны арацәа хыпцхазара ашьагәыт ала иаарцшуп (*хара*, *шәа-ра*). Асуффикс **-т** ара ахыпцхазаратә цакы акыр ифашьаны икоуп, аилкааратә-ашьақәыргәгәаратә цакы еиха ианыпшуеит.

Шәаазқәылаз шәахцәа цәымқас икашәйеит, **Шәарт** шьапкәкәараа зынза шәеилагеит (Б. Шь.); **Харт** излаадыруаз ала, уи аханатәггы ашьхарыуаа Тырқәтәылака раашьтра иацхрауаз уафын (Б. Шь.); **Шәарт** шәакәымзи иаха анаңи-ааңишртә змаз, изышымбазеи акаамет хәпхәка ишышьтәз?! (Б. Шь.); **Харт** амсылманцәа хгәақрақәа ани ақьырсиан напкәача иагәаңсап хәа сыкам (Б. Шь.).

Аха ауафәйтәыфсатә цакы рытаны алакәкәа рҕы ахархәара ан-рымоу, апстәкәа ирызкынггы ххы иахархәар калоит актәи, афбатәи ахафәйтә хьызцынхәракәа:

Абри **сара** сыфны ауп, аха аҕаа иалхуп. – **Уара** уфынггы анышә иалхуп, ихапуп, апхынра ааир **сара** сыфны зытәуеит, **уара** уфны хәицыфналап, – ахәеит ажьа, абгахәычы ахы нақәкны. – *Иухәаз са-зыразуп*, *шәара* ажьақәа, *хара* абгахәыцкәа хәгәра жәгәзар, – ахәеит абгахәычы; **Уара** иуцәоуп ңишь-шьапык, *Уажәы иутаххеит* ф-шьапык (Б. Шь.); *Уа*, раида гәышьа, иркыкы сыңхьарца! Блас **уара** усоугәышьеит сыблақәа анца! (Б. Шь.); *Мап*, сахьықәтәоу **са** исҕырхагам, *Ицәыргала*, **сара** сдагәам. *Кыр* умазар нас хәатәыс! – ахәеит хыхьтә акармаҕыс (Б. Шь.); *Хаш-ңакоуҕеи*, унан, гәрамгас, **Хара** хумоуп лашырбагас, *Аҕла* гәафа **ха** ихамбар, *Уеимыргәыцәуан* амацуар (Б. Шь.).

Ажәахәафы хзыхцәажәо аилкаарақәа хықәкра рзуразы ххы иахархәоит ахьызцынхәракәа **иара**, **лара**, **дара**. Арт ахпатәи ахафы аазырпшуа ахьызцынхәракәа роуп. Ахьызцынхәракәа **иара-лара** еиҕагылоит класстә цакыла: **иара** ххы иахархәоит хзыхцәажәо дхатцазар, **лара** – хзыхцәажәо дыпцхәысзар.

Ахьызцынхәра **дара** ахафәи (ахпатәи) ахыпцхазареи (арацәа) роуп иаанарпшуа, акласстә цакы амазам.

Ахьызцынхәракәа **иара**, **дара** аматәари апстәкәеи хықәкра рзы-рур рылшоит.

Ахьызцынхәра **лара** ахәса мацара ирызкны ауп ахархәра ша-моу: *Салам*, *салам!* – *ҕааитит* **иара** (Б. Шь.); *Иареи* сареи хәимфә-лацәахеит, **иаргы** дцәоаарын сара хықәкыла сыззаауаз аублаа тәхмада *Заурқан* Золак иахь (Б. Шь.); *Утәа*, *дад*, *Шәарах*, *утәа*, **уара** ахаңгылара унаалом, амчра **уара** иумоуп, уанышоуп (Б. Шь.); *Мыцхәы* ибеиоу харт хәура, **Дара** итҕыргарц аеафра! (Б. Шь.); **Дара** иеимаркуа зхәартәгәышьоузеи, *арахь* аамтә иазбахьеит (Б. Шь.); *Ишихтәзгы*

дара еицын (атсыси, азси, ахъыси) (Б. Шь.); Мишъики бгаки фызас сры-
цун, шаааигдара итәоуп **дара** (Б. Шь.); Ага иттынчу сныгъынтәала, **Ла**
слызхъыцлап, изурызи! (Б. Шь.); **Лара** илхәо иара иахауам.

Ахафьтә хьызыцынхәрақәа рхархәашьақәа

Ахафьтә хьызыцынхәрақәа ишиашоу ахафь аарпшра адагъы, инарыгзар калоит егъырт афункциақәагъы, астильтә еивгарақәа налатцаны.

Актәи ахафьтә хьызыцынхәра **сара** ххы иахархәар калоит афбатәи ахафь атцакы атаны мацк аиумор натаны: *Хусқәа цәгъамкәа ицоит хәа сыкоуп, атыңха!* (бусқәа цәгъамкәа ицоит...ацынхәрас).

Ахьызыцынхәра **сара** аматәартә цакы атаны ххы ианахархәо ыкоуп: *Еснагъ ихы дашьтоуп, сара, сара ада акы ифакым!*

Актәи ахафьтә хьызыцынхәра ххы иахархәар калоит азеипштә хафьтә цакы атаны: **Сара** исхароугъы уара иухароугъы зхарастәра дсыманда; Сан, бара бахьынзасабжьоз **сара** фажәихәба мџы скит, – лхәеит аңха (ажәаңка).

Актәи ахафьтә хьызыцынхәра азатә хьыпхьазара ахатыпан ххы ианахархәо ыкоуп арацәа хьыпхьазара. Ускан уи астильтә хәапштәқәа аныпшуеит, еихарак ахзырымгара иадхәалоуп. Иаххәап, **сара** убра лшарақәак сымоуп ацынхәрас **хара** убра лшарақәак хамоуп; **сара** сгәы излаанаго ала ацынхәрас – **хара** хгәы излаанаго ала ...

Азеипштә хафьтә цакы аманы иахпылоит афбатәи ахафьтә хьызыцынхәра **уара**: **Уара** иушьуа анцәа дишьуам (ажәаңка); **Уара** иухәо анцәа иуцихәароуп (ажәаңка).

Афбатәи ахафь азеипш хафьтә цакы анамоу еихарак ахьызыцынхәра быжьшәоит, акатцарбафь иарбахоит уи иацааиуа ахафьтә цынгыла у: *Уаңхәа икахауа у-ихымыччан* (ажәаңка); *Ухы иазууа уага и-у-зиуам* (ажәаңка); *Уцъам злам умхәайә ало-у-мџан* (ажәаңка); *Егъа уңаргъы, ухы у-з-ахыңом* (ажәаңка); *Зыбзиара узымдыруа ицәгъара у-алахауеит* (ажәаңка); *Уыуа иумтәз у-хахауам* (ажәаңка).

Ажәытәза афбатәи ахафь арацәа хьыпхьазара **шәара** атаца лхы иалырхәон хымпада анхәеи абхәеи ирызкны иара убас леихабацәа

пату инатцшны изықәтатәыз ирызкны. Иахьатәи апсуа литература тә бызшәафь ари аформа апатүкәтцара аганахьала ахархәара еихә-еихә итбаахоит, егъырт абызшәақәа рныррала, еихарак аурыс бызшәа аныррала. Аурыс бызшәафь, ишдыру еипш, узацәажәо азатә хьыпхьазаратә формала хьықәкра изура атәамбарахь иатцанакуеит. Апсуа бызшәагъы убри амфә икәуп ххәар халшоит.

Ахафьтә хьызыцынхәра **уара** азеипштә-хафьтә цакы анамоу акатцарбафь иара иацааиуа ахафьтә цынгыла у-гъы ахафь аганахь ала адагъы, ахьыпхьазаратә, акласстә цакқәагъы зеипштә цакы хасабла иарбахоит, иалкаау акласси ахьыпхьазареи рарбара иазкзам.

Ахьызыцынхәра **бара** азеипштә хафьтә, ахьыпхьазаратә, класстә цак-қәа аманы, шамахамзар, иахпылом.

Ахцатәи ахафьтә хьызыцынхәра **иара**, дафә ажәақәак ацны, аидхәалага афункциа аманы иахпылар калоит. Иаххәап: *иара убас, иара ус: Акайарба иамоуп аморфологиатә категориакәа: ахафьтә, акласстә, ахьыпхьазаратә, аамтәтә, аркынаатә, иара убас акайарбатә формақәа еиґагылоит амапкратә, азџааратә ухәа рылагъы* (Аңс. гр.); *Аңхьазара хьызқәа рахь иаџанакуюеит иара убас азырхаратә ңхьазара хьызқәа* (Аңс. гр.); **Иара убас** аккара иџаланы иаауан арт аимахъылацәа афыцъагъы (И.П.).

Ахьызыцынхәра **иара** ахафь, ахьыпхьазареи, акласси рарбара акәымкәа, хәтач хасабла ацынгылатә ухәа ажәақәа ирыцны иахпылоит:

Иара убас ухәап хәа хгәы иаанакон харгъы (Б. Шь.); *Хайт, сыш-ңашәшы, иқәынџәаз, иарамшк абна иланџәаз!* (Б. Шь.); *Лаб Ис-лами лареи ирыхьыз иара иахьагъы* Уарда ақытән иргәаларшәан иахьысамыркәылуюеит (Б. Шь.); **Иара ус** «абаза» аасыхьызхәлеит, еилкаашьа змамыз адгъыл сықәнаџ (Б. Шь.); **Иара убри** аамтәзгъы Аңсны кырцъара ацқъа тыңқәа анцәарацәатә динхәцара ишатәыз иаанхеит (Б. Шь.); *Уи азбахә рымоуп амфә назараф, ашәа ахьырхәоз, иара убас ачараф* (Б. Шь.).

Ахьызыцынхәра **дара** еихарак иара атцакы хада аманы ауп ишахпыло, аха зны-зынла ахәтач атцакы аманы (алкааратә цакы) ианхпыло ыкоуп. Ускангъы иара ахафьтә, ахьыпхьазаратә цакқәагъы аныпшуеит: **Дара урт** ркынтәгъы аиґырңишратә степенқәа шьтәыз-хуа мацун (Аңс. гр.); **Дара** анхацәагъы қәнагак иақәымшәеит!

Ахафытə цынгылақəеи дара синтаксисла ирыдхəалоу ака-
тарбақəеи рыбжъара икалоит аиқəшəара хафылеи, хыпхьазаралеи,
класслеи (иназамкəа).

Акаттарба ахьызцынхəра аеакəнаршəоит абарт иазгəатоу акате-
гориакəа асубиект-аобиекттə хафытə цынгылақəа рыла: *Салам, са-
лам!* – *џаа-и-тџит **иара*** (Б. Шь.); *Уи шаатџьаз айықьхəа, **са** с-ынкахан
ахыңхəа* (Б. Шь.); *Уа сыхаара салам умоуп! Иахьа **сара** гəаџрак с-ымо-
уп* (Б. Шь.); ***Уара** и-у-џоуп џшь-шьапык, ожə иутəххейт џ-шьапык* (Б.
Шь.); ***Сара** с-шəахəоит – узырџла, сашəахəашьақəа џала!* (Б. Шь.);
***Хара** х-уцуп уахьчалакгыи* (Б. Шь.); ***Уара** у-џуан, **сара** с-ушьтан* (Б.
Шь.); ***Шəарт** џырдагəа ка-шə-џазейт* (Б.Шь.).

Арбагатə хьызцынхəрақəа

Арбагатə хьызцынхəрақəа рахь иатданакуейт ***ари** // **абри**, **арт** //
абарт, **ани** // **абни**, **ант** // **абант**, **уи** // **убри**, **урт** // **убарт**, **егьи** //
егьырт.*

Арбагатə хьызцынхəрақəа еиха иналкааны хьықəкра рзыруейт
ахьызкақəа. Алкааратə, ахьықəкратə функция адагьы, урт инарт-
бааны ирымоуп ахəаакəтəтə функция. Ихəаакəыртəоит еихарак
ахьызкақəа:

***Арт** азгабцəа* рымацара афыхра иахьзом (Б. Шь.); ***Егьи** ахаџа*
днахьын, аирыз даахан, ашьарбет нџейтəейт (Б. Шь.); *Хабациəа,*
***урт** рабациəа, **урт** рабациəа* рныха џшьа ужыр калома?! (Б. Шь.);
*Аублаакəагьы иахьабалак **ари** агаџа* иаваңсан (Б. Шь.); ***Уи** асас* анцəа
дысзаашьџит (Б. Шь.).

Арбагатə хьызцынхəрақəа ахафытəкəа рхатыңан хьы ианахархəо
ыџоуп: ***Урт** нықəџны ицейт* (Б. Шь.); *Нымџахьџ еиқəайџахəараза*
*ажьтəа еицш алџақ злысхьаз ажьира сыенадсхалоны, **уи** даадəылџны*
даасџилейт рацəак даумкəа хаџак, еилахəарак иџыџракны (Б.
Шь.); ***Уртгьы** џра збан изтəз, **уртгьы** амшын агəафьы ирықəшəейт*
амшцəгьа (Б. Шь.); *Агəырџа, аџьабаацəгьа уи дазырџəуам, Ахра дала-*
соуп, ихь лаирџəуам! (Б. Шь.).

Арбагатə хьызцынхəрақəа (егьи // егьырт ада) рышьатақəа тыцтə
цынгылақəоуп, урт ирыцуп асуффиксқəа **-и**, **-т** ахыпхьазаратə

еиџагылақəа рарбаразы: *ара + и = араи → ари, абра+ и = абраи*
→ абри, убра + и = убраи → убри, абна+ и = абнаи → абни. Арацəа
хыпхьазарафьы ирыцлоит асуффикс **-т**: *абарт, убарт, абант, егьырт.*

Ацынгылақəа **ара** // **абра**, **ана** // **абна**, **уа** // **убра** рбагатə хьыз-
цынхəрақəоуп, ацынгылатə хьызцынхəрақəа хəа ирышьтоуп. Из-
бан акəзар, уртгьы семантикала егьырт ахьызцынхəрақəа реицш
абстракттə еилкаарақəоуп иаадырџшуа, функция хадас ирымоу
ахьықəкратə функциоуп. Хьықəкра рзыруейт атыцтə еилкаарақəа.
Убри азоуп ацынгылатə хьызцынхəрақəа хəа изрышьтоу. Атыцтə
цəақы хьықəкра ззыруа, аконкреттə цəақы амам, тыцс изысхазаалак
калоит.

Ацынгылатə хьызцынхəра **ара** // **абра** иарбанзаалак ажəахəаџ
иааигəара иџоу абстракттə тыцтə еилкаара хьықəкра азнауейт.
Иах-хəап, **ара** сыџоуп иаанаго ажəахəаџ иааигəара уи, ажəахəаџ
дыказар калоит афьны, Акəа, ашьха, аизарафьы убас цыхəацтəарада.

Ацынгылатə хьызцынхəра **ана** // **абра** хьықəкра азнауейт
ажəахəаџ итцегь инициџыхароу атыцтə еилкаара; ацынгылатə
хьызцынхəра **уа** // **убра** хьықəкра азнауейт ажəахəаџ акыр ицəы-
хароу, ма иимбо, илацшхəаафьы икам атыцтə еилкаара.

Синтаксистə функционалгьы урт ацынгылатə чьидара рымоуп, из-
бан акəзар, арџиара иазхоуп, арџиара хəаақəыртəоит: *Акəа дынхо-*
*ит, Акəа дыџоуп – **уа** дынхоит, **уа** дыџоуп.*

Абарт ашьатақəа асуффиксқəа **-и**, **-т** анрыцлалак, ихəуейт атыцтə
еилкаара акəымкəа, ахьызтə еилкаара хьықəкра азызуа арбагатə
хьызцынхəрақəа: **ар-и** // **абр-и**, **ар-т** // **абар-т**: – *Шəеибадыр, **ари***
*Миха иоуп! **Ари** сара уажəадагьы дызбахьейт.*

Синтаксистə функционала ацынгылатəкəа изларейцшым убри
ауп, арт ахьыз хəаақəыртəоит, арџиара акəымкəа: *ари ацкəын, ани*
афьны, урт аеқəа... Аха ацынгылатə хьызцынхəра семантикала
реиџагылара даргьы ишьтырхуейт. Ахьызцынхəра **ари** // **арт** хьыхь
ишахарбаз еицш, ажəахəаџ изааигəоу амацəар хьықəкра азнауейт,
ани // **абни** – ажəахəаџ – мацк ицəыхароу, **уи** // **убри** – ажəахəаџ
итцегь ицəыхароу.

Арбагатə хьызцынхəрақəа рфь иахцыло ашьатəтəи антəамтəтəи
а-гьы асуффикс **-ра** иацу **а**-гьы цəырџьацəырасуейт.

Асуффиксқа **-и**, **-т** анрыцлалак, **а** быжышәоит: **ара + и = ари**, **ана + и = ани**, **уа + и = уи**. Арацәа хыпхьазарағғы асуффикс **-ра** иашьтанеиуа **а**-гғы быжышәоит: **ара + т = арт**, **ана + т = ант**, **уар + т = урт**.

Тоурыхла ацынгылатә хьызынхәрақәа ацырахатәаа рыман хәа ипхьазоуп. Урт хдылон абас: абара, абана, уабара.

Абарт авариянтқәа иахьагғы абаза бызшәаҕы иахдылоит: *абари*, *абани*, *уабари*.

Ацсуа бызшәаҕы ашьататәи **а** арацәа хыпхьазараҕы ицәыртц-уеит: *абарт*, *абант*, *убарт*.

Ацынгылатә арбагатә хьызынхәрақәеи ахьызтә арбагатә хьызынхәрақәеи дырәегьых еиҕагылоит формалагғы. Убас, ацынгылатәқәа ахыпхьазаратә еиҕагылара рымазам, ахьызтәқәа ирымоуп: *ар-и – ар-т*, *ан-и – ан-т*, *уи – ур-т* (ацәажәаратә бызшәаҕы *урт* атыңан ут анахдыло ыкоуп: ут ирхәеит).

Арбагатә хьызынхәрақәа рморфологиатә категория

Ацынгылатә рбагатә хьызынхәрақәа аформапсахра рымазам – хаҕытәзааит, хыпхьазаратәзааит, класстәзааит. Ирыцлар калоит ахырхартатә шьтынгылақәа: *ара – арахь*, *арантә*, *аранза*, *арака*. Ускангғы, ажәахәаҕ иҕырцшны, ирымоу асемантикатә еиҕагыларақәа рзынхоит.

Ахьызтә арбагатә хьызынхәрақәа ирымоуп ахыпхьазаратә формиҕагылара. Ахыпхьазаратә категория абарт ахьызынхәрақәа рыкны аформапсахратә морфологиатә категориоуп. Ишьақәгылоит азатцә хыпхьазаратә форми арацәа хыпхьазаратә форми реиҕагыларала. Азатцә хыпхьазаратә форма аарцшуп асуффикс **-и** ала, арацәа хыпхьазаратә форма – асуффикс **-т** ала. Асуффикс **-и** аагоуп ахаҕытә хьызынхәра **иара** аҕнытә, асуффикс **-т**– ахаҕытә хьызынхәра **дара** аҕнытә: **ара + иара = ара + и = ари**; **ара + дара = арад = арт**. Ацыбжыка -д ара идагәахоит, ииасуеит **-т** ашка.

Абаза бызшәаҕны уажәыгғы арт инагзаны еицны ианхдыло ыкоуп: **ара + дара**, **ара + иара**.

азатцә хыпхьазара

ари // абри

ани // абни

уи // убри

егыи

арацәа хыпхьазара

арт // абарт

ант // абант

урт // убарт

егьырт

Ацынгылатә арбагатә хьызынхәрақәа аҕатдарба иацааиуеит аидыларатә жәеибаркыралә, ахьызтә арбагатә хьызынхәрақәа ихәаақәыртц ахьыз иадхәалоуп апозициатә жәеибаркыралә, ихәаақәыртц ажәа еснагь иацынгылоуп: *ари арһыс*, *абарт ахьыцқәа*, *ани аһны*, *ант аһынқәа*. Ара ишаабо еипш, ахьызынхәреи ахьзи рыбжьара иҕалоит хыпхьазарала айқәшәара. Ахьызтә арбагатә хьызынхәрақәа ахаҕытә ҕақы зынза ирымазам семантикалагғы, морфологиалагғы. Аха ахәоу аҕы ахьызтә арбагатә хьызынхәра хықәкра зызнауа ажәа иамоу асинтаксистә хаҕы иаргғы ишьтнахуеит, убри ала изыдхәалоу аҕатдарбеи иареи рыбжьара ишьақәгылоит хаҕыла айқәшәара: *Сан Наси лакәын уи сзырцоз (аңшәа)*, **уи д**-сацәажәон аңшышәала (Б. Шь.); ... *Ашышкәмс чарыцбжак ауп иафаз*, *егыи ус и-кан* (Б. Шь.); **Урт** (и)-нықәйны и-цеит (Б. Шь.); *Нымәахыц еиқәацәахараза ажьцаа еиңи алаақ злысхьаз ажыира сыенадсхалоны*, *даасцылеит уи*, *рацәак лаумкәа хайак еилахәарак ифьцпракны* (Б. Шь.); **Уи** асас анцәа дысзааиуеит (Б. Шь.); *Хаҕыи Кьарантхә изнапык ала иахәа амхастә рыгәгәаны икын*, **егыи** ажәаан ахь и-рхан (Б. Шь.); *Аинрал уххь згеит*, **ант** убзарбзан хҕыккақәа амшын ахьтә иааңшуа *х*-рыцәшәо цьумшван! (Б. Шь.); **Уртгьы** ңрагбан изтәз, **уртгьы** амшын агәаҕы и-**р**-ықәшәеит амшцәгьа (Б. Шь.); **Урт** зегьы мап рцәахкуа ханалага, **и**-ахҕәайит (Б. Шь.); **Уртгьы** и-**р**-багәышьоит сзымыртынчуа мҕақы шыгзроу (Б. Шь.); **Уигьы д**-наган уа **д**-нарывахцәеит (Б. Шь.).

Азтааратә хьызынхәрақәа

Азтааратә хьызынхәрақәа рыкны еидкыдлазар ауеит еилазаашьалеи, ҕақылеи, хықәкра ззыруа ажәахәа хәтақәеи рыла иеиҕагыло, аха хықәкратә функционала иеикәшәо азтааратә ажәақәа: *иарбан*, *дарбан*, *дызустә (дызустәда)*, *изакәи (изакәызеи)*,

шака, ианба, иаба, ииңа. Убарт рыкынтә еилазаашыалагы, тцакылагы, хыкәкра ззыруа ажәакәа рылагы еикәшәо, азтцааратә хызцынхәра иашакәа **иарбан, дарбан** роуп. Иара уртгы ирымоуп ирзеипшу ашыагыт **ар(а)**. Ари цынгылатә шыагытуп, арбагатә хызцынхәрақәа ркынгы иахдылоит (**ари, абри...**).

Ари ацынгылатә шыага иацлоит «д» ариад иатәу ахафәтә цынгылақәеи азтцааратә суффикс **-ба(н)**-и: *с-арбан, у-арбан, б-арбан, д-арбан, и-ар-бан, х-арбан, шә-ар-бан, и-ар-бан (дара).* Абарт рыкынтә **иарбан** ххы иахархәоит аматәар класс иатцанакуа ахызқәа ирызкны, егырт зегы – ауафәтәысә класс иатцанакуа ахызқәа ирызкны: *Нас уанбашәти? Уи анбыкәу? Ааңныс иарбан узыхызаз? Урылашәтуазма ожә адә икәу? Мамзар иарбан узыхызаз? (Б. Шь.); Ахкәажә лыхчат еиғу арбан? (Б. Шь.); Иарбан ахча дзыришанха? (Б.Шь.)*

Азтцааратә хызцынхәра **дарбан** ххы иахархәоит ауафәтәысә класс иатцанакуа ахызқәа ирызкны: *Абасгыи шаанза игылада? Иазгәағыз дарбан ашара? (Б. Шь.); Елкаа дсымазам, ба бызғу дарбан? (Б. Шь.); Насгыи дарбан, иңсы тоума Уагәылазйаз ашәкәи абра? (Б. Шь.); Дарбан имахагыахаз, иҳәа? (Б. Шь.).*

Ауафәтәысәтә тцакы змоу ахызқәа ирызкны ххы иахархәоит иара убас азтцааратә хызцынхәра афункциа назыгзо ажәа **дызустә (дызустәда)**. Ари шыақәгылоуп «д» ариад иатәу ахафәтә цынгыла, д, азыкашыатә хызцынхәратә рбага **з**, ажәа **аус** ашыага **ус**, азтцааратә суффикс **-да** рыла: **-д** идагәоу **с** иахкәаны ассимилиация ахтысуеит, ииасуеит **-т** ашкәа. Ускан азтцааратә тцакы цсыехоит азы асуффикс **-да** еитәхаахар алшоит – **дызустәда?** Иахдылоит арт афварианткгы: *Дызустәда аиҳам уазыргаз? (Б. Шь.); Шәарт шәызустәда, шәнапы ианузеи? (Б. Шь.); Имшьталац уажә дызустәда? (Б. Шь.).*

Ишаабо еипш, азтцааратә тцакы ара иаарцшуп асуффикс **-да(та)** ала, акатцарбағеи ишыкоу еипш: *ица-да, изҳәа-да, изга-да...*

Ари иацлар калоит иара убас ииасхәоу аамтеи аинфинтреи азырбо асуффикс **-з**: *дызустәда-з?*

Азтцааратә хызцынхәра афункциа атаны ххы иахархәоит иара убас ажәа **изакәызеи**. Аригыи акатцарбатә еилазаашыа амоуп, ишыақәгылоуп астатикатә катцарбатә шыага **-акә**, азыкашыатә хызцынхәратә рбага **-з**, азтцааратә суффикс **-зеи** рыла. Ари ххы

иахархәоит еихарак аматәар класс иатәу ахызқәа ирызкны:– *Ари иуку закәызеи? – Ари шәкәуп.*

Азтцааратә хызцынхәра афункциа атаны ххы иахархәоит иара убас иеилкаам ахыпхязаратә пхязара хызы **зака, закафы. Зака** хыкәкра рызнауеит аматәар класс атцакы змоу ажәакәа, **закафы** – ауафәтәысәтә тцакы змоу ажәакәа: *Закаф ыкада, амәа рызхымгакәа, амшын итәңдәаз? (Б. Шь.); Зака барда урт ахысыз, зака кәара урт ирырсыз Акыр ицәгыоуп аҳәара, Аха усгыи ицеит хара (Б. Шь.).*

Абарт апхязара хызытә хызцынхәрақәа азтцааратә форма рымазам, азтцаара аарцшхоит ирыцааиуа акатцарбағеи: **Зака шәкәи ааухәазеи? Айафәцә закафы ыкада акласс акны?**

Ахызцынхәратә функция рытаны ххы иахархәоит ацәажәаратә ажәахәағеи ацынгылатә-зтцааратә ажәакәа **иаба, ианба, ииңа**. Арт хыкәкра ззыруа атагылазаашыатә функция назыгзо ажәакәа роуп, ахархала имачны иахдылоит, ххы иахархәоит еихарак акатцарба иалатцаны: **дабацеи, данбацеи, дыиңацеи**. Ишыақәгылоуп атагылазаашыатә элементкәа **-а(хь), ан, ш**, азтцааратә суффикс **ба** (→ **ца**), ахафәтә цынгыла **-и** рыла. Апрефикс **-и** ара ахафәтә тцакы ацәызны икоуп: – **Ииңа?** *Дызустәда ари ахлымзаах згәағыз?! (Б. Шь.); – Ииңа? Тахир уҳәама? (Б. Шь.); – Ииңа? – гышәыгк еиңи схәаит сара (Б. Шь.).*

Арт акатцарба ианалоу, зтцааратә хызцынхәраны иахәапшзом, урт ихартоит атагылазаашыатә-зтцааратә катцарбақәа: **данба-цеи, ды-иңа-цеи, даба-цеи** (←**д-(ахь)ба-цеи**). Ара еицуп атагылазаашыатә элементкәа **-ш, -ан, -ахь**, азтцааратә суффикс **-ба**.

Иеилкаау ахызцынхәрақәа

Иеилкаау ахызцынхәрақәа рахь иатцанакуеит **дарбанзаалак, иарбанзаалак, схатә, ухатә, ихатә, дасу (доусы – бз.)**. Актәикәа шыақәгылоуп азтцааратә хызцынхәрақәа **иарбан, дарбан** асуффикс **-заалак** рыцтарала. Афбатәикәа шыақәгылоуп ажәа **-хатә** «Л» ариад иатәу ахафәтә цынгылақәа рацтарала. Абарт ирхыпхязалазар калоит ахызцынхәра **дасу // доусы**.

Иара хәхәһиңха **ихатәггы** аарла-аарлахаа акәын дшаһхьоз (Б. Шь.); Сара **схатә** гәаанагароуп ишәасхәаз (Б. Шь.); Абар, абар Ха-цъарат **ихатә** (Б. Шь.); Ави́зир ду **ихатә** ахтңыуаа даарылагылан дырзәһхьейт (Б. Шь.); Ишаахауаа уара **ухатә** узустә? (Б. Шь.); Ихахәатә ада **дарбанзаалак** даеазы дизызырәуаха дыкам (И. П.); Илеи амагаза иласын **дасу** ишыфарзышьтхуаз ацықәрей еимгәһицә агара иналагеит (Б. Шь.).

Азтааратә хьызыцынхәрақәа рыкнәтә ишыақәгылоу формацсах-рала азтааратәқәа ирықәшәойт. Ахьызыцынхәра **схатә**, **ухатә** – ахафәтә, акласстә, ахыпхьазаратә еиҕагыларақәа амоуп. Урт аарцшуп «Л» ариад иатәу ахафәтә цынгылақәа рыла.

Иеилкаам ахьызыцынхәрақәа

Иеилкаам ахьызыцынхәрақәа рахь иатцанакуейт **цъоукы** // **шьоу-кы**, **цъоукы-цъоукы**, **шьоукы-шьоукы**, **акы**, **азәы**, **азәыр**, **аеакы** // **даеакы**. Абарт инагзаны иеилкаам абстракттә цакы рымоуп, хықәкра зыруа ахьызқәа роуп.

Ахьызыцынхәра **цъоукы** // **шьоукы** еихарак ауафәтәһиҕса рахь иатцанакуа ахьызқәа хықәкра рзыруейт, аха аматәартә цакы змоу ахьызқәагы ианрыцааиуа ыкоуп: **Цъоукы** ҕыртхуан «думыргәаһын» (Б. Шь.); Ислам дабакоу, шәһиһь арахь, – **цъоукы** рбыжьқәа аагеит (Б. Шь.); Акәукәухәа **цъоук** рыхьз хәаны ҕытхуа дытрысны ахан ахь иҕынеихейт (Б. Шь.); Даеа **цъоукы** деыжәырҕазар акәхан (Б. Шь.); Исзааигәаз **цъоукы-цъоук** ргәақра армариара акәзан сыңстазаара зықәсырзуаз (Б. Шь.); **Цъоукы** ацықәрей рыц жәны афара реазыркит (Б. Шь.); Сыжәқәа **цъоукы** ашьхака ишышьтит, **цъоукы** афны иааны-скылейт.

Ахыпхьазаратә цхьазара хьзы **акы** иеилкаам атцакы атаны ххы иахархәойт аматәар класс иатцанакуа ахьызқәа хықәкра рзуразы:

Ишьамхы илахысуа ишкәакәаза **акы** ишәын (Б. Шь.); Заурҕан цъа-ра **ак** истҕойт хәа уаламган, дуцәгәауейт (Б. Шь.); Хара хьықәшәаз арыцхара изхароу изхараму хәа амакра изакәызаалак **ак** хнәтҕо из-бом (Б. Шь.).

Ахыпхьазаратә цхьазара хьзы **азәы** иеилкаам абстракттә цакы атаны ххы иахархәойт ауафәтәһиҕса класс иатцанакуа ахьызқәа хықәкра рзуразы.

Дыказаарын **азәы** адунеи аҕы ңсы зхоу зеггы рбызшәақәа здыруаз (Б. Шь.); Ааигәа-сигәа иеибгоу **азә** дышпәакамлари хәа сгәы саатхәы-цит (Б. Шь.); **Азәыр** итәхума аарла итәкыишәу сыңсы? (Б. Шь.); Даа-ра ибзианы издыруаз **азәы** даасҕыларггы, исхәара сыздыруамызт (Б. Шь.); **Зәыр** дызбада, зәыр дзахада (Б. Шь.).

Ахьызыцынхәра **азәы** хпылоит абарт аформақәа аманы: **хуазәк**, **шәазәк**, **руазәк**, **азәыр** // **зәыр**:

Атәхмадцәа ааидтәалан анкәатәи хтҕыск ианалацәажәо: «Аңхьа-тәи амхәацырраан икалейт ихәаларын, еггы: мап, афбатәи аан акәын хәа инаимаикларын.

Адхаларатә хьызыцынхәрақәа

Адхаларатә хьызыцынхәрақәа рахь иатцанакуейт **стәы**, **утәы**, **бтәы**, **итәы**, **хтәы**, **шәтәы**, **ртәы**, **схатәы**, **ухатәы**, **бхатәы**, **ихатәы**, **лхатәы**, **ххатәы**, **шәхатәы**, **рхатәы**. Арт шыақәгылоуп ажәақәа **атәы**, **ахатәы** рышьаҕа «Л» ариад иатәу ахафәтә цынгылақәа рыццарала, урт ара ахафәтә, акласстә, ахыпхьазаратә, адхаларатә цакқәа аадырцшуйт морфологиала. Арт адхаларатә цакыла акашһа аазырцшуа казһьарбақәоуп, аха ахьызыцынхәра ахасабалагы ххы иахархәойт, ахықәкратә функция нарыгзоит. Убри акнәтә аказһьарбатә хьызыцынхәрақәа хәа ирышьтоуп.

«Л» ариад иатәу ахафәтә цынгылақәа абарт ахьызыцынхәрақәа рыкнә адхаларатә цакы аадырцшуйт, насггы ахафә, ахыпхьазара, акласс (иназамкәа).

«Л» ариад иатәу адхаларатә хьызыцынхәрақәа иаадырцшуа аха-ҕи, ахыпхьазареи, акласси урт ирыцааиуа ажәақәа роуп изызхоу. Иаххәап, *Миха и-тәы*, *ихатәы*; *Зина лтәы*, *лхатәы*; *уара утәы*, *ухатәы*; *бара бтәы*, *бхатәы*.

Ахьызыцынхәра – **хатәы** ихәаакәнәтҕо ажәеи иареи иеицыр-зеипшны аформа шытырхуйт, убри аформагы атцыхәтәаны игылоу ажәа иацлоит: *ухатәы* фны – *ухатәы* фынқәа; *схатәы* шәкәы – *схатәы* шәкәқәа.

Ишаабо еипш, абарт ахьызынхэрақәа ахьызка еипш ауп ишышьтырхуа адхаларатә форма, аха ахьызкақәа излареипшым убри ауп, урт иалкаау рхатәы жэартә тцакы рымазам, иалкааны матэарк аадырцшуам, матэарс издахкылалак калоит. Егьырт ахьызынхэрақәа реипш, артггы иалкаау атцакы ахьроуа ахэоу аҕы ауп. Иаххэап: *Сара ысымоуп схатәы ҕны; Сара ысымоуп схатәы шәкәы; Сара ысымоуп схатәы гәаанагара* уб. итц.

Ишаабо еипш, артггы ахаҕытәқәа ухәа реипш, аматэарқәа, ахьызқәа хықәкра рзыруеит.

Сара сышәкәы Алиас истеит, уара утәы сара изгеит.

Абарт ахьызынхэрақәа рыкнытә **схатәы** иаха итбааны ахархәара амоуп.

Абас азәы итәы тҕахымыз уаҕын (Б. Шь.); Сара схатә гәаанагара ауп ишәасхәаз (Б. Шь.); Аублаақәа зеггы ртәы саламцәажәеит (Б. Шь.); Утәы-стәы рыздыруам, нан, зегь акоуп, Урт Гыд ицкәынцәа фахьамшәаара роуп (Б. Шь.); Стәы сышәт, хәа ауп акәымзар, санхейт, ибуазеи, Заңшыаа дукәа сара ҕашақә срышьтам (Б. Шь.).

Амапкратә хьызынхэрақәа рызтәара

Ацсуа-адыга бызшәақәа рыкны амапкратә аффикс зцу амапкратә хьызынхэрақәа хпылазом. «Артцага шәкәқәа рыкны иалыркаауеит амапкратә хьызынхэрақәа адыга бызшәақәа рыкны, – иҕеуеит М. А. Кумахов,¹ – аха урт мапкратә хьызынхэрақәам, акатцарба амапкратә форма иацааиуа ахыпхьазаратә пхьазара хьызқәа **зи, зыри** роуп. Арт шыақәгылоуп ахыпхьазаратә пхьазара хьызы **зы** «акы» асуффикс **-и** атцарала **-зи, зыри**. Иаххэап: **зи слъэгъуырәп** «никого (ничего) не вижу». Отрицание заключено не в формах **зи, зыри** (ничего, никого), а в глагольной форме **слъэгъуырәп** «я не вижу».

Ацсуа бызшәа аkingгы артцага шәкәқәа рыкны иалыркаауеит амапкратә хьызынхэрақәа рахасабала ахыпхьазаратә пхьазара хьызқәа **акы, азәы** асуффикс **-ггы** рыцны. Аха, ишаабо еипш, артггы

амапкратә аффикс рыцзам, асуффикс **-ггы** ашыақәыргәгәаратә хәтәц атцакы амоуп, амапкра аанарпшзом. Убри акнытә акатцарба амапкратәтә формаггы иацны иахпылоит.

Ацсуа бызшәаҕгы амапкратә тцакы ахьаарпшу акатцарбаҕоуп: *Сара азәггы илабара тҕахзам (Б. Шь.); Алоу-иңа Шьардын азәггы дитҕахзам (Б. Шь.); Уара, уаха ихәыцуа азәггы дшәымазами? (Б. Шь.); Уаха иуасхәагәышьозеи цәагәареи рашәареи рыда уаха акггы ззымдыруа сара анхаҕы шытаха (Б. Шь.); Урт зеггы мап рцәахкуа ханалага, азәггы дхазхьаңшуамызт (Б. Шь.); Уи азәггы имхәыцзеит, Аллахтәала иаңицәз ңкара ңшьоуп (Б. Шь.); Еибгала убри ахтны дыздәылыуамызт азәггы (Б. Шь.).*

Ара ишаабо еипш, ахыпхьазаратәқәа **акггы, азәггы** акатцарба амапкратә форма анрыцааиуа, егьырт абызшәақәа рыкны иахпыло мапкратәи ахьызынхэрақәа рфункциа нарыгзоит, адыга бызшәақәа рыкны ишыкоу еипш.

Ахьызынхэра ажәапсахра

Ахьызынхэрақәа иеицырзеипшу аморфологиатә структура рымазам, ртцакқәеи рфункциақәеи рыла ауп ишеидкылоу. Ажәахәа хәтә ахьызынхэраҕы иеидкылоу ажәақәа даҕа ажәахәа хәтәк иузадымкыло ажәақәоуп.

Ахаҕытә хьызынхэрақәа

Ахаҕытә хьызынхэрақәа аморфологиатә формилазаара рымазам, убри акнытә морфологиала реырыпсахзом.

Ахаҕытә, ахыпхьазаратә, акласстә (инагзамкәа) тцакқәа ирымоу жэартә тцакқәоуп, избан акәзар, урт ахаҕытә хьызынхэрақәа ржэартә шыатақәа рыла иаарпшуп. Ишыақәгылоуп дара ашыаҕытәтә хәтәи асуффикс **-ра-**и рыла. Ашыаҕытәтә хәтә аkingгы зеггы иеицырзеипшны ирымоуп абжыка. Уи ахаҕытә, акласстә, ахыпхьазаратә жэартә тцакқәа аазырпшуа ашыаҕытәтә хәтә иашьтәнеиуеит. Абжыка **а** ала урт аки-аки зеиҕагылазом, избан акәзар, уи зеггы ирзеипшуп, ахатә тцакы хәаггы акгы амазам.

¹ М. А. Кумахов. Морфология адыгских языков. Синхронно-диахроническая характеристика. Москва – Майкоп, 1964, стр. 212-213.

са	ха
уа	шәа
ба	
иа	да
ла	

Убри акнытə, ишаабо еипш, ахафытə хызыцынхəрəқəеи ирыцааиуа акатцарбеи хафыла, классла, хыпхьазарала айқəшəара рымоуп. Убри айқəшəара акатцарбафы морфологиала иаарцшуп, ахызыцынхəрəқəа рфы – жəарла. Ахафытə хызыцынхəра актəи аржəартə шыатəтə элемент акатцарба ашыатə иацынгылоит, ипрефиксхоит: *са с-цойт, уа у-цойт, ба б-цойт* уб. итц.

Ахыпхъазаратә категория арбагатә хызыцынхәракәа рыкны ажәадсахратә морфологиатә категориоуп, ишыакәгылоит азатцә хыпхъазаратә форми арацәа хыпхъазаратә форми реиҕагыларала. Азатцә хыпхъазара рбагас иамоуп асуффикс **-и**, арацәа хыпхъазара рбагас иамоуп асуффикс **-т(-д)**:

ар-т // абар-т
ан-т // абан-т
ур-т // убар-т
егьыр-т

Акласстә еиҥагыларақәа аарцшуп афбатәи, ахпатәи ахаҥқәа азатцә хыпхьазараҕы.

Афбатэи ахаѣакны ауафытэыфсатэ класс аарпшуп акны, имша-кэа. Амаѣтар класс ахпатэи ахаѣакны мацара иаарпшуп.

Афбатэи ахаѣакны ахаѣа ркласс аарпшуп ахаѣытэ цынгыла -у ала, ахэса ркласс – ахаѣытэ цынгыла -б ала. Ахпатэи ахаѣакны амаѣтар класс аарпшуп ахаѣытэ цынгыла -и ала, ауафытэыфсатэ класс – ахаѣытэ цынгыла «д» ала.

ахаѣа ркласс	– у-арбан
ахэса ркласс	– б-арбан
амаѣтар класс	– и-арбан
ауафытэыфсатэ класс	– д-арбан

Иеилкаау ахызыцынхэрақэа

Иеилкаау ахызыцынхэрақэа аформапсахра рымоуп хаѣылеи, хыпхыазаралеи, класслеи.

Ахаѣытэ еиѣагыларақэа

1. ах. с-арбанзаалак	х-арбанзаалак (раѣаак ахархэара амам)
2. ах. б-арбанзаалак у-арбанзаалак	шэ-арбанзаалак
3. ах. д-арбанзаалак и-арбанзаалак	и-арбанзаалак

Ахыпхыазаратэ еиѣагылара

азатѣ хыпхы.	араѣа хыпхы.
с-арбанзаалак	х-арбанзаалак
б-арбанзаалак	шэ-арбанзаалак
у-арбанзаалак	
д-арбанзаалак	и-арбанзаалак
и-арбанзаалак	

Акласстэ еиѣагылара аарпшуп афбатэи, ахпатэи ахаѣқэа азатѣ хыпхыазараѣы:

ахаѣа ркл. у-арбанзаалак
ахэса ркл. б-арбанзаалак
ауатэ. клас. д-арбанзаалак
амаѣтэ. кл. и-арбанзаалак

Ахаѣытэ, акласстэ, ахыпхыазаратэ еиѣагыларақэа ахызыцынхэра **схаѣа** аѣы иаарпшуп «Л» ариад ала:

Ахаѣытэ еиѣагылара

	азатѣ хыпхы.	араѣа хыпхы.
1. ах.	с-хаѣа	х-хаѣа
2. ах.	у-хаѣа б-хаѣа	шэ-хаѣа
3. ах.	и-хаѣа л-хаѣа а-хаѣа	р-хаѣа

Акласстэ еиѣагылара

ахаѣа ркл. у-хаѣа
и-хаѣа
ахэса ркл. б-хаѣа
л-хаѣа
амаѣтэ. кл. а-хаѣа

Ахыпхыазаратэ еиѣагылара

азатѣ хыпхы.	араѣа хыпхы.
с-хаѣа	х-хаѣа
у-хаѣа	шэ-хаѣа
б-хаѣа	
и-хаѣа	р-хаѣа
л-хаѣа	
а-хаѣа	

Иеилкаам ахьызынхэрақәа

Иеилкаам ахьызынхэрақәа ажәацсахра рымазам. Адхьазара хьзы азэы ауафьтәықсатә класс ахь иатцанакуеит, уи акласс арбоуп асуффикс **-зә(ы)** ала, аха иеилкаам ахьызынхэратә цакы атаны хьы ианахархәо, акласстә еиҕагылара амазам, класск мацара ауп иаанарцшуа, иара убри акласс ала иацааиуа акатцарба иакәшәоит: *азә д-ааит*.

Ахьыцхьазаратә **акы** аматәартә цакы иадхәалоп, иацааиуа акатцарбагы убри акласс ала иакәшәоит: *Зауркан цьара ак (и) и-сҭоит хәа уаламган (Б. Шь.)*.

Аха классла аеыцсахра амазам, класс мацарак ауп изызку.

Арт ахьыцхьазаратәқәа хаҕытә формагы рымазам, ирымазам аеыцсахра хьыцхьазаралагы, избан акәзар, ахьыцхьазаратә цхьазара хьызқәа ахьыцхьазаратә категория рымазам.

Арацәа хьыцхьазараҕы **азэы** ахатыцан **цьоукы** хьы иахархәоит: *азә д-ааит – цьоук (и)-ааит*.

Адхаларатә хьызынхэрақәа

Адхаларатә хьызынхэрақәа **стәы**, **схатәы** айтәкра рымоуп хаҕылеи, хьыцхьазаралеи, класслеи (иназамкәа). Айтәкра калоит «Л» ариад иатәу ахаҕытә цынгылақәа рыла. Ахаҕытә цынгылақәа ара уи адагы иадырцшуеит адхаларатә цакы.

Хаҕыла айтәкра

1 ах.	<i>с-тәы</i>	<i>х-тәы</i>	<i>с-хатәы</i>	<i>х-хатәы</i>
2 ах.	<i>у-тәы</i>	<i>шә-тәы</i>	<i>у-хатәы</i>	<i>шә-хатәы</i>
	<i>б-тәы</i>		<i>б-хатәы</i>	
3 ах.	<i>и-тәы</i>	<i>р-тәы</i>	<i>и-хатәы</i>	<i>р-хатәы</i>
	<i>л-тәы</i>		<i>л-хатәы</i>	
	<i>а-тәы</i>		<i>а-хатәы</i>	

Хьыцхьазарала айтәкра

азатә хьыцхь.

<i>с-тәы</i>	<i>с-хатәы</i>
<i>у-тәы</i>	<i>у-хатәы</i>
<i>б-тәы</i>	<i>б-хатәы</i>
<i>и-тәы</i>	<i>и-хатәы</i>
<i>л-тәы</i>	<i>л-хатәы</i>
<i>а-тәы</i>	<i>а-хатәы</i>

арацәа хьыцхь.

<i>х-тәы</i>	<i>х-хатәы</i>
<i>шә-тәы</i>	<i>шә-хатәы</i>
<i>р-тәы</i>	<i>р-хатәы</i>

Классла айтәкра

ахацәа ркл.	<i>у-тәы, у-хатәы</i>
ахәса ркл.	<i>б-тәы, б-хатәы</i>
аматә. кл.	<i>а-тәы, а-хатәы.</i>

Адхаларатә хаҕытә хьызынхэра **стәы** еихарак азырха афункциаҕы иахдылоит синтаксисла. Ускан азхәеи иареи рыбжьара иҕалоит синтаксисла аикәшәара: **Стәы** (и)-*сышәт хәа ауп акәымзар, санхеит, ибуазеи, Заңшыаа дуқәа сара зашақә срышьтам (Б. Шь.); Утәы-стәы* (и)рыздыруам, нан, зегь акоуп, урт Гыд ицкәынцәа фахьамшәараа роуп (Б. Шь.).

Ахьызынхэра **схатәы** ахәаакәтә афункциаҕы иахдылоит еихарак: сара **схатә** гәаанагара ауп ишәасхәаз (Б. Шь.).

Ахьызынхэра афункциаҕы иахдыло ахьыцхьазаратә цхьазара хьызқәа ирымоуп классла аиҕагылара, аха уи адхьазара хьзы ахәсабала ирызчыдароу ажәацсахрадәтә морфологиатә категориоуп, ахьызынхэра иатцанақзом.

АЦЫНГЫЛА

Ацынгыла – арѣиара аказшьей атагылазаашьей аазырпшуа зхала икоу ажэахэа хэтоуп:

Чанта **акыркырхэа игэапханы** дааччеит (Б. Шь.); Саида, аоны ианаафнала **нахыс, дгэырзгэацэа, дыпрышашэа** дкалеит (И. П.); Илгэалашэеит **апхьан зны еамыршьыгалашэа** илеихэаз ажэа (И. П.); Акармара ыцэан **тынч пшьшэала**, айых еимыггон (Б. Шь.); Чапашьалеи пшра-сахьалеи дкачча-каччон **мра хасабла** (И. К.); Хацъарат еиуамызт, дхэыцуан **еышэала**, илапш **мацэысцас** азэра иахысуан (Б. Шь.); Аха уи **ирласны** ихыцсауан (А. Г.); Уи **анырцэ игарпшараза** ирбоз алфакэа инарылгазан, **ифахаракны цъара, хазы** иубон алфа (А.Г.); **Цыпх уажэааны** сара сзыкэшэаз ауп **иахъа** уара иухаңаз ацэгъара (М. Лак.).

Ацынгыла аеапсахзом хафыла, классла, аамтала. Ацынгылакэа хпылоит «Л» ариад иатэу ахафэйтэ цынгылакэа рыцны, урт ашь-тынгылатэ цынгылакэа хэа ирышьтоуп: **иара иааигэара, ицэака, иапхъа, шэара шэнафыс, хара хашьтахъ, ашьха анхый, аштэа агэтан**ы уб. итц.

Ацынгыла арѣиара иеиуеипшым аганкэа: акалашъа, атып, аамта ухэа егыртгъы шаанарцшуагъы, иамоуп иара иатцанакуа ажэакэа зегъы ирзеипшу атцакы – уи арѣиара аказшьа ауп, уи ацынгыла **аграмматикатэ** цакы ауп.

Ахэоу афы ацынгыла атагылазаашъа афункциа нанагзоит, уи азхэа иадхэалоуп аидыларатэ жэеибаркырала. Ацынгылазы атагылазаашъа афункциа **ихадароу синтаксистэ функциоуп**.

Настгы ацынгыла иамоуп ахатэы ажэахырѣиаратэ матэахэкэа.

Хыхъ иеиқыпхъазоу ачыдаракэа ирыбзоураны, ацынгыла зхала икоу ажэахэа хэтаны ипхъазоуп.

Икоуп ахыызка аказшьагъы арѣиара аказшьагъы аазырпшуа азеипш ажэакэа. Урт ахаташьатэ казшьарбакэа роуп, аинтенсивтэ

цакы змоу асуффикс **-за** анрыцлалак, ицынгылахоит, арѣиара амфэпысшьа аадырпшуеит:

аказшьарба

апшза

аиаша

ахэхэа

абзиа

атынч

ацэгъа

ацынгыла

дыпшзаза

диашаза

ихэхэаза

абзиаза

итынчза

цэгъаза уб. итц.

...атэархырстэ зынза **ифабжымхацызт, ифешжыза** икан (А. Г.); **Иагарааны**, агэашэ аартны, амзырха сынталаргъы, амзафа еипш **ифэицхараза** иааспхахалоит схэычра (Б. Шь.); Ахафэ еипш **ихышэашэа-хышэашэаза** икан Мсоуст иажэакэа (А. Г.); Ибжыы арахэыц еипш **ипицъхэаза** ауахэама иаафныфит... (Б. Шь.); Аамыстара атэы анихэа... ақэфырымтыкэа изыроуа еитанатэеит **икэиу-кэиуцза** (И. П.); Ашь-харахъ ицоит аптақэа **ббаза** (И. К.); Напылакайара ауархал хэыцкэа кыдыршэылан иахъабалак **ипшзаза** (И. П.).

Аказшьарба ацкъа ашьата **-цкъа** акынтэигъы ишьақэгылоит ацынгылакэа:

Цкъа игылаз, **цкъа** ддыртэеит (ажэапқа); Амала **баиша** шэласит ас, шэнапафэы икалом стэхара! (Б. Шь.); **Цагъа-пагъа** азыс неиуан, Ажакъапа харакуа... (Б. Шь.); **Тынч** ифныка дзон Шьаруан (Б. Шь.).

Ацынгылеи ахыызкеи ирымоуп иеипшу асуффикскэа: **-ла, -да**.

Ахыызка: Айла пашэла игылоуп, ауафы – тынхала (ажэапқа); Аду-неи бзиабарала еибаркуп; Збахэыла еиныфхъан, длымбацызт **лала**, Абатаа Беслан, зыхъз нафхъаз **хара**. Пшралеи сахьалеи, казшьалеи ихиаз, Гэамчлеи шьамхылеи мыцхэы ицъбараз (И. К.); Шэара зегъы шэеиқэцаны, шэыхэ ггырцадала илшьоит (А. Г.); Чхарала мацара угэы шузнымкыло еипш, цэуаралагъы иузынкылом. Ус анакэха ашэала, ашэа анакэха – Ахэрашэа (А. Г.); Згэы иаанагодаз, знымзар зны хқытафэы камбашьда ацэагэара халаган хэа (И. П.); Быбла исархэоит ашэт закэу, бжыыда, ажэада бгэы итаку (Б. Шь.).

Ацынгыла: Чапашьалеи пшра-сахьалеи дкачча-каччон **мра хасабла** (И. К.); **Шьафала** шэдэықэыл! – иаагахит абжыы, агэыркыхэа

рғынархеит (А. Г.); **Хакэыла** уижэлар, днаскьоит шытаькка (Б. Шь.); Дынхагэышьон **кыкдафыкда**, Иаргы дтаацэаран, Дныкэомызт **усдаҳысда**, Дызфызгы хьчаран (Б. Шь.); **Хэызбада** ихэда ңикеит. Ажэақэак иалхэар лтахын **хымңада** (И. П.).

Хыхь ишагэагэоу еипш, ацынгыла иамоуп ахатэы ажэахыр-феиаагатэ мыругақэа. Атцыхэтэантэикэа зцымло ацынгылақэа мацуп, урт рышьатақэа **имариоу** ашьатақэа роуп хэатцэка ахэара уадафуп, аха иаадыруа ажэахырфеиаагатэ матэахэқэа рыцлом, урт еихарак аамтатэ, насгы атыптэ цынгылақэа роуп: иахьа, уатэы, уаха, иацы, тыпх, нас, макьа(на), уажэы, анкьа, ааигэа, хара ... Иеиуеипшым ажэахэа хэтақэа: ахьызка, аказшьарба, апхьазара хьзы, акатцарбатэ формақэа ирыцланы, ацынгылақэа хзырфеиаауа асуффиксқэа иреиуоуп: **-ла, -да, -ха, -шэа, -тцас, -хэа, -ны, -за, -иа, -хақэ, -шақэ**; апрефиксқэа ракэзар, даара имачуп: **-ес, -ал, -ан**. Насгы икоуп ашьата цкьала (аказшьарба), ашьата афбатэрала, зны-зынла афбатэи ашьата апсахрала, ашьатақэа реиццара, мам-заргы ф-ажэак рыла ишьақэгыло ацынгылақэа.

Афырцштэқэа:

...О, икалазеи, икалазеи, **ахэатыхла** иеиңылаз аиғацаа ирыбжь-оузеи? (Б. Шь.); Асас даара **ламысла**, аха **фызгэдала** дафуп ацаажэара (И. П.); **Хэызбада** ихэда ңикеит. Ажэақэак иалхэар лтахын **хымңада** (И. П.); Исыхьыз аахьмызгысшын, скама шытңаа, **арцэаа-арцэаахэа** сыхэҳэаны, саға снеигэйдлахт, **зны ганха**, зны **хакэла** сыкшоит, **зныхгы** скама сымкэыңкьан, еиҥақахауеит (Б. Шь.); ...Нас лшыапы аайлыркьакьан, изамфа днагэзын, лылаңи иара иахь ианлырхоз, **дхэацыхэаңиша** дааицрашэеит (А. Г.); Шэынтэ из-бац **фыцбарах** избозшэа, сыбла **тырхаха** **фаңхьа** сырзыңшуан (Б. Шь.); Анцэа иеикануаз Абрыскьыл дгылоуп, иахэа цхафыр **ихагэҥа** иқэкны, убри ахэа иафасырц **ыхьынтэи** **ижжаза** илеиуеит хахэ дуззак (Б. Шь.); Мсоустгы **хахэырцэи** зфыназхаз иерыламыжкэа иара дахьгылаз ала **аицэажэартахь** днаскьеит (А. Г.); Икамч ашьтыбжь **апкацахэа**, Иеиқэа ашьтыбжь **апкарахэа**, иналыфоеит **хэылбыгеа** (Б. Шь.); Ари ... злымха акынза инафыз изгы **оумашэа** икан (А. Г.); Ирахэ **баагэараишэа** дрыкэыршан, Ажэеиңшыаа иара

изы илыңхан (Б. Шь.); Темыр **машэыршэа** иааиҥыңкьеит ииҳэарц игэы изызтэамаыз ажэа (И. П.); Хэцьарат ҥиҥуамаызт, дхэицуан **еышэала**, илаңи **мацэысцас** ағэра иахьсуан (Б. Шь.); **Нхафцас** кыру, **аамыстайцас** крьф (ажэаңка); **Дауаңишэас** дахьгылаз деикэаңхон (Б. Шь.); **Акакала**, **шьап ңынцала** Ахра кнаха уи днафалт (И. К.); Иара датэнантэны дамоуп, ауаа **наңишыахэгы** ари рымбо икоума? (А. Г.); Абра, ус дахьгылаз, **аушэақэ** абас-абас хэа азэы иҳэазтгы, иара **уа** дахьыказ иахауан (А. Г.); Сан **лоуньтэ** даақэыңсычхаит (Б. Шь.); **Иххымишақэ** иаргы ацла ашэшьырахь аҥынанахеит (Б. Шь.); **Алмфанык** абнараса еизухэҳэартэ икажьуп. **Есыуаха** улацэа анаахьуфэ, сааины **уаңхьа** саагылалоит (А.Г.); Ари **ашықэсан** аеафэра **бзианы** икалеит (И. П.).

Ажэартэ цакқэа ирымоу ирхьырцшы, ацынгылақэа шоит фбаны:

1. Акалэшэатэ ма ахатэшэатэ цынгылақэа.
2. Атагылазаашэатэ цынгылақэа.

Акалэшэатэ цынгылақэа

Акалэшэатэ цынгылақэа арфеиара иеиуеипшым аказшьақэа аадырпшуеит: арфеиара амфэысшыа аинтенсивтэ цакы (афырхэа, ирласны), аиҥырцшратэ цакы (дкаҳараишэа), ацынгыла хзырфеиау ажэа иаҥырцшу арфеиара (уафцас, хайцас), арфеиара аказшыа (ихааза, иббаза, цкьа, бзиа), арфеиара амчхара хэаакэызтэ (гэгэала, ңишаала, тынч) уб. итц.

Асуффикс **-хэа** ала ихырфеиаау акалэшэатэ цынгылақэа: Чантэа **акырқырхэа** игэаңханы дааччеит (Б. Шь.); **Атахсаххэа** арт ааидгы-ланы ахэаматэала аибашьра иалагеит («Н.Саср.»); **Аттахэа** ахала-ра иаҥын аңхьа игыланы инеиуаз (И. П.); Икамч ашьтыбжь **апкацахэа**, Иеиқэа ашьтыбжь **апкарахэа** иналыфоеит хэылбыгеа (Б. Шь.); Лар-гы иара дифызан – **ууаллаххэа**, хыхь – ажэфэан, цка – адгыл, уафэ длымамызт (А. Г.).

Арахь иатэанакуеит ашьтыбжьҥырцшратэ ажэақэагы: айықь-хэа, ашырхэа, ахьхьахэа, абгьаахэа уб. итц.

Ашьха зыхъ еиңи **ахъхъа-хъхъахъа**, Аңсида бзиа избоит сара (Б. Шь.); **Афырхъа** ацк неухъеит Темыр (И. П.); Аиартја дамоуп, иңсы **аарлахъа** иңоуп (Б. Шь.);

Аифырцшратә-казшьатә тјақы аазырцшуа, асуффикс **-шәа** ала ихырфеиау ацынгылақәа:

Ари злымхә ақынза инафыз изгъы **омаишәа** иқан (А. Г.); Темыр **маишәыршәа** иааифеицкьеит иухъарц игъы изызтәзамыз ажәа (И. П.); **Дкахарашәа** даагазеазит дахъгылаз (М. Х.); Иара ацкәын макъана **дыбнеикуишәа** ауп ихы шымфәиго (А. Г.); Ауаа шеизара еизахъан, ашхыцә реиңи **аууыхъа** еилан (А. Г.); Иназаа-аазашъа аеакын, има-ха-ишъахагъы – зегъы ахахъ **иалхуишәа** еиқәкаца иқан (А. Г.); Ирахә **баагәарашишәа** дрыкәыршан, Ажәеиңишъаа иара изы илыңхан (Б. Шь.).

Ацынгыла зхырфеиау ажәа иафырцшны арфеиара аказшьа аазырцшуа, асуффикс **-тјас** ала ишъақәгылоу:

Хацъаратъ фитұамызт, дхәицуан ҕышәала, илаңи **мацәысјас** ағәра иахысуан (Б. Шь.); **Нхафјас** кыру, **аамыстјас** крыф (ажәаңка); **Лайјас** ашра далагеит (Аңсуа лакә.).

Ацынгыла зхырфеиау ажәа аинтенсивра аазырцшуа асуффикс **-за** ацтјарала арфеиара аказшьа аарцшра:

Икоуп ус анацкәырақәа, **Икәаң-кәаңза**, **икәыр-кәырза**... (Б. Шь.); Напылакайара ауархал хәыцкәа кыдыршәылан иахъабалак **иңишзаза** (И. П.).

Арфеиара амчхара аазырцшуа ацынгылақәа:

Асас **даара ламысла**, аха **фызгәгәала** дафуп ацәажәара (И. П.); Акармара ыцәан **тјынч ңишәала**, ацых еимыггон (Б. Шь.); Агъефхәа иаалатәоумишъартә **ирыгәгәаны** фәалтјит Хәаида (А. Г.); Амра кыдишәошәа ухъартәы аены **мыцхәы** икашуан (И. П.); Аа, Сагъым, Сагъым, сабакашу, стәхеит, **аарлахъа** ифы фәиҳыңхъеит ачымазаф (Б. Шь.); Афымаа анышътих, **мачк ус иеиқәырңишъыхаа** даатәеит, иоуразароу **деиқәлымхәа** (А. Г.).

Аказшьарба ашьатацкәала иаарцшу ақалашъатә цынгылақәа:

Иеиқәа ҳарак аеимтјауа **Цагъа** иеыртјауан (Б. Шь.); **Цагъа-ңагъа** азыс неиуан, Ажакъа па ҳаракуа... (Б. Шь.); **Тынч** ифныка дцон Шъару-ан (Б. Шь.); Хабыцъ ирзиуз **цәгъа** игъы иалсит Цъах (И. П.).

Асуффикс **-иа** ала иаарцшу ацынгылақәа:

Иңсы итјаз **лажиа** дыржит (ажәаңка); Шәара акгъы шәыгзам акада – **хиакәиа** мацара ада акгъы шәыздырзом (А. Г.); Мсоустгъы **хахъырцәиа** зфыназхаз иеырыламыжкәа иара дахъгылаз аңцәа ихъартәхъ днаскъеит (А. Г.); Икауцар алишәит **ламырбиа** (Ахъыр); Патыхә иажәа даалгеит даара ихы **дубеиа** ибауа (И. П.).

Ашьата, ацыра ма ацыбжыка афбатәрала ишъақәгылоу ацынгылақәа:

Зегъы дара роуп, абни анкъатәи идгъыл **еиҳа-еиҳа** игъы ицхон (А. Г.); Базрыкәа идыруан Саида дахъыказ, **маза-маза** еиликаауан лың-стјазаашъа зеиңираз... (И. П.); Сабак камырчы ишцоз **хәыч-хәычы**, **апкара-апкарахъа** икшеит икамчы (Б. Шь.); Леуарса **аттахъа** акалмахақәа ахықә ахъ иддәықәицон (И. П.); Нуца зака лдыруаз ала, **ңагъа-ңагъа** даацәажәеит (И. П.).

Икоуп асуффикс **-ха** ала ишъақәгылоу ақалашъатә цынгылақәа:

Ахъча даагылт **дкъыңаха** (Б. Шь.); Афбагъы **иццыишәха** инеила-блит (И. П.); Темыр Аҳматъ дишьыр, **еибакәеибаха** иаанхо Зина иара ишиҕаху инапафы дааигоит (И. П.); **Ахъхъахъа** инеиуа акәарацчақәа еиңишхом аки-аки рцашъақәа, усшәа ауп ахәыцрагъы, азъы ихигоит **гәырғъарыла**, имрахәага **лаишараха**, егы – **гәырфәла** мацара (Б. Шь.).

Арбагатә хыгзцынхәрақәа ркынтәи ишъақәгыло ақалашъатә цынгылақәа: **-абас// -ас, -абанс// -анс, -убас// -ус:**

Абас шаанза аб игдәакуаз ифырпын гызуан (Б. Шь.); Ишакәхалакгъы, **ус акәу, егъыс акәу**, иара ишиҕахыз еиңи икамлеит иңстјазаара (И. П.); Ахәсақәа **анс** рхәеит, **арс** рхәеит, аха изхәартјоузеи, шъҕыхишъа рзыкамҕеит («Н.С.»); **Асјәкъа** убахъоума, иууазеи Шабатъ? (Б. Шь.).

Шъақәгылашъалеи тјақылеи ацынгылақәа рахъ ицхъазоуп: **сара стәала, уара утәала, дара ртәала** уб. итј:

Акәа, Акәа – **сара стәала** – Хъзыс иуртјалакгъы ңицоуп (Т. А.); ...Уаға иқәнага дақәуршәар, хацјара нагзас иңхъазам, **са стәала**... (М. Лак.); Насгъы, **дара ртәала**, акы иацәшәом!... (М. Лак.).

Нас, сгъы аасыҕсахын, сымцәажәацзаргъы иахъа сеиғым, нақ салгап схәан, ллымхә схы надыскылеит, **сара стәала** сыбжы даара ирмачзаны... (П. Б.).

Иеиқәыцхъазоу рыдагъы, икоуп ишиашоу акәымкәа, ажәартә тјақыла арфеиара аказшьа аазырцшуа ахәыгзцынхәратә цынгы-

лақәа. Уахь иатцанакуеит арбагатә, ахәаакәтцаратә, иеилкаам, амапкратә цынгылақәа.

Ахәаакәтцаратә цынгылақәа рахь иатцанакуеит: **зехьынцъара, иахьабалак, ишабалак, еснагь, есқынгы, даеакала.**

Напылакайцара ауархал хәычқәа кыдыршәылан **иахьабалак** иңи-заза (И. П.); Еуа ихнатит аңсҭазаара **еснагь** иаха иалайәаны иныкәнагоз – иахьатәи иахьынзахәтәу, ишахәтәу иказйаз, иацтәиҭыи ңытк шеикәнархо, уайәтәиҭыи шарманишәало... (А. Г.); **Есқынгы** узыргәыргәара убалааит! (М. Лак.); Урт рыфәы бзиахә уахауан **уахьцалак**, Иаман идәықәын аңша **иахьабалак** (М. Лак.); Пишьызбараа рышәтқәа **есқынагь** ишәтәуан (М. Лак.); **Зехьынцъара** аңсышәала еицәажәон (И. П.).

Арбагатә цынгылақәа

Арбагатә цынгылақәа арҭиара атып, аамтә, акалашьа ртцакқәа аадырпшуеит, иалкааны рыхьз мхәакәа:

Уахь данықәлоз хәылбыхәа... иаңхәа акаришәра дазыңшуан (Б. Шь.); Деишахаха, икәымжә аңишьқәа кыдханы, **арахь** – иахәа, **анахь** – итапанча (Б. Шь.); **Ус** ханхықәгылт азиас (Б. Шь.); Мачагәа дгәамчамуа акҭыфәра дыкҭан, **уаантәи уа** деитәйуан... (М. Лак.); Деимдеит **анахь, арахь, диеишаҭеит**, аха аңсабара кьафьоуп, ицәараггы имбеит, избахәггы имахаит цьарггы (М. Лак.); Шьтә амгәақәа нйәаанза **ара** указ, Лацажә хәа иеихәеит (З. Д.); Сара **усггы** тәамшахә сықәмызт, сдәықәын... (Б. Шь.); **Абаскак** дазыңшынуи (А. Г.); Амала **баиша** шәласит **ас**, шәнапәҭыи икалом сҭахара (Б. Шь.); **Абас** рыбжьы айәы иахаҭаны ианыччоз илазомызт Мсоуст... (А. Г.); Абра, **ус** дахьгылаз, оушәақә **абас-абас** хәа азәы иҳәозтггы, иара **уа** дахьгылаз иахауан (А. Г.).

Иеилкаам ацынгылақәа

Иеилкаам ацынгылақәа арҭиара ахьымшаҭысуа, ианымшаҭысуа хықәкыла акәымкәа, инықәырпшшәа иаадырпшуеит. Урт рахь иатцанакуеит: **цъара, егьацъара, даеацъара, зегьынцъара, цъаразатәык, цъаракыр, цъара-цъара; зны, зны-зынла, зныкыр, ҭазны, заанатц, анкьа зны** уб. егь.

Ала еишьылза **цъара** иҭеиуеит, иацәак цәырйеит иңхарцы (Б. Шь.); **Егьацъара** шәдәықәырйап, Ақьачақьра шәдырйап... (Б. Шь.); Ааи рыцха, **цъара** азәы иқьаса тәуицәит, аха дызустәу седроу (З. Д.); Уара ма акыр уахахьоума ус **зныкыр**, Тома? (М. Лак.); **Цъаракыр** хцаз цьушьома, ақьтә халымйца... (А. Г.); **Шьардацъара** инеимда-аимдеит, ңслахәи бҭацьмеи рымбазеит (И. К.); Дахьыказ, еинаалак, лыхәда икәашааза, макьана еизыцәарак **цъара** иузадбаломызт (А. Г.); **Зны** хәылҭазык саб аизарақьнтәи аҭны дааит (И. П.); Иңйәазомызт аҭа иабцъар, **заанай** иман еизганы (Б. Шь.); Ааигәа **зны** снықәгылт Қәмарча, Ахьхәхәа азиас ццакуан (Б. Шь.); Бадра ихалазайәык, **аҭазнык** илакьысра изымгәагьуа, аҭеиадахәа дйәуа дшихатәаз, иарггы дрыхьзеит (А. Г.); **Зны-зынла** лытәхмада дкылканы днеизыңишон (И. П.); **Зныкыршәа**, Бадра дрыцхаишьан, изынхаз имцқәа ааизыркәкәаны, ибжьы иргеит... (А. Г.); Сбыхәоит, **знызайәык** избандаз убри атрактор хәа шәызәу (И. П.); Хьыкәыр **заа** дгыланы, акрылухьан (И. П.).

Амапкратә цынгылақәа

Амапкратә цынгылақәа мацуп ацсуа бызшәаҭы: **цъарггы, уахаггы, бзантцык, цъарамзар цъарггы, амалахазггы, ахаан, рацәакггы.** Урт ирыцааиуа акацтарбақәа еснагь амапкратә формаҭы игылоуп.

Иара убри инаркынггы, ала аҭафы иааиңырйны хәа **цъарамзарцъарггы** имцеит (С. Ч.); Җнак Михеи Басеи шнеуаз, **рацәакггы** иҳаракымкәа, йлак аҭны йыстҭрак рбеит (С. Ч.); Ари аҭауад дындәылганы, уаха **цъарггы** дмышьтқәа, уааихылаңи (М. Лак.); **Уахаггы** уахь иҭы ирхәуа дыкамызт (А. Г.); Җытбжьы **цъарамзарцъарантә** иуахауам (И. П.); Мап, мыц шахатра **ахаан** исымуц, ахаан цартышала жьыхәтәк сымкыц (Б. Шь.).

Ахаан адхаларатә хаҭқәа анацло, уи шьтынгылатә цынгылоуп: **хабацәа рхаан, хара ххаан.**

Ари ала аказишьақәа злаказ ала, **амалахазггы** аҭыи иҭазамызт ацара (З. Д.); Аңхәыс усура данцалак, ала **бзанйык** амзырха иҭыңны шыаҭак инеиуамызт (З. Д.); Макьана **амалахазггы** аҭара лызгомызт лыбла иабоз (З. Д.).

Атагылазаашьатэ цынгылақәа

Атагылазаашьатэ цынгылақәа арѣиара амѡапысраан иеиуеипшым атагылазаашьақәа аадырпшуеит. Иаадырпшуа атцакқәа рыла урт имачымкәа аиѣагыларақәа рымоуп. Аха ихадоу хәа ипхьазоуп: арѣиара атып, аамта, амзыз, ахықәкы, ашәага-зага аазырпшуа ацынгылақәа.

Атыптэ цынгылақәа

Атыптэ цынгылақәа арѣиара ахымѡапысуа атыпи ахырхартеи аадырпшуеит. Урт хыпхьазаралеи хырѣиашьалеи даара ирацәоуп. Иеиуеипшым ажәахәа хәтақәа рышьаатақәа ашьтынгылақәеи егырт асуффиксқәеи рыцларала ихырѣиаахоит. Урт рахь иатцанакуеит хыхь иазгәахтахоу арбагатәқәа, ашьтынгылақәаггы рыццаны: **абра** // **ара**, **абна** // **ана**, **убра** // **уа**, **абрака**, **абна**, **аныхь**, **абрирахь**, **абрантә**, **убранза**, **абнантәи**, **хыхь**, **ѡака**, **алада**, **аѡада**, **аханы**, **аѡыхәаны**, **амѡан**, **абнахь**, **ашьхахь**, **аргъарахь**, **армарахь**, **аѡныка**, **зибнака**, **апхьа**, **ашьтахь**, **ашьтахька**, **агәтә**, **агәтәны**, **агәтәнынза**, **нырцә**, **аарцә**, **нхыѡ**, **аахыѡ**, **нахыс**, **аахыс**, **ааигәа**, **хара**, **ихараны**, **иааигәаны**, **ѡака-ѡака**, **хыхь-хыхь** уб. итц.

Хыхь ажәѡан, **ѡака** – адггыл (ажәаңка); Ахаңшыа ашьхақәа ирхыуа ишааиуаз, Аңсны **агәтәны** икаҳаит («Н.С.»); **Шьта** амгәақәа **нѡәанза ара** указ, **Лацажә** хәа иеихәеит (З.Д.); **Уаңхьаѡәкьа** дгылан, дышпаузгәамтәи! (Б. Шь.); Иаалыркъан ишьа-ида ибыл-былуа акы нацрасын, **иханытә ишьапақынза** дааимнадеит (А.Г.); Улеи, дад, сысас, шьта **арахь**! (М. Лак.); Деимдеит, **аныхь**, **арахь** диеиѡагзеит, аха аңсабара кьақьоуп, ицәараггы имбеит (М. Лак.); **Абнахьхы** иа-або аиқәаѡәа ауп аихсра зтаҳу (И. П.); Мачагәа дгәамчамуа акѣѡра дыкәан, **уаантәи уа** деитәѡуан (М. Лак.); – Сашьа...ихәеит уи илакта дтампшыри, иѣы **зибнака** ирхәны (А.Г.); Едлы-ҳаным хцәык хәа лыман – **саара** ишьтәсуан (И.К.); Деиѡаҳаҳа, икәымжә аңшықәа кыдҳаны, **арахь** – иахәа, **аныхь** – итапанча (Б. Шь.); **Саңхьаѡәкьа** дахьтәоу даакәымѡзакәа ахыркәысра дафуп (П.Б.); **Быжьрабыжыѡәантәи** иѡыѡуашәа иқәыѡуеит, иқьуа ашьхақәа ирныѡуеит иткәаны ирго аңсҳа Пту ибжы (А.Г.); Дабацахуаз, дзыхынхәуамызт, **Ишьтахь**,

иапхьа зегь еиңшын (И.К.); **Алѡанык** абнараса еизухәхәартә икажьын (А.Г.); Сан **лоунытә** даакәыңсычхаит (Б. Шь.); Занаатс ирымаз **ныкәаран**, **нхыѡи-аахыѡи** ирыбжьан (И.К.); **Сыварахь**, **сышьтахь**, **нак** **сладахьы**, **рыбжы** еиндырѡит ашьхақәа зегьы (Б. Шь.); Арңар шьахәцәа еырбацәа, **ааигәа-хара** **ныкәацәа** (И.К.).

Аамтатэ цынгылақәа

Аамтатэ цынгылақәа арѣиара анымѡапысуа аамта аадырпшуеит. Урт рхыпхьазара даара ирацәоуп, ишьақәгылоуп иеиуеипшым ацынгылатә шыатақәеи, ацынгылатә, ахьызцынхәратә, ахьызтә, акатцарабатә шыатақәа аамтатә цакы змоу ашьтынгылақәа, ахәтачқәа рыццарала. Аамтатэ цынгылақәа хзырѣиауа **асуффиксқәа** акырза ирацәоуп, **апрефиксқәа** рааста.

Асуффиксқәа рахьтә еихарак иахпылоит:

- натцы**: шьыжьнаѡы, иахьанаѡы;
- зы**: уажәазы, иахьазы;
- нза**: иахьанза, уаѡәынза, уажәраанза;
- (р)нахыс**: иахьарнахыс, уаѡәырнахыс;
- тәкьа**: абыржәыѡәкьа, уажәыѡәкьа;
- ла**, **нла**: аамтала, ѡыхла, еынла;
- за**: рапхьаза, ажәытәза;
- н**: усқан, чан, апхьан, азын, еаны, шьаҳан;
- шьтахь**: лаѡанишьтахь, тагаланшьтахь;
- кьа**: цәыкьа, аабыкьа, анкьа;
- ггы**: иахьаггы, уаѡәггы;
- натә**: шьыжьнатә, уажәнатә;
- нтәарак**: иацынтәарак, иахантәарак уб. итц.

Ацынгылақәа рышьаатақәа рѣы иахпыло апрефиксқәа иаҳа имачуп:

- ес**: есымша, есышьыжь, еснагь;
- ал**: алзынрак, алпхынрак;
- апы**: аңыжәац, аңыхьа;
- иа**: иахьа, иаха, иацы;
- уа**: уаха, уаѡәы, уаѡәашьтахь;
- и+ уа+ на**: иуанашьтахь.

Аҕырпштәкәа:

Шьыж игылаз иean ҕаб айеикит (ажәаңка); **Ашарпазы** уеизгыы ытк дыцееит (А.Г.); Амра лашо **жәхьан** еиңш ифеихьан (Б. Шь.); Баша **абжъааңны** еиңш имеизеит **иахьа** ара иеизаз (А. Г.); Алфазгыы ҕеуеит **иахьагыы, уайәгыы, ахааназгыы...** (А.Г.); **Анкьа зны** икан уаа нырхарақәак, урт ырышьтан Нартаа дуқәа хәа («Н.С.»); Маи акы **уайәы** акәны, **ахәылбыеха** хара хәы дааит Набжьоу (З.Д.); Урт цкьа хрылацәажәап **уайәуха, уажәы** асасцәа ргәы умырҕыгыын (М. Лак.); **Лайан** иумхәаз, **тагалан** иузхәом (ажәаңка); **Али-ңси рыбжъара** данхьаңш, асы илажьыз дибейт, **иаразнакгыы** идырт икалаз, дызустазгыы (А.Г.); Аурьчра **асакьахәымтайәкьа зны** ака-зы иара иҕы дныдгылт (А. Г.); **Иахьа уажәраанза** шатарала мацара акәын аңстәзаара шеибаркыз (А.Г.); Уи **еснагь** лыңсы лхақан дыкан (А.Г.); **Есаиура** иаҕуп аңстәзаара аиҕьхара (С. Ч.); **Дук мырҕыкәа** ақалақь иналҕит (Б. Шь.); **Дырҕегьых** атәым бызшәа нартыҕит абнеи ашәчи иргахьаз ажәйтә нцәаиҳәартәқәа (А.Г.); Иара ацкәын **макьана** дыбнеикушәа ауп ихы шымҕаңиго (А.Г.); Илгәалашәеит **аңхьан зны ҕамыршьыгьалашәа** илеиҳәаз ажәа (И. П.); **Нас усқан** иҕоуцаша уасымхәахьей, иугәалашәома! (Б. Шь.); Ихаакәакәараза сгәы инықәыҕеуеит «Шьышь нани», ишахәшахәуа иасгәыдыңхалоит **раңхьаза** исхысыз амрахәага (Б. Шь.); Убри **ахәылпаз** ақара илҕахны, илнаалан, дманишәалан аеы дақәымтәацызт (А.Г.); Зака хайареи гәамчи рныңшуазеи хжәйтә ажәақәа! Уи азыхәанойуп урт **ахаан-гыы** ңсра зрықәым (Б. Шь.); **Ғаангыы-цахәгыы** игәырғьалаша зхатә цьабаала инхауа (Б. Шь.); **Акыраамта** ицон, **лаңш-ҕаңшы** акы убо икамызт (А.Г.); – Шәара зегьы **ахаангыы** сара сеиҳа жәдыруашәа шәхы шәыңхьазоит, аха саргыы акы здыруеит, – лхәеит **гәоу-гәоу** Иалса (А.Г.); **Есыуаха** улацәа анаахыуҕо, сааины уаңхьа саагыла-лоит (А.Г.); **Убриақара** дықан, аха **назаза** аҕоубыт дыхнаҕаанза лыччаңш лкьышә иқәхан ишыказ инхеит...(А.Г.); Уи **ҕархасымтақ** акәын иказ (А.Г.); Аха уи **еимгеимцарак** ауп, уаха изынхазом, аңстәзаара **еразнак** ихнаҕоит (А.Г.); **Аены** хацәа зхылахәоу азәгыы аоны дыкамызт (Б. Шь.); Ашәахәара иаҕыз апатефон ахы аақәылхышәа, **абырсааткгыы** даакәыңит (П.Б.); **Иаңыжәац** аоны сыштәаз, аккахәа аҕел абжыы аагеит (П.Б.); **Жәйтәнатә аахыс**

хкы-хкыла агәақрақәа цәа рымазам ха хзыниақәаз (Б. Шь.); **Аены шьыбжъон** аоны дашьны дыкан (А.Г.); **Уажәраанза** зхартә-сыртә ыкамыз игәы аисыбжъ ааиахәит (А. Г.); Амра **цәышьтың** ифеихьан, аеы сзышәкәадыр хәа анрыдылҕах (А. Г.); **Шьхацан** дықәын ашьхара, **шьхыңын** даван агара (Б. Шь.).

Ацынгыла **-зны-**и иара злоу ашьатақәеи цкьа иеилкаам аамтатә цакы иаха ирныпшуеит:

Ааигәа зны снықәгылт Қамарча, Ахьхьахәа азиас ццакуан (Б. Шь.); Абарҕа иааҕаххыз ан, **азныказы** даабжъажьашәа луит, аха нас ашьышьхәа лышьтахькьа даанаскьейт (П.Б.); Мзалеи **зны-зынла** аңхыз далоушәа дтыууа дшыказгыы, абри икарҕаз... иара ҕыцбарах ибаны дахәаңшуан (А.Г.); Уи ахтынрахьы цхыраара иаауаз зегьы рышьтахь дкылыуаа **зныкыршәа** даакылсуан (А.Г.); Исыхьыз аахьмызгысыһан, сқама шьтәаа, арҕәаа-арҕәаахәа сыхәхәаны, сага снеигәыдлахт, **зны** ганха, зны **хакәла** сыкишойт, **зныхгыы** сқама сымкәыңкьан, еитанкахауеит (Б. Шь.); Сара ихасҕоит **знымзарзны** ауаа рыхшыҕ тәмшәар шыкамлауа, – лхәеит Саида (И.П.); **Анкьа зны** икан уаа нырхарақәак, урт ырышьтан Нартаа дуқәа хәа («Н.С.»).

Хыхь иаагоу аҕырпштәкәа ишахдырбо ала, шьатақ аҕбатәрала, ма иеипшым ашьатақәа еицыланы ирацәаны иахпылоит аамта аазырпшуа ацынгылақәа: **зны-зынла, уажәы-уажәы, анкьа зны, иахьа уажәраанза, ҕаангыы-цахәгыы, дук мырҕыкәа, акыраамта** уб. итц.

Уажәы-уашьтан дхынхәып кайеит, аха уаха умҕсит (Н.Х.); **Уажәы-уажәы** нефк ада зламыз, зхагәта аихатәы цьар жьакца алыхәхәоз...анцәа иҳәартәхь иңшуан (А.Г.).

Амзытә цынгылақәа

Амзытә цынгылақәа иаадырпшуеит арҕиара мзысз иамоу, изыхкьо. Урт хыпхьазарала ирацәам. Иеиуеипшым ажәахәа-хәтақәа ркынтә асуффиксқәа **-ла, -шақә, -хақә** рыцырхырааны, насгыы ажәақәа **цас, цасхәа** рыла ишьақәгылоит.

Сара схатагы айас бааңсқа срықазыры егъаасыгымхеит **газарала** иахъасцаз азы (И. П.); Арра дцеит **гәаңхарала** (Б. Шь.); **Цәгышақә** иқыруан алаха еиқәйәақә (С. Ч.); Гәаиша **гәғыгышақә** ахъча дишьтамызт («Н.С.»); Марытхаа длеифеиуеит, дңишәырчоиут **цас** (Б. Шь.); Лара илхарам, **мчымхарала** дзықәшиаз усуп (И. П.); **Цасхәа** игәырғьарартәит абри амиш аены (Аңс.жәл.рл.); Абра ус дахъгылаз, **аушәақә** абас-абасхәа азәы иҳәазтгыы, иара уа дахъыказ иахауан (А. Г.); Аха уи иалылхит... иара ус **наңшыхақә** илбахъаз дырфыкгы дахълымамыз... ицарадаз хара хқытә (Б. Шь.); Сыблақәа тыхуп, слашәуп, аха издыруеит, сықкәын **гәагышақә** дшыуп (Б. Шь.); Иара датәнатәны дамоуп, ауаа **наңшыхақәгыы** ари рымбо икоума? (А. Г.).

Ашәага-загатә цынгылақәа

Ашәага-загатә цынгылақәа арфеиара шака амчхара ама-ны имфапысуа аадырпшуеит: **бааңсыла, мыцхәы ицъбараны, ихыркъацәаны, иафцаны, абриакара, уиакара, хысымтәк акара, арскаамтә, убаскәк, зынзаск, аарлахаа, ергъхаа, ифыцххараза, икәандаишышыраза** уб. итц.

Иагараан агәаишә аартны, амзырха сынталаргыы, амзафа еиңи, **ифыцххараза** иааспхахалоит схәычра (Б. Шь.); Убри **ахәылпәз акара** илтәхны, илнаалан, дманишәалан аеы дақәымтәацызт, аңхәыс лкәадыр дантәаламкәа **ус ахауа даласоушәа** акәын лхы шылбоз (А. Г.); Ачымазаф **знык акарагыы** ихы нхыриааны еилагзаа итәаз ачаңишәацәа даарылаңиит (Б. Шь.); Ақәа **кыдхафеа** илеиуан (Б. Шь.); Абас, хәыл-ңа-зык, хтаацәа даарылатәаны хгәыла ииҳәаз ажәабжә планы хқытәуаа инарылалт, **дара акраамтәзагыы** ирхәон, еиңархәон, ирхаштәуамызт (Б. Шь.); Ауардынгыы, зымч каңсазәз тәхмадак иеиңи, **аарлахаа** игәагәон (Б. Шь.); Мац даатрысит, **асеиңи цәгыа-цәыңхамишыарыла** ацәажәара аниаха...(А.Г.); **Меигзарахда** илыкәыз лыхцәы зардагы шықкыры-шықкыруа аиартә иласуан (А. Г.); Изтамла-зеит азы, **убриакара** ицан (Б. Шь.); Сасыкәа дыны даакашәеишәи, **абриакара** ихы игәы ақәмачны дыхнымхәыцызт афныка («Н.С.»).

Икоуп ашәага-загатәкәа ирытцаркуа, аха атцакы нықәырцшшәа, иеилкаамкәа иаазырпшуа ацынгылақәа:

Уи ахтыңрахы цыхыраара иаауаз зегыы рышьтахъ джылыуаа **зныкыришәа** даакылсуан (А.Г.); **Зныкыришәа** Бадра дрыцхәишәан, изынхаз имцкәа ааизыркәкәаны ибжыы иргеит (А.Г.); Ус, **дукгыы мырцыкәа**, Нахар ифнытә ахафхәа ахысыбжә геит, еиңагеит (А.Г.); Арахъ ифы рхәны **ңытрак** дгылан (А.Г.); **Ариабжъарак** хәамткарс икоу зегыы...ахауа иалан (А.Г.); Баша **абжъааңны еиңи** имеизеит иа-хъа ара еизаз (А.Г.); Уи ааигәамызт, **такә** набжәан, **шәақә иазнамго** ихаран (И.К.); Амра даара **акыр** итәгыалахъан (И.П.); **Митәыкгыы** цуам, **митәыкгыы** бжыымсыц, Са сыхъчан,сыхъчан сара (И. К.).

Ацынгылатә шытынгылақәа

Ацынгылақәа рахъ ииасуа арлахәырақәеи асуффикс -за зцыло ахатәшьбатә кәзшьарбақәеи «Д» ариад иатәу ахафытә цынгылақәа рыцлоит: **икашышыы, иқәха, дышьтхысаа, итәхәхәа, дықәс-дыңа, дцырцыруа, ихааза, ипашәпашәза, дгәырғьацәа, деиқә-каца** уб. итц.

Асеипш икоу ацынгылақәа «Д» ариад иатәу ахафытә цынгылақәа зрыцло – урт акатцарбатә форма – арлахәыра ачыдара рзынхеит азоуп.

Ускан хайцәк ажәылаха ритомызт, арицаа **дыхәхәаны, дықәгыежъ-ны** дхысуан (Б. Шь.); Ахахә еиңи **ихышәаишәа-хышәаишәаза** икан Мсоуст иажәақәа (А.Г.); Бадра ихалазайдык, аеазнык илакысра изымгәагыа, **ауеимадахаа дцәыуа** дшихатәаз, иаргыы дрыхъзеит (А.Г.); Абасцәкыа **сыг-сәа мырхәазакаа сынтәхәахаа** сагарцу... – ааигәахәт уи (А.Г.); Ииҳәо шәахауеит уара, дышгылоу жәбоит **дзахәза...**(А.Г.); Аңаца гәымжәйә **дкәазгаза** даанхеит (И.П.); Дәын **итбааза**, агафәнза наңшыртән **икказа** (Б. Шь.).

Хыхъ зызбахә хәоу арлахәырақәеи асуффикс -за зцыло аказ-шьарбақәеи ацынгылақәа рфункциа анаархәо, «Д» ариад иатәу ахафырбагақәа рыцлозар, «Л» ариад иатәу ахафырбагақәа рыцлоит ашьтынгылатә функция шытызхуа ацынгылақәа – ацынгылатә шытынгылақәа. Ишдыру еиңи, адхаларатә цакы змоу «Л» ариад иатәу ахафырбагақәа ашьтынгылақәа реихарак ирыцлоит: **хара хакны, ашкол акны, абнафы, ашьха ашьапафы, аҗаацәа рыиша, агәылацәа рыкнытә** уб. итц.

Атҳарцәхәа иааигәалашәеит иареи лареи афасарақәа **рҕы** ианеиқәшәоз аамтә (И.П.); Сыңсуазар абри адәхәиҭи аҕны, абри аҭла **амҭан** сжы, нарцәы снеип хәа угәахәуазар (Д. Гә.); Сҕырпын абжыы уасархәыган Урт **рзы** иҕалап, Аҭыҭ **аҕы** шыьжыза сгылан, Ахшца сыхуалап (Б. Шь.).

«Л» ариад иатәу ахаҕырбагақәа рыцлоит еихарак атыптәи ахыр-хартатәи цынгылақәа, урт ашьтынгылақәа рфункциа анаархәо. Урт рҕы ахаҕырбагақәа рыказаара ашьтынгылақәа ирчыдаказшьоуп, дара ирхылтцшьтроуп.

Иаңхәа-ишьтаҳь икәыриша, Кәаша-кәаша-еыркәаша: Руак ҕәәан-ҕәыҕа иҭҭауан, Егыи иеихда иҭкәыруан, Нас **ишьтаҳьҕа** ииаҕьон... (Б. Шь.); Ари...злымҕа **аҕынза** инафыз изгыи омашәа иҕан (А.Г.); Темыр Ахмат дишьыр, еиба-кәеибаха иаанхо Зина иишҭаху **инапаҕы дааигашт** (И.П.); **Уи анырцә** иҕар-ҭшараза ирбоз алҕақәа инарылгазан... иубон алҕа (А.Г.); Дабацахуаз, дзыхынхәуамызт, **Ишьтаҳь, иаңхәа** зегь еиҭшын (И.К.); Лаб ажыи Патыхә усгыи длызхәиҭшуамызт Лац дахыицыз азы, **иҭыиҭара** дықәиҭжыломызт (З.Д.); Ашҭа **аңхәа** ахә дышьтан (Б. Шь.); Ашҭа **аҕыхәан** еуафык даауеит (Аң.жәл.рп.); Уи злахыбыз сгәалашәом, аха иара **адәахыгыи аөнүҕкагыи** аҕырҕақәа аман, ахарҭа иаркны. **Анафс** ахәаршқәа ирфахыз ахәбылқәа ахье-ихагылаз ашьаҕақәа рыҭарсын...(З.Д.); Аҕыҭа **акәша-мыкәша** зегыи алҕа хатәаланы иҕан. **Иааикәыришан** аҭсабара иҕәыҕаҕаган ибауан. **Амхәхынтәи** дааҭса-дҕара, Тынч иҕныҕа дҕон Шьаруан (Б. Шь.); Сыуацәа зегь **раңхәа** дгылоуп – убас дыстәхуп! (М. Лак.); Афзы Маҕыт иишҭа дҭагыланы данынаҭи, ибеит **иааигәара** имфасуаз аеҕәа (М.Лак.); Ирласны аҭаца дааикәыришәаны, **саатқәак рыишьтаҳь** аҭацаагацәа дрыманы...рыеқәа ирысны рҕынархеит (М.Лак.); **Сыварахь, сыишьтаҳь**, наҕ **славаҳыи**, рыбжыи еиндырфәуеит зегыи (Б. Шь.); Сара бзиарак уи **иахытә** сауақәгәыгуаз, аха усҕан сара **сахытәгыи** дақәымгәыгзааит бзиарак (Д. Гә.); Нас **хаҭыхәа** дааз-гар даанахәару хәагыи дналызҕааит Алиас (Д. Гә.); Шьыжыи **инаркны** шыьбжәаанза урт **еыхәҕдыла** еисуан (Ахьыр.); Сасрыкәа дхынхәит **иҕныҕа** дгәырҕаҕәа (Ахьыр.); Иаанхаз еихеит **рыишьтаҳьҕа** (М. Лак.).

АКАТЦАРБА

Астатикатә катцарбақәеи адинамикатә катцарбақәеи

Акатцарбатә ажәаформақәа ишьақәдыргылоит ф-системак – астатикатә катцарбақәа рсистемеи адинамикатә катцарбақәа рсистемеи. Абарт асистемақәа еиҕагылоит цакыла, грамматикала, ажәахырҕеиарала, шыәтала.¹

Астатикатә катцарбақәа рсистема еиднакылоит иҭсыҕены имфә-пысуа апроцесс аазырпшуа акатцарбақәа. Урт зейцш грамматикатә цакыс ирымоуп аҕазаара, аҭагылазаара: *сыҕоуп, исымоуп, стәоуп, сыцәоуп, сгылоуп, дышьтәоуп, иҕоуп*.

Адинамикатә катцарбақәа рсистема еиднакылоит активла имфә-пысуа апроцесс аазырпшуа акатцарбақәа. Урт зейцш грамматикатә цакыс ирымоуп арҕеиара, акатцара: *илбоит, илгоит, дҕоит, ирхәоит, дгылоит, дышьтәлоит*.

Астатикатә катцарбақәеи адинамикатә катцарбақәеи еиҕагылоит грамматикалаҕыи: адинамикатә катцарбақәа астатикатә катцарбақәа рааста акыр ибеиоуп аграмматикатә категориакәеи ажәаформа-қәеи рыла.

Адинамикатә катцарбақәа рсистема еиднакылоит иеиҭатцуеи иеиҭамтцуеи акатцарбақәа, астатикатә катцарбақәа рсистема – иеиҭамтцуа акатцарбақәа мацара.

Астатикатә катцарбақәа ф-хаҕырбагак иреиханы ишьтырхзом, адинамикатә катцарбақәа цшь-хаҕырбагак рҕынза ишьтырхыр рылшоит. Адинамикатә катцарбақәа раамтатә, раркынаатә система акырза ибеиоуп ажәаформақәа рыла, астатикатә катцарбақәа раамтатә, раркынаатә система ааста.

¹ К.В.Ломтатидзе. Статические и динамические глаголы в абхазском языке (По данным абхазско-абазинских диалектов). «Иберийско-кавказское языкознание». т. VI. Тбилиси, 1954.

Астатикатә катцарбақәа амасдартә форма шытырхзом, адинамикатә катцарбахыи ииамгакәа. Ускан урт рышьаҭа иацлоит асуффикс **-заа-**, убри ашьтахь – амасдартә суффикс **-ра:** *аказәа-ра, акәзаа-ра, ашьтазаа-ра*.

Ажәахырҭеиара аганахьала астатикатә катцарбақәеи адинамикатә катцарбақәеи ирымоуп иаарту асистема: уи есаиара ихартәаахоит акатцарбатә лексема ҭыцқәа рыла. Аха ажәахырҭеиараҭыҭы адинамикатә катцарбақәа рылшарақәа иаха итбаауп, астатикатә катцарбақәа рааста (шәахә. ақәша «Акатцарба ажәахырҭеиара»).

Астатикатә катцарбақәеи адинамикатә катцарбақәеи реицшымзаара еихарак рышьаҭақәа ирныцшуеит.

Астатикатә катцарбақәеи адинамикатә катцарбақәеи рышьаҭақәа реиҭартәышьа зеицшроу азгәатаны ишахоит ҭбаны: имариоу ашьаҭа, иеилоу ашьаҭа хәа. Имариоу ашьаҭа шыақәгылоуп шыагәыттә морфемак ала: астатикатә катцарбақәа: *и-кә-уп, и-лы-мо-уп, ир-к-уп, иа-г-уп*, адинамикатә катцарбақәа: *ир-га-н, ир-хәа-н, д-ца-н, да-сы-н*. Имариоу аилазаашьа змоу акатцарбақәа рҭы ашьаҭеи ашьагәыти еиқәшәоит. Иеилоу ашьаҭа шыақәгылоуп акы инареиҳаны аморфемакәа рыла: ашьагәытқәа ҭба ма ҭба инареиҳаны аморфемакәа рыла, мамзаргьы ашьагәыттә морфемеи ажәахырҭеиараатә морфемакәеи рыла: астатикатә катцарбақәа: *ды-қә-гыло-уп, да-ва-тәо-уп*; адинамикатә катцарбақәа: *иацә-ңыр-жә-еит, ис-цәы-уадаҭ-хе-ит, д-хәа-з-го-ит, д-шәа-хәо-ит, да-тәеи-бо-м, анап-кьара, агәтә-сра*.

Урт рыбжьара икоуп апхьатәикәеи ашьтахьтәикәеи акатцарбақәа. Апхьатәикәа – урт жәытәнатә аахыс ахархәара змоу катцарбақәоуп, рышьаҭақәагьы еиҭартәышьала имариоуп. Ашьтахьтәикәа – урт ашьтахь ишыақәгылаз каларақәоуп, рышьаҭақәагьы еилоуп, ихырҭеиарау шыаҭақәоуп. Урт ирымоуп изхырҭеиарау ахәтеи излахырҭеиарау аматәахәи.

Астатикатә катцарбақәа

Апхьатәи астатикатә катцарбақәа хыпхьазарала ирацәазам. Убарт иреиуоуп: *сыкоуп, соуп, саҭуп, истәхуп, исымоуп, исыгуп, исы-цуп, истәуп*.

Ипхьатәикәаны ипхьазазар калоит иеицырзеицшу ашьаҭақәа змоу астатикатәи адинамикатәи катцарбақәагьы. Абас икоу акатцарбақәа астатикатә форма анрымоу, истатикатәкәоуп, цакылаҭы ақәзаара аадырцшуеит, адинамикатә форма анрымоу, идинамикатәкәоуп, арҭеиара аадырцшуеит.

ашьаҭа	астатикатә катцарба	адинамикатә катцарба
гыла	<i>дгылоуп</i>	<i>дгылоит</i>
тәа	<i>дтәоуп</i>	<i>дтәоит</i>
цәа	<i>дыцәоуп</i>	<i>дыцәоит</i>
к	<i>иакуп</i>	<i>иркуеит</i>
цш	<i>дыцшуп</i>	<i>дыцшугеит</i>
тә	<i>итәуп</i>	<i>итәугеит</i>
цха	<i>ицхоуп</i>	<i>ицхоит</i>
аат // аарт	<i>иаатуп // иаартуп</i>	<i>иаатуеит // иаалыртуеит</i>
цсаа	<i>ицсаауп</i>	<i>ицсааугеит</i>
ч	<i>ичуп</i>	<i>ичугеит</i>

Астатикатә катцарбақәа шыаҭас ироур калоит иахьаҭы атыцтә цакы змоу алокалтә цынгыла-шьаҭақәа: **ла** – *далоуп*, **тәа** – *дтоуп*, **қә** – *илықәуп*, **д** – *иадуп*, **цәа** – *иацәоуп*, **ва** – *давоуп*, **ха** – *илхоуп*, **шьтәа** – *ишьтәоуп*, **гҭәа** – *игҭәоуп*. Аха иазгәатәтәуп, алокалтә цынгыла-шьаҭақәа рыкнытә ихырҭеиарау астатикатә катцарбақәа рхыпхьазара шыцку, избанзар астатикатә катцарбақәа хазымтә апревербқәа рацәоуп, иаххәап: **ка** – *акаҳара, акажьра, дәы* – *адәықәлара, цхьа* – *аңхьаршәра, цсаа* – *аңсаара, хац* – *ахацгылара*.

Иеитатцүа адинамикатә катцарбақәа ишьтырхыр рылшоит астатикатә форма. Ускан урт рышьаҭақәа реырцсахзом, реилазаашьа шыкоу иаанхоит. Аха рморфологиатә структура аеацсахугеит: ҭ-хаҭык змоу акатцарба калоит хаҭыкны, х-хаҭык змоу акатцарба – ҭ-хаҭыкны, ибыжьшәоит асубиект рбага, астатикатә формаҭы

субъект рбаганы икалоит ипиоу аобъект рбага, еитатца акатцарба калоит иеитамтца катцарбаны: *и-кас-йоит* → *и-кайоуп*, *и-лы-с-тоит* → *и-лы-тоуп*, *и-з-гоит* → *и-гоуп*, *ды-з-боит* → *д-боуп*, *и-шьты-с-хуеит* → *и-шьтыхуп*, *и-л-жә-уеит* → *и-жәуп*.

Иазгәтатәуп, аркатцаратә аффикс **-р** злоу еитатца акатцарбақәа рышьатақәа астатикатә форма шытызхуа рхыпхызара шмачу (икам ажәаформақәа *илырбоуп, илыржәуп*), аха урт ирылапхызатәым аркатцаратә цакы ицсығены иаазырцшуа акатцарбақәа *и-р-куп*, *и-р-еуп*, *и-р-чуп* реипш икоу (иағшә.: *исыркуеит*, *исыреуеит*, *исырчуеит*).

Астатикатә катцарбақәа иаадырцшуеит пассивла имџапысуа апроцесс – аказаара, атагылазаара. Уи ирзеипшу инварианттә цакуп. Аха астатикатә катцарбақәа рышьатақәа злаарцшу ирґырцшны, дасу ишытырхуеит ахатә цакы чыда. Убас, ахатә статикатә катцарбақәа иаадырцшуеит аказаара, атагылазаара, амазаара, ухәа убас итц.

Са сыздыруа сџыцәа **сымоуп** (И. К.); *Ажәлар рыңсґазаа-раґы икоуп* мышқәак, *Ирхаштраны иалиом урт алушәак* (Б.Шь.); *Сишь, ееила исаҳарц сґахуп!* (Б.Шь.); *Са саңсуоуп, салмасуп, Сара сақәтәоуп* саб иґыз (Гь.Гә.); *Сара саңкыс еиғбу хаґа дыкам* («Н. С...»).

Алокалтә цынгыла-шьатақәа шыатас ишытызхыз астатикатә ажәаформақәа иаадырцшуеит иалкаау тыпк иадхәалоу аказаара, атагылазаара.

Есымшааира ашьха **скыдуп** (Б.Шь.) *Мзауц аңшаацәа дрылан*, *Археи-ґаґеи дрыбжәан* (И. К.); *Зыжь дуззак, ґаґ дук иахыґатәаз*, *Зызлан ңизак айанза дґан* (Л. Л.); *Амџа бықәуп*, *амџа*, *барбаазоит* ақәа (Б. Шь.); *Уара абас ңсыуа ччиак сишьґан*, *ихырхарґа убозар?* («Н. С...»). *Сымџа хируп*, *сымџа иашоуп*, *сџыцәа шәеиңш сарґы*, *сыаңәа кыдуп*, *сымра шашоуп*, *сиәыцуп* есқынґы (А.Ць.); *Нарґаа аишьцәа Қәын дуаґы мышны дхәлоуп* хәа дрыңхызон («Н. С...»).

Иеитатца адинамикатә катцарбақәа рышьатақәа шыатас ишытызхыз астатикатә ажәаформақәа иаадырцшуеит арґиара алтшәа, аказаара.

Уахь сызцозар – са **сеибытәоуп**, *Зегь иреиғбу абґыр сытәоуп* (Б.Шь.). *Иғызғызәуа аңсуа кама Аґа ибаџ иалахуп*. *Изкыз мамзар* *баши икьама*, *аиааира усаџ иалахәуп!* (И.Т.) *Уайәтәи амиаз џаңхәа*

абзиа сазыңшуп. *Аха ибдыруаз – бансыдгылам аґены сишьуп* (И.Т.). *Адгьыл хаскьын какачла иқәйоуп* (И.К.); *Ашьха уаџ уиґаар*, *иґны ашә узартуп* (Ч. Ць.); *Аеґәақәа еилаарцйруеит*, *Ирацәоуп*, *Икәеицеиуа Илацәкәуа*, *Ажәфан иаґаңсоуп* (Ч. Ць.).

Азхәа афункциа назыгзо ахьызқәа ишытырхуеит астатикатә катцарбақәа ражәаформақәа. Астатикатә катцарабақәа реипш, урт ирыцлоит ахаґытә цынгылақәа, аамтатә, аркынаатә, амапкратә, азґааратә рбагақәа: *ауаґы – д-уаџ-уп*, *д-уаґы-м*, *д-уаґу-ма*, *дуаґы-заап*, *дуаґы-зар*, *д-уаґы-тґы*, *д-уаґы-зарц*, *дуаґын-даз*, *дуаґы-заарын*, *дуаґы-зшә*; *дсашьо-уп*, *д-сашьа-ндаз*, *дсашьа-зар*, *дсашьаз-шәа*, *дсашьаз-тґы*.

Ахьызқәа ишытырхыр калоит иара убас алахәырей атагыла-заашьатә катцарбақәеи ражәаформақәа: *иуаґыз*, *даныуаґыз*, *дшыуаґыз*, *дахьыуаґыз*, *данбауаґыз*.

Ахьызқәа, еґырт ахьызқәа иреипшымкәа, астатикатә формаґы ишытырхыр калоит асубъект рбага ахатыңан адхаларатә рбага: *сыџнуп*, *сыдгьылуп*, *быйкуп*, *ухылґоуп*, *шәнапуп*, *напуп*.

Икоуп ахьызқәа астатикатә формаґы ахаґытә цынгылақәа џба шытызхуа, аха усқан аџбатәи ахаґытә цынгыла адхаларатә функция аманы икалоит: *ды-с-ґоуп*, *д-са-шьоуп*, *д-сы-маҳәуп*, *д-ба-цалоуп*, *с-р-еиуоуп*, *ды-с-џызоуп*, *д-сы-қәлоуп*.

Ахьызқәа азхәа афункциаґы иаадырцшуеит ауаґытәыџсеи аматәарқәеи рыказаара, урт рсоциалтә, рфизикатә, рцсихикатә ґагылазаашьа, ирымоу азанаат, рказшьақәа ухәа убас итц.

Атәым уаа рзы **дгәыбылџуп**, *Иашьцәа рзы дыцәґахәаџуп*, *Аґара азыҳәан дцәаґәаџуп*. *Дургәыбызғыр дшәахәаџуп*, *Иан дикәахиоуп* *Назҳара* (Д. Гә.) *Илашьцан айых*, *Ишәшьын* *омашәа*, *Цьара заңык*, *ағанахь*, *Ажәфан лашан* (И. К.). *Иуа Қоғониа иажәабжьқәа Еимдо ирықәуп* *хрей-ґаґеи зегьы* (Л. Кә.) *Уа абри арґыс дыцәоума?* *Игара лас тґынчума?* *Уа дыцәами*, *дыцәоуп...*! (Б. Шь.). *Ажәа амалқәа зегьы ирмалуп*, *Зны иҳарамуп*, *зны иҳалалуп!* *Зны инасыңуп*, *зны иаңьалуп*, *Зегь еизызго уи саркьалуп!* (Б.Шь.); *Лара мыцхәы дыңизазан*, *лычаңашьа митәзан*, *казшьала дхаазан*. *Зегьы рыла дыссирны дшан* (И. К.); *Дрыцхауп*, *дгәакуп*, *даґеиґымуп* *Цсадгьыл змам ауаґы...* *Дахьнеилакґы иара дтәымуп*, *Иңхеишьауеит ихы* (А.Ць.).

Азхәа афункциа назыгзо ахьызкәа астатикатә катцарбақәа ирхыпхьазалатәым, избан акәзар, дара жәарла зхала икоу жәартә акқәаны абызшәа иалазам, убри акнытә урт ажәаркәа рыкны статикатә катцарбақәаны иарбазам. Азхәа апозицияфы урт акатцарбахы ииазго ажәахырәиаратә матәахәы хәа акгы рыцлазом. Урт ирыцло ахафәйтә, аамтатә, аркынаатә, азтааратә, амапкратә рбагақәа роуп. Урт грамматикатә калароуп, ажәахырәиаратә каларам. Насгы иазгәатәтәуп, дара ишьтырымхуа аформақәагы шыкоу.

Хыхь ишаххәаз еипш, астатикатә катцарбақәа ирымам амасдартә форма. Аха уи атцакы аанарцшуеит асуффикс -**заа** абзоурала адинамикатә катцарбахы ииагоу ажәаформа: **аказаара, амазаара, алазаара, атәзаара**. Урт иеипшу ажәаформа ицсабаратәым ахьызкәа рзы (ажәақәа **афнызаара, айлазаара** ахархәара рымам). Дара имачны иахдылоит алахәыратә формафы.

Апредикативтә хархәара зауз ахьызкәа ирыларфашьатәым ахәоу афы чыдала иалкаау ажәақәа. Урт формала еипшуп, аха хархәаралеи цакылеи еипшым. Апредикативтә хархәара зауз ахьызкәа зхәақәоуп, уи ада уаха хархәара *рымазам: Абраатәи ахауа дара икаиматуп* (Д. Гә.). *Гәытбаа тәылоуп Сара стәыла* (Д. Гә.). *Ажәфән казказ – дунеи хыбгоуп, Амра каңха – уи аазагоуп. Ашәт какацқәа – игәыкайгагоуп, Ашьхеи шыны игәеийхгоуп* (Д. Гә.).

Урт рхалагы ихәоуны икалар ауеит: **Зынран. Тынчроуп...** «Сныкәоит сара ңышаала, ңышаала... (И.Т.). **Бнароуп. Фнуп. Цеицъуп.** Чыдала иалкаау, иактуалны икалаз ажәа иара ахала ахәоу азышьақәыргылазом, хымпада ахәоу афы иказароуп уи иадхәалоу ажәа: **сзыпхьаз ажәеинраалоуп**. Ари ахәоу афы ажәахәафы иатцшыны иааирцшуеит дзыпхьаз шжәеинраалоу, даеакы акәымкәа. Иалкаау, актуалтә цакы шытызхыз ахәоу хәтеи акатцарба **акәзаареи** реицташыа ф-хыкны икоуп: 1. ажәеи акатцарбеи еицылоит, формакны икалоит: *сзыпхьаз шәкәуп*, 2. ажәеи акатцарбеи дасу ишьтырхуеит рхатәы форма: актуалтә цакы зауз ажәа гылоит азеипш ма адхаларатә формафы, акатцарба – ахафәйтә формафы: *избо фнуп // ифнуп – избо афны ауп, иааиуа ласбоуп // иааиуа аласба ауп, сзыпхьаз ажәеинраалоуп // сзыпхьаз ажәеинраала ауп.*

Адуinei **азә иоуп** итәмзо, Ауаа рзыхәан – дара итбаауап (И.Т.) *Бзиабароуп* (// абзиабара ауп) адуinei афы мрас иңхо, *Барей сарей наунагза ханзырхо* (И.Т.); **Абасиәоуп** // абасиәа ауп ишыкоу сара сыгәгы! (Ч. Ць.); *Еиҳаразак урт (ажәеинраалақәа) зызку ацбауси айара царей декларативла рзыиәахәара ауп.* (У. А.); *Алакә шыаҭас, гәыцәс иамоу амиф ауп* (// мифоуп) (С.З.); *Ихадоу акы акәны, еилкаатәу мазаны хәаңхәа ишьтоу – иара исахьаркыратә дунеи ауп* (В. Ай.).

Атоурых акнытә. Астатикатә катцарбақәа рсистема анализ алшара хнаҭоит иаххәарц, ари асистема иахьагы ишаныцшуа жәытәнатә аахыс изхысыз акатцарба аҭиара амфә. Ишдыру еипш, рапхьаза ахьзи акатцарбеи формала еиҭагылазомызт: ашьаҭа зны ишьтнахуан амаҭәартә цакы, даеазных – арҭиаратә цакы, иш-неи-шнеиуаз, асемантика апсыҭхарала, урт рыбжьара иалагеит айкәытхаратә процесс: амаҭәартә цакы зызкыз ашьаҭа иаиуа иалагеит ахьзтә категорияқәа аазырцшуа аформантқәа, арҭиаратә цакы зызкыз ашьаҭа – акатцарбатә категорияқәа аазырцшуа аформантқәа. Ари айкәытхаратә процесс ахытцхырҭа аамҭала даара акрахытцуазаргы, иахьагы уи апроцесс нагзаны имфәцымсыцт. Ари ус шакау агәра хдыргоит афактқәа, иаагап ашьаҭа -**ңс**, ганка-хьала, икоуп ахьызкәа **аңсы**, даеаганкахьала – акатцарбатә формақәа: астатикатә: **дыңсуп**, адинамикатә: **дыңсуеит**; ахьызкәа **агьыч**, акатцарба: **дгьычуеит**, ахьызкәа **аңха** – акатцарба **иңхоит, иңхоуп**; ахьызкәа **ацәа** – акатцарба **дыцәоуп, дыцәоит**.

Аамҭа цацыпхьаза апроцессуалтә семантика змоу ажәақәа рыфнұтқәа ицәыртцуа иалагеит аиҭагылара фыц; урт реиҭагыларафы цатцгәыс икалеит акатцарбақәа иаадырцшуа апроцесс аказшыа. Гәыпк афы формалеи цакылеи реиидыркыло иалагеит пассивла, ипсыҭены имфәцысуа апроцесс аазырцшуа акатцарбақәа, даеа гәыпк афы – активла имфәцысуа апроцесс аазырцшуа акатцарбақәа. Ишьақәгылеит ф-системак – астатикатә катцарбақәа рсистема, адинамикатә катцарбақәа рсистема. Асистемақәа рыфнұтқәа ицәыртцуа иалагеит аамҭатә еилкаара ныкәызго ажәаформақәа. Абарт асистемақәа иахьагы, аамҭатә категория шаадырцшуагы, еиҭагылоуп апроцесс аказшыала.

Адинамикатә каттарбақәа

Апхьатәиқәа адинамикатә каттарбақәа рхыпхьазара рацәазоуп. Урт рышьатақәа ихырҕеиаам, имариоу шыатақәоуп: *а-х-ра, а-з-ра, а-хә-ра, а-с-ра, а-га-ра, а-ба-ра, а-фа-ра, а-ча-ра, а-бжәа-ра, а-зба-ра, а-ңсах-ра, а-ңс-ра, а-нха-ра, а-хшь-ра.*

Ашьтахьтәиқәа, ихырҕеиаау ашьатақәа змоу акаттарбақәа иахагъы ирацәоуп. Урт рырацәара ажәахырҕеиааратә хыққәеи амыругақәеи рбеиара ирыбзороуп. Ажәахырҕеиааратә мыругақәаны ахархәара тбаа роуеит: апрефиксқәа – аркаттаратә, аицыкаттаратә, амхакаттаратә; алокалтә цынгыла-шьатақәа, адеревантә превербқәа; асуффикс-шьагәйтқәа, асуффиксқәа **-тә, -ха**. Имачым адинамикатә каттарбақәа, зышьата ашьтыбжәҕырцшрала, асахьаҕырцшрала, ашьагәйт еитахәарала, ашьагәйтқәа реицтарала, ашьагәйтқәеи ажәахырҕеиааратә морфемақәеи реилатцәарала икалаз (иаха инейтцыхны акаша «Акаттарба ажәахырҕеиаара»).

Аркаттаратә калара

р: абара: илбоит → а-р-бара: илсырбоит
ажәра: илжәуеит → а-р-жәра: илсыржәуеит
агара: илгоит → а-р-гара: илсыргоит
аҳәара: илхәоит → а-р-хәара: илсырхәоит
акайара: икасцоит → аркайара: ислыркайцоит

Аицыкаттаратә калара

ц: ацара: сцоит → аицара: сиццоит
атәара: дтәоит → аицтәара: дицтәоит
агылара: дгылоит → аицгылара: дицгылоит
акайара: икасцоит → аицкайара: исыцкалцоит
ажәра: илжәуеит → аицжәра: илыцижәуеит

еи: асра: сисуеит → аисра: хаисуеит
аңыларара: диңылеит → аиңыларара: иеиңылеит
алхра: иалихит → аилихра: иеилихуеит
ацәызра: илцәызуеит → аицәызра: иеицәызуеит
адтәалара: дидтәалеит → аидтәалара: иеидтәалоит

аиба// иба: абара: дибоит → аибабара: иеибабоит
аңсахра: илыңсахуеит → аибаңсахра: иеибаңсахуеит
артәара: дсыртәоит → аибартәара: иеибартәоит
аидхәалара: иадиҳәалоит → адибаҳәалара:

иадибаҳәалоит

адгәалара: иадигәалоит → ад-иба-гәалара:

иа-д-иба-гәалоит

аиц: ахара: дицоит → аица-хара: и-еиц-лыцоит
аныкәара: дныкәоит → аиц-ныкәара: иеицныкәоит
аңхәара: даңхәоит → аицаңхәара: и-еиц-аңхәоит
абара: дызбоит → аиц-бара: деиц-ырбоит
атәара: итәоит → аицтәара: и-еиц-тәоит

Азыккаттаратә каларақәа

е: акайара: икалцоит → а-еы-кайара: л-еыкалцоит
атәара: иалтәоит → аеатәара: л-е-алтәоит
акаабара: илкәабоит → а-е-ыкәабара: л-е-ы-лкәабоит
ашьра: илшьуеит → а-е-шьра: л-е-ылшьуеит
алажәра: иаласыжәуеит → а-е-алажәра: с-е-аласыжәуеит

з: ацара / азцара: сцоит / сизцоит
агара: илгоит → азгара: илзызгоит
акайара: икалцоит → азыккайара: илзыкарцоит
абара: илбоит → азбара: илзызбоит
аҳәара: илхәоит → азхәара: илзысхәоит

цә: ацара: сцоит → ацәцара: сицәцоит
абара: илбоит → ацәбара: илцәызбоит
акайара: икасцоит → ацәыкайара: илцәыкасцоит
агара: илгоит → ацәгара: илцәызгоит
азра: изуеит → ацәызра: исцәызуеит

Амчымхаратә калара

з.: ацара: сцоит → азымцара: сызцом
агара: илгоит → азымгара: илызгом
акайара: икалцоит → азыкамцара: илзыкайом
абара: илбоит → азымбара: илызбом
аңара: дыңоит → азымңара: дыңом

Амхакатцаратә калара

амха: *изгоит* → *исамхагоит*
исхәоит → *исамхахәоит*
икасҕоит → *исамхакаҕоит*
илбоит → *иламхабоит*
стәоит → *самхатәоит*

Атыцтә цынгыла-шьатақәа злоу акалара:

та // т(ы): *итәоит* → *итәтәоит*, *изгоит* → *итызгоит*
тца // тц(ы): *ибоит* → *иаҕабоит*, *изгоит* → *иҕызгоит*
ва // в (ы): *илбоит* → *иавалбоит*, *изгоит* → *ирывызгоит*
гҕа // гҕ(ы): *дтәоит* → *дыгҕатәоит*, *игҕызгоит*
қә: *дтәоит* → *дықәтәоит*
дгылоит → *дықәгылоит*

Адериванттә цынгыла злоу акалара:

дәыл: *ддәылигоит*
мѡа: *дымѡаргоит*
зыр: *дзырыргоит*
гән(ы): *игәникилоит*
ацкла: *ацклаңира*
шыкла: *ашьклаңира*
ка: *дкаҳауеит*

Ахырхартәтә цынгылақәа злоу акатцарбатә калара

Аа, на, ѡа, ла: *даалгоит*, *дналгоит*, *длалгоит*, *дѡалгоит*; *да-аиуеит*, *днеиуеит*, *длеиуеит*, *дѡеиуеит*; *дааскьоит*, *днаскьоит*, *дѡаскьоит*, *дласкьоит*; *даахьахәуеит*, *днахьахәуеит*; *иааңыруеит*, *инаңыруеит*, *иѡаңыруеит*, *илаңыруеит*.

Асуффикс-шьагәытқәа злоу акатцарбатә калара

Иҕоуп аморфемақәа рхала, ажәахырҕеиаратә мыругак ры-цымкәа, ахархәара змам. Урт рахьынтә чыдала иалкаатәуп ажәа-хырҕеиараҕы ахархәара тбаа змоу пшь-морфемак – **ла, тц, тца, х**. Урт иахьазы ирымам иалкаау алексикатә тцакы, аха дара инарыгзоит

аграмматикатә функциақәа: акы, арҕеиара ахырхартә аадырпшуеит, ѡбагы – аитәтҕеи аитәмтҕеи. Урт зцыло цынгыла-шьатақәоуп. Ацынгыла-шьатақәеи дарей еицны ишьақәдыргылоит ашьата, аха ирымоу абстракттә тцаки ашьагәыттә позицияеи ирыбзоураны урт асуффикс-шьагәытқәа хәа ирышьтоуп (Қ. В. Ломтәтизе).

Асуффикс-шьагәытқәа **-ла, -тца** рыла ишьақәгылаз акатцарбақәа иаадырпшуеит ахырхартә **«арахь»**; **-тц (ы), -х (ы)** рыла ишьақәгылаз акатцарбақәа – ахырхартә **«уахь»**:

«арахь»	«уахь»
<i>дтә-ла-п</i>	<i>дтҕы-ҕы-п</i>
<i>дава-ла-п</i>	<i>дав-ҕы-п</i>
<i>дықә-ла-п</i>	<i>дықә-ҕы-п</i>
<i>итәл-ҕа-п</i>	<i>итҕыл-хы-п</i>
<i>иавал-ҕа-п</i>	<i>иавыл-хы-п</i>
<i>икәыл-ҕа-п</i>	<i>икәыл-хы-п</i>

Асуффикс-шьагәытқәа **-тца, -х** рыла ишьақәгылоу акатцарбақәа иеитәтцуа катцарбақәоуп, **-ла, -тц** рыла ишьақәгылоу акатцарбақәа иеитәмтцуа катцарбақәоуп:

иеитәтцуа	иеитәмтцуа
<i>итәл-ҕа-п</i>	<i>итә-ла-п</i>
<i>иавал-ҕа-п</i>	<i>иавал-ла-п</i>
<i>икәыл-ҕа-п</i>	<i>икә-ла-п</i>
<i>итҕыл-хы-п</i>	<i>итҕы-ҕы-п</i>
<i>иавыл-хы-п</i>	<i>иав-ҕы-п</i>
<i>икәыл-хы-п</i>	<i>икә-ҕы-п</i>

Динамикатә катцарбаны икалар ауеит асуффикс **-ха** зцылаз, алокалтә цынгыла шьатас измоу астатикатә катцарбақәа. Уака асуффикс **-ха** иаанарпшуеит алокалтә цынгыла иадхәалоу тыпк аҕы акыдхалара, аанхара:

далоуп → *далахоит*, *далахеит*
итоуп → *итахоит*, *итахеит*
иаҕоуп → *иаҕахоит*, *иаҕахеит*
икәуп → *икәхоит*, *икәхеит*
игҕоуп → *игҕахоит*, *игҕахеит*

Асуффикскәа **-ха-**, **-тә** рыбзоурала ахьызкеи аказшьарбеи ркынтә ихәур калоит адинамикатә катцарбақәа: **-ха** ала ихәуеит иеитамтцуа акатцарбақәа, **-тә** ала – иеитатцуа акатцарбақәа (Қ.В. Ломтәтизе).

ауафы $\begin{cases} дуафохойт \\ дуафыстәуеит \end{cases}$

аргама $\begin{cases} иаргамахойт \\ иаргамастәуеит \end{cases}$

ахазына $\begin{cases} ихазынахойт \\ ихазынастәуеит \end{cases}$

абзиа $\begin{cases} ибзиахойт \\ ибзиастәуеит \end{cases}$

ацәгъа $\begin{cases} ицәгъахойт \\ ицәгъастәуеит \end{cases}$

афәжъ $\begin{cases} ифәжъхойт \\ ифәжъыстәуеит // исырфәжъуеит \end{cases}$

Астатикатә катцарбахьы ииагоу иеитатцуа адинамикатә катцарба ашьәта иацлар калоит асуффикс **-тә**. Уи астатикатә форма еитәх ииагазар калоит адинамикатә катцарбахьы асуффикс **-ха** абзоурала.

аинамикатә катцарба	астатикатә катцарба	аинамикатә катцарба
<i>икасцойт</i> →	<i>икайойн</i> → <i>икайатәун</i> →	<i>икайатәхойт</i>
<i>дызбойт</i> →	<i>дбойн</i> → <i>дбатәун</i> →	<i>дбатәхойт</i>

<i>изгойт</i> →	<i>игойн</i> → <i>игатәун</i> →	<i>игатәхойт</i>
<i>исхәойт</i> →	<i>ихәойн</i> → <i>ихәатәун</i> →	<i>ихәатәхойт</i>
<i>исфойт</i> →	<i>ифойн</i> → <i>ифатәун</i> →	<i>ифатәхойт</i>

Иеипшу аформақәа шытырхыр калоит иеитамтцуа акатцарбақәагы:

аинамикатә катцарба	астатикатә катцарба	аинамикатә катцарба
<i>сцойт</i> →	<i>(и) цатәун</i> →	<i>(и)цатәхойт</i>
<i>схалойт</i> →	<i>(и)халатәун</i> →	<i>(и)халатәхойт</i>
<i>сыбналойт</i> →	<i>(и)бналатәун</i> →	<i>(и)бналатәхойт</i>
<i>схәыцуеит</i> →	<i>(и)хәыцтәун</i> →	<i>(и)хәыцтәхойт</i>
<i>сыңойт</i> →	<i>(и)ңатәун</i> →	<i>(и)ңатәхойт</i>
<i>сыңшуеит</i> →	<i>(и)ңштәун</i> →	<i>(и)ңштәхойт</i>

Асуффикскәа **-тә**, **-тәха** рыла икалаз акатцарбатә ажәаформақәа, егырт акатцарбатә ажәаформақәа иаарылукаартә, ирымам асуби-ект рбага. Хафык змоу акатцарбатә шыәта иахылфеиааз ажәаформа ма хафырбагада икоуп, мамзаргы иацуп ари афункциа назмыгзо, семантикала итацәны икоу апрефикс **-и**: *цатәун* // *и-цатәун*, *цатәхойт* // *ицатәхойт*; *неитәун* // *и-неитәун*, *неитәхойт* // *и-неитәхойт*. Ф-хафык змоу иеитамтцуа акатцарбатә шыәта иахылфеиааз ажәа-формафы хафырбагак ипиам аобиект рбагоуп, егыи – тцакылеи функциалеи итацәны икоу арбага **-и** ауп: *и-лы-цхраатәун*, *и-лы-цхраатәхойт*, *и-лы-шьтәйцаатәун* // *и-лы-шьтәйцаатәхойт*. Ф-хафык змоу иеитатцуа акатцарбатә шыәта иахылфеиааз ажәаформафы иаарцшуп ипиоу аобиект рбага: *ды-шьтәйцаатәун*, *дышьтәйцаатәхойт*, *д-гатәун*, *д-гатәхойт*. Х-хафык змоу иеитатцуа акатцарбатә шыәта иахылфеиааз ажәаформафы иаарцшуп ипиоуи ипиами аобиекткәа рырбагақәа: *и-лы-татәун*, *и-лы-татәхойт*, *и-лы-шәйатәун*, *и-лы-шәйатәхойт*.

Абарт ажәаформақәа еиәагылоуп формала: **-тә** ала ишьәкәгылоу ишьтнахуеит астатикатә парадигмақәа, **-тәха** ала – аинамикатә парадигмақәа. Аха грамматикатә тцакыла урт еипшуп: рыфбагы иаадырцшуеит хымцадатәи аказшьа змоу арфәара.

Абарт ажәаформақәа злоу ахәоукәа азыххәа роузом – урт хаҕыдатә хәоукәоуп:

Сезызскызгы уама атахуп, Саналага, инагзатәуп, Сыгәтыхақәа зегьәтәуп, Дара уртгьы рацазоуп (И.К.); Аңсны ҕыанатзар – ҕыанат амца акуп... Хмилат мацуп, акала ҳахьчатәуп (М. Л.); Аубашьра аанкылатәуп Аңсны! (М. Л.); Аңсны астатус акыр иазырхатәуп, Аусқәа абри амҕала избатәуп (М. Л.); Атагылазаашьа злақаз ала зегьы ҳәатәхеит; Аноет икайцо ахәшьарақәа ирхыңхьазалатәуп иара ифымтәқәа дшырзыкоу хзырбо ажәақәагьы (В. Ай).

Асуффиксқәа **-тә, -тәха** рыбзоурала икалаз аформақәа иҕыцу хырҕааратә формақәоуп, иахьа ахархәара тбаа роуа иалагет алитературатә бызшәаҕы. Аха иазгәатәтәуп, адинамикатә каттарбақәа ирымоу апарадигмақәа зегьы урт шышьтырымхуа атәы, иаххәап, акрызхытцуа аамтатә формақәа **ицатәхахьан, ицатәхьахеит** макьана ахархәара рымазам.

Афиниттә, аинфиниттә каттарбатә каларақәа

Акаттарбатә ажәаформақәа шоит ҕбаны – афиниттә, аинфиниттә. Абарт ажәаформақәа еиҕагылоуп тәкыла, формала, хархәашьала.

Афиниттә ажәаформақәа рграмматикатә тәкы иаанарпшуеит даеа рҕиарак иахьыпшым, ихадоу арҕиара, ма атагылазаашьа, аинфиниттә ажәаформақәа рграмматикатә тәкы – даеа рҕиарак иазынархоу (иахьыпшу) арҕиара ма атагылазаашьа.

Аинфиниттә каттарбақәа рсемантика еитцыхзар калоит еиуеипшым атагылазаашьа аазырпшуа арбагақәа рышьата аттарала: *санцо, сахьцо, сышцо, сцацыңхьаза, сҕеижьтҕеи, сҕонайы*.

Афиниттә каттарбатә ажәаформақәеи аинфиниттә каттарбатә ажәаформақәеи еиҕагылоуп формала. Афиниттә ажәаформақәа аарпшуп афиниттә рбагақәа **-ит // -т, -п, -н** рыла: *сҕеит, сҕап, сҕан, сҕахьан; изгҕеит, изгҕап, изгҕан, изгҕахьан*. Иеикәыпхьазоу арбагақәа финиттә рбагақәаны иахьыкоу акнйтә, аинфиниттә каттарбақәа рҕы урт хдылазом, амала **-н** ацынхәрас ицәыртцуеит **-з: сҕан – ицаз, сҕахьа-н – ицахьа-з**. Аинфиниттә ажәаформақәа шыақәгылоит дара

мацара ирызчыдароу аграмматикатә формантқәа рыла. Убарт аформантқәа иреиуоуп:

а) азыкашьатә хьызцынхәратә рбагақәа **и, з: и-цаз, и-з-хәаз, ика-з-цаз, и-касҕаз**;

б) атагылазаашьатә рбагақәа: **-ан, -ахь, -ш, -цыпхьаза, -ижьтҕеи, -натца, -ахьынтә, -аанза, -ахьынза: санцоз, сахьцоз, сышцоз, сцацыңхьаза, сҕеижьтҕеи, сҕонайы, сахьынзацо, дахьынтәаиуа, дааианза**;

в) арлахьыра злақало арбагақәа: **ны, о // уа**, аноль рбага: *диманы, дима, дыңаны, дыңо, дыңа*;

г) аркьынаатә рбагақәа: **-шә, -рц(ы) // -разы // -ратәы, р // зар // зтгьы** ухәа убас ит.: *икасҕазшәа, икасҕарц // икасҕаразы // икасҕараны // икасҕаратәы, икасҕар, икасҕазар, икасҕазтгьы, икасҕандаз*.

Иеикәыпхьазоу аформантқәа реиҳарак рыла икалаз акаттарбатә каларақәа ирымоуп, афиниттә каларақәа иреипшым, рхатә парадигмақәа: аамтатә, азтәаратә, амапкратә парадигмақәа. Акаттарбатә ажәаформақәа зегьы рграмматикатә тәкаҕы икоуп атемпоральтә, амодальтә еилкаарақәа. Абарт афункционалтә-семантикатә категорияқәа раарпшраҕы хадара руеит акаттарбақәа раамтҕеи раркьынааи.

Афиниттәи аинфиниттәи каттарбақәа аамтҕеи аркьынааи раарпшраҕы аивгарақәа рыбжьоуп. Убас, афиниттә каттарбақәа реиҳарак ирымоуп абсолюттә аамтатә тәкы, аинфиниттә каттарбақәа – азыкашьатә аамтатә тәкы. Афиниттә каттарбақәа ишьақәыргәҕәаны иаадырпшуеит реалла, итәбыргытәкьаны икалаз, икало, икалараны икоу арҕиара, аинфиниттә каттарбақәа – ареальтә кәзшьеи аирреальтә кәзшьеи змоу арҕиара.

Афиниттә каттарбақәа ахәоу аҕы инарыгзоит азхәа афункциа, аинфиниттә каттарбақәа – иеиуеипшым асинтаксистә функцияқәа.

Афиниттә каттарба	Аинфиниттә каттарба
Сара сҕеит – сҕеит зхәоуп	Санцо усышьтал – санцо – аамтатә тагылазаашьа
	Сахьцо дызбоит – сахьцо – атыптә тагылазаашьа

	<i>Ирхэоз ссирын–ирхэоз – азыххэаа</i>
	<i>Санцо уасхэап – санцо азырхатэ хартэаага</i>
	<i>Сышцац сцоит – сышцац – акалашьбатэ тагылазаашья</i>
	<i>Сызлацо ала уца – сызлацо ахартэаага</i>

Ахэоу афы, афиниттэ катцарбақэа реипш, аинфиниттэ катцарбақэа ирыцааир калоит иеиуеипшым асинтаксистэ функциакэа назыгзо ажэакэа. Урт еицны еиқыркаауеит аинфиниттэ еицааира хэа изышьтоу ажэеибаркыра. Аицааира иалоу ажэакэа зеггы синтаксисла еидызкыло аинфиниттэ катцарбоуп, уи аицааирафы хадара ауеит.

*Бзиа избоит, снапала, сцабаала, сыпхзала **исырғыларц** сыоны (А. Л.); Аутра **дантүй**, ажэқэа лымбеит (А. Г.); Аха убасқан лцэа акы **алаиэазиэа**, ашырхэа даахьахэит (А. Г.); Аеы **иахьгылаз** игьежьюан, икэашон (Ш. Ч.).*

Аха азхэа аарпшрафы афиниттэ, аинфиниттэ катцарбақэа рылшарақэа еипшым. Афиниттэ катцарбақэа рморфологиатэ абсолюттэ аамтэи аркынааи ахэоу зеггы иатэны икалоит, икалоит синтаксистэ мыруганы, уи абзоурала ахэоу ишьтнахуеит апредикативтэ грамматикатэ цакы. Урт азхэа апозицияфы семантикалагы грамматикалагы ихыпшым арфеиара аазырпшуа ихадоу хэоу хэтоуп.

Аинфиниттэ катцарбақэа реихарак, аицааира еидкылага хадас ишыкоугы, ирылшом еиқыркааз ажэеибаркыра апредикативтэ цакы алагалара. Зеггы рапхьаза уи зыбзоуроу – ирымоу азыкашьбатэ аамтатэ план ауп. Ишдыру еипш, азыкашьбатэ аамтатэ план хэаакэтцахоит даеа реиарак (ма тагылазаашьяк) ала, убри акнытэ ахэоу афы, хымпада, иказароуп аинфиниттэ катцарба ззынархоу, изхыпшу даеа катцарбак, ахэоу еизакны абсолюттэ аамтатэ план атара зылшо.

Иара убас аинфиниттэ катцарба иаанарпшуа аркынаа амодалтэ план хасабла икалоит аицааира мацара иатэны, аха ахэоу иатэны – афиниттэ катцарба: ахэоу: *Ашьха афааа инафалеит, дара бзиа*

инаскьарцы (И. К.) еизакны жэабжытэ хэоуп, иалоу аицааира – *дара бзиа инаскьарцы* – кэкытэ еицааироуп.

Аинфиниттэ катцарбақэа апредикатив чыдара анагзара шрылам еилыкка иахдырбоит абарт афырпштэқэа: 1) *Алиас дахьаауа збоит. Алиас дахьаауа* – цакылеи еифартэышьалеи хэоузам, аха егырт ахэоуқэа – *Абар Алиас дахьаауа; Алиас дахьаауа збоит* – хэоуқэаны иказтэз иалагылоу ажэакэа *абар, (и)збоит* роуп. Абарт ажэакэа рыбзоурала ажэеибаркыра Алиас дахьаауа ишьтнахит абсолюттэ аамтатэ плани ашьақыргэгэаратэ цакы, уи алагы ишьтнахит апредикативтэ цакы.

Настгы аинфиниттэ катцарбақэа, мамзаргы аинфиниттэ еицааирақэа, синтаксисла изыдхэалоу ахэоу хэта иахыпшуп. Иара убас иазгэататэуп, аинфиниттэ ажэаформақэа реихарак ишрылоу аморфемақэа-**ан, -ахь, -ш, -цыпхьаза...**, урт цакылеи грамматикалеи ихыпшны иказтэ.

Рыңсы ааитакшэа рымфа икэлеит, Шьапңынцала пхьа ицарцы (И. К.); Хмыч шэарыцаа днаңшы-ааңшит, Ишэақь мыц шамхэаз еилиргеит (И.К.); Икэрахь даннеи, иаха ицэырыуа ибеит игэырфа. Дахьйеидахаз цэгьа дархэыцуа Днатэалон зымфа (Б. Шь.); Ахра иавйыз амза ангыло, сгэыргыо сазыңшлап. Акаңқаңқэа аныңхьарыло, рыбжы саҳалап (Б. Шь.).

Афиниттэ катцарбатэ каларақэа рахь иатцанакуеит ажэабжытэ, архыпшратэ, абламбаратэ, азоужьратэ ркынаақэа, аинфиниттэ катцарбақэа рахь – алахэыра, атагылазаашьятэ катцарбақэа, арлахэыра, адцаратэ, агэапхаратэ, ахыпшратэ, ахықэкыратэ-зкратэ ажэаформақэа. Абарт рахынтэ адцаратэ, агэапхаратэ ркынаақэа апредикативтэ чыдара змоу ируакуп.

Иара убас аинфиниттэ каларақэа ирытцаркуеит атагылазаашьятэ аффиксқэа **-ижьтэи, -наңы, -цыпхьаза, -аанза, -хьынтэ, -хьынза** рыла ишьақэгылоу акатцарбатэ ажэаформақэа: **дцеижьтэи, дылбеижьтэи, иргеижьтэи, дцацыпхьаза, дылбацыпхьаза, ирга-цыпхьаза, дцонаңы, дылбонаңы, иргонаңы, дцаанза, дылбаанза, иргаанза, дахьынзаца, дахьынзалба, дахьынтэааз.**

Акатдарба ахафытә категория

Акатдарба ахафытә форма иалоу ахафырбага аполифункционалтә кәзшья змоу формантуп. Уи иаанарпшуеит: арфеиара мѡапызго ихафы – асубиект ахафы, ма арфеиара зыхтысуа ихафы – ипиоу аобиект ахафы, мамзаргыы арфеиара ззынархоу ихафы – ипиам аобиект ахафы, иара убас урт рхафы, рхыпхьазара, ркласс. Абарт ахархәарақәа рахьынтә асубиекти аобиектқәеи раарпшра ахафытә формант азы ихадазоу хархәароуп.

Аграмматикатә тцакқәа рыла еиѡагылоу, аха калашьяла еидхәалоу ахафытә парадигмақәа ишьақәдыргылоит азеипш хафытә система.

Ахафытә префиксқәа рахь иатцанакуеит **с, у, б, д, и, л, и, а, на, х, шә, р**. Абарт рахьынтә реихарак ахафытә хьызцынхәрақәа иршьагәытқәоуп: *с – сара, б – бара, у – уара, и – иара, х – хара, шә – шәара*.

Асинтаксистә конструкцияфы акатдарбатә хафытә префиксқәа рыбзоурала иеидхәалахоит катдарбала иаарпшу арфеиареи арфеиара зуеи, арфеиареи арфеиара зыхтысуеи, арфеиареи арфеиара ззынархои.

Акатдарба ашьаа ишьтнахыр калоит ахафытә префиксқәа хпакә. Иахпылар калоит цшь-хафытә префикск шьтызхуа акатдарбатә шьаақәа, аха ажәахәафы урт ускак ахархәара рымазам. Иара убас иазгәататәуп, иеиуеипшым ашьаақәа ахафытә префиксқәа рхыпхьазара иеипшны ишышьтырымхуа.

Ишьтырхуа ахафытә префиксқәа рхыпхьазара азгәатаны, акатдарбақәа ршоит: хафык змоу акатдарбақәа (хафыктәи акатдарбақәа): *с-цоит, с-тәоит, с-гылоит, сы-цәоит, сны-кәоит, с-ыѡоит, д-цысуеит, д-аауеит*.

ѡ-хафыктәи акатдарбақәа: *д-и-боит, д-и-гоит, и-л-фоит, и-шьтыл-хуеит, и-л-жәуеит, д-и-суеит, д-лы-хоит, д-и-ватәоуит, д-и-хәоит*.

Х-хафыктәи акатдарбақәа: *и-лы-с-тәоит, и-л-сы-ргоит, и-л-шәы-с-цәоит, и-с-лы-рбоит, и-л-ѡа-с-цәоит, д-и-ва-ды-ргылоит, и-л-сы-ркайоит*.

Акатдарба ашьаақәа реихарак ишьтырхуа ахафытә префиксқәа рхыпхьазара цкуп, итышәынтәалоуп, истабилтәуп: убас хафык шьтызхуа ашьаа акнытә икало акатдарба иеиуеипшым ажәаформақәа рфы хафыкны иаанхоит, иара убас ѡ-хафык, ма х-хафык шьтызхуа ашьаақәагы.

ацара: с-цоит, с-цандаз, с-цар, с-цазар, с-царын...

агара: и-л-гоит, и-л-гондаз, и-л-гар, и-л-газар...

атара: и-лы-с-тәоит, и-лы-с-тар, и-лы-с-тәандаз...

Акырза имачуп алабилтә кәзшья змоу акатдарбатә шьаақәа, ахәоу зеипшроу еипш, урт калар ауеит хафыкны ма ѡ-хафыкны:

д-захуеит: сахәшья д-захуеит – и-л-захуеит: сахәшья лыцкы ибзианы и-л-захит.

д-жьиуеит: саб д-жьиуеит – и-р-жьиуеит: ахәызба ажыирафы и-р-жьиит.

Аха иазгәататәуп, иеитатцуа акатдарба адтаратә формафы ахафытә префиксқәа акы шагхо, уи акатдарба мапкрадатәи аформафы игылазар, арфеиара зуа ихафы азатә хыпхьазарала иаарпшызар:

д-и-беит, аха д-ба

д-и-геит, аха д-га

и-л-и-тәит, аха и-лы-т

Иара убас субиект рбагада икоуп зышьаа еитатцуа арлахәы-рақәагы:

д-и-беит, аха д-баны, д-бо, и-бо

д-и-геит, аха д-ганы, д-го, и-го

и-л-и-тәит, аха и-лы-таны, и-лы-тауа

Ахафытә форма шьтызымхуа акатдарбатә шьаақәа даара имачуп. Убарт иреиуоуп апсабаратә тагылазашья аазырпшуа акатдарбақәа: *хьтоуп, шоуроуп, зынроуп, шеит, хәлеит, лашьцеит*. Абарт акатдарбақәа ихартом ахафытә парадигмақәа, ирхәом *с-шеит, у-шеит, б-шеит; с-лашьцеит, у-лашьцеит, б-лашьцеит*. Иеикәыпхьазоу акатдарбатә формақәа ирыцлар калоит ахпатәи ахафы, аматәар класс, азатә хыпхьазара аазырпшуа ахафытә префикс **-и**, аха урт ирѡагылоу ахафытә парадигмақәа ахьрымам иахкьаны, рышьаафы апрефикс **-и** аказаареи акамзаареи рзеипшуп: *шеит // и-шеит, цәауеит // и-цәауеит. Ишылашьцара илашьцахьан*.

Апредикативтә хархәара шьтызхуа, аматәартә цакы змоу ахьызкақәа еихаразак икоуп хафытә префиксда: *аѡны – ѡнуп, айла – цлоуп, амра – мроуп, аха ауаѡы – дуаѡуп, ахәычы – дхәыцуп*.

Ихырѡаау ашьаафы ахафытә цынгылақәа рхыпхьазара хафырбагак ала иазхәуеит, изхырѡаау ашьаа иацлозар арбагақәа:

аркаттаратә (-р), аверсиатә (-з-, -цә-), ацкаттаратә (-ц-), ициам ахафырбага зцу ашьаҭа-цынгыла, амыругатә (-ла-):

и-з-беит – и-л-сы-рбеит, и-л-зы-збеит, и-л-цәы-збеит, и-лы-цы-збеит, и-лы-вы-з-беит, и-а-ла-з-беит; и-з-геит, и-л-сы-ргеит, и-л-зы-з-геит, и-л-цәы-з-геит, и-лы-цы-з-геит, и-лы-вы-з-геит, и-а-ла-з-геит.

Ихырфеиау ашьаҭафы ахафытә цынгылақәа рхыцхьазара хафырбагак ала еитҭахоит, изхырфеиау ашьаҭа иацлар арбагақәа: аилахәратә (-аи-), аибанырратә (-аиб // -иб), аицкаттаратә (-аиц-), ахаргьежьратә (-е-):

с-и-қәшәеит – ҳ-аи-қәшәеит – ҳ-аица-қәшәеит; ды-з-беит – ҳ-аиб-беит; ды-с-кәабеит – с-еы-с-кәабеит; с-и-цеит – ҳ-аиц-цеит.

Ахафытә префиксқәа ахафқәа раарцшрафы

Ахафытә префиксқәа акаттарбафы ирымоуп асинтаксистә функция назыгзо иалкаау апозицияқәа.

Ахафытә префиксқәа иаадырцшеит каттарбала иарбоу арфеиара ажәахәаф, ажәахәафы дзацәажәои, ажәахәаф дзыхцәажәои ишырзыкоу. Арфеиареи ажәахәа иалахәуи реизыкәаашьа азгәатаны, ахафытә префиксқәа ршоит х-цаны: актәи ахафы, афбатәи ахафы, ахпатәи ахафы.

Актәи ахафы иаанарцшеит, арфеиара зырфеиау, изыхтысуа, изынархоу ажәахәафы шиакәу (ма шракәу): *с-цоит, с-ибоит, и-сы-рҭоит; ҳ-цоит, ҳа-рбоит, и-ҳа-рҭоит.*

Афбатәи ахафы иаанарцшеит арфеиара зуа, изыхтысуа, изынархоу ажәахәафы дзацәажәои шиакәу (ма шракәу): *у-цоит, б-цоит, шә-цоит.*

Ахпатәи ахафы иаанарцшеит арфеиара зуа, изыхтысуа, изынархоу ажәахәафы дзыхцәажәои ихафы шакәу (ма рхафы шакәу): *д-цоит, д-у-боит, и-у-боит, сы-л-боит, с-и-боит, с-а-боит, и-лы-бҭоит, ды-р-боит.*

Ахафытә префиксқәа рхафытә система

I-тәи ахафы **с, ҳ,**

II-тәи ахафы **у, б, шә**

III-тәи ахафы **д, и** (аматәар), **и** (ахатца), **л** (апхәыс), **а, на** (аматәар), **р, и** (дара)

Актәи, афбатәи ахафқәа рфы игылоу ахафытә префиксқәа злоу акаттарбатә формақәа ахәоу афы еихарак ирыцааиуам урт ирышьашәалоу ахафытә хьызцынхәрақәа, избанзар, ахафытә префиксқәа урт рҭакы инагзаны иаадырцшеит: **с-цоит** иацымзар калоит **сара**, избанзар, иеилкаауп ицо сара шсакәу, иара убас **суб-оит** (сара уара субоит ацынхәарас), **ҳа-у-боит**. Ахпатәи ахафала иаарцшу ахафытә префиксқәа еиха азеипш цакы ахьрымоу азы, ахәоу афы урт злоу акаттарбатә формақәа ирыцааиуазароуп ирыдхәалоу ажәақәа: **д-и-беит** ахәоу афы иацааиуазароуп абара зузи, иибазы аазырцшуа ажәақәагы: *Қарбеи Кама дибейт.*

Ахафытә цынгыла -у ахәоу афы лассы-лассы ххы иахархәоит азеипш хәфытә цакы атаны. Ускан уи хәфык алкааны аарцшра иазкзам, ахафқәа зегьы ирзеипшуп: *Уаңхәа икаҳауа у-ихымччан; Ухы иазууа уаҭа и-у-зиуам; Уцьам злам умхәйә ало-у-мцан (ажәаңқәа). Цәфанк ахала абыца у-захаҭом (III. Ч.)*

Ахафытә префикс -р ишьтнахыр калоит иеилкаам ахафытә цакы: *Ауана кәйашьа ззымдыруз заагара ддәықәы-р-ҭейт; Ашәкәы т-р-ыжьит; Афны р-ҭиуейт.*

Ахафытә префиксқәа ахыцхьазара аарцшрафы

Ахафытә префиксқәа иаадырцшеит ахыцхьазара – азатцә хыцхьазара, арацәа хыцхьазара. Азатцә хыцхьазара рбагас иамоуп ахафытә префиксқәа **с, у, б, д, и** (аматәар), **и** (ахатца), **л, а, на**; арацәа хыцхьазара – ахафытә префиксқәа **х, шә, р, и** (дара). Азатцә хыцхьазара иатданакуа ахафытә префиксқәа рыла иарбахоит арфеиара зуа, изыхтысуа, изынархоу дшазәыку (ма ишзатцәыку), арацәа хыцхьазара иатданакуа ахафытә префиксқәа рыла иарбахоит арфеиара зуа, изыхтысуа, изынархоу хыцхьазарала акы аиха (ма азәы иеиха) шыкоу. Азатцә хыцхьазара: *с-цоит, у-цоит, б-цоит, и-цоит.* Арацәа хыцхьазара: *ҳ-цоит, шә-цоит, и-цоит.*

Ахафытə префиксқəа рхыпхьазаратə система

Азатцə хыпхьазара: **с, у, б, д, л, и** (аматəар), **и** (ахатца), **а, на**.

Арацəа хыпхьазара: **х, шə, р, и** (дара).

Ажəахəафы ахафытə префиксқəа **у, б** цсахзар калоит **шə** ала, ицəажəо дзацəажəо лымкаала пату шикəйтцə ааирцшыр итахызар: *Бинагə Кастеи-иңа, ара шə-тəа. Шə-цозар, шə-аала, Мажьулиа (Ш. Ч.).*

Асубиекти аобиектқəеи рырацəара аарцшызар калоит ахьызқəа рфы иныкəырцшшəа асубиективтə модалтə цакы атаны ахархəара змоу арацəа рбага **-қəа-** ала. Уи гылоит акатцарба ашьата анафс.

Иеитамтцəа хəфык змоу афиниттə катцарбеи, алахəыреи, атагылазаашьатə катцарбеи **-қəа** рылазар, уи арəиара зуа ма изтагылазаашьоу рырацəара аанарцшуеит:

ифагылақəеит (дара), икалақəеит (дара), икақəоуп (дара).

Ахафырацəа змоу (ахафырацəатə) акатцарбақəа рфы **-қəа** ала иаарцшхоит арацəара.

Иццоу аобиект иазкны:

икасцақəеит (урт сара), исхəақəеит (урт сара), иргақəеит (урт дара), ирбақəаз (урт дара).

Ицциам аобиект иазкны:

и-ры-с-тақəеит (сара дара урт).

Асубиект иазкны:

и-сы-шə-тақəеит (шəара сара уи // урт).

Ахафытə префиксқəа акласс аарцшрафы

Азатцə хыпхьазара иатцанакуа афбатəи, ахпатəи ахафқəа рхафытə префиксқəа ахафы, ахыпхьазара рыдагы, иаадырцшуеит аклассқəагы – ауафытəыфсеи аматəари.

Афбатəи ахафы ахафытə префиксқəа шоит фбаны – ахацəа ркласси ахəса ркласси. Ахацəа ркласс рбагас иамоуп у: *у-цоит, у-гылоит, у-лбоит, у-ргоит, ика-у-цойт, и-шьт-у-хуеит, и-у-лтойт*. Арбага **-у** аматəар азы ххы ианахархəо ыкоуп, иаагап: *У-ца!* (ала, арахə рзы). Ахəса ркласс рбагас иамоуп **-б:** *б-цоит, б-гылоит, бы-лбоит, бы-ргоит, ика-б-цойт, и-былтойт*.

Ахпатəи ахафакны иеитамтцəа акатцарба асубиекти иццоу аобиекти злаарцшу ахафытə префиксқəа еиəагылоит ауафытəыфсеи аматəари рыла. Ауафытəыфсатə класс дыргас иамоуп **-д**, аматəар класс адырга **-и:** *д-цоит – и-цоит, д-гылоит – и-гылоит, ды-лбоит – и-л-боит, ды-ргоит – и-ргоит, ды-шьтырхуеит – и-шьтырхуеит*; иеитатцəа акатцарба асубиекти ицциам аобиекти еиəагылоит хцаны: ахацəа ркласс адырга **-и**, ахəса ркласс адырга **-л**, аматəар класс адыргақəа **-а, -на:** *ика-и-цойт, ика-л-цойт, ика-на-цойт*

д-и-боит – ды-л-боит – д-а-боит

д-и-гоит – ды-л-гоит д-а-гоит

д-и-л-тоит – д-лы-л-тоит, д-а-л-тоит, и-л-на-тоит.

Ахафытə префиксқəа асубиекти аобиекти (иццоу, ицциам) раарцшрафы

Хыхь ишаххəаз еипш, ахафытə префиксқəа иаадырцшуеит арəиара зуа ихафы – асубиект ихафы, арəиара зыхтысуа ихафы – иццоу аобиект ихафы, арəиара ззынархо ихафы – ицциам аобиект ихафы, ахəоу афы урт ирыцааиуеит ахəоу хəтақəа.

Хəфык змоу акатцарбафы иаарцшу субиект рбагоуп, ахəоу афы уи иацааиуа ажəа зыххəаауп:

Ахəычы д-каашоит; Айыс (и)-ңыруеит//и-ңыруеит айыс; Ауафы ма д-шəароуп, ма д-ыңхашьароуп.

Ф-хəфык змоу акатцарбафы ахафытə префиксқəа руакы субиект рбагоуп, егы

а) иццоу аобиект рбагоуп, уи иеитатцəа катцарбазар: ахəоу афы урт ирыцааиуеит азыххəааи иццоу ахартəаагеи: *Азба кəзцоз ашəыра кəзцоз д-цье-и-шьон.*

Ашьатафы асубиекти иццоу аобиекти аазырцшуа ахафытə префиксқəа акы иеиханы изыкалом.

б) ицциам аобиект рбагоуп, уи иеитамтцəа катцарбазар: ахəоу афы урт ирыцааиуеит азыххəааи ицциам ахартəаагеи:

Анхəфы бзиа лəйан ңшь-напык д-а-хəоит.

Х-хəфык змоу акатцарбафы ахафытə префиксқəа иаадырцшуеит асубиект, иццоу аобиект, ицциам аобиект.

Ауана *kaйaшья* ззымдыруаз, *азы (и)-л-аа-д-ыргон (ажэаңка)*.

Цшь-хаёык змоу акатцарбатэ шыатаёы акы субиект рбагоуп, акы ипиоу аобиект рбагоуп, *оба*–ициам аобиект рбагаёоуп: *и-шэыз-лы-с-тоит*.

Акатцарбатэ шыатаёы асубиект-аобиекттэ хаёытэ префиксқәа иныркыло атыц тышэантэылоуп. Дара акатцарба ашыата ма ашыа-гэыт иапынгылоит: *и-л-и-тоит, и-та-и-ргылоит*. Реишытагылашыа зеипцпроу еипц иазгэартоит 1-тэи, 2-тэи, 3-тэи атыцқәа. Асубиект рбага гылазар калоит 1-тэи, ма 2-тэи, мамзаргы 3-тэи атыцқәа рёы; ипиоу аобиект рбага гылоуп 1-тэи атыцаёы, ициам аобиект арбага 2-тэи атыц аёы, цшь-хаёык змоу акатцарбаёы 2-тэи 3-тэи атыцқәа рёы: *с-цеит, и-л-гоит, и-лы-и-тоит*.

Ипиоу аобиект рбагас иамоуп **с, у, б, д, и, х, шэ, и** ахаёытэ префиксқәа, ициам аобиект– **с, у, б, и, л, а, х, шэ, р** ахаёытэ префиксқәа. Асубиект акатцарбақәа зегы рыкны, ахпатэи ахаёы ада, иеипцшны иаарцшуп: **с, у, б, х, шэ, жэ**. Ахпатэи ахаёаёы иеитатцуеи иеитамтцуеи ачыдарақәа ирыбзоураны, иеитамтцуа акатцарба субиектс ишьтнахуеит ахаёытэ префиксқәа **-д, -и** (азатцэ хыцхьазара), **-и** (арацэа хыцхьазара), иеитатцуа акатцарба асубиект – **и, л, а, на** (азатцэ хыцхьазара), **-р** (арацэа хыцхьазара).

Асубиекти, ипиоу аобиекти, ициам аобиекти хаёыла, хыцхьа-зарала, классла реитакра ачыдара иахыпцшуп акатцарба аитатцра / аитамтцра.

Акатцарба аеапсахуеит асубиект ахаёалагы аобиект (ипиоуи ициами) ахаёалагы, убри акнытэ акатцарба иамоуп асубиекттэ-аобиекттэ, ахаёытэ – класстэ – хыцхьазаратэ еитакра.

Ишыақэгылаз атрадициала, актэи атыц аанызкыло ахаёыр-багақәа ариад «Д» иатцанакуа ахаёырбагақәа хэа ирышьтоуп, егырт атыцқәа аанызкыло ахаёырбагақәа «Л» ариад иатцанакуа ахаёырбагақәа хэа ирышьтоуп (ахаёырбагақәа **д-ил-и** ирёырцшны) (Қ.В.Ломтатизе). Акатцарба хаёыла, хыцхьазарала, классла аитакра мөапысуеит «Д»ариад ма «Л»ариад иатцанакуа ахаёырбагақәа реитныпсахларала.

Ариад «Д» иатэу ахаёырбагақәа рыла акатцарба аитакра

Ариад «Д» иатэу ахаёырбагақәа рыла аеапсахуеит: а) асубиект рбага иеитамтцуа акатцарбаёы, б) ипиоу аобиект рбага иеитатцуа акатцарбаёы.

Асубиекттэ еитакра

Хаёык змоу акатцарба

	азатцэ хыцхьазара	арацэа хыцхьазара
I ахаёы	с-тэеит сара	х-тэеит хара
II ахаёы	у-тэеит уара б-тэеит бара	шэ-тэеит шэара
III ахаёы	д-тэеит иара // лара и-тэеит иара (аматэар)	и-тэеит дара

Иазгэататэуп, хаёык змоу астатикатэ катцарба *акэзаара* асубиект рбага «Л» ариад ала ашеапсахуа. Тоурыхла хазнеир, ари акатцарба *о*-хаёык змаз катцарбан, уи шахатра руеит азтцааратэ ажэақәа *и-закэи? д-закэи?*

	азатцэ хыцхьазара	арацэа хыцхьазара
I ахаёы	сара соуп, сакэын	хара хауп, хакэын
II ахаёы	уара уоуп, уакэын бара боуп, бакэын	шэара шэоуп, шэакэын

III ахафы	иара иоуп, иакэын лара лоуп, лакэын иара ауп, акэын	дара роуп, ракэын
-----------	---	-------------------

Q-хафык змоу иеи́тамтцуа а́катцарба

I ахафы	азатцә хыпхьазара с-и-ццеит сара иара	арацәа хыпхьазара х-и-ццеит ҳара иара
II ахафы	у-и-ццеит уара иара б-и-ццеит бара иара	шә-и-ццеит шәара иара
III ахафы	д-и-ццеит иара (ауафы) иара (ахатца) д-и-ццеит лара иара (и)-и-ццеит иара (аматәар) иара (ахатца)	(и)-и-ццеит дара иара

Аобиекттә еи́такра
Q-хафык змоу иеи́татцуа а́катцарба

I ахафы	азатцә хыпхьазара с-и-беит иара сара	арацәа хыпхьазара ха-и-беит иара ҳара
II ахафы	у-и-беит иара уара б-и-беит иара бара	шә-и-беит иара шәара
III ахафы	д-и-беит иара иара (и)-и-беит иара (ахатца) иара (аматәар)	(и)-и-беит иара дара

Убастцәкьа ауп ашеацсахуа ициоу аобиект рбага х-хафык змоу иеи́татцуа а́катцарбафы: *с-и-р-теит, у-и-р-теит, б-и-р-теит, д-и-р-теит, (и)-и-р-теит, х-и-р-теит, шә-и-р-теит, (и)-и-р-теит.*

Ариад «Л» иатәу ахафырбагақәа рыла а́катцарба аи́такра

Ариад «Л» иатәу ахафырбагақәа рыла аеапсахуеит: а) асубиект иеи́татцуа а́катцарбафы, б) ициам аобиект иеи́тамтцуи иеи́татцуеи а́катцарбақәа рфы.

Асубиекттә еи́такра
Q-хафык змоу а́катцарба

I ахафы	азатцә хыпхьазара и-с-хәеит сара уи	арцәа хыпхьазара и-ах-хәеит ҳара уи
II ахафы	и-у-хәеит уара уи и-б-хәеит бара уи	и-шә-хәеит шәара уи
III ахафы	(и)-и-хәеит иара уи и-л-хәеит лара уи и-а-хәеит иара (аматәар) уи	и-р-хәеит дара уи

X-хафык змоу а́катцарба

I ахафы	азатцә хыпхьазара и-лы-с-теит сара лара уи	арацәа хыпхьазара и-л-ах-теит ҳара лара уи
II ахафы	и-л-у-теит уара лара уи и-лы-б-теит бара лара уи	и-лы-шә-теит шәара лара уи
III ахафы	и-л-и-теит иара лара уи и-лы-л-теит лара лара уи и-л-на-теит иара (аматәар) лара уи	и-лы-р-теит дара лара уи

Аобиекттө еитакра
 @-хағык змоу иеитамтұа ақатқарба

	азатқө хыпхьазара	арацәа хыпхьазара
I ахағы	д-сы-ццеит иара (лара) сара	д-ха-ццеит иара хара сара
II ахағы	д-у-ццеит иара (лара) уара д-бы-ццеит иара (лара) бара	д-шәы-ццеит иара шәара
III ахағы	д-и-ццеит иара (ахатца) иара (ауафы) д-лы-ццеит иара (ауафы)лара д-а-ццеит иара уи (аматәар)	д-ры-ццеит иара дара

Х-хағык змоу иеитамтұа ақарба

	азатқө хыпхьазара	арацәа хыпхьазара
I ахағы	д-сы-з-р-ацәажәеит иара (лара) сара сзы дара	д-ха-з-рацәажәеит иара (лара) хара хзы дара
II ахағы	д-у-з-р-ацәажәеит иара (лара) уара узы дара д-бы-з-р-ацәажәеит иара(лара) бара бзы дара	д-шәы-з-р-ацәажәеит иара (лара) шәара шәзы дара
III ахағы	д-и-з-р-ацәажәеит иара (лара)иара (ахатца) изы дара д-лы-з-р-ацәажәеит иара (лара) лара лзы дара - (аформа дазрацәажәеит ипсабаратәым)	д-ры-з-р-ацәажәеит иара (лара) дара рзы дара

Х-хағык змоу иеитатқуа ақатқарба

	азатқө хыпхьазара	арацәа хыпхьазара
I ахағы	и-сы-л-теит лара сара уи	и-ха-л-теит лара хара уи
II ахағы	и-у-л-теит лара уара уи и-бы-л-теит лара бара уи	и-шәы-л-теит лара шәара уи
III ахағы	(и)-и-л-теит лара иара (ахатца) уи и-лы-л-теит лара лара уи и-а-л-теит лара иара (аматәар) уи	и-ры-л-теит лара дара уи

Асубиект-аобиекттө еитакра апарадигмақәа рғы аграмматикатө омонимқәа даара имацуп. Икоугғы, иеипшу ахағырбагақәа рыка-заара ауп изыбзоуроу. Урт ахцатәи ахағы азатқө хыпхьазара ама-тәар акласс аазырпшуа **и-и** ахцатәи ахағы арацәа хыпхьазара аазырпшуа **и-и** роуп. Урт еиодыраахоит контекстла:

Ала цеит – ажәлар цеит

(и)ибеит аїла – (и)ибеит ахәычқәа

(и)и-ццеит ала – (и)и-ццеит ахәычқәа

Аполиперсоналтө қатқарбақәа реитакратө парадигмақәа рхы-пхьазара иахыпшуп ақатқарба ашьәта иалоу ахағырбагақәа рхы-пхьазарақәа: урт шака ирацәоу ақара иазхауеит ахағырбагақәа ркамбинацияқәа. Аха икақәоуп иеицымааиуа ахағырбагақәа. Ие-ицааиуам актәи ахағы азатқәи арацәеи рхыпхьазара аазырпшуа ахағырбагақәа, настгы афбатәи ахағы азатқәи арацәеи хыпхьазара аазырпшуа ахағырбагақәа. Икам ажәаформақәа *сы-с-беит*, *у-у-бе-ит*, *у-б-беит*, *с-ах-беит*, *у-шә-беит*... Аха абызшәағы икоуп ажәа-формақәа, арғиара зуа ирғиара иара иахь ишиасуа аазырпшуа: урт рышьәтағы иеикәшәоит иеипшу ахағырбагақәа фба: *дыскабоит*, аха *с-еы-скабоит*; *дышьуеит*, аха *сеышьуеит*, *уеушьуеит*; *ил-шәысқоит*, аха *исшәысқоит*; *илышьасқоит*, аха *исышьасқоит*; *ибы-шьабқоит*, *ирышьарқоит*.

Ариад «Д» иатәу ахпатәи ахафы азатә хыпхызара аматәар класс аазырпшуа ахафырбага -и, мамзаргы III ахафы арацәа хыпхызара арбага -и быжышәоит. Уи калоит, ахафырбага -и изыдхәалоу ма изцу ажәа иара иадгылазар. Иашьашәалоу ажәа инанагзар калоит:

а) азыххәаа ахархәара: *Аңша (и)ахынтәаауа, анасың (и)аауеит; Амыжда ижә (и)анхьа, иныга (и)ңеит; Агәылеи агәылеи жәрыңсак (и)рыбжьамзеит.*

б) ипиоу ахартәаага ахархәара: *Уцьам злам умхәйә (и)алаумцан. Цьабаада крызфо афатә иагымоу (и) издырам. Аашьаф еигәышә ңынңала азыхь (и)гәеитон.*

Иара убас ахафырбага и быжышәоит иара иадгылоу ажәа ахәаакәтца ацзар: *Афын ду (и)гылоуп. Ала аапкы (и)цеит. Аңәа кәңиш (и)фьсхит. Ашәкәы бзиа (и)аасхәеит.*

Ибыжышәо -и ақәыгәғәара аманы иказар, уи ахатыцан ицәыртцует ақәыгәғәара шытызхуа абжыка -ы: *Ашхыц зқәымтәо шәты ыкам (и)ағшә. ыкам шәтыц); Ацламхәа атың ызуам (и)ағшә. ызуам атың); Ажәа кәандак зеигьым мал ыказам; Ашә зыыч «лкасы блит» анырхәа, лхы лнапы ықәдылшыуан.*

Ахафырбага -и быжышәазом, уи изыдхәалоу ажәеи иареи ажәа-қәак (ахәаакәтца ада) рыбжыагылазар, мамзаргы иашьта-неиуазар:

Акарашгы ианагь ихәмаруам.

Цсадгылда ыкам ңстәзаара.

Ажәлар рус ажәлар ырызбароуп. Ауафәра зегы ырыцкуп.

Шәфык шәуасак еинмыриакаә ирфеит

Иеицааиуа и-қәа фба, ма хца рыкнытә, ацхьатәи -и быжышәоит, уи III ахафы азатә хыпхызара аматәар класс аазырпшуа ахафырбагазар, мамазаргы III ахафы арацәа хыпхызара аазырпшуа ахафырбагазар:

Азәы иуаахәцәа ашьхака (и)ирңиуан; Лажә иамхны хәажә иат; Агарра зчычаз Кьааба дугаргы (и)иццоит. Цәхәы ихәы кьантәз (и)ифеит; Ажәлар еизгәааны ртәы Агәмаа Урыс (и)иртәеит хәа; Алхас ифыза (и)иитәеит ашәкәы.

Асубиект-аобиекттә парадигмақәа рахьынтә иалкаатәуп гәыцк, ажәахәафы ахархәара тбаа змам. Урт иреиуоуп х-хафык змоу иеицәмтцәа ақатцарбақәа реихарак, иаххәап, абас еипш икоу: *усы-*

зисуеит, дизрацәажәоит. Цшь-хафык змоу ақатцарбақәа, грамматикала ииашаны ишьақәгылазаргы, ипсабаратәым аказшьа рныцшуеит: *и-сыз-лы-бтоит, с-у-з-л-ацәажәоит.*

Аитатцра / аицәмтцра акатегория

Ақатцарбатә парадигмақәа дасу иаадырпшуеит аитатцра ма аицәмтцра. Ақатцарбақәа аитатцреи аицәмтцреи рыла реиғәагылара цәтцгәыс иамоуп асемантикатә, аграмматикатә чыдарақәа.

Асемантикатә чыдара – уи арғиара назыгзо ирғиара зыхтысуа ала иғәагылара аазырпшуа атцакы ауп: иеицәтцәа атцакафы арғиара зыхтысуа арбоуп, иеицәмтцәа атцакафы арғиара зыхтысуа арбазам. Ари акритери-семантикатә критериуп, насгы иамам ауниверсалтә кәзшьа: абызшәафы икоуп ари акритери иақәымшәо ақатцарбақәагы.

Аитатцреи аицәмтцреи ихадоу ақатцарбатә грамматикатә категорияқәа иреиуоуп. Ари акатегория абзоурала еидхәалахоит ахәоу атцакы хада аазырпшуа ихадоу ахәоу хәтәқәа, еилкаахоит арғиара назыгзо (асубиект-азыххәаа), арғиара зыхтысуа (ипиоу аобиект-ахартәаага), арғиара ззынархоу (ициам аобиект- ахартәаага). Ахьыз аитакратә (ападежтә) категория ахьамам иахкьаны, апсуа бызшәафы асубиекттә-аобиекттә еизыкәзаашьа еихарак иаарцшуп амарфологиатә матәахәқәа рыла. Аитатцреи аицәмтцреи рыла иғәагылара мфәпысуеит ақатцарба афнұцка, реиғәагыларағгы ахархәара амазам иарбанзаалак аформант чыда.

Ахәоу афы ихадоу ахәоу хәтәқәа реидхәалареи рсинтаксистә позицияқәа рхәаакәтцареи зылшо ақатцарба ашьаҭа иалоу ахафырбагақәа роуп.

Ипиоу аобиект аазырпшуа ахафырбага змоу ақатцарбатә шыаҭа иеицәтцәа хәа ипхьазоуп, измам – иеицәмтцәа.

Аграмматикатә категорияқәа: аитатцреи аицәмтцреи, ахафы, акласс, ахыпхызара аарцшуп ирзеипшу аморфемақәа рыла – ахафырбагақәа рыла. Хыхь ишаххәаз еипш, ахафырбагақәа аполифункционалтә кәзшьа рымоуп: урт иаадырпшуеит ахафы, ахыпхызара, акласс; арғиара назыгзо, арғиара зыхтысуа, арғиара ззынархоу.

Аитатцреи айтатцреи раарцшышьа аганахь ала хахэацшуазар, акатцарбақәа хшар калоит итышэантэалоу (астабилтә) ашьаҭа змоуи зееитазкуа (алабилтә) ашьаҭа змоуи акатцарбақәа хәа. Астабилтә шыаҭа змоу акатцарбақәа ирытцаркуеит еснагь иеитатцуаны, ма иеитамтцуаны зхы цәырызго акатцарбақәа: **агара** ажәа-формақәа зегьы рҭы уи иеитатцуа катцарбоуп, **агылара** – уи иеитамтцуа катцарбоуп. Алабилтә катцарбақәа рышьаҭа аитатцреи айтатцреи аганахь ала инеитралтәуп, рхархәара зеипцпроу еипцш урт еитатцуангьы икалар аҭеит, иеитамтцуангьы: **с-захуеит сара** иеитамтцуа катцарбоуп, **иззахуеит сара** уи иеитатцуа катцарбоуп.

Реалла арҭеиара назыгзо, насгьы изыхтысуа грамматикала урт акатцарбаҭы раарцшра зеипцпроу аганахь ала хахэацшуазар, акатцарбақәа хшар калоит фбаны: ииашоу аилазаашьа змоуи иаархәу (аинверсивтә) аилазаашьа змоуи акатцарбақәа хәа. Ииашоу аилазаашьа змоу акатцарбақәа рҭы ареалтә субиекти аобиекти аграмматикатә субиекти аобиекти еикәшәоит, иаххәап, акатцарба **с-и-беит** (иара сара) аҭы аграмматикатә субиект рбага **и** иақәшәоит ареалтә субиект – азыххәаа **«иара»**, аграмматикатә ипиоу аобиект рбага **с** иақәшәоит ареалтә ипиоу аобиект рбага – аобиект-хартәаага **«сара»**. Иаархәу аилазаашьа змоу акатцарбақәа рҭы асемантикатә тҭаки аграмматикатә тҭаки еикәшәазом: реалла арҭеиара назыгзо акатцарбаҭы иаарцшуп ипиам аобиект арбагала, реалла арҭеиара зыхтысуа – асубиект арбагала: акатцарба **ды-р-тҭаххеит** (дара иара) аҭы дызтҭаххаз дара роуп – арбага **р**, иртҭаххаз иара (ауафы) иоуп – арбага **д**, аха грамматикала **д** – субиект рбагоуп, **р** – ипиам аобиект рбагоуп.

Иеитамтцуа акатцарбақәа ирытцаркуеит хаҭык змоуи ахаҭырацәа змоуи астатикатәи адинамикатәи акатцарбақәа. Хаҭык змоу акатцарбаҭы иаарцшуп асубиект рбага: астатикатә катцарбақәа: **с-тәоуп, с-гылоуп, ды-цәоуп, ды-шьтәоуп**, адинамикатә катцарбақәа: **д-тәеит, д-гылеит, ды-цәеит, с-цеит**.

Q-хаҭык змоу иеитамтцуа акатцарбаҭы иаарцшуп асубиект арбагеи ипиам аобиект арбагеи; астатикатә катцарбақәа: **д-сы-ватәоуп, д-сы-дгылоуп, д-с-ашьоуп, и-ры-моуп, и-с-тҭахуп**; адинамикатә катцарбақәа: **д-сы-ватәеит, д-и-цҭеит, д-сы-тҭххеит, д-и-хәеит, с-и-шьтәлеит**. X-хаҭык змоу иеитамтцуа адинамикатә катцарбақәа рҭы

иуцыло ахаҭырбагақәа руақы субиект рбагоуп, егьырт ипиам аобект рбагақәоуп: **д-и-з-а-тҭххеит, с-у-з-л-а-цәажәоит**.

Иеитатцуа акатцарбақәа ирытцанакуеит ахаҭырацәа змоу адинамикатә катцарбақәа. Q-хаҭык змоу акатцарбаҭы хаҭырбагак – субиект рбагоуп, егьы ипиоу аобиект рбагоуп: **ды-з-беит, сы-р-геит, и-с-феит, и-ка-р-цҭеит**; X-хаҭык змоу акатцарбақәа рҭы ахаҭырбагақәа рахьынтә акы субиект рбагоуп, егьырт ипиоуи ипиами аобиект рбагақәоуп: **и-лы-с-тҭеит, и-л-с-ыркит, и-л-ҭа-с-цҭеит, и-л-сы-р-каҭеит, и-л-сы-р-беит, и-л-шәы-с-цҭеит**; цшь-хаҭык змоу акатцарба ашьаҭа иалоуп арбагақәа цшьба: асубиект рбага, ипиоу аобиект рбага, ипиам аобиект рбагақәа фба: **и-сы-з-л-ы-б-тҭеит, и-шә-зы-л-сы-рбеит, и-шә-зы-л-ҭа-с-цҭеит, и-шә-зы-л-сы-рҭоит**.

Иеитатцуеи иеитамтцуеи акатцарбақәа еиҭагылоит реитатцреи реитамтцреи хәаақәызтҭо ачыдарақәа рыла.

Иеитатцуеи иеитамтцуеи акатцарбақәа рчыдарақәа.¹

1. Акатцарба аитатцреи айтатцреи рыла аиҭагылара аарцшуп акатцарба ашьаҭаҭы иҭоу асубиекти аобиектқәеи рырбагақәа реишьтагылашьала. Асубиекти аобиектқәеи рырбагақәа реишьтагылашьа – ихадоу чыдароуп аитатцреи айтатцреи рыла акатцарбақәа реиҭагылараҭы.

Иеитамтцуа акатцарбақәа рҭы асубиект рбага еснагь актәи атыц аҭы игылоуп: **с-цеит, д-ыцәеит, д-игәтҭасит, с-лыцҭеит, б-сыхәеит**.

Иеитатцуа акатцарбақәа рыкны асубиект арбага гылоуп: а) афбатәи атыц аҭы, Q-хаҭык змоу катцарбазар: **и-с-хәеит, и-л-феит, д-и-беит, ды-л-геит, и-шьтҭы-с-хит, и-р-жәит, и-ҭы-л-хит, ды-р-кит**; б) ахпатәи атыц аҭы, X-хаҭык змоу катцарбазар: **и-л-сы-ркаҭеит, и-л-сы-рхәеит, и-л-ҭа-с-цҭеит, и-лы-р-тҭеит, и-д-лы-ргеит, и-л-шәы-рҭеит**; в) ацшьбатәи атыц аҭы, цшь-хаҭык змоу катцарбазар: **и-сы-з-л-и-тҭеит, и-с-з-и-лы-рҭеит**.

¹ К.В.Ломтатидзе. Категория переходности в абхазском глаголе. «Известия ИЯИМК». т.ХІІІ. Тб.,1942; она же. Бессубъектные формы абхазского переходного глагола. «И-К-Я» т.ІІ.,Тб., 1948.

Ариад «Д»-и ариад «Л»-и ирытцаркуа ахаҕырбагақарсинтаксистә хархэарақәа рсхема.

¹ Чикобава А.С. Проблема эргативной конституции в иберийско-кавказских языках.Тб., 1961.

2. Иеитаттуа акатдарбақаа рыкны идагәуу ацыбжыкақаа рыла иаарпшу асубиект рбагақаа **с, х, шә** цархоит, иттару ашытыбжықаа ирпдынгылазар: **с** ииасуеит **з** ахь, **х** рапхьа ииасуеит **п** ахь (ари

¹ Ломтатидзе К.В. Категория переходности в абхазском языке. Известия ИЯИМК АН СССР; 1942. т. XII. Гецадзе И.О. Очерки по синтаксису абхазского языка. Ленинград, 1979; Гишев Н.Т. Вопросы эргативного строя адыгских языков. Майкоп, 1985. Асыршгәкәа аагоуп Гишев Н.Т. иусумта акнытә. ад. 27.

ашьтѣбжь иахьагыи икоуп абаза бызшәаҭы), нас **аа** – ахь (**х**→**г**!→**аа**), **шә**–**жә** ахь.

Ари афонетикатә процесс иамоуп аморфологиатә татцгәы: идагәоу ахаҭырбагақәа цархоит иеитатцәа аҭатцарбақәа рҭы ма-цара: *и-з-дырит* (→*и-с-дырит*), *и-аа-дырит* (→*и-ах-дырит*), *и-жә-дырит* (→*и-шә-дырит*); *и-з-геит* (→*и-с-геит*), *и-аа-геит* (→*и-ах-геит*), *и-жә-геит* (→*и-шә-геит*); *и-з-жәит* (→*и-с-жәит*), *и-аа-жәит* (→*и-ах-жәит*), *и-жә-жәит* (→*и-шә-жәит*), *и-з-зит* (→*и-с-зит*), *и-аа-зит* (→*и-ах-зит*), *и-жәзит* (→*и-шә-зит*), *и-бжьы-з-деит* (→*и-бжьы-с-деит*), *и-бжь-аа-деит* (→*и-бжьа-х-деит*), *и-бжьы-жә-деит* (→*и-бжьы-шә-деит*), *и-қәы-з-геит* (→*и-қәы-с-геит*), *и-қә-аа-геит* (→*и-қә-ах-геит*), *и-қәы-жә-геит* (и-қәы-шә-геит).

Атцархатә процесс мҭапысуам, ахаҭырбага анафс абжьыка ыгылазар: *и-сы-зәзәеит*, *и-ха-зәзәеит*, *и-шәы-зәзәеит*; *и-насыг-зеит*, *и-наха-гзеит*, *и-нашәы-гзеит*; *и-тсы-жыит*, *и-тқә-жыит*, *и-т-шә-ыжыит*.

Иеитамтцәа аҭатцарбақәа рҭы идагәоу ахаҭырбагақәа итцару цыбжьыкала иалаго ашьаҭа контактла иадгылазаргыи, рыбжьа-ра ассимилиациатә процесс зыкалом: *с-гылеит*, *х-гылеит*, *шә-гылеит*; *с-баазеит*, *х-баазеит*, *шә-баазеит*; *с-зырҭит*, *шә-зырҭит*, *х-зырҭит*; *с-жыуеит*, *х-жыуеит*, *шә-жыуеит*.

3. Аитцтҭреи аитамтҭреи реиҭагылара еилыкка ианыпшуеит аҭатцарба адтцаратә ркынаа ажәаформа.

Иеитатцәа аҭатцарба адтцаратә ркынааҭы иаанахәазом азатцә хыпхьазарала иаарцшу асубиект рбага **у,б**, иара адтцаратә ркынаа ахатә мапкратәи аформаҭы игылазар. Адтцаратә формаҭы ҭ-хаҭык змоу иеитатцәа аҭатцарбаҭы икоуп ипиоу аобиект рбага: *и-га*, *и-шьтых*, *и-ф*, *д-ба*, *и-қәга*, *ды-ртәа* уб. итц.; х-хаҭык змоу аҭатцарбаҭы ипиоу ипиами аобиект рбагақәа: *и-лы-т*, *и-лы-шәйа*, *и-с-ҭайа*, *и-ха-рҭайа*, *и-сы-рба*. Аха адтцаратә ркынаа мапкратә формазар, арбагақәа **у,б** цәыртцәеит: *и-у-мган*, *и-шьтә-бымҭан*, *и-бы-мфан*, *д-у-мбан*, *и-лы-у-мҭан*, *и-лы-бы-мҭан*, *исҭа-у-мҭан*, *и-қә-бы-мган*, *ды-б-мыртәан*, *и-ха-у-мырҭайан*, *и-у-мырбан*.

Арацәа хыпхьазарала иаарцшу асубиект рбага **шә** // **жә** адтцаратә ажәаформақәа зегыи рҭы икоуп: *и-жә-га*, *и-шәымган*, *и-шәымфан*,

ды-жәба, *д-шәы-мбан*, *и-лы-шәт*, *и-лы-шәы-мҭан*, *и-с-шәы-рба*, *и-сы-шә-мырбан*.

4. Иара убас асубиект рбага аарцшым иеитатцәа аҭатцарбақәа рыкнытә ишьақәгылоу арлахәыратә формақәа рҭы, ара иаарцшуп ипиоу аобиект рбага, мамзаргыи ипиоу ипиами аобиект рбагақәа: *и-фо*, *и-кайа*, *и-хәо*, *и-шьтыхны*, *и-лы-тәо*, *и-сы-шәйаны*, *и-с-амхәакәа*, *д-баны*, *и-ганы*.

Иеитамтцәа аҭатцарбақәа рыкнытә ишьақәгылоу арлахәырақәа рҭы асубиект рбага арбоуп: **д-гыланы**, **д-цо**, **с-и-ццо**, **д-с-ыхәаны**, **с-апхьо**, **д-идгыло**, **с-быватәаны**.

Иеитамтцәеи еитатцәеи арлахәырақәа реиҭагылараҭы асубиект рбагала аарцшра аҭкара иахьа алшара ацәызуа иалагеит: имаҭым асубиект рбага злоу иеитатцәа арлахәырақәа. Иеилоу азхәа иахәтакны икоу арлахәыра асубиект рбага¹ шьтнахуеит: *Амҭы аа-р-го иалагеит*. *Азандакәа дна-р-тәлоны даарыхьзеит*. (М. Лакрба).

5. Иеилоу ашьаҭа змоу аҭатцарба еитатцәазар, асубиект рбага ашьаҭа агәта иалалоит, иеитамтцәазар – ашьаҭа иацынгылоит.

Иеитатцәа аҭатцарба

иава-с-ҭеит

игәа-с-тҭеит

иайа-и-ҭеит

ишьтә-л-хит

ддәы-лы-ргеит

иҭа-с-ҭеит

иқә-сы-ргылеит

Иеитамтцәа аҭатцарба

и-авалеит

д-ықәгылеит

и-айалеит

и-шьтәйит

д-дәылҭит

и-кайоуп

и-сгәапхит

Иеитатцәа аҭатцарбақәа рҭы асубиект рбага ашьаҭа иалтны, ацхьака ииасыр калоит, ашьаҭа ахәтақәа еилатцәазаны иҭазар, иах-хәап, **аҭатцарба арҭатцаратә** форма анышьтнахуа: *иҭасҭеит*, *аха илсырҭайеит*.

6. Ирацәоуп абызшәақәа, ахәоу аҭы ажәақәа реишьтагылашьа аграмматикатә хархәара ахьышьтнахуа. Абарт абызшәақәа иры-

¹ Ломтатидзе К.В. Бессубъектные формы абхазского переходного глагола. И-К-Я т. II. Тб., 1948. с. 1-13.

Аристави Ш.К. Деепричастие в абхазском языке. Сухуми, 1960. с. 35.

лоутцартә иҕоуп ахәтакахьала (частично) аҕсуа бызшәагы. Аҕсуа бызшәаҕы иҕадоу ахәоу хәтақәа ахәоу аҕы реишьтагылашья итышәантәаланы иҕазам. Аха ус иагьа иҕазаргы, иҕоуп аҕнытқатәи аҕкарақәа, урт ирҕырцшны ахәоу хәтақәа дасу тенденциас ирымоуп иара иахәтоу апозиция ашьтыхра, иара убри алагьы асубиекти аобиектқәеи реизыказаашья рымәақәтцара.¹

Зызхәа иеитатцүа қатцарбала иаарцшу ахәоу аҕы иҕадоу ахәоу хәтақәа еиҳаразак иеишьтагылоуп абас: азыххәаа, иҕиоу ахартәаага, азхәа, ҭ-хаҕык змоу ақатцарбаҕы; азыххәаа, иҕиам ахартәаага, иҕиоу ахартәаага, азхәа, х-хаҕык змоу ақатцарбаҕы. Ахәоу хәтақәа реишьтагылашья иақәшәом урт рырбагақәа реишьтагылашья азхәа-ақатцарбаҕы: ҭ-хаҕык змоу ақатцарбаҕы актәи атың аҕы игылоуп иҕиоу аобиект рбага, аҭбатәи атың аҕы – асубиект рбага,; х-хаҕык змоу ақатцарбаҕы актәи атың аҕы игылоуп иҕиоу аобиект рбага, аҭбатәи атың аҕы – иҕиам аобиект рбага, ахцатәи атың аҕы – асубиект рбага.

Абзиабаара **ахьы** **(и)-и-наҕоит**

↓ ↓ ↓
Азыххәаа иҕиоу ах. азхәа

Аҕабырг **аңсы** **д-а-ргылоит**

↓ ↓ ↓
азыххәаа иҕиоу ах. азхәа

Ашьыцра **бзиа** **уаф** **д-ын-на-рхоит**

↓ ↓ ↓ ↓
азыххәаа иҕиоу ах. азхәа

Ан **лхәычы** **ахәмарга** **(и)-и-л-теит**

↓ ↓ ↓ ↓
азыххәаа иҕиам ах. иҕиоу ах. азхәа

Ахәыцқәа **Кама** **ампыл** **(и)-л-цәы-р-геит**

↓ ↓ ↓ ↓
азыххәаа иҕиам ах. иҕиоу ах. азхәа

Алхас Дамеи д-и-беит – ари ахәоу аҕы рыуа иарбану иҕиоу ахартәаага иеилкаахоит ажәақәа реишьтагылашья мацарала. Аха-ҕырбагақәа рыла иузиелкаауам арҕиара назыгзо, изыхтысуа зустқәоу – Алхас иакәу, Дамеи иакәу: рсинтаксистә хархәарақәа еиба-хаҕсахыр, рырбагақәа хаташьалеи еишьтагылашьялеи иеицшхоит:

Дамеи **Алхас** **д-и-беит**

↓ ↓ ↓
азыххәаа иҕиоу ах. азхәа

Иеитамтцүа қатцарбала иаарцшу азхәа змоу ахәоу аҕы иҕадоу ахәоу хәтақәа реишьтагылашьеи ахаҕырбагақәа реишьтагылашьеи еиқәшәоит: актәи апозиция азыххәаа иатәуп, аҭбатәи апозиция – иҕиам ахартәаага.

Абга иацәшәаз амшә д-а-гәыдхалт

↓ ↓ ↓
азыххәаа иҕиам ах. азхәа

Аңхәыс качбеи лашья амшаңазы д-и-иҕьоит

↓ ↓ ↓
азыххәаа иҕиам ах. азхәа

Ауафы мчымха адгьыл мчымха д-а-қәшәоит

↓ ↓ ↓
азыххәаа иҕиам ах. азхәа

Аха ахәоу хәтақәа рпозиция аҕаҕсахыр қалоит. Убас иҕиоу аобиекти азыххәааи гылар аҕеит азхәа ашьтахь.

Абга иацәшәаз **амшә** д-а-гәыдхалт // абга иацәшәаз дагәыдхалт амшә; Илаҳаз шыгәнылгоз, лацәаихышь лзыкамҕақәа, илыршеит **Саида** (М. Лак.); Шәгәырғьала абас, ишәхәала **ашәа** гәыртәыла. (Б. Шьынқәба). Тауади-аамстҕеи рхы хҕәа ирышьтан **Данақашу иҕыцәеи** (М. Лак.).

Арлахәыратә еицаaira ахәтақәа рпозиция иаҳа итышәынтәа-лоуп.

Сериожа уажәада аполковник ичын змоу диҕагыланы (Ҷ. Ць.) (ирхәом: Сериожа уажәада диҕагыланы аполковник ичын змоу): Пхыз илбеит, лықкәын заҕәы дхәыңны, иқьышә хәыцқәа иҕкыш-иҕкышза

¹ Услар П.К. Абхазский язык. Тифлис, 1887. с.42-44.

Мещанинов Н.И. Основные виды синтаксических группировок. Вopr. яз. 1960, №6. Гецадзе И.О. Очерки по синтаксису абхазского языка. Ленинград, 1979. с. 22-37. Циколия М.М. Порядок слов в абхазском языке. Тбилиси, 1973.

аңхзы рыкәтәаны дахьлываиоу. (А. Г.); Дшааизцәкьа, икалт намцңаа, дагазуа днышьамхнышлеит (И. П.); Ишакәхалакь ицеит, ақәңара айкьыс атынчра еигьашьаны. (М. Л.).

Астили, акоммуникативтә қәки, аемфазиси ирыпсахыр калоит иеикәыпхьазоу ахәоу хәтақәа реишьтагылашья.

Иахьатәи ацсуа бызшәафь ахәоу хәтақәа рсинтаксистә позидиакәа хәаакәызтцо амыругақәа рахьынтә ихаданы ипхьазатәуп асубиекти аобиектқәеи рырбагақәа ақатцарбатә шытафь реишьтагылашья.

Ақатцарбақәа реитатцреи риеитамтцреи аифдырааразы абсолюттә критерины ишьтыхзар калоит адцаратә ркынаа ачыдара. Егьырт ачыдарақәа – идагәоу ахафьрбагақәа рыцтархара, асубиект рбага атып иеилоу ашьаа змоу ақатцарбафь, арлахәыра критерис рышьтыхра – алшара рymoуп хьцхьазарала ипку ақатцарбақәа рфь.

Иеитатцуйеи иеитамтцуйеи ақатцарбақәа рхырфеиаара

Иеитатцуйеи иеитамтцуйеи ақатцарбақәа рыфьнытқәа иалыркаауеит ихырфеиаам иеитатцуйеи ииеитамтцуйеи ақатцарбақәеи ихырфеиаау иеитатцуйеи иеитамтцуйеи ақатцарбақәеи. Ихырфеиаам иеитатцуйеи иеитамтцуйеи ақатцарбақәа еивгазам иарбанзаалак морфемала. Хыхь ишахәаз еипш, урт еифагылоит асубиекти аобиектқәеи рырбагақәа реишьтагылашьяла. Аха уи хазхәом ихырфеиаау иеитатцуйеи еитамтцуйеи ақатцарбақәа рзы. Ихырфеиаау ашьаақәа еихаразак икалоит асинкретизм кәзшья змоу аморфемақәа рыбзоурала. Абарт аморфемақәа изцыло ашьаа иаларгалоит атцак чыда, ирыпсахуеит рграмматикатә кәзшья.

Ихырфеиаам иеитатцуа ақатцарбақәа иреиуоуп: *абара, агара, атара, ажәра, афара, ажра, акра, ацъра, азара, ахәара...*

Ихырфеиаам иеитамтцуа ақатцарбақәа хәа ипхьазоуп: *ацара, аора, аңара, атәара, агылара, ақәңара, ацәара, акәашара.*

Ихырфеиаау иеитатцуа ақатцарбақәа иреиуоуп:

1) арқатцаратә рбагала ихырфеиаау ақатцарбақәа: *аиәара → аршәара: диршәеит; агылара → аргылара: диргылеит; ацәа-*

ра → арцәара: дирцәеит; аңара → арңара: дирңеит; ахәмар-ра → архәмарра: дирхәмарит; ахәазара → архәазара: дирхәазеит.

2) асуффикс **-тә** ахьыз аццарала ишьақәгылаз ақатцарбақәа: *абзиа → абзиатәра: дыбзиаастәит; ацәгьа → ацәгьатәра: дыцәгьастәит; ауафь → ауафәтәра: дуафьастәит.*

3) асуффикс **-шьа-** ахьызқәа аццарала ишьақәгылаз ақатцарбақәа: *алакә → алакәшьара: илакәысшьеит; аигь → аигьашьара: иеигьылышьеит; амач → амачшьара: имачылышьеит.*

4) асуффикс – шыагәытқәа **-тә, -х** алокативтә превербқәа рыццарала ишьақәгылаз ақатцарбақәа: **-тә:** *атәйара → итәхцәеит, атыхра → итәххит, -ла:* *алайара → илахцәеит, алхра → иалаххит; -д:* *адцара → иадицәеит, адхра → иадысхит; -н:* *анйара → ианысцәеит, аных-ра → ианысхит; -она:* *аонайара → дыфнасцәеит, аоныхра → ифнысхит.*

Ихырфеиаау иеитамтцуа ақатцарбақәа иреиуоуп:

1) асуффикс **-ха** ахьызқәа рыццарала ишьақәгылаз ақатцарбақәа: *абзиа → абзиахара: дыбзиахеит; ацәгьа → ацәгьахара: дыцәгьахеит; ауафь → ауафәхара: дуафәхеит; аззаб → аззабра: дыззабхеит; акьаф → акьафхара: дкьафхеит; акаңшь → акаңшьхара: дкаңшьхеит.*

2) асуффикс – шыагәытқәа **-ла-, -тц-** алокативтә превербқәа рыццарала ишьақәгылаз ақатцарбақәа: **тә:** *аталара → дтәлеит, атййра → дтййит; ла:* *алалара → далалеит, алйра → далйит; д:* *адлара → иадлеит, адцара → идцит; н:* *анылара → ианылеит, аный-ра → ианыйит; она:* *аоналара → дыфналеит, аоныйра → дыфныйит.*

3) амчымхаратә катцарбатә формақәа: амчымхаратә рбага **-з-** зцылаз иеитатцуа катцарба еитамтцуаны икалоит: *икәс-цәеит → исзыкамцәеит, изжәит → исзымжәит, изгеит → исзымгеит, исхәеит → исзымхәеит.*

4) амхақатцаратә катцарбатә формақәа: амхақатцаратә рбага **-амха** зцыло иеитатцуа ақатцарба еитамтцуаны икалоит: *икәсцәеит → исамхакайеит, изжәит → исамхажәит, изгеит → исамхагеит, исхәеит → исамхәжәит.*

5) аформант **-аибә //** **ибә-** злоу ақатцарбақәа: *дыз-беит → хәибабеит, дылгеит → иеибагеит, ирхәеит → иеибырхәеит, иңицеит → иңибацеит, ишьтйхит → ишьтйбахит.*

б) асуффикс **-ха** алокативтә ңынгылақәа зцыло акайарбақәа: ла: далахеит; **та:** дтахеит; **ца:** дайахеит; **д:** иадхалеит; **она:** дыонахеит.

Аинтранзитивтә (иеитамтца) катцарбақәа рпарадигмақәа шытырхуеит астатикатә формахь ииагоу атранзитивтә (иеитатца) акатцарбақәа, усқан ахағырбақәа рхыпхьазара иагхоит хағырбагак ала: *икасҕеит*→*икайаун*, *дызбеит*→*дбоун*, *ишьтырхит*→*ишьтыхун*, *ильтҕеит*→*ильтоун*, *ишәылҕеит*→*ишәуун*. Иара убас аинтразитивтә катцарбақәа рпарадигмақәа ирылапхьазатәуп асуффикс **-ха** ала ишьақәгылоу урт рдинамикатә формақәагы: *икайахоит*, *ишьтыхоит*. Астатикатә формахь ииагоу иеитатца акатцарбақәа ишьтырхыр калоит асуффикс **-тә-**: *икайоун*→*икайатәун*, *дбоун*→*дбатәун*, *ишьтыхун*→*ишьтыхтәун*, *ильтоун*→*ильтатәун*, *ишәуун*→*ишәятәун*. Урт рдинамикатә форма калоит асуффикс **-ха** аццарала: *икайатәхоит*, *дбатәхоит*, *ишьтыхтәхоит*, *ильтатәхоит*.

Ацсуа бызшәағы икоуп ахағырацәа змоу акатцарбақәа, семантикалеи логикалеи урт иаадырцшуа арҕиара ишиашоу аобъект ахь ииасуа. Аха грамматикала арҕиара зыхтысуа аобъект аарцшуп ициам объектны. Зызбахә ҳамоу – акатцарбақәа *асра*, *ацҳара*, *ажәылара*, *акысра*, *ахара*, *агәйдлара* ухәа реипш икоу роуп. Урт рграмматикатә кәзшьақәа ирныцшуеит, иеитатца акәымкәа, иеитамтца акатцарбақәа рчыдарақәа. Убас, асубъекти аобъекти ырбагақәа реишьтагылашьа иақәшәоит иеитамтца акатцарбақәа рҕы иаарцшу ахағырбагақәа реишьтагылашьа: I-тәи апозиция асубъект иатәуп, II-тәи апозиция – аобъект: *с^с-и^о-суеит*, *д^с-и^о-цҳаит*, *с^с-и^о-кысит*, *с^с-и^о-хеит*, *д^с-и^о-гәйдлеит*; адцаратә ркынаа аформағы, арлахәырағы, иеитамтца акатцарбақәа рыкны еипш, иаарцшуп ахағырбагақәа **-у**, **-б**: *уис//бис*, *уицҳа*, *уикыыс*, *бих*, *уигәйдла*; *уисуа//бисуа*, *уацҳаны*, *уикыысны*, *биханы*, *уигәйдланы*; иеилоу ашьаҕа змоу катцарбағы асубъект рбага акатцарба ашьаҕа иапынгылоит: *дигәйдлеит*, *дижәлеит*.

Асемантикеи аграмматикеи реикәымшәара аинверсивтә катцарбақәагы ирчыдакәзшьоуп. Аинверсивтә катцарбақәа рҕы ареалтә субъекти аобъекти аграмматикатә субъекти аобъекти еиқәшәазом: ареалтә субъект акатцарбағы иаарцшуп грамматикатә аобъектны, ареалтә аобъект – грамматикатә субъектны. Хзыхцәажәо акатцарбақәа рҕы ареалтә субъекти аграмматикатә субъекти

еиқәшәоит, аха ареалтә ипиоу аобъект ициам аобъект иақәшәоит. Аграмматикатә цакы аганахьала хрыхәапшуазар, акатцарбақәа *асра*, *ацҳара*, *ахара*, *агәйдлара* ухәа иаадыруа **о**-хағык змоу иеитамтца акатцарбақәа ирыцданакуеит.

Алабилтә катцарбақәа

Хыхь ишаххәаз еипш, аитатца / айтамтца аграмматикатә цакы аганахьала хрыхәапшуазар, акатцарбатә шыаҕақәа хшар калоит **о**баны – астабилтә шыаҕақәеи алабилтә шыаҕақәеи хәа. Астабилтә шыаҕақәа иеиуеипшым аформақәа рҕы рграмматикатә цакы аеацсахуам: иеитатца ишеитатца иаанхоит, иеитамтца ишиеитамтца. Алабилтә шыаҕақәа ахархәарағы икалар ауеит иеитамтцанымаеитатцаны. Аитатцреи айтамтцреи акатцарба ашьаҕа ала акәзам излаарцшо, ашьаҕа уи аганахьала инеитралтәуп, уи аарцшхоит ахағырбагақәа рхыпхьазаралеи реишьтагылашьалеи: хағырбагак зцыло ашьаҕа иеитамтца шыаҕоуп, **о**-хағырбагак зцыло – иеитатца шыаҕоуп, реишьтагылашьагы иеитатца акатцарбақәа рҕы аха-ғырбагақәа реишьтагылашьа иақәшәоит.

Алабилтә катцарбақәа рхыпхьазара рацәазам: урт ышә ркынза иназоит. Алабилтә катцарбақәа рыонутқа иалукааратә икоуп асемантикатә гәыпқәа. Агәыпқәа руакы иеиднакылоит ажәытә материалтә культура иадхәалоу, ацәатә процесскәа аазырцшуа акатцарбақәа (Ш.К. Арстаа).

иеитамтца	иеитатца	
<i>а-рашәа-ра</i>	<i>с-рашәоит</i>	<i>и-с-рашәоит (ацықәреи)</i>
<i>а-лайа-ра</i>	<i>с-лайоит</i>	<i>и-ла-с-йоит</i>
<i>а-хаха-ра</i>	<i>с-хахоит</i>	<i>и-с-хахоит</i>
<i>а-са-ра</i>	<i>с-соит</i>	<i>и-с-соит</i>
<i>а-с-ра</i>	<i>с-ысуеит</i>	<i>и-с-суеит</i>
<i>а-жьи-ра</i>	<i>д-жьиуеит</i>	<i>и-л-жьиуеит</i>
<i>а-уастара</i>	<i>д-уастоит</i>	<i>и-с-уастоит</i>
<i>а-рапа-ра</i>	<i>д-рапоит</i>	<i>и-с-рапоит</i>
<i>а-тәатәа-ра</i>	<i>д-тәатәоит</i>	<i>и-с-тәатәоит</i>
<i>а-зах-ра</i>	<i>с-захуеит</i>	<i>и-л-захуеит</i>

Даеа семантикатә гәыпк иеиднакылоит *аңера, ахїаара, абга-ра, аңжәара, ахжәара, аңїаара, аңкара, абылра* атцакы аазырцшуа акатцарбақәа.

<i>а-хїаа-ра</i>	<i>и-хїаоит</i>	<i>и-хы-с-їаоит</i>
<i>а-ңжәа-ра</i>	<i>и-ңжәоит</i>	<i>и-ңы-з-жәоит</i>
<i>а-хжәа-ра</i>	<i>и-хжәоит</i>	<i>и-хы-з-жәоит</i>
<i>а-ңе-ра</i>	<i>и-ңеуеит</i>	<i>и-ңы-с-еуеит</i>
<i>а-ңїаа-ра</i>	<i>и-ңїаоит</i>	<i>и-ңы-с-їаоит</i>
<i>а-ңка-ра</i>	<i>и-ңкоит</i>	<i>и-ңы-с-коит</i>
<i>а-был-ра</i>	<i>и-былуеит</i>	<i>и-з-былуеит</i>

Алабилтә шыаа змоу акатцарбақәа рызчыдаказшыоуп ацсуа-адыга бызшәақәа зегы. Икоуп агәаанагара, абарт алабилтә катцарбақәа ирныцшуеит акатцарба тоурыхла изхысыз арәиаратә моа хәа. Икан аамта, акатцарбақәа айтатцреи айтамтцреи хәа ианеилы-рымхуаз (А.С.Чикобава, Қ.В.Ломтәтизе).

Ацсуа бызшәафы, адыга бызшәақәа рыкны еипш¹, иахдылоит рышыаа мцсахкәа, хафык ма ѿ-хафык шытызхуа ииеитамтцуа акатцарбақәагы:

аигзара: д-еигзеит, д-с-еигзеит
аигдыргъара: д-еигдыргъеит, д-с-еигдыргъеит
аигъара: д-еигъхеит, д-с-еигъхеит
аицәахара: д-еицәахеит, д-с-еицәахеит
ажәылара: д-жәылеит, д-и-жәлеит
ақәңара: ды-қәңоит, д-с-ақәңоит

Аинверсивтә катцарбақәа

Хыхь ишаххәаз еипш, ацсуа бызшәафны иахдылоит ииашоу аилазаашыа змоу акатцарбақәеи иаархәу, аинверсивтә еилазаашыа змоу акатцарбақәеи. Ииашоу аилазаашыа змоу акатцарбақәа рфы цакылатәи (ареалтә) асубиекти аобиекти аграмматикатә субиекти аобиекти еиқәшәоит. Иаххәап, ахәоу *Сара сфыза с-и-ацәажәоит*

афы цакыла субиектс-зыххәаас икоуп ахафытә хызыцынхәра *сара* грамматикалагы уи субиект-зыххәаауп: акатцарбафы иарбоуп асубиекттә рбага *с* ала; ахыызка *сфыза* цакыла ициам аобиект-хартәаагоуп, акатцарбафы иарбоуп ициам аобиект арбага *и* ала.

Аинверсивтә еилазаашыа змоу акатцарбақәа рфы цакылатәи (ареалтә) азыххәааи аобиект-хартәаагеи аграмматикатә субиекти аобиекти еиқәшәазом: цакылатәи асубиект грамматикала иаобиектхоит, цакылатәи аобиект грамматикала исубиектхоит. Ахәоу: *Аишәкәы сара и-с-гәаңхоит* афы цакыла субиектс икоу *сара* соуп, аобиектс – *аишәкәы* ауп, аха грамматикала асубиект-азыххәаа *аишәкәы* ауп (арбага *и*), ициам аобиект-ахартәаага *сара* ауп (арбага *с*).

Ииашоу аилазаашыа змоу акатцарбақәа еитатцуазар калоит, иеитамтцуазаргы калоит, аинверсивтә еилазаашыа змоу акатцарбақәа зегы еитатцзом. Урт шиетамтцуа агәра аагоит, урт иеитамтцуеи иеитатцуеи акатцарбақәа рчыдарақәа ирфырцшны хрыхәапшуазар:

1) иеитамтцуа акатцарбақәа рыкны еипш, аинверсивтә катцарбақәа адтцаратә ркынаа мапкрататә аформафны асубиект арбага *у*, ма *б* атаны ххы иахәрхәар калоит (рацәак ишанымаалогы): *и-у-гәаңха! и-б-аха! и-у-аха! и-у-гәалашәа!*

Аха асубиект арбага амырбакәа зынза ххы иахәрхәазом, ирхәом *и-гәаңха* хәа.

2) иеитамтцуа акатцарбақәа рыкны еипш, иеилоу ашыаа змоу аинверсивтә катцарбақәа рыкны асубиект рбага ашыаа иапынгылоит: *и-с-гәаңхоит*.

3) иеитамтцуа акатцарбақәа рыкны еипш, аинверсивтә катцарбақәа рыкнытә ишыақәгылоу арлахәыратә формақәа рфы иаарцшуп асубиекти аобиекти – цакылатәи грамматикалатәи: *и-с-гәаңханы, и-с-аҳаны сааит*.

4) иеитамтцуа акатцарбақәа рыкны еипш, итцару ацыбжьыка иапынгылоу идагәоу цыбжьыкала иаарцшу асубиект рбага цархазом: *и-с-гәаңхоит*.

Ииашоу аилазаашыа змоу акатцарбақәа калар ауеит хафыкны, ѿ-хафыкны, х-хафыкны, цшь-хафыкны, аинверсивтә катцарбақәа реихарак ѿ-хафык рыманы ауп рхы шцәырырго: *и-сылшеит, и-саҳаит*.

¹ Кумахов М.А. Словоизменение адыгских языков. Москва, 1971. с. 248; Гишев Н.Г. Глагол адыгейского языка. Москва, 1989. с. 76.

Ииашоу аилазаашья змоу акатдарбақәа реипш, аинверсивтә еилазаашья змоу акатдарбақәагы калар аует истатикатәны, идинамикатәны: астатикатә инверсивтә катдарбақәа: *и-сымоуп, и-стахуп, и-скуп*; адинамикатә инверсивтә катдарбақәа: *и-сылшо-ит, и-саҳауеит, и-соуеит, д-л-ыхшеит*.

Аналитикатә катдарбақәа

Ииашоу аилазаашья змоу акатдарбақәа рааста аинверсивтә катдарбақәа хыпхьазарала даара имачуп. Урт реихарак иаадыр-пшуеит, асубиекттә активтә рѣиара акәымкәа, ауафы ихиго иеиуеипшым ацәаныррақәа.

Амчымхаратә (-з), амхакатаратә (-амха-) аффиксқәа зцы-ло иеитатцуа акатдарбақәа ишьтырхуеит аинверсивтә еилазаашья (Қ.В. Ломтәтизе). Урт грамматикала икалоит иеитамтцуа катдарбаны: ареалтә субиекти ахартәаагеи аграмматикатә субиекти ахартәаагеи еикәшәазом, асубиект калоит ициам хартәааганы, ициоу ахартәаага – субиектны. Иеиѣ.: *Сара уара и-у-с-тоит ашәкәы. Сара* – зыххәаауп, *уара* – ициам хартәаагоуп, *ашәкәы* – ициоу хартәаагоуп. *Сара уара и-сы-з-у-том ашәкәы* – *ашәкәы* – зыххәаауп, *сара* – ициам хартәаагоуп, *уара* – ициам хартәаагоуп. Иара убас ахәоу *сара уара и-с-амха-у-теит ашәкәы* афгы: *ашәкәы* – зыххәаауп, *сара*-и, *уара*-и – ициам хартәаагақәоуп.

Аналитикатә катдарбақәагы шазар калоит ииашоу аилазаашья змоуи аинверсивтә еилазаашья змоуи агәыпқәа рыла.

Ишдыру еипш, аналитикатә катдарбақәа шыақәгылоуп ѿ-хәтак рыла. Адхәтәи ахәта еихарак иаарцшуп адхаларатә рбага змоу хыгьзкала, егы ахәта – катдарбала.¹ Ари амодель даара ахархәара тбаа амоуп. Акатдарбақәа реипш, аналитикатә катдарбақәагы ахәоу аиѣкаарафы инарыгзоит ихадоу ахархәара: урт ихәаакәырцоит ахәоу иалоу ажәақәа рыбжьара асубиекттәи аобиекттәи еилазаашья. Ари ахархәарафы татцгәыс ишьтоуп аналитикатә катдарба иалоу ахәтақәа рыбжьара икоу асинтаксистә еизыказаашья.

¹ Икоуп даеа модельқәак ирыкәыршәаны ишыақәгылоу аналитикатә катдарбақәа.

Ииашоу аилазаашья змоу аналитикатә катдарбақәа

Ареалтә субиект иакәшәоит аграмматикатә субиект:

1). ахыгьзкатә хәта акатдарбатә хәтазы зыххәааны ианыкоу. Ахыгьзка адхаларатә рбага иашьашәалоу ахәоу хәта зыххәааны икалоит. Ахыгьзкатә хәта иацәызуеит ахатә лексикатә цакы **агәы**, атцакытә пыжәара аиуеит адхаларатә рбага, адхаларатә рбагеи ахыгьзкеи акны икалоит.

Ускан акатдарбатә хәта аарцшхоит:

а) хафык змоу катдарбала: *слахаѣ гьежъуеит, сгәы ржәоит, сгәы рцәеит*.

Кадыр **и-гәы (и)хьаңссахьан.**

↓	↓
Ареалтә	аграмм.
-грамм.	субиект
зыххәаа	

Азгәб **лы-ңсы (и)маңхеит**

↓	↓
Ареалтә	аграмм.
-грамм.	субиект
зыххәаа	

б) ѿ-хафык змоу ииеитамтцуа катдарбала: *с-гәы (и)-лы-цәеит, с-гәы азнеит*.

Уаха лбара стахым, (сара)

↓
ареалтә-
грамм.
зыххәаа

с-гәы

↓
аграмм.
субиект

(и)-лы-цәеит.

↓
аграмм. ициам
асубиект

Абри илхәо даараза (сара)

↓
ареалтә-
грамм.
зыххәаа

с-гәы

↓
аграмм.
субиект

(и)-а-зцеит.

↓
аграмм. ициам
асубиект

в) Ө-хағыки х-хағыки змоу иеитатцуа қатқарбала: *игәы дажъеит, игәы иабон, игәы иаанагоит.*

...(Мыкыч) знымзар зны (Зина) инапағы дааигараиша и-гәы иабон.

↓	↓	↓
ареалтә-грамм.	иңиоу	аграмм.
зыххәаа	ахартәаагәтә	субъект
	еицааира	аобъект

Сыңсыргы, гәыблыла сүңдыуап хәагы (сара) с-гәы и-аа-на-гоит.

↓	↓	↓
ареалтә-аграмм.	аграмм.	аграмм.
субъект	аобъект	субъект

2). ахызқатә хәтә ақатқарбатә хәтазы иңиоу хартәааганы ианыкоу. Ақатқарба асубъект рбага иашьашәалоу ахәоу хәтә қалоит зыххәааны, ахызқә адхаларатә рбага иашьашәалоу ахәоу хәтә – иңиоу хартәааганы.

Алхас иказшьақәа зынза (иара) игәы (и)-аағы-р-жәеит.

↓	↓	↓
ареалтә-грамм.	иңиоу	аграмм. субъект
зыххәаа	ахартәаага	

Сара убри ахьсахауа, зынзак (сара) с-лахаң (и)-а-ргъежъеит.

↓	↓
ареалтә-грамм.	иңиоу ахартәаага
азыххәаатә еицааира	

О, (сара) сгәы (бара) (и)-б-мырған, сныха шара.

↓	↓
иңиоу	ареалтә-грамм.
ахартәаага	зыххәаа

(Сара) сыңсы (иара) (и)-ғ-и-хит, убама.

↓	↓
ареалтә-грамм.	ареалтә-грамм.
хартәаага	субъект

Аинверсивтә еилазаашьа змоу аналитикатә қатқарбақәа

Ареалтә субиект-зыххәаа иакәшәом аграмматикатә субиект, ахызқатә хәтә ақатқарбатә хәтазы иңиам хартәааганы ианыкоу. Ахызқә адхаларатә рбага иашьашәалоу ахәоу хәтә қалоит реалтә зыххәааны, ақатқарба асубиект рбага иашьашәалоу ахәоу хәтә – грамматикатә субиектны. Ақатқарбатә хәтә аарцшызароуп:

а) ахағытә пынғыла зцымло алокативтә пынғыла змоу хағык змоу қатқарбала:

Цхәысс Зина лгара бзанңыкгы игәы иңамызт Мыкыч.

↓	↓
аграмм. субъект	ареалтә субиект-грамм.
азыххәаа	иңиам аобъект

(Мыкыч) и-гәы и-тңыңдом иеқәа.

↓	↓
ареалтә	аграмм. субъект
субъект-грамм.	

Лнапала иултәриц л-гәы (Зина) и-тңоуп.

↓	↓
аграмм. субъект	ареалтә субиект-грамм.
азыххәаа	иңиам аобъект

б) Ө-хағык змоу иеитамтцуа қатқарба:

Игәы и-а-мыхәеит Темыр, Мыкыч избәхә аниалхәа.

↓	↓
ареалтә	аграмм.
субъект-зыххәаа	субъект-зыххәаа
аграмм. иңиам	ареалтә объект
аобъект	

(Сара) сгәы д-а-хәазеит Хоңьан ду.

↓	↓
ареалтә	аграмм.
субъект-зыххәаа	субъект-зыххәаа

Абри ахаџа акы игэы и-а-лоуп узхэарымызт.

↓ ↓
 ареалтэ аграмм.
 зыххэаа субъект-зыххэаа

Иеипшу аконструкция роуеит ахэоукэа, зыххэа ахэта акатцарба «**ак-ра**» ала иаарпшу: *ацэа сакит, амла сакит, ахэта сакит, ашоура сакит.*

Сахыишэа (сара) даара ахэта сакит.

↓ ↓
 ареалтэ аграмм. субъект
 субъект-зыххэаа

Адхаларатэ рбагеи ахафырбагеи еипшхар калоит, ускан аналитикатэ катцарба ахы цэырнагоит, авалентра агырханы; ѿ-хафык змоу ииеитамтца аналитикатэ катцарба калоит хафык змоу катцарбаны, х-хафык змоу – ѿ-хафык змоу катцарбаны, аналитикатэ катцарба ишэтнахуеит асубъекттэ версия (ахаргьежэратэ) атцакы. Иеиџ.: *и-гэы сы-рзэгэоит – с-гэы с-ырзэгэоит.*

Азныказ ссиршэа (иара) и-хы (и)-и-бон.

↓ ↓
 азыххэаа ахаргьежэра

...Цэыуарала (дара) р-гэы (и) ды-рдеит.

↓ ↓
 азыххэаа ахаргьежэра

...Издыруада ашэмапхэыс хэычык л-гэы (и)-л-хаишэыр, ааигэахэын Алиас...

↓ ↓
 азыххэаа ахаргьежэра

Аамтатэ категория

Адсуа бызшэафэи аамтатэ еилкаара змоу акатцарбатэ ажэа-формақэа рацэазоуп. Акатцарба ахафэитэ формақэа зегыи рзы, ахафэи адагыи, ихадоу хархэараны икоуп аамта аарпшра. Урт еицны иеиџыркаауеит еилазаашыала акырза иеилоу азеипш аамтатэ система. Азеипш аамтатэ система аеашоит афиниттэи аинфиниттэи

каларақэеи, астатикатэи адинамикатэи катцарбақэеи, аркынаатэ формақэеи, раамтатэ цакқэа ирџырпшны иеидкылоу, иеитцоу асистемақэа рыла. Асистемақэа еипшым калашыала, цакыла, хархэашыала. Аха ус иагыи иказаргыи, урт тоурыхла иеимадоуп, иеиџыртэишыалагыи иеиларсуп.

Арџиара (ма атагылазаашыа) аамта еихыршоит ѿбаны – абсолюттэ аамтеи азыкашыбатэ аамтеи. Абсолюттэ аамта аазырпшуа акатцарбатэ парадигмақэа раамтатэ цакы шыақэгылоит ажэахэафэи иажэахэа амомент иаџырпшны – уажэтэи, икалаша, ииасхэоу. Азыкашыбатэ аамта аазырпшуа акатцарбатэ парадигмақэа раамтатэ цакы шыақэгылоит даеа рџиарак (ма тагылазаашыак) амомент иаџырпшны – иеицыкало, иашытанеиуа, иапынгылоу. Иара убас икақэоуп заамтатэ цакы ажэахэафэи иажэахэа амоменти даеа рџиарак амоменти ирџырпшны ишыақэгылаз. Уртгыи азыкашыбатэ аамта ныкэызго апарадигмақэа ирылапхэазоу ажэаформақэоуп.

Парадигмацыпхэаза ирымоуп рхатэи аамтатэ грамматикатэ цакы – аморфологиатэ аамтатэ цакы асинтаксистэ аамтатэ цакы.

Ажэаформа аморфологиатэ аамтатэ цакы абзоурала ажэа-форма (апаридгма) азеипш аамтатэ системафэи иааннакылоит иашыашэалоу атып. Уи аиндивидуалтэ кэзшыа змоу цакуп: асистемафэи иеипшу аамтатэ цакы змоу апарадигма ыказам.

Аморфологиатэ аамтатэ цакы итбаау аилкаара змоу цакуп, атцак чыдақэа реилатцэарала ишыақэгылаз цакуп.

Атцак чыдақэа:

1. Аинварианттэ цакы – аконкреттэ хэоукэа рџы апаридгма инанагзо аамтатэ хархэарақэа ирылгоу, ирзеипшу аамтатэ цакуп: ииасхэоу, икалаша, уажэтэи; иапынгылоу, иашытанеиуа, иеицыкало.

2. Абсолюттэ аамтатэ цакы азыкашыбатэ аамтатэ цакы.

3. Арџиара аамтеи ацэажэаратэ моменти, иара убас арџиара аамтеи даеа рџиаратэ моментк ирыбжэоу аамта амехак аазырпшуа атцакы, иаххэап, ааигэа икалаз, ма икалараны икоу, аамтала хара икалаз, иеибапсахэуа арџиарақэа реибапсахра аласшыа аазырпшуа атцакы.

Аха апарадигма ихадоу атцакафэи, аамта ада, иалоуп арџиара аказшыа, арџиара алтцшэа, арџиара ажэахэафэи дшазнеиуа аазырпшуа атцакқэа.

Апсуа бызшәаҕы арҕиара аҕазшыа, арҕиара аспект аазырцшуа ажәаформа чыда ыказам. Уи ахархәара нарыгзоит аамтатә формақәа. Икоуп аамтатә формақәа, этҕакы акырынтә ма инейтцыхны инагзам арҕиара аазырцшуа. Урт ирҕагылоит аамтатә ажәаформақәа, этҕакы иаразнак, зныкала, инагзаны имҕапысуа, ма имҕапысыз, мамзаргы имҕапысраны икоу арҕиара аазырцшуа. Иара убас икоуп ажәаформақәа, ихадоу атҕаҕы аспект атәы зымхәо, аха ажәахәаҕы, ахәоу аҕы хымпада ицәырццуа, ахәоу аконтекст зейцшроу еипш.

Арҕиара алтцшәа аазырцшуа аамтатә формақәа рацәазам. Аха икоуп аамтатә ажәаформақәа, ахәоу аҕы алтцшәа атҕакы шытызхуа.

Апсуа бызшәаҕы арҕиара иазку ажәахәаҕы игәаанagara, исубиективтә знейшыа еихаразак иаарцшхоит ахәтацқәа рыла, урт рхыпхьазара мачзам. Уи атҕакы змоу аамтатә формақәа мачуп, изныпшуаҕы иеилыкка ирныцшуам.

Абарт иейкәыпхьазоу атҕак чыдақәа зеггы иеиццаны еиҕыркаауеит ажәаформа ихадоу аамтатә тҕакы, аморфологиатә аамтатә тҕакы.

Атҕак чыдақәа адыргақәа рытаны ихалшоит ажәаформа дасу иаанарцшуа ихадоу аморфологиатә тҕакы аформула ала арбара.

Атҕак чыдақәа рдыргақәа:

1. Аинварианттә тҕакы: ииасхьоу – **Ис**, уажәтәи – **У**, иҕалаша – **Ик**; иеиццало – **Иеиц.**, иапынгылоу – **Ип.**, иашьтанеиуа – **Ишь.**
2. Абсолюттә аамта – **Аб**. Азыҕашьатә аамта – **З**.
3. Аамта амехак: аамта амехак зныпшуа – **Ам+**, изнымцшуа – **Ам-**
4. Аспект, кырынтә инейтцыху, инагзам – **Ан**, зынтрыстәи, инагзоу – **Аз**.
5. Арҕиара алтцшәа азгәатоуп **Л+**, иазгәатам **Л-**.
6. Арҕиара ажәахәаҕы исубиективтә знейшыа зныпшуа – **С +**, изнымцшуа – **С-**.

Аҕырцштәы:

Ииасхьоу инагзоу: **Ис. Аб, Ам-, Аз, Л-, С-**

Ииасхьоу иеилкаам: **Ис. Ип, З, Ам+, Аз, Л-, С-¹**

Иеицшу аформула змоу ажәаформа ихадоу аамтатә системаҕы иказам.

Апарадигма ихадоу атҕакы ахәоу аконтекст иахыпшым. Иахыпшызтгы, ахәоу аконтекст алшара аиуан ахәоу аҕы аҕатцарба иарбанзаалак аамтатә формаҕы аргылар. Аха ус иауам. Апарадигма ихадоу атҕакы ауп изхыпшшу ахәоу аконтекст. Апарадигма ихадоу аамтатә тҕакы абзоурала ахәоу хартәахоит уи иашьашәалоу ажәақәа рыла, ажәаформа *дцеит* иацааиуам ажәа *лассы-лассы*. Уи ихадоу атҕакы иаланагалоит ажәа *иаразнак*, ма уи тҕакыла иазааигәоу ажәа.

Ажәаформа аморфологиатә аамтатә тҕакы хада ахәоу аҕы, мамзаргы аицааираҕы, иҕалоит ахәоу ма аицааира зеггы иатәны. Аморфологиатә аамтатә тҕакы ишьтнахуеит асинтаксистә хархәара, иҕалоит синтаксистә аамтатә тҕакы. Аморфологиатә тҕакы еипш акәымкәа, асинтаксистә аамтатә тҕакы иамазар ҕалоит акы инареиханы аамтатә тҕакқәа. Аха убарт рахынтә ихаданы икоуп, еиха лассы-лассла ахархәара зауа ихадоу аморфологиатә аамтатә тҕакы. Егьырт атҕакқәа (асекундартә ихадам атҕакқәа) хархәашьала ицкуп, ртҕаки ахәоу аконтексти еиха иеимадоуп. Ихадам, асекундартә синтаксистә тҕакқәа рцәыртцра алшара азто – атҕакы хада иалахәу атҕак чыдақәа роуп. Ихадам (асекундартә) атҕакы, атҕакы хада еипш акәымкәа, иакәшәар ҕалоит егьырт аамтатә, аркынаатә формақәа ртҕакқәа.

Хыхь ишаххәаз еипш, азеипш аамтатә система аеашоит иеитцоу асистемақәа рыла. Убарт рахынтә ихадазоу, азеипш аамтатә система иашьаҕыту ажәабжьтә ркынаа аамтатә система ауп.

Афиниттә ҕатцарбақәа раамтатә система

Ажәабжьтә ркынаа аамтатә система

Ажәабжьтә ркынаа аамтатә система шоит ҕбаны – астатикатә ҕатцарбақәа раамтатә система, адинамикатә ҕатцарбақәа раамтатә система. Абарт асистемақәа ирымоу аамтатә формақәа еикәшәом хыпхьазарала, шыатала, грамматикатә тҕакыла, хархәашьала, убри аҕнытә абарт асистемақәа хрыхцәажәоит хаз-хазы.

¹ Иаагоу адыргақәа псахзар ҕалоит

Астатикатә катцарбақәа раамтатә система

Астатикатә катцарбақәа раамтатә формақәа рықалара

Астатикатә катцарбақәа аамтатә формақәа рыла ибеиам. Урт ирымоуп аамтатә формақәа ѿба – уажәтәи, ииасхьоу.

Уажәтәи аамтатә форма шыақәгылоит асуффикс **-уп** акатцарба ашьаҭа (ажәа, алокальтә преверб) аццарала. **-Уп** иеилоу суффиксуп: **у** – уажәтәи аамта арбага, **п** – афиниттә рбага. **-У** тоурыхла ац-хыраагзатә катцарба (копула) иашьагәытҭын (Қь.В. Ломтәтизе).

Акатцарба ашьаҭа абжьыка **а** ала интцәозар, ассимилиация иахкьаны **у** абзоурала **а о** ахь ииасуеит:

Ка: *сы́ка* – *уп* ----- *сы́к* – *оуп*

Ма: *исы́ма* – *уп* ----- *исы́м* – *оуп*

А-гыла-ра: *дгы́ла-уп* ----- *дгы́л* – *оуп*

А-тәа-ра: *дтә́а-уп* ----- *дтә́* – *оуп*

Та: *дтә́а-уп* ----- *дтә́* – *оуп*

Асуффикс **-уп** зцыло ашьаҭа **-аа** ма **-ха** ала интцәозар, рыбжьара ассимилиациятә процесс мѿапысуам:

А-баа-----*ибаа-уп*

А-хаа ----- *ихаа-уп*

А-ха ----- *ха-уп*

Ииасхьоу аамтатә форма шыақәгылоит асуффикс **-н** ала. Асуффикс **-н** инанагзоит ѿ – функцияк – ииасхьоу аамтәи афинитрей раарцшра; акатцарба ашьаҭа, ажәа алокалтә шыаҭа-цынгыла цыбжьыкала интцәозар, асуффикс **-н**-и ацыбжьыкеи рыбжьара ицәыртцүеит абжьыка **-ы**;

Ка: *и́ка-н*

Ма: *и́лма-н*

Та: *дтә́а-н*

Ѳна: *дыѲна-н*

Қә: *иқә-ы-н*

Ѳны: *Ѳны-н*

Д: *иад-ы-н*

Шә: *ишә-ы-н*

Астатикатә катцарбақәеи алокальтә превербқәеи ирыцлар калоит аелемент **-заа**. Аелемент **-заа** зцу ашьаҭа аҕнытә ихаур калоит амасдартә форми адинамикатә катцарбақәа раамтатә формақәаки. Амасдар: *а́казаара*, *амазаара*, *акәзаара*.

Уажәтәи аамта: *ды́казаауеит*, *и́лмазаауеит*.

Ииасхьоу инагзам: *ды́казаауан*, *и́лмазаауан*.

Иаагоу аформақәа ґыц калароуп, урт рықалара цкуп, **-заа**- зцыло ашьаҭақәа рацәазам:

Агзаара, *и́лыгзаауеит* ашьаҭа **г** аҕнытә: *исы́гуп*;

Ахазаара, *и́лхазаауеит* ашьаҭа **ха** аҕнытә: *и́лхоуп*, *и́лхан* уб.итц.

Астатикатә катцарбақәа раамтатә формақәа рхархәашьақәа

Астатикатә катцарбақәа раамтатә формақәа ирымоуп абсолюттә аамтатә цакы. Дара иаадыртцүеит ацәажәаратә момент иақәшәо ма иацынгылоу атагылазашьа, ма арґеиара алтцшәа а́казаара. Урт ирныцшуам иарбанзаалак асубиективтә модалтә цакы.

Уажәтәи аамта

Астатикатә катцарба уажәтәи аамтатә форма иаанартцүеит ацәа-жәаратә момент иақәшәо атагылазашьа. Аха атагылазашьатә семантика иахкьаны иаанартцшуа уажәтәи аамта амѿехак иаха итбаауп: уи аамтатә еилкаараґы иалазар калоит ииасхьоуи икалашеи аамтатә цакқәаґы. Аѿны **гы́лоуп** иатцанакуеит, уажәи ада аѿны уанзаґы ишгылаз, уи анаѿсанґы ишгылазаауа; *Шанак уаѿ иимбац шамаха Ри́ца җи́за иамоуп азыҗь* (Б.Шь.) *Схынхәуеит уа уахь – са, Аҗсынтәыла – исы́җишуп* убра (А.Л.); *Сыбла нҗаар, сы́җыз иалоуп: схабла, сышҗа, сґаѿа, схаы!* (А.Л.); *Сымѿа хы́ркуп*, *сымѿа иашоуп*, *Сашьцәа шәеиҗиш*, *сарґыи Сиа́цәа кы́дуп*, *Сымра шашоуп*, *Си́шәыцуп есқьынґыи!* (А.Ць.); *Гәыла, дала са са́җсуоуп*, *Сара исы́моуп са смилат*, *Сыдґыыл чашәуп*, *сыдґыыл җсы́лоуп*, *Сықәаарыхуеит*, *ажәла нат*. (И.Т.); *Итбаауп* адунеи, *итбаазоуп* *Иаґьбеиоуп*, *иаґьыҗишоуп* зқьы хкыла. *Аҗсадґыыл атәи даѿакзоуп – уи ауп* зегь иреиґу атәыла (Т. А.).

Ахәоу иалоу ажәакәа рлексикатә тәки ахәоу аиҕартәышьеи ирхыирипшны, уажәтәи аамтатә формаҕы игылоу астатикатә каттарба ххы иахархәар калоит ииасхәоу ахтыс аарцшразы, уи еиҕа уаҕы илацш итцашәарц азы:

*Шытыбжык дарҕыхан, илақәа анаахт, иссирын иибаз: иаңхәйәкәа дааины **дтәоуп** нхәыс ҕак (М.Л.); Адамыр иҕа дҕықәлан аҕах-мада ишкә дҕеит. Дахънеиз, ар аумақәа кылсны **итәоуп**, азҕаб азә халҕааңхандаз хәа (Аң. ф.); Дышлеууаз, нхара дук днадгылт, масар гәарала **итахкаауп** ашҕа ду. Даннавала, масар цыңхәаза уаҕхыла **ихыркун** (Аң. ф.).*

Астатикатә каттарба уажәтәи аамтатә форма ишьтнахыр калоит аамтәкәа зеггы ирзеипшу аамтатә план. Ари аамтатә тәкы еиҕарзак ицәыртҕеит ажәапкәкәа рҕы: *Азҕаб лыһнатәҕы **дсасун**. Дасу иан иара изы зеггы **дреизьун**. Кык-ҕык **хырцәагоуп**, нан-шьыри **нырхагоуп**. Айеи бзиа ажәлар **дыртәуп**, айеи бааҕс – иани иаби.*

Ииасхәоу аамтә

Астатикатә каттарба ииасхәоу аамтатә формаҕы иаанарцшҕеит ацәажәаратә момент иацынгыоу аҕагылазаашәа.

Аха ускан Беслан **дыкан** итәылаҕы, Аңсны (И.К.); Лылабара **итахын** ахан иҕацәа рҕыңҕа (И.К.); Ускан лара лҕацәа ачара ду **иахатәан** (И.К.); Мәаныфала урт **еибытҕан**, рхарцды хатҕақәа **зәзәа-зан**, цыаңханыла дара **ибзиан**, ркаштаталақәа зеггы **ртәын** (И.К.); Ғыцәа аишьцәа иашәак **дрыман**, руазәк **дзафын**, ғыцәа **згычцәан** (Д.Гә.); Хтырҕа рқәкәа, ачыхә ыргәало, Иарак **изшазан**, Иахәа ахәыш ду наидхало. Разныла **ихәазан** (Б.Шь.).

Ахыицшратә, агәацхаратә хәоуқәа рҕы астатикатә каттарба аамтатә форма ишьтнахыр калоит архыицшратә ркынаа атҕақы.

Узәу уақәыңындаз, еиҕа **еиҕын**. Аизараҕы уқәгылар, (и)бзиан. Уахә дымцар, **разкын** ла лзы.

Адинамикатә каттарбақәа раамтатә система

Адинамикатә каттарбақәа раамтатә формақәа рыкалара

Адинамикатә каттарбақәа аамтатә формақәа рыла ибеиоуп. Урт ирымоуп ихадоу аамтатә формақәа ааба: уажәтәи, ииасхәоу инагзам, ииасхәоу инагзоу, ииасхәоу акрызхытҕуа, ииасхәоу акрызхытҕуа иацынгылоу, икалаша актәи, икалаша аҕбатәи.

Калашәала урт зеггы финиттә каттарбақәоуп.

Уажәтәи аамтә

Уажәтәи аамтатә форма калоит асуффикс **-уаит** акаттарба ашьҕа аццарала. **-Уаит** иеилоу суффиксуп, **-уа-** иаанарцшҕеит уажәтәи аамтә, **-ит-** афинитра. **-Уа** абзоурала ишьақәгылоит уажәтәи аамтә. Аха акаттарба ашьҕа антцәамтәи уажәтәи аамтә арбагеи, насггы уажәтәи аамтә арбагеи афиниттә суффикси рыбжәара ицәыртҕеит диалектла иеивгоу афонетикатә процесскәа. Абарт апроцесскәа ирыхкәаны икалеит авариантқәа адиалектқәа рыһнутцкагы (Қ.В.Ломтәтизе).

Акаттарба ашьҕа абжыка **а** ала интәозар, абжыуатәи адиалект аҕы икоуп акымкәа авариантқәа, абарт авариантқәа рахынтә ахархәара тбаа аиҕеит **-оит** нтцәамтас измоу аформа – уи литературатә форманы ишьоуп, иаха имацны **-уеит** ала интәо:

Абара: *дылб-оит//дылбауеит*

Агара: *дылг-оит//дылгауеит*

Ашьҕала-ра: *длышьтал-оит//длышьталауеит*

Акайа-ра: *икалй-оит//икалйауеит*

Бзыцтәи диалект аҕы ахархәара амоуп ашьҕатәтә **-а** зылшәаз, **-уеит** нтцәамтас измоу аформа: *дылб-уеит, дылг-уеит, икалй-уеит, длышьтал-уеит*. Аха иазгәатәтәуп, алитературатә бызшәа анырра иахкәаны, ари аформа ахархәара есаира ишмацхо.

Зышьҕа цыбжыкала, ма абжыкабжа **й** (уи авариант абжыка **и**), мамзарггы **-аа**, **-ха** рыла интәо акаттарбақәа абжыуатәи адиалект аҕы еиҕа ахархәара рымоуп асуффикс **-уеит** ала икало аформа. Уиггы литературатә форманы ишьоуп.

А-к-ра: ирк-уеит
А-с-ра: илс-уеит
Ажә-ра: илжә-уеит
Акаха-ра: дкаха-уеит
А-лбаа-ра: дылбаа-уеит
Ааи-ра: дааи-уеит

Зышьаҭа абжыѳабжа -ѳ ала интѳо аҕатҭарба уажѳтѳи аамтѳтѳ формаѳы асуффикс **-уеит**- анацлалак, иеицыло ѳ-у-к рахынтѳ акы быжышѳоит: *ил-у-уеит*→*илуеит*.

Ииасхѳоу инагзам

Ииасхѳоу инагзам аамтѳтѳ форма шыақѳгылоит асуффикс **-уан**, **-он** аҕатҭарба уажѳтѳи аамтѳтѳ шыаҭа ацҭарала, даҕакала иахѳхѳозар, иеилоу асуффикс **-уан** ала: **-уа** уажѳтѳи аамтѳ рбагоуп, **-н** – ииасхѳоу аамтѳи афинитрей хнарбоит.

Аҕатҭарба ашыаҭа антѳамтѳи уажѳтѳи аамтѳ арбагеи рыбжѳа-ра ицѳыртѳуа иеиуеипшыим афонеикатѳ процессқѳа иеипшны имѳапысуеит уажѳтѳи аамтѳтѳ шыаҭа цҭцҭгѳыс иҕалаз аамтѳи аркыынаатѳ формақѳеи рѳы.

Убас, абжыѳа **-а** ала интѳо аҕатҭарбатѳ шыаҭа аҕнытѳ ишыақѳгылоу ииасхѳоу инагзам амтѳтѳ форма абжыуатѳи адиалект аѳы иамоуп **-он**, **-ауан** рыла интѳо авариянтқѳа.

А-ба-ра: дызб-он//дызб-ауан
А-га-ра: дызг-он//дызг-ауан
А-ҕа-ра: дыҕ-он//дыҕ-ауан

Литературатѳ норманы ицхѳазоуп **-он** ала ишыақѳгылоу авариянт.

Бзыцтѳи адиалект аѳы ахархѳара амоуп ашыаҭатѳ **-а** зылшѳаз асуффикс **-уан** ала ишыақѳгылоу аформа: *дызбуан*, *изгуан*, *дыҕуан*.

Аҕатҭарба ашыаҭа цыбжыѳкала, абжыѳабжа **-й**, **-ха**, **-аа** рыла интѳозар, асуффикс **-уан** псахрада иаанхоит.

Ас-ра – дас-уан
Ак-ра – ирк-уан
Ажә-ра – илжә-уан

Ах-ра – их-уан
Акаха-ра – дкаха-уан
Ааи-ра – дааи-уан
Албаа-ра – дылбаа-уан

Ииасхѳоу инагзоу (аорист)

Ииасхѳоу инагзоу аамтѳтѳ форма иамам аамтѳ аазырцшуа арба-га, уи афинит рбага **-ит**//**-т** мацароуп ишытнахуа.

Аҕатҭарба ашыаҭа нтѳамтѳс иамоу иаѳырцшны, антѳамтѳи **-ит**-и ирыбжѳало, диалектла иеивгоу афонетикатѳ процессқѳа ирыхѳаны, ииасхѳоу инагзоу аамтѳ аарцшуп акымқѳа аформақѳа рыла.

Зышьаҭа **-а** ала интѳо аҕатҭарбақѳа абжыуатѳи адиалект аѳы ииасхѳоу инагзоу аарцшуп нтѳамтѳс **-еит** змоу аформала.

А-ба-ра: дылб-еит
А-а-га-ра: илг-еит
А-ца-ра: дц-еит
А-хѳа-ра: длыхѳ-еит

Ари аформа литературатѳ форманы ишыоуп. Аха аҕатҭарба ашыаҭа **-ла** ала интѳозар, ицѳыртѳуеит **-т** ала ишыақѳгылоу авариянт:

Аѳнала-ра: дыѳнал-еит//дыѳнал-т
Атҭала-ра: дтҭал-еит//дтҭал-т
Агыла-ра: дгылеит//дгыл-т

Бзыцтѳи адиалект аѳы ашыаҭатѳ **-а** быжышѳоит:
Дылб-ит, *илг-ит*, *илф-ит*.

Цыбжыѳкала, **-ха**, **-аа**, абжыѳабжақѳа **-ѳ**, **-й** рыла интѳо аҕатҭарбақѳа ииасхѳоу инагзоу аамтѳтѳ формаѳы ишытырхуеит **-ит** // **-т** рыла ишыақѳгылоу авариянтқѳа:

Ас-ра: дас-ит//дас-т
Ак-ра: дылк-ит//дылкы-т
А-ха-ра: илаха-ит
Аа-ра: даа-ит
Ауу-ра: ууу-ит

Литературатə норманы ипхьазоуп **-ит** ала ишьякəгылоу аварин-ант.

Зышьята абжыѳка **-и-и**, абжыѳкабжа **-й-и** рыла интəо акатцарба ииасхьоу инагзоу аамтаѳы **ѳ-** варианткны ахы цəырнагоит: акы нтəамтас **-иит** змоу, егьи **-ит** змоу.

-Иит калоит ашьятатəи **-и** апхьа ацыбжыѳка гылазар, ма **и//й** шьягəытзар: *аи-ра-диит*, *ати-ра-илтиит*, *аѳи-ра-дѳиит*; **-ит** – ашьятатəи **и** // **йт** апхьа абжыѳка гылазар: *алеи-ра-длеит*, *аиааи-ра-дыриааит*.

Ииасхьоу иеилкаам

Ииасхьоу иеилкаам аамтатə форма калоит асуффикс **-н** акатцарба ашьята аццарала. Асуффикс **-н** иахнарбоит ииасхьоу аамтəи афинитреи:

Абара – дылбан

Агара – дылган

Аѳара – дыѳан

Акатцарба ашьята цыбжыѳкала интəозар, асуффикс **-н** апхьа ацыра акатцаразы ицəыртцует абжыѳка **-ы**: *адырра-идырын*, *асра-дасын*, *ажəра-илжəын*, *ахра-илхын*.

Ииасхьоу акрызхытца

Ииасхьоу акрызхытца аамтатə форма калоит асуффикс **-хь-еит** акатцарба ашьята аццарала. **-Хьеит** иеилоу суффиксуп, ишьякəгылуп ииасхьоу акрызхытца аамта аазрыцшуа **-хьа-и** афиниттə рбага **-ит-и** рыла (**хьаит→хьеит**). Абжыѳкабжа **-й** // **иа** иахкьаны, **-хьа** ииасуеит **-хье** ахь (**хьаит→хьеит**):

Абара – илба-хьаит→илбахьеит

Агара – илга-хьаит→илгахьеит

Ахра – ирх-хьаит→ирххьеит

Ажəра – иржə-хьаит→иржəхьеит

Ииасхьоу акрызхытца иапынгылоу

Ииасхьоу акрызхытца иапынгылоу аамтатə форма калоит асуффикс **-хьан** акатцарба ашьята аццарала. **-Хьан** иеилоу суффиксуп, ишьякəгылоуп ииасхьоу акрызхытца аамта аазрыцшуа **-хьа-и** ииасхьоу аамтəи афинитреи аазрыцшуа **-н-и** рыла: *диба-хьан*, *илга-хьан*, *илхəа-хьан*, *дышьятала-хьан*, *днеи-хьан*.

Икалаша I (хымцадатəи)

Икалаша I (хымцадатəи) аамтатə форма калоит арбага **-п** акатцарба ашьята аццарала. Акатцарба ашьята цыбжыѳкала интəозар, асуффикс **-п** апхьа ацыра акатцаразы ицəыртцует абжыѳка **-ы**. Асуффикс **-п** иахнарбоит икалаша аамтəи афинитреи: *дызба-п*, *дычча-п*, *исхəа-п*, *илахəа-п*, *изжəы-п*, *исхы-п*, *искы-п*, *сасы-п*.

Икалаша II

Икалаша II аамтатə форма калоит асуффикс **-шт** акатцарба ашьята аццарала. Уи иеилоу суффиксуп: ахəта **-ш** иаанарцшует икалаша аамта (**ш→ша**), ахəта **-т** – афинитра: *дызба-шт*, *дызга-шт*, *исхəа-шт*, *исахəа-шт*.

Акатцарба ашьята цыбжыѳкала интəозар, асуффикс **-шт** апхьа ацыра акатцаразы ицəыртцует иара убас абжыѳка **-ы**: *изжəышт*, *исхышт*, *искышт*, *сасышт*.

Афиниттə катцарба ажəапсахратə схема

Астатикатə катцарба

Астатикатə катцарба аамтатə система инагзам ахь иалацхьа-затəуп, избанзар уи асистемаѳы икам икалаша аамта аазрыцшуа апарадигмакəа.

Уажəтəи аамта: *иѳоуп*, *дышьятəуп*, *дгылоуп*

Ииасхьоу аамта: *иѳан*, *дышьятан*, *дгылан*

Адинамикатә катцарба

Уажәтәи аамтә: *дцәажәоит- дцәажәауеит*
 Ииасхьоу инагзам: *дцәажәон –дцәажәауан*
 Ииасхьоу инагзоу (аорист): *дцәажәеит*
 Ииасхьоу иеилкаам: *дцәажәан*
 Ииасхьоу акрызхытца: *дцәажәахьеит*
 Ииасхьоу акрызхытца иацынгылоу: *дцәажәахьан*
 Икалаша I (хымпадатәи): *дцәажәап*
 Икалаша II: *дцәажәашт*

Адинамикатә катцарбақәа раамтатә формақәа рхархәашьақәа
 Уажәтәи аамтатә форма ахархәашьақәа

Уажәтәи аамтатә форма абсолюттә аамтатә цакы змоу формоуп. Уи цакы хаданы иамоуп ацәажәаратә момент иацқало арҕиара аарпшра. Уи иаанарпшуеит инейтцыху ма акырынтә имҕапысуа арҕиара. Ихадоу атцакы иацым асубиективтә модалтә цак чыда, иара убас иаанарпшуам арҕиара алтцшәа. Аицәажәараҕы ааста, аицәажәараҕы иаха ахархәара амоуп:

Хаштә антүй, адааҕы, Аңыжә-ңыжәхәа ихәуеит са сөй (Р.С.); Аңсынтәыла икачцоит амра каңхара, Игәырҕоит иахьа, ишәтүеит аңсабара (Б.Шь.); Уажә ашәаҕы схәоит сара нцәа, Сашәабжә нафәуеит хара (Т. А.); Асы шьтүйүеит, Асы шьтүйүеит, Иааңшуеит адгьыл аграқәа. Асы шьтүйүеит. Асы шьтүйүеит, ҕаңхьа ицәырйүеит сгәырфақәа (Т. А.); Насыңк ҕыхоит, Насыңк ыцәоит, Еихәлахоит сара сыңсы. Асы шьтүйүеит, Асы шьтүйүеит. Лассы ишьтүйындаз асы! (Т. А.).

Ажәахәаҕы уажәтәи аамтатә форма иаанарпшуеит акымкәа ихадам атцакқәа.

Иеиуеипшым ихадам атцакқәа рцәыртцра зыбзоуроу – азеипш текст, ахәоу аконтекст, ахәоу аилазаашьа, аицәажәара аан абызшәатә ситуация, аамтатә форма шьтызхыз акатцарба алексикатә цакы ауп.

Убас, уажәтәи аамтатә форма лассы-лассы ххы иахархәоит, икалаша аамтә атцакы атаны: иаанарпшуа арҕиара кәзшьала уажәтәи аамтатә план змоу арҕиара иаҕаҕылоит, уи зынтрысла имҕапысуа рҕиароуп иаанарпшуа.

<i>Иахьа хәлаанза аҕхәара шәыстоит (Қь. А.)</i>	<i>Иахьайәкьа Андриа ацә ахә истоит (Д. Гә.)</i>
<i>Ишәахха арҕаш цоит еижәхнысла (Б. Шь.).</i>	<i>Са сүтәхымзар, сцоит (Қь. А.)</i>
<i>Аиааиратә бирақ ңхьака иргеит</i>	<i>Уажәшьтә иицәз изхогар, иахьа аҕныка дызгоит (Аңс.л.).</i>
<i>Агәил какач ишәтүа ыгылоит, Аха иарцоаап амра ацара (Б. Шь.).</i>	<i>Дурҕыхар, дгылоит.</i>

Аха иазгәатәтәуп, икалаша аамтатә план акатцарбақәа зегьы иеипшны ишышьтырымхуа. Убас, злексикатә цакаҕы акырынтә ма инеиужьу, хәта-хәтала ишам арҕиара аазырпшуа акатцарбақәа уажәтәи аамтатә формаҕы еихарак иныкәыргоит уажәтәи аамтатә план. Акырынтә имҕапысуа арҕиара аазырпшуа акатцарбақәа рахь иатцанакуеит: *ацәажәара, аныкәара, алеи-әеира, апатара, агәатәеира, акәындкәындра, агарыгаеара, айысра, анеи-ааира.*

Уара узы аңхьызба дцәажәоит гәыблыла (Б.Шь.); Абри ацырцыр ескьынҕы иугәыдхәаланы уныкәоит, ауаа рхы еилаугоит акәу (Д. Гә.); Абри еиңш амиш цәҕьазы араха-ашәахә неи-ааиуеит (Д. Гә.); Цәҕьаза дпатоит, иласхәара сыздырам (Д. Гә.)

Инеиужьны, хәта-хәтала ишам арҕиара аазырпшуа акатцарбақәа иреиуоуп: *аашьара, агәырҕара, аигзара, аиңхызра, адырра, аҕа-шьара, ахацара, арыцхашьара, алишара, ахара, ацәара, агәаңхара, аигьашьара, агәыҕра, агәәкра, агәахәара, агәыбылра, агәрагара, ахныкәгара, агәалсра ухәа убас итц.*

Ибдыруеит, абахча ханталан, шәтҕылеи какачлеи ихҕазан (Б. Шь.); Хабзиабара ҕыхоу имҕыхоу са ысылшом атцак ахәара (Б. Шь.); Ажәлар гәырҕоит ашәа ргәы ахәо. Ныхәа дуззоуп Аңсынра (Б. Шь.); Ахарць иоур хәа дшәоит (Д. Гә.); Сгәы иаанагоит барей сарей хәгәтҕыхақәа еиқәшәоит хәа (И. П.).

Уажәтәи аамтатә форма ишьтнахуеит икалаша атцакы, ахәоу аҕы уи иацааиуа акатцарба асуффиксқәа **-р, -озар // уазар** рыла ишьақәҕылоу хьыпшратә ркынаатә формазар:

Ацәкәырҭа **ушьтнахыр**, унапы укьар, уацәцойт (И. Т.); Цьара сгәы аангылацәкьаны **сынкахар**, сыцкәын ахьымзг исыргоит (Т. А.); **Сақәитутәуазар**, аччара дакәысхуеит (Қь. А.); Уара ацыс **ушьуазар**, сара нацәкьысла иззуеит (Д. Гә.).

Уажәтәи аамтатә форма ахархәара аиур калоит ииасхьоу ахтыс аитахәараан. Ажәахәафы стилистикатә мыруга хасабла уажәтәи аамтатә форма ухы иаурхәар калоит ииасхьоу ахтыс аарцшраан, ииасхьоу ахтыс иаха иатцшыны, илахфыхны иаахарцшырц хтахызар.

Абнеи ашьхеи сырхалеит, уахьтә избауеит ацәкәырҭа (Б. Шь.); Лаишә даатҕыуеит Амра, агәашә алыкә нылацаны, сара сахь даахьацшыны, ларзға напы аакьаны, алазгара дынталоит (И. Т.); Хаит, анацәлбеит, афьжәра анырхәо, ус афы жәуа сара дсымбацт, дыкамзаргьы калап..., ацәца итәитәоит, ижәуеит (Д. Гә.); Сара стәоуп уафдук иахасабала. Зны-зынла сара ишыстаху инеитазгоит, иалцуа збоит, хәа, хә-хә-хә! Игәырзгьо зыфныка ихынхәыша, ицәыуа рымфа иныкәысцойт (Д. Гә.).

Уажәтәи аамтатә форма иаанарцшыр калоит инеитцыху ииасхьоу, уажәтәи, икалаша этазкуа аамтатә планкәа. Абарт аамтақәа еилаланы иаадырцшуеит аамтак ала ицкым, абстракттә цакы змоу аамтатә план.

Ари аамтатә еилкаара шьтырхуеит есымшатәи аказшьа змоу арәиарақәа, ииасхьоу аамтафы иалагаз, уажәтәи аамтафы имфацысуа, икалаша аамтафгы имфацысраны икоу арәиара.

Ирхәоит Акәа мра сасыртоуп (Б. Шь.); Стәыла анишәартаз еикәзырхаз, ага иқәлаз дтәзырхаз иаалоит Акәа рыңсы ршьарц, рымч, рылшара иаздырхарц (Б. Шь.); Есымша ажәлар рацәаны еизалоит, акаархәоит, акырҭиуеит (Қь. А.).

Иара убас иалкаау аамтатә еилкаара иамазам уажәтәи аамта аформа, зышьаа асубиект есымша дызфәу арәиара ма изанаат аанарцшуазар. Ари ахархәара еихаразак инарызгоит алабилтә катцарбақәа иеитамтцау рвариант. Иеиғшәырцш:

илзахуеит, аха дзахуеит
илфәуеит, аха дыфәуеит
илраишәоит, аха драишәоит
иржьиуеит, аха джьиуеит
илызәзәоит, аха дызәзәоит

Абстракттә аамтатә цакы рымоуп ажәацкақәа рфы акатцарба-зхәақәа раамтатә форма:

Аз ду акаара дугьы аанахәоит. Зхы ззымдыруа хайагьы дызцом, нхәысгьы дизагом. Март еиҭи ласы-лассы деилашәоит. Имшәаз, иңхамшьаз ахьымзг уиргоит. Ахахәгьы уришәар, иңжәоит. Зых пату ақәызцәо иаңсамгьы дихайгылоит. Ани аби рҭа дажәызаргьы, хәычыс дрыңхәзгоит (ажәаңка).

Ииасхьоу инагзам аамтатә форма ахархәашьақәа

Ииасхьоу инагзам аамтатә форма абсолюттә аамтатә цакы змоу формоуп. Иамоу аамтатә план еилнахуам ааигәеи ахарей: уи аформала иаахарцшыр калоит ааигәа икалази хара икалази арәиарақәа. Ииасхьоу аамта адагьы, иаанарцшуеит инеитцыху ма акырынтә икало арәиара. Уи иацзам асубиективтә модалтә цакы, иаанарцшуам арәиара алтцшәа. Ииасхьоу инагзам аамтатә форма еихаразак ахархәара амоуп икалаз ахтыскәа реитахәараан:

Аееиқәа ҭашашон, иқәцәиаауан, акырәхәа агәра иацхауан (Б. Шь.); Лаишә бзиақәа ҭсыс исхалон, Уи насыҭын меигзарахда. Ацх цәцара ссиришәа ианаалон, Ахықә иацәа, ашьац тата (Б. Шь.); Акәырма лырҭхон, ихьшәашәон, иеиҭалырҭхон, еиҭахьшәашәон, абри дафын Назиа (А. Ць.); Цәгьеи бзиен ззеилмыргаз насыҭ змоу хәа ихы иңхәзгон (ажәаңка); Алдызи Амрей аиашьарей аиахәшьарей шрыбжьалаз ажәа ақыҭа зегьы азхәыцуан (И. Т.); Аишәаңыцәаң рҭара ацкыс рбыргхара аамта шааиз зхәоз адыргақәа еиха-еиха уафы ирықәнибаалон (Н.Т.).

Ари аамтатә форма иаанарцшыр калоит даеа рәиарак иахьыцшу арәиара. Ускан уи иаиуеит архьыцшратә ркынаа атцакы, настгы иахнарбоит зынтрисны имфацысуа арәиара:

Хнышь мап-чап ихәеит, аха имжәыр, хьымзгхон, иааимихын, ижәит (Аңс.л.); Ауха даанхар, дыршьуан. Сфьыза ибара сымцар, аеиҭныхәа сырҭон. Саб иеага сымазар, еиха сраишәон (ажәаңка); Амфакхәафы дыкамзар, амфакәцәафы дкаломызт (ажәаңка).

Ииасхьоу инагзоу (аорист) аамтатэ форма ахархэашьақәа

Ииасхьоу инагзо аамтатэ форма абсолюттэ аамтатэ еилкаара змоу ақатарбақәа ируакуп. Уи ацәажәаратэ момент иацынгылоу адаггы, иаанарцшует зынтрысны, инагзаны имџапысыз арџиара. Ари ажәаформала иеипшны иарбазар калоит ааигәаза икалазггы, хара икалазггы арџиара, насггы алтшәа змоуггы, измамггы. Иа-мам асубиективтэ модалтэ тҕакы. Ииасхьоу инагзоу ажәаформа ахархәара тбаа амоуп икалаз ахтысқәа реитәхәарафы.

Аеқәа (ацирк афы) дырхәмарит, идыркәашеит, алақәа дырҕеит, маланыкәала идыркәашеит, идырџит (М. Лак.); Дцеит аџныка Кәакәала, амжәа дықәлеит Кәачала (Б. Шь.); Мзия ашырхәа дџагылт (Ш. Ч.); Псышәала афышья ауасхыр шытәиҕеит Д. Гәлиа (Б. Шь.); Ашәкәы ибџыз сзаарҕеит. Ианыбҕазггы еилсырҕеит (Д. Гә.); Амшын еимкәан, ақкәын диманы, амшын дынтәлт (Аңс.л.); Саҕанеи Гәашья астәы лсит, илхәеит; хәынтә зәзәара Кәыбина аҕшахәа илбаалҕеит («Н.С.»).

Ихәдоу атҕакы ада, ииасхьоу инагзоу аамтатэ форма иамоуп ихадам атҕаккәаггы.

Убас, хзыхцәажәо ажәаформала иарбазар калоит ацәажәаратэ момент анаџс иаразнак икалараны икоу арџиара, аекспресиатэ ни-уанс ацны:

Шьтә сҕеит сарггы (И.П.); Изҕитҕеит арҕыс: «Узымҕеит, уаагыл! (Б. Шь.);

Алсшәахәара, адныхәалара, ақәра, ашәира ртҕаккәа змоу ахәоу-қәа рџы азхәа гылазар калоит ииасхьоу инагзоу аформафы. *Уаа бзи-ала уаабеит, Мыса! Уабақаз? Бзия ууит хәаггы соумхәеит (С. Ч.); Бзиала укуит, Зыкәыр, – ихәан, иаңхья айәца нықәиргылт (И.П.); Да-ара ужбоуп, Чыхья, уара умсит, даара (И.П.); Аинар-жыы, уанацәал-беит, сзеиңирақәоу уара иудыруеит («Н.С.»); Сгәы тқәацуеит, аи-ныхраггы афаст (Б. Шь.); Амра ахра айәка иахыбжәатәаз иаа-ңышәарччан, шәус аабзиахеит хәа аколнхәаца инарахәаны иахыб-жәашәаз иџбыжкәан, игәагәаза ажәџан иџкыдлеит (С. Ч.).*

Ари аамтатэ форма ахәтач **-хәа-** атҕаны ххы ианахархәо ыкоуп, усқан уи ишътнахуеит ашьақәыргәғәаратэ тҕакы:

Уи азыхәан џбака кәашт игеит хәа уссггы имамызт (Д. Гә.). Аразкы ибзылбааңшыз бақәҕеит хәа ибылшозеи (И. П.); Аусура сҕеит хәа акггы сылҕуам; Убри схәеит хәа, знык дызбандаз! Иареи сареи хнеиқәыңшындаз! (Д. Гә.); Сзыркәыңсычхауа иазыбугәышьяози, бара бызғабуп, ибасхәеит хәаггы, бамарам («Н.С.»).

Хызгкала иаарцшу ахазырха асуффикс **-ха** абзоурала ишътнахыр аует аорист аформа. Уи формала катарбаны икалазарггы, тҕакыла хызгканы ишыкац иаанхеит. Ахызгка зцылаз асуффиксқәа ишътырхит ахәтач ахархәара, ахызгка ажәартэ тҕакы атәамбаратэ, агәынамзаратэ, арыцхашьаратэ ... тҕак чыда атҕауа:

Иахьоухәо, Ахматхеит, ссасума! (И. П.) «О чем ты говоришь, Ах-мат, я разве гость!».

Ииасхьоу иеилкаам аамтатэ форма ахархэашьақәа

Ииасхьоу иеилкаам аамтатэ форма азыкашьбатэ аамтатэ еил-каара змоу формоуп. Иара аамтатэ тҕакы шыақәгылоуп џ-аамтатэ хырхартақәак рыла; акы – ацәажәаратэ момент иазынарханы, еггы – даҕа рџиарак иазынарханы. Ахырхартақәа рыбзоура-ла ииасхьоу иеилкаам аамтатэ форма џ-аамтатэ тҕакык шытна-хуеит – акы, абсолюттэ – ииасхьоу аамта; еггы азыкашьбатэ – аамтала даҕа рџиарак иацынгылоу арџиара. Аџбатәи ахырхарта иахкәаны иеилкаам аамтатэ форма ахала структурала инагзоу ахәоу зышыақәнаргылом: ахәоу афы, хымҕада, иказароуп аџбатәи аамтатэ хырхарта ззынархоу даҕа катарбак. Иеиғшырцш: *Ахәычы дџагылан – Ахәычы дџагылан, ашәахь иҕынеихеит. Ахәычы дџагылан – структурала инагзам хәоуп.*

Ииасхьоу иеилкаам аамтатэ форма ххы иахархәоит иеишья-неиуа арџиарақәа раарцшразы, уи ала иаарцшхоит рџиарак иа-цынгылоу арџиара. Атҕыхтәантәи арџиара аазырцшуа ақатарба еихарак игылоуп ииасхьоу инагзоу аамтатэ формафы, даара имачны – уажәтәи ииасхьоу инагзами аамтатэ формақәа рџы.

Ииасхьоу иеилкаам аамтатэ форма иаанарцшует зынтрысны икало, инагзоу арџиара, уи иацым асубиективтэ модалтэ тҕакы. Ажәахәафы еиха ахархәара амоуп ахтыс аитәхәарафы.

Иахъа ажэѡан сѣуруа схалан, Сазкуам адунеи! Сымра ҥхара сгэы дынталан, Ааи хэа симырхэеи! (А. Л.); Уажэы иѣымшькэа днарѡахан, ила еиѣымхкэа ус ихэеит (Д. Гэ.); Адлеи Қына ыыла дѡан, ыыла дааит (ажэаҥка). Ханиф лхэаа мтэо ианалагаз, даадырхэын, лыбга амѡаѣы акыргыы иркэыиет (С. Ч.); Адэызба аѣа ианыкэла, атхарѡхэа аѡа саалѣын, сныкэтэеит (И. Т.); Саргыы шыта схэыѣым, амѡа сызхысызгыы зынзагыы имаѡзам, арахъ уаахэыѣѡкэар, акгыы ыкамзаап, ахэыѡра сынтэанагалан, саатхэак рыла иааимданы сызтаз адэызбаѣы саакылсит (И. Т.)

Ахэоу аѣы еишьтаргыланы имѡаѡысуа ахтыскэа, арѣиаракэа ѡба иреихазар, атѣыхэтэантэи арѣиара ада, егырт зегыы аарѡшуп ииасхэоу иеилкаам аформала:

Саргыы сѣаасхан, сшаауаз чара бзиаак сақэшэан, «арахъ умѡахыѣ» хэа сархэан, аха исымуит (Аҥс.л.).

Ари аамтатэ форма иаанарѡшуеит аѡэажэаратэ момент иазааигэоу ииасхэоу арѣиара. Уи ус шакэу агэра хнаргоит тагылазаашыак: уи иашытэнеиуа арѣиара ишытнахуам акрызхытѡа аамтатэ форма. Ииасхэоу иеилкаам аформаѣы игылоу акатѡарба **алагареи** уи иашытэнеиуа ииасхэоу инагзоу аамтатэ формаѣы игылоу акатѡарбеи еиѡны иаадырѡшуеит алагамтэи алгамтэи зныѡшуа арѣиара:

Абри иааиз **далаган** бѣыарла дыхэмарит (М. Лак.); **Далаган**, ахэыѣы дирѣыиет; Уажэы иѣымшькэа днарѡахан, ила еиѣымхкэа ус ихэеит (Д. Гэ.).

Дааҥсан, иахэа лаиваѣаны иаразнак дыѡэеит (Аҥс. л.). «Ибзиоуп» ихэан, аишэа абышта ҥахра ныкэиѣан, кэѣыалк азна акэыд чаѡаны инаимѣаиргылеит (Аҥс. л.); Уака иара иѡааѡа рнапы инанырѣан, алада сыргон, аѡада сыргон, рнапы сыкэыргыла сныкэыргон (М. Лак.); Амшын ду қыҥахан, аѡэкэырҥа қэаѡом, еиқэыҥсоуп (Б. Шы.).

Арт иеибаѡсахуа аамтатэ формақэа рыбжэара ишыакэгылар калоит амзызтэ еизыказаашыа. Ускан аѡхэа игылоу акатѡарба (иасхэоу иеилкаам аамтатэ форма змоу) иаанарѡшуеит аѡбатэи акатѡарба мзызс иамоу. Аѡбатэи акатѡарба иаанарѡшуеит актэи акатѡарба атѣыхэтэа, алтѡшэа:

Ашыыжъ ашаѡкаразы Кбанѡаа хэыѣы дѣыхан, дахънанагаз анылба, инеиматэаны аѣыуара далагеит (Андерсен); Адунеи амра ашэахэа аакэыжжын, иаарлашеит иѣыашыатэха, имкыатэзо лашарала (С. Ч.).

Ииасхэоу акрызхытѡа аамтатэ форма ахархэашыакэа

Ииасхэоу акрызхытѡа – уи акрызхытѡа арѣиара аазырѡшуа абсолюттэ аамтатэ формоуп. Арѣиара аказшыа арбара аганахыала уи инейтралтэуп: ахэоу аконтекст иахыѡшны иаанарѡшыр калоит инагзоуи инагзаны ахыккэа руақы. Инагзам ахкы (инейтѣыху ма акырынтэ имѡаѡысуа арѣиара) арбараан ахэоу иалазар калоит ажэакэа акыр, егыараан, есааира убас итѣ., арѣиара еснагытэи аказшыа шамоу узырбо.

Аҥсны арыѡхара иахысхэоу, изыниахэоу акыр сыла иабахыет (С. Ч.); Иареи сареи акыр ѣабаа еиѡабахыет (С. Ч.); Сара ари азакэан даара аѡхыраара снаѡахыет (И.П.) Алықса Гогэуа иѡымѡақэа акыр бызшэақэа рыла еиѡаганы итрыжыхыет (Б. Шы.); Ахэсеибаѡа ѡаирхэхыет, Ахаѡақэа ижыахыет, реиѡараѡык хирѣахыет, Иаанхазгыы иршэахыет (Д. Гэ.); Ахэылбыҥхарахъ инеихыет. Амра амшын инзаалеит (С. Ч.).

Ииасхэоу акрызхытѡа аамтатэ форма иара убас иамоуп акрызѡазкуа даѣа хархэарак. Уи амапкратэ форма иаанарѡшуеит инагзаны имѡаѡысыз арѣиара, амапкратэ форма – макыана анагзара змоуз арѣиара, инагзаны икалахыоуи макыана икамлаци ѡакыла еиѣагылоит. Ари ахархэараѣы хзыхѡажэо аформа еилнахуам ааигэа икалази хара икалахыази арѣиарақэа. Иеиѣшырѡш: изгахыет – исымгаѡт, исымгахыаѡт.

Сара акрысѡахыет, акрыѡ уара (И. П.); Аҥарақэа сутароуп, Ахмат, аѣхэарагыы жэамш ахылахыет (И. П.).

Ииасхэоу акрызхытѡа иаѡынгылоу аамтатэ форма ахархэашыакэа

Ииасхэоу акрызхытѡа иаѡынгылоу аамтатэ форма азыкашыатэ аамтатэ формоуп. Уи иамоуп ѡ-аамтатэ хырхартак. Аѡэажэаратэ момент иакэшэо ахырхарѡа иаанарѡшуеит ииасхэоу акрызхытѡа

арѣиара, даеа рѣиарак иакѣшѣо ахырхарта – иапынгылоу арѣиара, убри акнытѣ иара иахъзыртѣит **акрызхытѣуа иапынгылоу** хѣа. Хъыхѣажѣо аформа иахнарбоит инагзоу арѣиара атдыхѣтѣа, алтѣшѣа. Ажѣахѣафѣ иалкааны хшыѣзышѣтра азиуеит ари аамтѣтѣ форма ианарпѣшуа арѣиара атдыхѣтѣа аламталазы даеа рѣиарак шыѣало. Аилкааразы иаагап ахѣоу: **Сара саннеи, иара дѣахъан**. Арѣиара **дѣахъан**, ииасхѣоу арѣиара адагъы иахнарбоит иара иѣамзаара **саннеи** аламталазы, **снеира иара иѣамзаара иакѣшѣеит**. Арѣиараѣа **саннеи, дѣахъан** раамтѣтѣ хырхартаѣа рыла убасѣкак еидхѣалоуп, урт ѣѣамкѣа ахѣоу нагзаны изыѣалом: **Сара саннеи**-гъы нагзам, **иара дѣахъан**-гъы нагзазам. Иаагап даеа ѣырпѣштѣык: **Илашьѣахъан**. Ари ахѣоу анаѣс хымѣада иѣазароуп ахѣоу, ианылашьѣа ашьѣахъ иѣалаз ахѣыс аазырпѣшуа. Абри атѣаки чыда алоуп ииасхѣоу акрызхытѣуа иапынгылоу егъырт ииасхѣоу аамтѣтѣ формаѣа излареипѣшым. Иеиѣшѣырпѣш: **Сара саннеи, иара дѣеит** – **саннеи, дѣеит** еишьѣаргыланы иѣо рѣиараѣоуп.

Шъыбжъышьѣахъра ѣалахъан, адѣыгъба Москва ианнеи (И.П.); Ашѣыр ѣлаѣа ибыбыш-быбышѣа ишѣхъан. (И.П.); Иѣа, иѣоура, хыбра ѣыѣк изгыламызт. Зегъы ажѣхъан, рылахъ еиѣышьѣы аѣахарахъ рхы кыдын (И.П.); Дышьѣихит, дышьѣеиѣеит, Дизгѣаѣит ѣѣгъаза. Аха иаѣаѣаз ашѣаѣъмѣа дабылхъан уаанѣа (И.К.); Иааилашѣишѣхъан, Ахмат аизарахъынѣтѣ аѣны данаи (И.П.); Нхыѣи-аахыѣи ихъз еиѣныѣхъан, Ахан иѣаѣаа рыѣгъы иназахъан. Аѣсуа хѣѣа Беслан, ихъз газахъан (И.П.); Ах ѣеи хъанѣа дабылхъан, Дабылхъан ѣѣгъаза. Дыѣахъан гѣырѣала назаѣа Беслан (И.К.); Бѣиа днѣихъан, ахра далѣѣеит, Дыѣагылаз зегъы бѣеит (И.К.); Ихы-игъы мариан, имѣ кѣадан. Аиартѣа даѣахъан, Агѣѣыгъ дагахъан (И.К.); Тааѣаа змамыз Абѣѣаа иѣѣрагъ акриѣахъан. Ахан-иѣаѣаа рѣыѣѣа Ханиф лызѣахѣгъы иаѣахъан (И.К.); Зѣахъыла еиныѣхъан, длымѣаѣызт лала Абѣѣаа Беслан, зыхъз неѣхъаз хара (И.К.); Ишдыру еиѣш, аѣсуа ѣазара арѣиареи ашьѣыѣреи М. Лакрѣба аѣѣаѣа ду адиѣахъан (Б. Шъ.).

Ииасхѣоу акрызхытѣуа иапынгылоу аамтѣтѣ форма иаѣны иахпѣлар ѣалоит ажѣаѣа **еиѣш, аамѣазы, еиѣш аамѣазы**.

Чарабѣара ааиѣыршахъан еиѣш Ахмат деитѣаналаѣажѣеит аѣам-ѣашьѣаа рѣѣы (И.П.); Ишылашьѣара илашьѣахъан еиѣш аамѣазы...

Ииасхѣоу акрызхытѣхъоу иапынгылоу аамтѣтѣ форма ианарпѣшыр ѣалоит зыѣалара аки аѣырхагахъаз, изыѣамлаз арѣиара. Абас иѣоу арѣиара атдыхѣтѣа амазам, ѣазшьѣалагъы зынѣрыстѣи рѣиароуп:

Сеиѣѣеит, убас, салыѣрхъан. Уара уакѣымзар, скаѣахъан. Иахъа сыѣсхъан, умѣои, Мыкыѣ (И.П.); Рашъыѣ уи аниѣа, дѣахъан, ихы адашьѣа иадиѣѣаѣалахъан (Аѣс.ѣ.).

Иѣалаша I (хымѣадатѣи) аамтѣтѣ форма ахархѣашъѣаѣа

Иѣалаша I (хымѣадатѣи) аамтѣтѣ форма абсолюѣтѣ аамтѣтѣ формоуп. Уи иахнарбоит аѣѣажѣаратѣ момент иашьѣанеиуа, хымѣада иѣалараны иѣоу, зныѣрысла имѣаѣысуа, ахѣаа змоу арѣиара. Ари аформала иаарпѣшоит ааигѣа иѣалараны иѣоуи хара иѣалараны иѣоуи арѣиараѣа.

Уаагыл, азыс, ахъѣа дыѣѣлоит Амахъ уиѣап иѣаѣа (Б.Шъ.); Уажъыѣѣѣа ауаа дѣыѣѣѣоит, иѣадырны арахъ иузааргап («Н.С.»); Егъаѣара шѣдѣыѣырѣап, Аѣѣаѣаѣра шѣдырѣап, Ианыишѣахым шѣдырѣашиап, ианыишѣахым шѣдырѣамсап (Б. Шъ.); Араанѣа уааир, нас иуасхѣап («Н.С.»).

Кырынѣтѣ имѣаѣысуа арѣиара аарпѣшразы иѣалаша аформа иаѣлоит аиѣаѣаларатѣ рѣага -**ла**.

Ашѣѣы бѣыѣѣѣа аасырхѣлап, Сгѣы иѣѣаѣогъы зегъ зыѣлап, Сымѣа сыѣѣыз, рѣѣаѣа сѣалап. Сгѣы меиѣажѣѣа снеихалап (И.К.); Чихаа рахъ ахѣылѣыѣа уѣап, уаанѣа ара уѣаз, хѣиѣѣажѣалап (И.П.); Исоухѣалап нас уахынла Сасырѣѣа иѣызшѣа (Б.Шъ.); Ара хѣаѣаз аѣеит, аха хѣеилап (Аѣс.ѣ.); Ахы хѣѣѣикып ныѣабга, Хѣаа-заа нылабга! Уи шаатѣѣаз аѣыѣѣѣа, Са сынѣахъап ахыѣѣа! Сыхѣаа ахѣызѣа наѣеикып! Адѣы иныѣѣып сыѣазагъы! (Б.Шъ.).

Иѣалаша аформа асубиѣкт а-I-тѣи ахаѣы араѣѣа хыпѣѣазарала ианаарпѣшу, ххы иахѣрхѣар ѣалоит, ааѣѣаратѣ-адѣѣаратѣ ѣаки атѣны, усѣан субиѣктс иѣалоит, ажѣахѣафѣ иѣаѣы адагъы, арѣиара захъ иѣоу ахаѣгъы. Иѣалаша I аамтѣтѣ форма усѣан иаиуеит ишьѣѣху аинѣонаѣиа. Аамтѣтѣ форма иаѣзар ѣалоит ахѣѣѣ ахархѣара шъѣызхуа ажѣаѣа **ѣаи, уаи, шѣаи**.

Ҳахъгылоу хэычык иманишалам, бгэы иацэымгымзхар, ҳным-
оахыңып (И.П.).

Икалаша аформа, аиагаратэ суффикс **-ха** зцу ахьызтэ
шьатақәа рыкнытэ ишьақәгылоу, ҳхы иахархәар калоит, уажәтәи
аамтатэ тәкы атаны. Ускан иара ишьтнахуеит агәаанагара-
шьақәыргәғәратэ тәкы:

Исхәазар, цабырghап; Ибку цыкәттрахан.

Икалаша II аамтатэ форма ахархәашәақәа

Икалаша II-и икалаша I-и рграмматикатэ тәкқәа еизааигәоуп.
Икалаша I еипш, икалаша II абсолюттэ план змоу формоуп,
иаанарпшуеит ацәажәратэ момент иашьтанеиуа, зынтрысла
имоапысуа, ахәаа змоу арәиара. Икалаша I еипш, уигы ааигәа
икалараны икоуи хара икалараны икоуи арәиарақәа еилнаху-
ам. Аивгара ахрымоу – асубиективтэ модалтэ тәкы аарпшрафәы
ауп: икалаша I иаанарпшуеит хымпада икалараны икоу арәиара,
икалаша II– зыкалара ускак ишьақәыргәғәам, ихәаакәттам арәиара.

*Бара избо даеа уамак ҳалабгалашт (И.П.); Абар ацәа хаа
дынтанәгалашт (И.П.); Исыздырам иарбан планетоу, аха убригыи
апланета дазцашт (Б.Шь.); Очамчыреи Кәазани ирыбжәгоу аихамоала
ихәазашт авагонқәа, абжы еиқәайдә дуқәа реиңи (С.Ч.); Уажәшьта
уңшзарақәа иазҳашт иаҳагыи. Амрахәага аңхарра Уарзәацашт зынза
(И.К.); Саннеилакь, сыхәмарышт, сылдырратэ сылбашт, сыбжыи
царза иналаҳашт, сказыи еиллыргашт (И.К.).*

Иалаго ма акырынтэ имоапысуа арәиара аарпшразы ашьатә
иацлоит аффикс **-ла**.

Изгашт → изгалашт, дызбашт → дызбалашт

Аркынаатэ категория

Аркынаатэ категория иаанарпшуеит ажәахәафы дзыхцәажәо
арәиареи (апроцесси) уи ззынархоу ареалтә факти рыбжьара
ишьақәиргыло аизыказаашьа. Уи иааирпшуа аизыказаашьа хкы-
ла ирацәоуп. Убас, ажәахәафы каттарбала иааирпшыр калоит

арәиара зүеи арәиареи ирыбжьоу аизыказаашьа ареалтә факт
иақәшәо, иақәымшәо, иара идтә, арәиара зуа иқәкы, игәацхара,
ирәиара анагзара зхыпшу ухәа уб ит. Адсуа бызшәафәы абарт
аизыказаашьақәа аазырпшуа ажәаформақәа рацәоуп, урт еицны
еиҫыркаауеит аркынаатэ система.

Аморфология аганахьала асистема иалоу апардигмақәа
еикароуп: урт рызегыи ркынаатэ формақәоуп. Аха асинтаксис
аганахьала рылшарақәа еипшым. Убас, ацәбыргтә (жәабжьтә),
адттаратә, ахыпшратә, архыирпшратә, абламбаратә, агәацхаратә,
азоужьратә ркынаатэ формақәа хадара руеит ахәоу апредикативтә
тәкы ашьтыхрафәы: урт рыркынаатэ тәкы калоит модалтә тәкны
ахәоу зегыи азы. Убас, ахәоу **Амра гылеит** акаттарба **гылеит** абзо-
урала икалеит жәабжьтә хәоуны, ахәоу **Аоныка уца** акаттарба **уца**
абзоурала – дттаратә хәоуны.

Ахыпшратә, ахыпшратә-зкратә, азааигәаратә ркынаатэ
формақәа уи еипш алшара рымазам. Урт рыркынаатэ тәкы калоит
модалтә тәкны ахәоу иалоу, еидкылагас дара ахыкоу, аицааира-
зы, ахәоу еизакны азы акәымкәа.

Ажәабжьтә ркынаа

Ажәабжьтә ркынаазы грамматикатэ тәкны иамоуп иар-
банзаалак арәиара, атагылазаашьа реалла аарпшра. Ажәахәафы
ажәабжьтә ркынаа аформақәа ихы иаирхәоит дзыхцәажәо ахтыс
апстазаарафәы ииашатәкәаны икалаз, икало ма икалараны икоу
аарпшразы.

Аңсны иаазаз Абатәа Дхәа **зьефын** иаамтала. Чаңашьала ңира-
сахьала **Дкачча-каччон** мра ҳасабла (И.К.) Иразынҥсараха **еила-
арцыруеит** ақьалақь. Икачча-каччоит ахан ҳарак дуззақәа (Ч.Ць).
Ацәбаа абзабаа ацуп (ажәаңка); Аашьафы иеага ахәы ахшәоит
(ажәаңка).

Ажәабжьтә ркынаа иамазам ахатә морфологиатә рбага.
Аха ажәабжьтә ркынаа аамтатэ формақәа рырбагақәа егырт
аркынаатэ рбагақәа иахьреипшым акнытә, урт ишьтырхуеит
ажәабжьтә ркынаа ахархәара.

Ажэабжътэ ркынаа амапкратэ формақэа калоит амапкратэ рбага -м абзоурала, азтцаратэ форма: амапкрататэ-зтцаратэ арбагақэа -ма,-у рыла, амапкратэ-зтцаратэ –зеи // -зи // -и ала (инартбааны ирыхцэажэоуп «Амапкратэ формақэа», «Азтцаратэ формақэа» рфэы).

Ажэабжътэ ркынаа даара ибеиоуп аамтатэ формақэа рыла. Абарт ажэаформақэа ишыақэдыргылоит ибеиоу, инагзоу аамтатэ система (инартбааны иарбоуп «Аамтатэ категория» афэы).

Адтцаратэ ркынаа

Адтцаратэ ркынаазы грамматикатэ тцакны икоуп адтцара. Ажэа-хэафы адтцаратэ форма ихы иаирхэоит, дзацэажэо акы идитцарц ани́таху. Адтцаратэ форма, адтцара ада, ишьтнахыр калоит ахэаратэ, агэыбзыгратэ тцакқэагы. Ажэахэафы идтца назыгзо дзацэажэо иоуп, убри акнытэ арфеиара ззынархоу еснагь афбатэи ахафала иаарпшуп. Адтцаратэ форма злоу ахэоу иамоуп аекспрессивтэ тцакы, уи еснагь иацуп аинтонация харагы:

Хгэыла исеи́хэон: Дад, уах́таа, дад, уах́заңхьа «Аба́таа» (Б.Шь.); Сааины шы́коу нала́хэ, сма́цазгы́ы сызлы́т, Лылабаразы бсызлы́хэ, сааи́шьа, снейи́шьа сызла́хэ (И.К.); Ахы, уеи́быт, сажэеи́нраала, Ас-тол уқ́аымхан абра, Уца, усқы́рй уара ухала, шы́а́ақ су́цнаскы́ом Сара! (Б.Шь.); Уан а́та́каажэ сызургозеи, Уах́шьеи уң́а́ыси га, Унымхаќаа иаарласны Узцо́зар уца! (И.К.).

Адтцаратэ ркынаа адинамикатэ катцарабақэа роуп изчыда-казшьоу. Уи шыақэгылоит а́катцарба ашьа́та цқ́ала, аха́фытэ цынгылақэа ацны: аба-ра – дба! ага-ра – дга! аца-ра – уца! а́та-ра – ылы-т! ах́да-ра – их́да! иш́а́хэа!

Амапкратэ форма калоит амапкратэ рбага м-и асуффикс н-и рыбзоурала: у-м-ы́ңа-н, и-у-м-ба-н, и-у-м-га-н, и́кау-м́ца-н, и-ш́а́ым-х́да-н, иш́а́тоу-м-й́а-н.

Арфеиара зуа адтцара ззынархоу иоуп, аха уи ихафэы а́катцарбафэы еснагь иаарпшзам. Уи аарпшреи аамырпшреи а́катцарба аи́та́тцреи аи́та́мтцреи ирхы́пшуп.

Убас ииеи́та́мтцуа а́катцарба ашьа́та акнытэ ишыақэгылоу адтцаратэ ркынаа аформа асуби́ект рбага еснагь иамоуп: у-ца!

б-ца! у-шь́тал! бы-шь́тал! ш́а́ы-шь́тал! У-гыл! Б-еи́ла́хэа! Ш́а́ы-ңа! У-аала! Б-ал́й! У-ал́й! Ш́а́ы-м---ца́н! Бы-м-гы́лан!

Нас усқы́рй, усы́дымхалан, Ан крызфал́о ахэы́цы иеи́ңш, скал́т уй́а́ыуо уах́нымхалан. Уца! Игэа́т уара уңеи́ңш! (Б.Шь.); Базала ари даниба, «усы́ңхраа!» х́аа ди́хэо далагеи́т (Д.Гэ.); Агэырз́ыарахь ңи́шьаала уца, агэа́крахь у́ца́акы (ажэа́ңка); Уаха за́йдык у́ца́қы́рңа, Уаха за́йдык уе́ырба, Улеи, улеи, узхара! (Б.Шь.); Ш́а́дэы́лй адэны́ка, х́алахэмарп асы, ш́а́дэы́лй адэны́ка, ш́а́дэы́лй, ш́а́ласы! (Б.Шь.); Жэабжы́к ш́а́асх́а́оит ж́а́лар р́а́аңхьа, ш́а́ара ш́а́азхэы́ц х́аамт́а фала (Л.Л.); Ара абз́ыы ќа́а́кыоуп х́аа уа́й́а́мгы́лан, а́ха абз́ыы ссоуп х́аа уа́й́ы́мйын (ажэа́ңка).

Иеи́та́тцуа а́катцарба ашьа́та акнытэ ишыақэгылоу адтцаратэ формафэы асуби́ект рбага аарпшзам, уи асуби́ект иашыашэалоу ажэа азатэ хы́пхьазарафэы игылазар, настгы́ адтцаратэ форма ма́пкрататэ форма́зар; иаарпшу аоби́ект (мамзаргы́ аоби́ектќаа) арбага ауп: И-га! И-шь́тых! И-ба! И-л-фай́а! И-лы-т! И-лы-р́кай́а! И-қай́а! Нхаф́ыас кы́ру, аамстай́ас кы́рф. Угэыла иңх́а́ыс улабжы́оуш́аа, уңх́а́ыс илы́рй́а. Азэы изы и́кай́а, ухы азы ий́а. Заи́хэа у́тоу иаш́а х́аа. Абзи-ара уны азы иат, а́ца́гъара уны ай́а́ы иах́ай́а (ажэа́ңка́а).

Иеи́та́тцуеи иеи́та́мтцуеи а́катцарбақэа еивгара рыбжы́азам, урт амапкратэ формақэа ра́кэзар, мамзаргы́ рсуби́ект рбага ара́цаа хы́пхьазарафэы игылазар.

Ш́а́ара ш́а́ахы́гы азэы дал-ш́а́-х, харгы́ы азэы далаххуеи́т (Аңс.л.). А́та́ца – се́ыжэы-ш́а́х! – л́хэан, даа́фыжэы́рхит (Аңс. л.). Угэыла их́й́а́ара у́та́хымзар, есы́мша а́мца и́умт́алан. У́ца́ам злам умх́ай́э а́лоу́мй́ан. Уага х́а́ара ду́мышы́тын (ажэа́ңка́а).

Адтцаратэ форма иаанарпшуеи́т зынтры́сла имфа́пысуа арфеиара. Арфеиара а́казшьа х́а́цсахыр калоит асуффикс ла а́тцарала, ла злоу аформа еи́хара́к иаанарпшуеи́т акыры́нтэ имфа́пысраны и́коу арфеиара:

Са саны́ңо ш́а́ы́тала, Саны́гъежы́уа, ш́а́ы́қа́гъежы́ла, Рапа-ра-па ш́а́кэа́шала, Хэы́цы-хэы́цла мазала, Абна́ршэы́рахь ш́а́еи́хала (Б.Шь.). Ахы, сы́шэ́кэы, у́пырла, Тэымфа́хэ ума́мкэа у́цала, Ажэы́тэ ажэабжы́қэа на́хэала, За́кэы́тэ аамт́азгы́ы ды́рхала (И.К.).

Адтцаратэ форма иаанахэар калоит ахэ́тач –и // -и́шь // -и́шьт, адтцаратэ тцакы ма́чк изы́рцсы́еуа, адтцара ах́а́ара, аргэы́бзы́гра

аҕнынза иназго. Уцеи!//уцеишь!//уцеишьт! Исырбеи! Исырбеишь!// исырбеишьт! Шәнеишь! Уаагылеишь, дад, уаагыл, сажэа сырхэа! (Б.Шб); Бнатэеишь, Кэараса, уахь акаым, ара. (Б.Шб); Уара угылишьт, еыуафык даауеит! (С.Ч.).

Ахьыцшратэ ркынаа

Ахьыцшратэ ркынаазы грамматикатэ ҕаҕыс иамоуп даеа рҕеиарак анагзара зхьыцшу арҕеиара аарцшра.

Айабырг ухэар, аҕсы даргылоит. Абзамыкэ дурехэар, дҕагыахоит. Аеы хышэтҕыр, иакэтэо дкамхар, ҕсыхэа имам. Азы уҕахар, ушбо узтҕыуам, Уфыза бзиазар, уҕсрагыы бзиахоит. Асасра уеилахауазар, аҕишэмарагыы уаҕамхароуп (ажэаҕкаҕа).

Ахьыцшратэ ркынаа аформаҕа шыаҕылоит асуффиксҕа **-р, -зар, -зтгыы** рыбзоурала: дызба-р, дызба-зар, дызбаз-тгыы; изга-р, изга-зар, изга-зтгыы; дыка-зар, дыка-зтгыы. Абарт асуффиксҕа рахьынтэ ари аркынаа ашыаҕыргылараҕы хадара аеит асуффикс **-р**. Тоурыхла амасдартэ суффикс **-ра**-и (аҕатҕа-ра) икалаша а-I-тэи арбага (аинфиниттэ калараҕны) **-ра**-и (ианыкастҕара), ахьыцшратэ суффикс **-р**-и акоуп.

Асуффикс **-зар** шыаҕылоуп **-за**-и хыхь хзыхцэажэаз архьы-цшратэ ркынаа арбага хада **-р**-и рыла: дигагар, дцазар, илбазар.

Асуффикс **-зтгыы** шыаҕылоуп аинфиниттэ аамтатэ рбага **-з**-и, ахьыцшратэ ҕаҕыс аазырцшуа асуффикс **-т**-и, аидхэалага **-гыы**-и рыла: дигазтгыы, дцазтгыы, илбазтгыы.

Амапкратэ форма калоит амапкратэ рбага **-м**- аццарала: дсы-м-гар, дсы-м-газар, дсы-м-газтгыы.

Асуффикс **-р** хпылоит адинамикатэ катцарбаҕаа рыкны маца-ра, асуффиксҕа **-зар, -зтгыы** хпылоит адинамикатэ катцарбаҕаа ркынгы астатикатэ катцарбаҕаа ркынгы.

Ахьыцшратэ ркынаа иамоуп **ф**-хархэарак: акы, ареалтэ хархэара, уи икалаз, икало, икалараны икоу ахтыс аарцшра; **ф**ба, аирреалтэ хархэара, уи икамлаз, икаларангыы икам ахтыс аарцшра, иеиҕшэырцш:

Ареалтэ хархэара	Аирреалтэ хархэара
сыҕазар	сыҕазтгыы
изгазар	изгазтгыы
исхэазар	исхэазтгыы

Ахьыцшратэ ркынаа ажэаформаҕа **ф**-аамтатэ планк змоу формаҕеоуп, акы – ацэажэаратэ момент иахьыцшу, егыи – даеа рҕеиарак ма ҕагылазаашыак иахьыцшу. Ацэажэаратэ момент иаҕырцшны аркынаатэ формаҕа иалыркаауеит ихадоу х-аамтҕа, (уажэтэи, ииасхьоу, икалаша), даеа рҕеиарак иаҕыршэаны – иапынгылоу арҕеиара, ма аҕагылазаашыа. Иеиуеицшым аамтҕаа реилкаара ахьрылшо аҕнытэ иаххэар калоит, ахьыцшратэ ркынаа иамоуп аамтатэ категори хэа.

Астатикатэ катцарбаҕаа

Хыхь ишаххэаз еицш, астатикатэ катцарбаҕаа рыкнытэ ахьыц-шратэ ркынаа калоит асуффиксҕа **-зар, -зтгыы** рыбзоурала. **-Зар** ала ишыаҕылоу астатикатэ форма еиҕаразак иаанарцшуеит: ареалтэ ҕагылазаашыа, уажэтэи аамта, уи иахьыцшу арҕеиареи (ма аҕагылазаашыеи) иареи реицыказаара ма реишьтагылара:

Ашьара зҕоу ахэа зы **хаашьымзар**, зы азыжэуам. (ажэаҕка); Акыр уаҕсазар, абыржэоуп уаныстҕаху (И.П.); Цьара разкы сымазар, акы са-ниап (Аҕс.л.); Гэыла **думамзар**, уара азэы уигэылахароуп (ажэаҕка); Бца, **бҕахызар** иара убри иахь (Д.Гэ); **Хаибгазар**, хаишениуа гэтэы **ф**нык хҕацха аваргылара хгэы иҕазароуп (И.П.); Абзамыкэ **дыкамзар**, аҕэыш кыр изтҕодаз.

Асуффикс **-зтгыы** ала ишыаҕылоу ахьыцшратэ формаҕа иаадырцшуеит: аирреалтэ ҕагылазаашыа, ииасхьоу аамта, уи иа-хьыцшу арҕеиареи (ма аҕагылазаашыеи) иареи реицыказаара:

Указы аус иурурц **уҕахызтгыы**, сара исоухэанда (И.П.); Уажэраан-за **а**фны **а**фныцҕатэи аус кыаҕ-маҕэа **дырҕызтгыы**, уажэшьта «аколнхарахь усура сцап, бара **а**фны быказ» лхэо далагеит (И.П.); саналагоз ашықасан ацхыраара сымазтгыы, сҕалон (аинститут) (Ш.Ч.); Уи дрылатэамызтгыы Базала игэы иҕеикыз ихэон (Ш.Ч.).

Адинамикатә каттарбақәа

Хыхь ишаххәаз еипш, адинамикатә каттарбақәа ахыпшратә ркынаа ажәаформақәа рышьақәыргыларазы ишьтырхуеит асуффиксқәа **-р, -зар, -зтгы**. Асуффикс **-р** акаттарба ашьаҭа цқәа иацлоит: *аба-ра – дызба-р, агара – дызга-р, ахәа-ра – исхәар, ак-ра – искы-р*. Асуффиксқәа **-зар, -зтгы**, акаттарба ашьаҭацқәа ада, ирыцлар калоит уажәтәи, ииасхьоу, икалаша аинфиниттә аамтатә шыаҭақәа, уи алагы ирылшоит иеиуеипшым аамтақәа раарцшра.

Асуффикс -р ала ишьақәгылоу ахыпшратә форма

Асуффикс **-р** ала ишьақәгылоу ахыпшратә форма ихадоу хархәараны иамоуп икалаша ахтыс аарцшра, ареалтә хархәара ама-ны:

Афызцаа сықәшәоит, сызнеигәышьар знык (Б.Шь.); Уаашьақәгылар, убрахь хлыңхьап ларгьы! (Б.Шь.); Учкәын абра дрылагылоуп, дузрылка-ар, уара дутәуп, дузымдырыр, Сара дыстәуп (Аңс.л.); Сара ишиәасхәо шәныкәар, уи акгы илсыршом (Аңс.л.); Ашышкәамси ашьхеи русура уазхәыцыр, абзамыкәгы ахышә инарцлоит (ажәаңқа).

Ари аформа, икалаша адагы, иаанарцшыр алшоит аамтақәа зегы ирыттаркуа арәиара, еихарак ажәаңқақәа рәы: *Исхәар, ах дыңсуеит, исымхәар – ахкәажә. Ауафы диәацәар, игәы ашьтыбжыгы дацәшәоит. Хык ңсыр, хык аауам. Дцар, даауам, даар дцазом. Анадидыслахар, еык атың ннакылоит. Ихы укыр, ифы узкуам (ажәаңқақәа).*

Асуффикс **-р** ала ишьақәгылоу ахыпшратә аркынаатә форма ххы иахархәар әуеит ииасхьоу аамта аарцшразы. Ускан ахыпшратә форма еихарак ишьтнахуеит аирриалтә цакы:

Ауха сынхар, еилыскаауан. Арахә рахь дцар, лыфны дагхон. (Д.Гә.); Иаха исзеиңын, абрака усеихсны сушьыр. (Д. Гә.); Сара сьазышәз уара Аеаҭа Цьамхәых дубар, егәа дцьоушьарын. (Аңс.л.); Уажәраанза издырыр, шыҭа ңсыхәак лыстахьазаарын. (Д.Гә.); Ха дхамбаргы, даеа хә-саатк дылажьзаарын. (Кь. А.); Уааи хәа сархәар, ламысдақәоуп акәымзар. Рымац смурызеи хасасцәа дахьқәа? (Б.Шь.); Ари еиңи ажәа аңхәа иухәар, ари акара ацьабаа убазомызт. (Аңс. л.).

Асуффикс -зар ала ишьақәгылоу ахыпшратә формақәа

Асуффикс **-зар** ацлар калоит:

а) акаттараба ашьаҭа цқәа: *абара – дызба-зар, агара – изга-зар, акра – иркы-зар*

б) уажәтәи аамтатә шыаҭа: *изб-о-зар, изг-о-зар, ирк-уа-зар, иас-уа-зар*

в) ииасхьоу акрызхытцаа аамтатә шыаҭа: *изба-хьа-зар, изга-хьа-зар, ирк-хьа-зар, иас-хьа-зар*

г) икалаша I аамтатә шыаҭа: *избарызар, изгарызар, иркрызар, иасрызар*

д) икалаша II аамтатә шыаҭа: *изба-ша-зар, изга-ша-зар, иркы-ша-зар, иас-ша-зар.*

Абарт аформақәа зегы ирымоуп ареалтә цакы.

Ашьаҭцқәеи асуффикс **-зар**-и рыла ишьақәгылоу ахыпшратә форма иаанахәоит ииасхьоу аамтатә цакы:

Убас икалацкьазар, изеиңшра уадафроузеи уи Лара лзы.)И.П.); Анцә бишазар, сыбмырцәыуан (Д.Гә.); Шыгә уа днеизар, Камыгәи иареи еибамбақәа зыкаломызт, иеибабазар, Камыгә изицәахрыз! (И.П.).

Хзыхцәажәо аформа зны-зынла иацәызыр әуеит ахыпшратә цакы. Ускан уи иаанарцшуеит ииасхьоу, иапынгылоу арәиара мацара:

Афнафы днеизар, ңхәызбак афныжә афы дышнеиз ибеит (Аңс.л.); Уахь днаңиңызар, ибеит, иааиуеит ауаа (Аңс.л.); Ифызцаа ашәарах рацәаны ирыманы иааизар, фатәгы ыкам, рфызәгы дфәхәа дышьтоуп (Аңс.л.).

Акаттарба уажәтәи аамтатә форма ашьаҭа акнытә ишьақәгылоу ахыпшратә форма еихарак ишьтнахуеит уажәтәи –икалаша аамтатә цакы:

Ухацлоуп, ус шакәу агәра иургозар (Д. Гә.); Дсацәаауазар, уи убас сызиахә: дыкан, дцеит, даарц дыхиоуп (Ш.Р.); Иеиңбу акрыудыруазар, ихәа (И.П.); Уан бзиа дубозар, азәы иан думыцәхан (ажәаңқа). Угәы каумыжькәа уеырғәзәаны уеыкацә, агәашә узнапык ала иузғәжәозар, егы унапала уқәҭала (Аңс. л.); Ус акрыбзиелкаауазар, зегы хабмеигәыргьои! (И.П.).

Ииасхьоу акрызхытца аамтатэ форма ашьаа аҥнытэ ишьа-кэгылоу ахыпшратэ формақәа ххы иахархэоит инагзаны имѡа-пысыз, акрызхытца арѡиара атҕақы амань:

Уи ашәкәы саргыы избахьейт, баргыы **иббахьазар**, еихагыы еигьуп. (И.П.); Азәыр акы **иутәхьазаргыы**, шьтәхьәка иааг (Аҥс. л.); Шьасоу Ааҥсҕа иакәзар, мгәартә дыкоуп, дымицт, **дихьазаргыы**, дымишәыцт, **дышәхьазаргыы**, хара ххәынчара уи изыгәагыуамызт (Аҥс. л.); Уи уахьихәаңшуа, ихьз **умахацзаргыы**, ухала Тьыц ихьзуҕап (Ш. Ч.).

Икалаша аамтатэ формақәа рышьаақәа рыҕнытэ ишьақәгылоу ахыпшратэ формақәа ирымоуп икалаша аамтатэ тҕақы. Абарт аформақәа ирымам ахархәара тбаа:

Хаи, хаи гышьа, Сасрыкәа афырхаҕа. Иахьа уажәраанза адунеи зыхьз аныѡуаз, уасиатк иҳәашазаргыы, изеихәарыда. («Н.С.»).

Икалаша I аамтатэ форма аҥнытэ ишьақәгылоу ахыпшратэ форма ишьтәнахыр калоит атҕақ чыда – адтҕаратэ тҕақы змоу аҳәара:

Сара сышәцәыҥсааит, уаха ахышәхәарызар (Аҥс.л.); Сара сышәцәыҥсааит, иумжәрызар! – анылхәалак, зегьы иаҕашышьы ишыржәуаз, лашьаа зегьы еилахха ицәейт (Аҥс.л.); Абарт зегьы хәаҥсааит, абри бымфарызар (Аҥс.л.).

Асуффикс -зтгыы ала ишьақәгылоу ахыпшратэ формақәа

Асуффикс **-зар** еипш, **-зтгыы** ацлар калоит аҕатҕарба:

- а) ашьаацҕа: *изба-зтгыы, изга-зтгыы, иркы-зтгыы*
- б) уажәтәи аамтатэ шьаа: *избо-зтгыы, изго-зтгыы, иркуа-зтгыы*
- в) ииасхьоу акрызхытца аамтатэ шьаа: *избахьа-зтгыы, изгахьа-зтгыы, иркхьа-зтгыы.*
- г) икалаша I аамтатэ шьаа: *избары-зтгыы, изгары-зтгыы, иркы-зтгыы*
- д) икалаша II аамтатэ шьаа: *избаша-зтгыы, изгаша-зтгыы, иркыша-зтгыы.*

Абарт аформақәа реихарак ироуейт аирреалтэ тҕақы, аха ареалтэ тҕақы амангыы иахпылоит:

Сара сыҥха илеилахауазтгыы, изсоумхәазеи убри уара («Алашара»); Зеижә шықәса зхыҕуаз аҕкәын иркәышга ажәақәа ауаа ырзырѡны

иреихәозтгыы, ихатә еихагыы дкәышзароуп. (И.П.); Дызбазтгыы, иуасымхәоз. Ашьаҕатәы ҕыцқәа сзаархәазтгыы, иахьа сгәырзәаҕа сѡызцаа рахь сҕон.

Аидхәалага **-гыы** зцу ахыпшратэ форма ахыпшратэ тҕақы ахатыҕан иаанарцшыр калоит анажьратэ тҕақы; уи иацааир калоит ахәтач **-егьа** // **иагыа**.

Абазба аеи Нади дақәтаргыы, иеыѡхейт. Иага азуургыы, акамбашь гарч-марчуйт. Иага уиартә бзиагаргыы, ахчы амазароуп. Иага уңаргыы узара узахыҕом (ажәаҥкаа.); Сара исымтән, ихәычызаргыы шәак ахыѡырц Аҥсынра, Сан, сыхаара, бышлахьазаргыы, Уи базызырѡны бара (М.Л.).

Асуффиксқәа **-р**, **-зар** рыла ишьақәгылоу ахыпшратэ формақәа икалар ауйт иеилоу азхәа ихадоу хәтәкны:

Амшын аҕаулар ушәар калоит, агәы аҕаулар шәашьа амам. (ажәаҥка); Аамтә имамзыр акәхарын, умбо (Ш. Ч.); Икалоит биаша-заргыы, Нышька. (Ш. Чк.); Алҕыкә... уи атҕышәа уахахьазаргыы калап? (Ш. Чк.).

Ахыпшратэ ркынаа аамтатэ формақәа рсхема

Адинамикатэ катҕарба

Икалаша: *дызба-р*

Уажәтәи икалаша: *дызбозар*

Ииасхьоу инагзоу: *дызбазар, дызбазтгыы*

Ииасхьоу инагзам: *дызбозтгыы*

Ииасхьоу акрызхытца: *дызбахьазар, дызбахьазтгыы*

Икалаша I: *дызбарызар, дызбарызтгыы*

Икалаша II: *дызбашазар, дызбашазтгыы.*

Астатикатэ катҕарба

Уажәтәи: *дыказар*

Ииасхьоу: *дыказтгыы.*

Архыпшратэ ркынаа

Архыпшратэ ркынаа грамматикатэ тҕақыс иамоуп ажәахәаѡы игәаанагарала икалараны иҕаз, аха икамлаз ма икалараны иҕоу

арҕиара аарпшра. Иара убас архыпшратэ формала ажэахэафы иааирпшыр калоит зынагзара даеа рҕиарак иахыпшу арҕиара:

Сара сьазышаз уара Аеаҕа Ыамхэыхэ дубар, егьа **дьоушьярын**. (Аҥс.л.); Сара убаскан сузаишыр, узықашаарыз **убарын** (Д. Гэ.); Уи уаха даеа ажэак ааишээр, сеикэага аус **асурын**. (С. Ч.); Фатэызар, ир-ласны **иббарын**. (Д. Гэ.); Ажэа хаак уҕы иаатыйны сара исахар, сгэы **канамйарыз**. (Д. Гэ.); Икама акы инаҕышы-ааҕышы ахахэ дасыр, **ишҕеишээр**. (Аҥс.л.); Аха афышыа ба ибдыруазар, Айх кахха **ибыршарын**. Меланла акэым, иатэххозар, Бара биьалагы **ибыр-рын** (М. Л.).

Архыпшратэ ркынаа ҫ-каларакны ахы цэырнагоит – афиниттэи аинфиниттэи. Рыҫбагы ирыттаркуеит ҫба-ҫба ажэа-формакеа. Афиниттэ каларакеа шыакегылоит асуффикс **-рын**, **-шан** рыла, аинфиниттэ каларакеа асуффикскеа **-рыз**, **-шаз** рыла. Ахэтакеа **р(ы)**-и **ша**-и икалаша I-и икалаша II–и рырбагакеа роуп, **н** финит рбагоуп, **з**-инфинит рбагоуп.

Афинит калара: *дызба-рын, дызга-рын, исхэа-рын, дызба-шан, дызга-шан, исхэа-шан*.

Аинфиниттэ калара: *изба-рыз, изга-рыз, исхэа-рыз, изба-ша-з, изга-шаз, изхэа-шаз*.

Амапкратэ форма калоит амапкратэ рбага **-м**- абзоурала: *дызга-рымызт, дызгашамызт, исымбарыз, исымбашиз*.

Атакы хада ада, архыпшратэ ажэаформакеа иаадырпшыр рылшоит: афиниттэ калара – икалаша аамтатэ такеы змоу арҕиара, аинфиниттэ калара – даеа рҕиарак иашьтанеиуа арҕиара.

Абри ашэкеы **аасхэарын**. Темырраа ркынза **снеишан**. Салби икаиҕахуаз, **иешэарыз** изымдырит (Аҥс.л.); Дгыли жэҫани рыкны акы лыгрмыжът, аха Татиана **илыхэарыз** акы камлеит (Аҥс.л.); Лызкеа акаакара ункыдышылалак, **дзугэамйхарыз!** (Аҥс.л.); Дахь-неизгыы, ашта данынжала, **дахыпшырыз** лзымдырит, убас иҕиш-зан рыҫны. (Аҥс.л.); Арт заа ирызбеит, **ишеибадыршаз** блала. (И. К.); Иахьтазгыы изымычакэа иреиҕеит дышхэыз, Пхьака **дызмышьтышаз** шимаз ихьантаза (И. К.).

Асуффикс **-рын** ала ишыакегылоу архыпшратэ форма ххы иахархээр калоит ииасхэоу аамта атакаҕы. Ускан уи иацэызуеит

архыпшратэ такеы, иаанарпшуеит акырынтэ ма пымкыда имҫапысуаз арҕиара.

Зны схы сыхьуеит **ихэаларын**, зны сгэы сыхьуеит **ихэаларын**, изеыҕигалак, атыҕ дырзыҕцомызт (П. Ч); Аха Азҫыбжьа икалаз уеиз-гыы **ишэахарын** (Д. Гэ.).

Атагылазаашьатэ префикс **-ш**-и асуффикс **-рыз**-и рыла ишыакегылоу ажэаформа ишьтнахуеит хымпада икалаша арҕиара атакеы.

Азэы игу **шудыррыз**, уара угра удыруандаз (*ажэаҕка*); Ауафы цэггы дыбзиахондаз, ами цэгьа **шыбзиахарыз** (*ажэаҕка*); **Уицарыз**, сара сеибгандаз! Иуитондаз, **ишугарыз!** Иара ахала имҕысандаз, сара **ишысымышьрыз**.

Агэапхаратэ ркынаа

Агэапхаратэ ркынаа грамматикатэ такеыс иамоуп ажэахэафы икастцандаз ма икаландаз хэа игэы ззыхэо арҕиара аарпшра:

Шьыри, сыҕсаатэындаз, уи дсыҕшаарын (Б. Шь.); Анацалбеит, машэыр имундаз (Ш. Ч.); Аҕиҕа аҕыргы аниба, «сан лыкеа итандаз» *ихэон* (*ажэаҕка*); Елкан дарҕыс бзиоуп, дад, ауафы цэара сызихэандаз хэа дкэалкэало дишьтоуп (А. Гэ.); Амай аушыа сақэишондаз, дад, уи Сара сзы мал думи (С. Ч).

Агэапхаратэ ркынаа аформа шыакегылоит асуффикс **-нда** // **-ндаз** абзоурала. Астатикатэ каттарбакеа рҕы еиха ахархэара амоуп асуффикс **-ндаз**: *дыкандаз, исымандаз, дышьтандаз, дыҫнандаз*, адинамикатэ каттарбакеа – рыҫвариантк.

Адинамикатэ каттарбакеа рҕы асуффикс **-нда** // **-ндаз** иацлар ауеит:

а) акаттарба ашыата цкба: *избан-нда(з), ирга-нда(з), иркы-нда(з), ирхэа-нда(з)*;

б) акаттарба уажэтэи аамтатэ шыата: *избо-ндаз, ирго-ндаз, иркуа-ндаз, ирхэо-нда(з)*;

в) акаттарба ииасхэоу акрызхытцуа аамтатэ шыата: *избахьа-нда(з), иргахьа-нда(з), иркхьа-нда(з), ирхэахьа-нда(з)*.

Агэапхаратэ ркынаа амапкратэ форма калоит арбага **-м** ала: *сыка-мы-ндаз, исы-м-амындаз, иры-м-гандаз, иры-м-хэандаз*.

Агэацхаратэ ркынаа аформа абсолюттэ аамтатэ план змоу катцарбатэ формоуп.

Астатикатэ катцарба агэацхаратэ формаёи иаанарцшуеит икалаша – уажэтэи аамтатэ цакы, уи атцакы иатцанакыр калоит икалаша аамтагыи:

Убри аасоумхаакэа, ытк уара иутэны **исыкэындаз** (Д.Гэ.); Ахэыз-ба устэа моу, ухапыцкэагыи **умамындаз** (ажэаңка); Сан, Сара сзы егьа-урымызт, аха тэа бзиаи **дбымандаз** – ихэеит ачкэын. (Ажэаң-ка); Адагыгыи «азы сызтоу зегыи **иреихандаз**» ахэоит (ажэаңка).

Асуффикс **-нда(з)** адинамикатэ катцарба ашьаа цкэа аццарала икалаз аформа иаиуеит икалаша аамта атцакы. Ари аформа иамоуп инейтцыху ахархэара:

Алиас **дыдмырзындаз**, ари сымхы моу, егыи сымхыи арахэ еимырцэаргыи (Д.Гэ.); Уангыи ылышо аабандаз! (Д.Гэ.); Сахуазцэауа азы мдырс сумпхэазакэа, **исоухэандаз** убри зыхкэаз авбакэа (Д.Гэ.); Уара уеи мчыла **иоуанда**, Сара сёи – насыла. (ажэаңка); Гэыңжэарак **сзырымундаз** (Д.Гэ.).

Асуффикс **-нда(з)** акатцарба уажэтэи аамтатэ шыаа аццарала икало аформа ишытнахуеит уажэтэи ма икалаша аамтатэ цакы:

Шыла хэычык **сбырцсахуандаз**, азлагарахэ уажэтэи сцара иаңсам. (Д.Гэ.); Ауаыи цэгьа **дыбзиахонда**, амиш цэгьа шыбзиахарыи. (ажэаңка); Иуэшиэира **дцэаахондаз**. (ажэаңка); Азэи сиңырхагам, азэи **дысңырхагамхондаз** (С. Ч.).

Асуффикс **-ндаз** акатцарба ииасхёу акрызхыцуа аамтатэ шыаа аццарала икало аформа иаанарцшуеит инагзаны икалараны иказ (аха икамлаз) арёиара:

Шыири, исымтан ма абри **лоухэандаз** Лара! (Ш. Ч.). Аха дышсацэажэакэо зынза исгэаңхазом, иухэузеи хэа ма **дсазцэаахэандаз** (Ш. Чк.); Ицэгьа схэазшэа ауаа ирыларёеит, ма **дызбахэандаз** («Ала-шара»).

Агэацхаратэа ркынаа аформа ххы иахархэар калоит ахэаратэ, адтцаратэ цакы атаны:

Уаангыландаз, дад! – ихэан Сеидык... (С. Ч.); Ушэкэи **сутанда!** Аоыка **уцанда!** Уааңсеит, укарахеит, **уңсушьандаз** ыттрак... (А. Г.); Атэтын еиэаханы хнахысызыр аахыи, сцаны агэатара саёуп, ишыб-зиахаз **убандаз** (А. Г.).

Ахэатэ **-егьа** // **иагьа** зыцааиуа агэацхаратэ форма, агэацхаратэ цакы ахатыпан, иаанарцшыр калоит асубиект имч зегыи ззи-кыи, аха илытцшэадахаз арёиара: **Егьа ичхандазгыи**, уаха иаму-ит, илагырзгыи нахыжжылт (Д.Гэ.); **Егьазундаз**, акгыи алымцит. **Егьасхэандаз**, лалтэи калёеит. Ханап егьа **дазхэыцундазгыи**, ах иажэа иазихэыцрыз изымдырт (Аңс. л.).

Абламбаратэ ркынаа

Абламбаратэ ркынаа азы грамматикатэ цакыи икоуп ажэа-хэаыи ибзоура аламкэа, ма иара изымдырзакэа, мамзаргыи ихата имбакэа, алтцшэа аманы икалаз арёиара аарцшра:

Игьыла мыжда **дихьазаап**. Цасхэа ахэаа **еилеигазаап**. Убри ала **дыхирцэазаап**, Нхара игэампхо **дкаицэазаап** (Д.Гэ.); Шэара амэа шэнапхэа-аапхэо шэахыкэыи, **Карила** ишэкэи, ицыркэа итэз, дар-пхэаны ииэахыи **иницэазаап** (Аңс. л.); Цыпх, зны, Чабыр-ица Кэишь **днеизаап** атэтын казарма ахыдырхиоз (А.Гэ.); Дмага-маго амардуан дналбаан, дышинеуаз, цэаа ацэ **тэазаарын**, дэахэаит (П. Ч.).

Абламбаратэ формакэа финиттэ каларакэоуп. Ажэабжэа ркы-наа аформакэа реипш, иаадырцшуеит ареалтэ рёиара. Урт иёыцу шыакэгыларакэоуп, ихэуеит асуффикскэа **-заап**, **-заарын** рыбзо-урала, **-заап**-и **-заарын**-и еилоу суффикскэоуп. Урт ирылоу аеле-мент **-заа** ахархэара амоуп астатикатэ катцарбакэеи (**ака-заа-ра**, **ама-заа-ра**, **атэгыла-заа-ра**) азоужэратэ формакэеи (**дыказааит**, **икаицэазааит**, **дышьтэазааит**, **ибахэазааит**) рыкны.

Асуффикс **-п** икалаша а-І-тэи аамтеи афинитрей аазырцшуа еле-ментуп, аха абламбаратэ формаёи аамтатэ цакы ацёызит, иазын-ханы икоу афиниттэ цакы мацара ауп. Асуффикс **-заарын** аёи **-ра** икалаша а-І-тэи аамтаёи (**саннеира**), ахыцшратэ ркынааёи (**снеир**), амасдартэ формаёи (**анеира**) иахцыло ауп, **-ра** аамтеи афи-нитрей хзырбо суффиксуп, аха ара аамтатэ цакы алкааны иамазам.

Абарт асуффикскэа иеипшны ахархэара роуит астатикатэ катцар-бакэа рыёгыи, адинамикатэ катцарбакэа рыёгыи.

Астатикатэ катцарбакэа рыкнытэ абламбаратэ формакэа шыа-кэгылоит асуффикскэа **-заап**, **-заарын** акатцарба ашьаа цкэа

аццарала: *дыказаап, дыка-заарын, ылыма-заап, ылыма-заарын; дышьта-заап, дышьта-заарын.*

Адинамикатә катцарбақәа рыкнытә абламбаратә формақәа калоит асуффиксқәа **-заап, -заарын** рыла:

а) акатцарба ашьаҭа цқба аццарала: *изба-заап, изба-заарын; изга-заап, изга-заарын; икасҭа-заап, икасҭа-заарын; илхәа-заап, илхәа-заарын;*

б) акатцарба уажәтәи аамтатә шыаҭа аццарала: *избо-заап, избо-заарын; изго-заап, изго-заарын; икасҭо-заап, икасҭо-заарын; илхәо-заап, илхәо-заарын;*

в) акатцарба ииасхьоу акрызхытцүа аамтатә шыаҭа аццарала: *избахьа-заап, избахьа-заарын; изгахьа-заап, изгахьа-заарын; икасҭа-хьа-заап, икасҭа-хьа-заарын; илхәа-хьа-заап, илхәа-хьа-заарын.*

Амапкратә форма калоит амапкратә рбага **-м-** аццарала: *дыкам-заап, дыкам-заарын; ысыма-м-заап, ысыма-м-заарын; дсы-м-ба-заап, дсы-м-ба-заарын; икасы-м-ҭазаап, икасы-м-ҭазаарын.*

Абарт асуффиксқәа рыла икало абламбаратә формақәа ирыбжъам иарбанзаалак модалтә еивгарақ. Урт еихаразақ еиҭагылоит аамтатә цакала.

Асуффикс **-заап** ала ишьақәгылоу астатикатә катцарба иаанарцшует уажәтәи аамта, **-заарын** ала ишьақәгылоу – ииасхьоу аамта.

Уажәтәи аамта:

Азәы изы иашоу, егы изы ихаазаап. Азәы изы ихаау, егы изы иаашазаап. (Д. Гә.); О-хо-хо, тауади-аамстҭеи рычкәынцәа, рацәа шәхысыҭәақәазаап. (Аңс. л.); О, аҭара имазаап! (Ш. Чк.). Оо, ус акәзар, бара бакәзаап бҭаацәа рбара тҭахымыз, баша саб дҭасырхеит. (Аңс. л.).

Ииасхьоу аамта:

Излархәо ала, **дыказаарын** Ацсны Абырскыыл зыхьзыз. (Д. Гә.); Ари ддау **пхәысзаарын**, лбарҭа ауааҭсыра рыбафқәа маҭымкәа иҭажьын. (Аңс. л.); Аҭахара аханы, амҭаҭы, тақәажәык камчык кны **дықәгылазаарын**. (Аңс. л.); Егьырҭ рааста ари еиха лгәы **ҭаҭазаарын**. (Д. Гә.); Уаф гьангыашк **иакәзаарын** ари Осман. (Д. Гә.); Абра **акәзаарын** амҭасцәа рзын ҭанс иахьыказ. (Д. Гә.);

Асуффиксқәа **-заап, -заарын** адинамикатә катцарба ашьаҭа цқба зцыланы икалаз аформақәа рграмматикатә цакқәа еихарақ еипшуп: урт рыфбагы иаадырцшует ииасхьоу зынтрыстәи арҭиара:

*Ихьзеи, миәан, Хоҭан ду, Илалазаап азәа ду, Иннарҭәазаап иҭаацәа ду, Иқәзаазаап ирахә, ифын ду. (Д. Гә.); Арсана, ухы илаза-ап, цыым! (Б.Шь.); Хаи, дадхеит, ари даара аҭара ду ихҭнуҭазаап. (Д. Гә.); Абри анихәа ашьахь, ацәажәарагы **дакәыҭазаап**. (Д. Гә.); Ацә хәа хазҭу, аҭшәма убри аены аколнхара акнытә бжәтәыс **иааиҭазаарын**. (П. Ч.); Ари убоу, хәҭмақәа руақы абна **илахазаарын**, аха ари арахь иаазгазеи. (П. Ч.).*

Асуффиксқәа **-заап, -заарын** акатцарба уажәтәи аамтатә шыаҭа зцыланы икалаз абламбаратә формақәа еиҭагылоит аамтатә цакылеи хкылеи.

Убас асуффикс **-заап** ала ишьақәгылоу аблмабаратә форма иаанарцшует уажәтәи – икалаша аамта:

*Сара бызлазбо ала, Сара бзиа **сбымбозаап**. (Д. Гә.); Сара стәык иамуит, арагы **сырдыруазаап**. (П. Ч.).*

Асуффикс **-заарын** ала ишьақәгылоу абламбаратә форма иаанарцшует ииасхьоу акырынтә ма инейтцыхны имҭапысуаз арҭиара:

*Ха-Смел **дидыруазаарын**. (И.П.); Уи инаркны афатә дакыр хәа дацәшәаны, есымша мазала ахыз **ижәуазаарын**. («Алашара»).*

Асуффиксқәа **-заап, -заарын** акатцарба ииасхьоу акрызхытцүа аамтатә шыаҭа зцыланы икалаз абламбаратә формақәа иаадырцшует инагзаны имҭапысыз арҭиара:

*Сыхәрақәа цыара иаасмыхьжәҭеи акрааҭуеит, мишы цәгыакы мчыбжык анафс икалараны иказар, иҭыҭсаауа **иалагахьазаарын**. (А.Гә.); Хаит, афы исааит, афы **дагахьазаап**. (С.Ч.); Зынза **илашь-цахьазаарын**, уи аамтәзы амза ҭагылеит акәымзар. («Алашара»); Лара уа убас лашьцәа **лыдылкылахьазаарын**. (Аңс. л.);*

Ахьыцшратә хәоуқәа рҭы асуффикс **-заарын** ала ишьақәгылоу абламбаратә форма ишьтнахует архьыцшратә ирреалтә цакы:

*Уажәраанза издырыр, шыҭа ҭсыхәак **лыстәхьазаарын**. («Алашара»); Чычыкәа иҭсы ҭаны дыказар, уажәшьҭа **дхәйахьазаарын***

(А.Лашә.); Сара сзыгырбо рдыруандаз, сыхгы **хырїџахьазаарын** (Қъ. Агә.); Аиаша иадгыло ауаатәыџса хыңхьазарала иеиҳамзар, уажәшьта адунеи иахьша **ахьхьазаарын**.

Азоужьратә (акониунктивтә) ркынаа

Азоужьратә ркынаазы грамматикатә цакыс икоуп ажәахәафы иакәшахатхарала, изин ала икало арџиара аарцшра. Азоужьратә цакы иацзар калоит адцаратә, агәзыхәаратә, агәеанцаратә, агәеанызааратә цаккәа:

Аҟар рхәатәы аауроуп: **иазызырџааит, ирхадмыриштәаит** хабәаа рашәа, ажәытә тәурыхкәа. (С.Ч.); **Хәи**, имоукузәи, иабихәа, **дцәажәалааит** ииштәху. (А.Гә.); **Иҳамбахааит** ақыу-цәыуацәа, зшьамхы зыцәкәыло ауадафракәа раан! (С. Ч.); **Закәандарак смыхьааит**, дад, изакәану уи, дад, исуалу ауп. (С.Ч.); Аха **ижәдыруазааит** харгыи хтәахааа хыицәам. (И.П.); Шәгәы ишахәаз збеит, аха **иәахьымхәааит**. («Н.С»).

Азоужьратә ркынаа аформақәа калашьала финиттә катцарбақәоуп. Урт шьакәгылоит асуффиксқәа **-ааит, -зааит, -з** рыла. Асуффикс **-зааит** ағы **з** аамтеи аинфинитреи ирырбагоуп, **з**-и **аа**-и еицны иахпылоит абламбаратә рбагағы (заап: изга-заа-п, -заа-рын: изга-заа-рын), **-ит** финит рбагоуп.

Астатикатә катцарбақәа рыкнытә азоужьратә ркынаа аформақәа шьакәгылоит асуффиксқәа **-зааит**-и **з**-и рыла: **дыка-зааит, дыказ; исымазааит, исымаз, бышьтазааит, бышьтаз.**

Адинамикатә катцарбақәа рғы ахархәара роуеит асуффиксқәа **-ааит, -зааит.**

Асуффикс **-ааит** акатцарба ашьата цкәа иацлоит: **дыз-бааит, изга-ааит, икасї-ааит, ирк-ааит, иас-ааит, илхә-ааит.**

Асуффикс **-зааит** рыцлоит:

а) акатцарба ашьата цкәа: **бызба-зааит, изга-зааит, икасїа-зааит, иркы-зааит, иас-зааит, илхәа-зааит;**

б) акатцарба уажәтәи аамтатә шьата: **дызбо-зааит, изго-зааит, икастц-зааит, иркуа-зааит, иасуа-зааит, илхәо-зааит;**

в) акатцарба ииасхьоу акрызхытца аамтатә шьата: **дызбахьа-заап, игахьа-заап, икасїахьа-заап, иркхьа-заап, илхәахьа-заап.**

Амапкратә форма калоит амапкратә рбага **-м-** ала: **дыка-м-зааит, дышьта-м-зааит, дсы-м-базааит, дсы-м-бааит, исы-м-гааит, илы-м-хәазааит.**

Азоужьратә формақәа абсолюттә аамтатә еилкаара змоу формақәоуп. Урт иаадырцшуеит уажәтәи, ииасхьоу, икалаша аамтәкәа.

Астатикатә катцарбақәа азоужьратә формағы ишьтырхуеит уажәтәи – икалаша аамтатә цакы. Ара иазгәатәтәуп **-з** ала ишьакәгыло аформа иаха адцаратә цакы шамоу:

Уи ацкыс **Камачыц лыхьзааит** (Д.Гә.); **Бгәы бзиазааит**, даеакы егәурым. (Д.Гә.); **Стәаз**, цкәа схәыцп, сеитәхәыцп. (И. К.); **Улахьыхыз**, сажәеинраала, **улахьыхыз**, улахьых. (А.Л.); Азын, сышьта асы **ианыз!** **Сухәоит**, цытраамтәк **схәычыз**. (М. Л.); **Ииәтүаз**, аицәа **ишиаз** Аңсны ашьхеи аишыни рыбжьара, **Назаа** иарцхоз иахьзаны иңшыоу ахақәитра лашара (Т.А.).

Адинамикатә катцарба ашьата цкәа асуффикс **-ааит** зцыланы икалаз аформа иаанарцшуеит икалаша аамта:

Нас ашәа лхәон «изхәаит» хәа, агәабзиара иоуааит хәа. (Д.Гә.); **Мап, мап, Иаков**, изалиом сцара, са шиибгоу, сыишацоу **стәахааит** абра! (Б.Шь.); **Хәынтқарра** рымфартәхьазар, дара **икарїааит...** (И.П.); Сара ғыцха анышә сыртәит хәа **иәахәаит**. (И.П.); **Азәы** дызсеиҟхәзеи хәа **умагьааит** (ажәаңка).

Адинамикатә катцарба ашьата цкәа асуффикс **-зааит** зцыланы икалаз азоужьратә форма иамоуп ииасхьоу амтатә цакы:

Сышәкәкәа игазааит, сара урт срыңхәхьеит. Амц **иҳәазааит**, хьаас икабымцан («Алашара»). **Дрыпкәзааит**, ихәтаз иоуит.

Адинамикатә катцарба уажәтәи аамтатә шьата асуффикс **-зааит** зцыланы икалаз аформа ишьтнахуеит уажәтәи, икалаша аамтатә цакы:

Уи уаишьтан еибәххәап, аха иамоузеи, уажәгыи **ибдыруазааит**. (И.П.); **Идыруазааит**, аңхәызба рыцха дангәақлак акы илыишо. (Д.Гә.).

Ииасхьоу акрызхытца аамтатә шьата асуффикс **-зааит** зцыланы икалаз азоужьратә форма иаанарцшуеит инагзаны имфәысыз арџиара:

Акыр **дуцхраахьазааит**, уи ами абзиа. («Алашара»); – Иара акыр дажэхьеит, **дажэхьазааит**, идырџо илшартә дыкоуп.

Асуффикскәа **-ааит**-и **-зааит**-и рыла ишыақәгылоу аформақәа ртәаққәа рџы иџоуп аивгарақәа. Убас, **-зааит** ала ишыақәгылоу аформа еихарак ишџтнахуеит азоужьратә, ақәшахәтрәтә, аилазаратә тәаққәа:

Адухь фџы аиартә цқьа итатәа дахьнылаиаз, «аригьы **збазааит**, уигьы зыџсоузеи», ихәыцт. (П. Ч.). Уи егылықәмызт, уара уеибганы **уа-азааит**. (И.П.); Уара азы **дтәмхәзааит!** («Алашара»); Ахәылқазы Сагьаса инорма наигзан, цъара хаскьынк **сыцәнымхәзааит** хәа дшахәаџшуаз, Сандрагьы дааидгылт. (П. Ч.).

Асуффикс **-ааит** ала ишыақәгылоу азоужьратә формақәа, астатикатә формақәагьы рылатцаны, азоужьратә тәақы адагьы, иаадырцшыр калоит:

а) адтара:

Убри Хәит иоуп, ахахаи, убри **сиааумырхәааит**, хәы бзиа удигаларгьы. (Аңс. л.); Иааиз ауафь ивизиттә карточка **сзааитџааит** хәа узааицхәит (Д.Гә.).

б) аудныхәыларатә, азеицъашьаратә цакы:

Нагзара **ақәзааит** Аңсны! Учеицъыка **азхәлааит**. Амцхә сфәцәеит, **исзыхәлалхәаит!** (Қь. А.); Ахреи ахәынтқарреи **уоуааит**, ахәтыри апатуи **умазааит**, зегьы уара уда **ихәартәмзааит**. (Д.Гә.); Дад, агәамчи аңсынџреи **угымхәаит**. (Б.Шь.); Ахаџа ичхара **учхарахәаит**, аңхәыс лыгәагьра **угәагьрахааит** (ажәаңка); **Иумазааит** иахьабалак аңыжәара, **Уқәгьацалааит**, дад, уабәцәа рыдгьыл! (Б. Шь.):

в) ашәира:

Уаџәтәи ашара **зымбааит** сара («Алашара»); Сыцәгьа зхәаз, ох, лыңсра **снахагылааит**. (И.П.); Узлакоу **уеицъымхәаит** хәа изырхәоит. («Алашара»); Хәи, узакәытә сас уарузеи уаха иҳаднагалаз, **уҳамбахааит** (П. Ч.); Афы **бџасааит**, ибдыруа хә! (С. Ч.);

г) аңсшәа ахәара:

Шәыми аабзиахааит! Уаа, бзиара **убааит**. Абзиара **узыкәлааит!**

Азааигәаратә ркьынаа

Азааигәаратә ркьынаа грамматикатә тәақыс иамоуп ажәахәафь дзыхцәажәо арџиара, ишыкоу акәымкәа, иара иазааигәаны икәлаз, мамзаргьы ииашатцәкьаны икәлеит ма икәлоит хәа иимпхьазо аарцшра:

Маатк тьызгеит, даеа шә-маатк уахь **итџоушәа**. (Ш. Ч.); Миәагәа Дугьы акы **дакзамшәа** дџагылт. (А. Г.); Иара **дгьызуашәа** илацәақәа еиқәыңсаны дтәтәан. (Ш.Ч.); Шәабацои, бара, шәхәар-ңсаруа, цъара аддәкәлара **шәеазшәырхиошәа** шәызбоит? (И.П.); Селма лыхәда азәы **иџихәраазшәа** ххьит лхәан, дынкажьцәеит ахчынахь. (И.П.); Аңсы дызгәыблымыз **дыцәазшәа** дибон (ажәаңка).

Азааигәаратә ркьынаа аформақәа калоит асуффикс **-шәа** ала. Асуффикс **-шәа** аинфиниттә аамтәтә шьәтәқәа зегьы ирыцлоит.

Астатикатә кәтарбақәа:

Уажәтәи: **дышьтџоушәа, дыкоушәа**

Ииасхьоу: **дышьтәазшәа, дыкәазшәа**

Адинамикатә кәтарбақәа:

Уажәтәи: **иқасџошәа, изгошәа;**

Ииасхьоу инагзам: **иқасџозшәа, изгозшәа;**

Ииасхьоу иеилкаам: **иқасџазшәа, изгазшәа;**

Ииасхьоу инагзоу: **иқасџашәа, изгашәа;**

Ииасхьоу акрызхьтцәа: **иқәџахьоушәа, изгахьоушәа;**

Ииасхьоу акрызхьтцәа иапынгылоу: **иқасџахьазшәа, изгахьазшәа;**

Икәлаша I хымпадатәи: **иқасџарызшәа, изгарызшәа // иқасџарашәа, изгарашәа;**

Икәлаша II: **иқасџашазшәа, изгашазшәа // иқасџашашәа, изгашашәа.**

Амапкратә форма калоит амапкратә рбага **-м-** абзоурала: **сыкамшәа, сышьтәмызшәа, иқасымџошәа, иқасымџозшәа, иқасымџашәа...**

Абарт ажәаформақәа рахьынтә икәлаша аамтәтә шьәтәқәа зхылџиааз аформақәа рхархәара иаха итшәоуп.

Азааигәаратә ркьынаа аформақәа азыкәшьәтә аамтәтә план змоу формақәоуп; урт даеа рџиарак (ма тәгылазаашьак) иахьыпшны иаадырпшуеит иацкәло, иапынгылоу, иашьтанеиуа арџиарақәа.

Иацкало арѣиара аадырпшуеит уажэтѣи ииасхѣоу инагзами аамтатѣ формақѣа.

...Урт ирхѣо абзамыкѣарагы **кѣышироушѣа** ирбо иалагоит (А.Г.); Еѣ, иакѣыѣит, иакѣыѣит!.. – ихѣон зны-зынла, амыткѣа еиѣш ашѣа **ихѣозшѣа** (Ш. Ч.); Араѣ **даиаиуашѣа** ибеит Пыѣа (Аѣс. л.); Ѡ-билетѣк, зѣахыда, Ѡ-билетѣк зѣахыда! – ихѣон уи **ицѣыѣагѣашѣа**. (Ш. Ч.); Ааи, аха уеизгыи **иѣабанзатѣиу**? Арасазыхѣтѣѣоума? – нацысѣеит, даара **сылѣѣыѣхашѣошѣа** сеырзѣтѣуа (Ш. Ч.); Иѣыхѣа шѣаны **иалырѣазшѣа** даѣырѣуам (ажѣаѣка); Меигзарахда, қѣацара рымазамкѣа **ишѣахѣтѣхазшѣа** ажѣѣан иаѣажыи аиаѣѣа рыѣхѣра ирылс-рылсны инеиуан Ѡ-еѣѣак (А. Г.); Ахѣынраѣы дахѣнеизгыи амѣаѣишѣ **рыжѣлазшѣа** еилагѣежѣран, хѣхѣаран, кѣаран. (Цѣ. А.). Сахыѣкоу атѣыѣ аѣы машѣыршѣа **снанагазшѣа** схы збалоит зны-зынла. (Цѣ. А.); Бара рыѣѣа ибѣахѣоузеи? – ихѣеит Гѣедлач дѣзыѣхѣаны, иара даара цѣгѣа акыр **иѣахѣазшѣа**. (С.Ч.); Даазѣѣеи уи иахѣа заа, лыѣны матѣѣақѣа рыиѣѣара **дахѣзахѣоушѣа** збоит (А.Г.).

Иашѣтѣанеиуа арѣиара аадырпшуеит икалѣа аамтатѣ формақѣа:

Ари аус **ишѣарашѣа** игѣы иабоит; ...ахагара зѣааз иеиѣш дааѣчѣан, зегѣы даарылаѣишѣт, иѣоу шѣмахѣзѣаѣи **ихѣарашѣа**. (А.Г.); Сааны шыѣкоу лдырыр, зегѣ **лхашѣтрашѣа** сгѣы сажѣон. (Ш.Ч.); Аригѣы уи ауѣ дзыишѣѣоу, – ихѣеит сыѣѣу дзыишѣымбозеи **ихѣарашѣа** дсылаѣхѣо (Ш.Ч.).

Азааигѣаратѣ форма ишѣтѣнахыр кѣалоит аиѣырпшратѣ цѣаѣы:

Сааишѣа қѣнагамзаргѣы иахѣа, Кѣараса, ала **саарѣозшѣа** саауеит сыѣѣѣаса (Б.Шѣ.); Оо, Миѣагѣа, – ахѣы дѣқѣгыланы **ѣитѣуашѣа**, иѣжѣы иргеит уи (А.Г.); Ахѣқѣа, аѣѣтақѣа, архақѣа ирѣагылан, ашѣы **риѣѣушѣа** еиқѣаѣѣаза, иѣѣыббылза аѣнқѣа.

Асуффикс **-шѣа** рыѣлоит:

аѣынгылақѣа: ус → усшѣа, абас → абасшѣа

арлахѣырақѣа:

Изаѣѣи, ура иухѣо! – иватѣаз дѣѣашѣашѣа дѣазѣѣаит. (Ш. Ч.).

Асуффикс **-шѣа** ахыиықѣа ирыѣлар кѣалоит. Ускѣан урт ишѣтѣырхѣеит аѣынгыла ахархѣарақѣа: **Мрашѣа – мрашѣа** икаѣхоит, **мишѣишѣа – мишѣишѣа** иѣѣѣѣырѣоит;

Таисѣа Николаи-иѣѣа, сахѣнеиуа ирасхѣозеи? – **лаѣишѣа, ииашѣашѣа** сѣѣаит сара (Ш.Ч.); Арѣ зегѣы сымѣ рықѣѣымхар кѣалап, – схѣеит сара **сааѣѣашѣа**. Цѣс **ауазшѣа**, иаасыкѣыршѣаны абыргѣѣа раѣѣын итѣаз (Ш.Ч.).

Ахыѣѣытѣ-зѣратѣ рѣынаа

Ахыѣѣытѣ-зѣратѣ рѣынаа азы граммѣикатѣ цѣаѣыс иѣоуп ахыѣѣи азѣреи раарпшра.

Амѣ **ухѣарѣ** анаѣѣук, анаѣы аѣѣаѣа, ашѣаѣы аѣѣаѣа иухѣароуп. (ажѣаѣка); Нас агѣыбѣѣанытѣ дрыишѣѣит Гынѣа-ѣиѣа лахѣ, **даал-гаразы** (Аѣс.л.); Тѣмыри Зинеи шеиѣѣажѣоз аниѣа, ирхѣо **еилиѣаара-тѣы**, иѣѣыѣаѣны дырызѣыѣѣуан. (И.П.); Сан ажѣа сылѣеит **илымхѣараѣы**, аха... (Д.Гѣ); Уѣѣѣын умаѣѣази уѣѣаѣи ахѣѣѣахыи **аил-ѣааразы** сааишѣѣит (Аѣс. л.).

Ахыѣѣытѣ-зѣратѣ рѣынаа аформақѣа ирымоуп азыѣашѣѣатѣ аамтатѣ план: урт еснагѣ даѣа рѣиарѣа иашѣтѣанеиуеит.

Адинамикатѣ кѣтѣарѣақѣа рыѣнѣтѣ ахыѣѣытѣ-зѣратѣ рѣынаа аформақѣа кѣалоит асуффиксѣа **-рѣ** (**-раѣы// -рѣы**), **-рзы** (**// -разы// -разын// -разыѣѣан**), **-ртѣ** (**// -ратѣы// -ртѣы**), **-раны** рыѣзоурала. Урт зегѣы еилоу суффиксѣоуп, ирзеиѣшу ахѣта **р** (**//ры// ра**) икалѣа I-тѣи-**ра**, ахыѣпшратѣ **-р**, амасѣартѣ **-ра** хылѣѣшѣтрала аѣоуп. Аѣѣатѣи ахѣтақѣа **-ѣ**, **-зы**, **-тѣ**, **-ны** – зѣратѣ суффиксѣоуп, **зы** – шѣтѣынгылоуп: *изѣа-рѣ*, *изѣа-разы*, *изѣа-ртѣ*, *изѣа-раны*; *дызѣа-рѣ*, *дызѣа-разы*, *дызѣа-ртѣ*, *дызѣа-раны*; *исѣѣа-рѣ*, *исѣѣа-разы*, *исѣѣа-ртѣ*, *исѣѣа-раны*.

Астѣикатѣ кѣтѣарѣақѣа рыѣнѣтѣ ахыѣѣытѣ-зѣратѣ рѣынаа аформақѣа кѣалоит: **-зар** ала ишѣѣѣгылоу ахыѣпшратѣ рѣынаа аформа асуффикс **-ѣ(ы)**, мамзаргѣы **-тѣ (ы)** аѣѣарала: *сыѣѣазарѣ*, *сыѣѣазартѣ*; *дыишѣѣазарѣ*, *дыишѣѣазартѣ*..

Амапѣратѣ форма кѣалоит амапѣратѣ рѣага **-м** аѣѣарала: *сыѣѣа-м-зарѣ*, *дыишѣѣа-м-зарѣ*, *ди-м-бартѣ*, *ды-м-гылараны*, *илаи-м-хѣаразы*.

Хыѣ ишахѣѣаз еиѣш, ахыѣѣытѣ-зѣратѣ формақѣа зегѣы рзы ирзеиѣшу, ихѣдоу хархѣараны иѣоу ахыѣѣи азѣреи раарпшра ауѣ. Аха ари атѣаѣы хаѣа адагѣы, урт аформақѣа дѣсу ирымоуп рхѣтѣы цѣаѣ ѣѣѣѣѣагѣы.

а) Асуффикс **-рц** (//**-рацы**//**-рцы**) ала ишыақғылоу аформа, ахықәки азкреи раарпшра адаггы, иамоуп хымпадатәи атцакы:

Шьханыкәа иңсуа шәақь ала аурыс шәақь деисарц иақәикит. (С. Ч.); *Иаххылапшхәу, лахь сумтјан., Сьжәлар рзыхәан ңсахрада Сыкәзаарц иахьысхәало Сабацәа рашәа урада.* (Гь. Ч.); *Нас ииашаны игәы цейт, Качбеи идгьыл итәитәырц игәы иштәеикуз.* (С. Ч.); *Абрака афны иргыларц игәы итјан.* (Аңс. л); *Ацә алағәра иқәырцалон, ацьыка ағарцјарц.* (ажәаңка).

б) Асуффикс **-рзы** (// **-разы** // **-разын** // **-разыхәан**) ала ишыақғылоу аформа еихарак иаанарпшуйт арәиара зызку, ахықәкы ааста:

Афныка ифынеихейт иан дибаразы, дынлацаажәаразы. (Д. Гә.); *Лхайа абахтәхь дыргон (тјакра), лара (иңхәыс) инапы ианылцон ахәхәтәтәкәа ихәхаразы.* (ажәаңка); *Ирласны ирылалцейт лашь-цаа ахәхәацәа, Дрыңхейт зеггы еибашьразы, ртәыла Аңсны аиқәыр-харазы. Ахақәитра ирымаз аанкыларазы.* (С. Ч.);

в) Асуффикс **-ртә** (// **-ратәы** // **-ртәы**) ала ишыақғылоу аформа, афункциа хада аарпшраан иацуп алшаратә тјакгы:

Лыхдырра ахьынзалымаз, иеилыркааратәы илбоз акызацәык акәын. (И. П.); *Мыч ду змоу ашыауардын еиңш, жәлар рымцәыжәақәа ааицыхны иаатгьылт, ршыапы ықәыкаца, реырцьбараны, уафы дрыцә-ишәаратәы.* (С. Ч.); *Аха уртј икалақәо зеггы убаскак мыч рымоуп, иара иабейишаауейт убартј дгәартјартә дкәзицаша?* (А. Г.).

Асуффикс **-ртә** (// **-ратәы** // **-ртәы**) ала ишыақғылоу аформа ахәоу акны иаанарпшыр кәлоит ахәаақәтәтә-тагылазаашьатә еизыкәзаашьақәа уи зыдхәалоу ажәеи иареи рыбжәара. Ахықәкытә форма иацзар кәлоит уи иадхәалоу ажәақәа, урт еицны аицаaira шыақәзыргыло. Аицаaira ишьтнахыр кәлоит аифырпшратә тјакы. Икоуп, ашьтынгыла еицш анацлоггы:

Айх лашан, агәыр каршәзар иубаратәы. Ахәычы илызхә-лзыгьа дыкан, уахьыналыхәаңшуа днасыртәарггы, дышцазымтәара ухәа-ратәы. (Д. Гә.); *Хьмур лылафы Патыхә даарыцхалшьбаратәы еиңш дааит* (И. П.); *Аңсра рхаштјма ухәаратәы, иааиланаргьежт.* (Ш. Чк.).

Ахықәкытә-экратә формақәа, ртцакы хада адаггы, рфункциақәа ируакуп урт иеилоу азхәа акны ихадоу атцакы змоу хәтакны рыкәзаара:

Уртј руақы стјуазарггы, уи сишәаратәы сыкоуп. (Д. Гә.); *Уайәашьтәхь хәылңазы даарцыдыкоуп.* (Д. Гә.); *Иара айарахьы дцарц итәхын, иан илтәхын ңхәыс дизаалгарц.* (ажәаңка); *Адагь азгьа ианаанахәа, «сарггы уахь амышынахь сцарц стәхын» ахәеит.* (ажәаңка); *Ауал, дад, иахьа ирыутјараны укәзаарын, аха иузнамгазаап.* (Ш. Ч.).

Ахықәкытә-экратә тјакы аарпшызар кәлоит акатцарба амасдартә формала мацараггы. Ускан уи иацыршәоит азеипш рбага аффикс **а**:

Зыцьмақәа тјакны кәашара ицаз еиңш; Ала анынцәа, абга ишәарыцара иргон; Ацә змамыз иарбагь цәағәара игон. Ла-гәи ла-цәеи рыбжәара аваныза цхаражәхәара ауан. (ажәаңкақәа).

Атагылазаашьатә катцарбақәа

Атагылазаашьатә катцарбақәа грамматикатә тјакыс ирымоу иха-доу арәиара иеиуеипшым атагылазаашьақәа рыла ахәаақәтцара, ахартәара ауп.

Хыхь ишаххәаз еипш, атагылазаашьатә катцарбақәа инфиниттә каларақәоуп. Урт ирыцым афиниттә рбагақәа **-ит** // **-т**, **-п**, **-н**. Ишыақғылоит атагылазаашьатә префиксқәа: аамтатә **-ан**, атыптә **-ахь**, акалашьатә **-ш**, **-з** руақы акатцарба ашьага аццарала.

Атагылазаашьатә префикс актәи ахафырбага иашьтәнеиуейт: *с-ан-цо, с-ахь-цо, сы-и-цо, и-ан-уитјо, и-ахь-уитјо, и-и-уитјо.*

Абарт атагылазаашьатә формантқәа акатцарба алексикатә тјакы хадыртәауейт: **-ан** – аамтатә, **-ахь** – атыптә, **-ш** – акалашьатә, **-з** – амзызтә-кәкытә тјакқәа рыла.

Атагылазаашьатә катцарабақәа, афиниттә катцарабақәа реипш, ишоит фбаны – астатикатәқәеи адинамикатәқәеи: астатикатәқәа: *саныкоу, сахьыкоу, сыыкоу, сзыкоу; иансымоу, иахьсымоу, ишсымоу, изсымоу; адинамикатәқәа: сахьцо, санцо, сышцо, сызцо, ианыз-го, иахьызго, ишызго, изызго; санцаажәо, сахьцаажәо, сышцаажәо, сызцаажәо.*

Атагылазаашьатә катцарбақәа реихарак ажәабжьтә ркьы-наа атца-коуп ирымоу, урт иаадырпшуйт ареалтә рәиара ма атагылазаашьа.

Атагылазаашьатə катцарбақəа ирызчыдаказшьоуп аграмматикəтə категориакəа: ахафьтə, акласстə, ахьцхьазаратə, айтатцрей/айтамтцрей, аамтатə; ирымоуп асубиекттə, аобиекттə (иццоу, ициам), хафьтə еитакра, амапкрататə, амапкратə, азтцаратə формақəа.

Аитатцрей/айтамтцрей аганахьала атагылазаашьатə катцарбақəеи афиниттə катцарбақəеи иарбанзаалак еивгарақьыбжам: урт еикəшəоит: «Д»-и «Л»-и ариадқəа ирытцаркуа ахафьрбагақəа рсинтаксистə функцияқəа рыла, еитатцуеи/ иеитамтцуеи акатцарбақəа рфь ахафьрбагақəа реишьтагылашьала, еилоу ашьатə змоу акатцарбақəа рфь асубиекттə хафьрбага позицияла, идагəоу цыбжықала иаарцшу асубиект рбагақəа иеитатцуа катцарбақəак рфь рьыпсахшьала.

Атагылазаашьатə катцарбақəа асубиекти аобиекти хафьла, классла, хьцхьазарала реитакра афинитə катцарбақəа реитакра иакəшəоит, избанзар урт рхафьтə, ркласстə, рхьцхьазаратə категориақəа акоуп.

Атагылазаашьатə катцарбақəа асубиекти аобиекти рыла айтакра

Асубиекттə еитакра
Иеитамтцуа акатцарба

азатцə хьцхьазара	арацəа хьцхьазара
I ахафьы <i>с-ан-цо, с-ахь-цо, сы-ш-цо, сы-з-цо</i>	<i>х-ан-цо, х-ахь-цо, х-а-ш-цо, х-а-з-цо</i>
II ахафьы <i>у-ан-цо, у-ахь-цо, у-ш-цо, у-з-цо, б-ан-цо, б-ахь-цо, бы-ш-цо, бы-з-цо</i>	<i>шə-анцо, шə-ахьцо, шəы-шцо, шəы-з-цо</i>
III ахафьы <i>д-ан-цо, д-ахь-цо, дыш-цо, ды-з-цо, и-ан-цо, и-ахь-цо, и-ш-цо, и-з-цо</i>	<i>и-ан-цо, и-ахь-цо, и-ш-цо, и-з-цо</i>

Иеитатцуа акатцарба

азатцə хьцхьазара	арацəа хьцхьазара
I ах. <i>и-аны-з-бо, и-ахьы-з-бо, и-шы-з-бо, и-зы-з-бо</i>	<i>и-ан-аа-бо, и-ахь-аа-бо, и-ш-аа-бо, и-з-аа-бо</i>
II ах. <i>и-аны-у-бо, и-ахьы-у-бо, и-шы-у-бо, и-з-у-бо, и-аны-б-бо, и-ахьы-б-бо, и-шы-б-бо, и-зы-б-бо</i>	<i>и-аны-жə-бо, и-ахьы-жə-бо, и-шы-жə-бо, и-зы-жə-бо</i>
III ах. <i>и-ан-и-бо, и-ахьы-и-бо, и-шы-и-бо, и-з-и-бо, и-аны-л-бо, и-ахьы-л-бо, и-шы-л-бо, и-зы-л-бо, и-ан-а-бо, и-ахь-а-бо, и-ш-а-бо, и-з-а-бо</i>	<i>и-аны-р-бо, и-ахьы-р-бо, и-шы-р-бо, и-зы-р-бо</i>

Аобиекттə еитакра. Иеитамтцуа акатцарба.
Ициам аобиект айтакра

азатцə хьцхьазара	арацəа хьцхьазара
I ах. <i>д-ан-сы-ццо, д-ахь-сы-ццо, ды-ш-сы-ццо, ды-з-сы-ццо</i>	<i>д-ан-ха-ццо, д-ахь-ха-ццо, ды-ш-ха-ццо, ды-з-ха-ццо</i>
II ах. <i>д-ан-у-ццо, д-ахь-у-ццо, ды-ш-у-ццо, ды-з-у-ццо, д-ан-бы-ццо, д-ахь-бы-ццо, ды-ш-бы-ццо, ды-з-бы-ццо</i>	<i>д-ан-шəы-ццо, д-ахь-шəы-ццо, ды-ш-шəы-ццо, ды-з-шəы-ццо</i>
III ах. <i>д-ан-и-ццо, д-ахь-и-ццо, ды-ш-и-ццо, ды-з-и-ццо, д-ан-лы-ццо, д-ахь-лы-ццо, ды-ш-лы-ццо, ды-з-лы-ццо, д-ан-а-ццо, д-ахь-а-ццо, д-ш-а-ццо, д-з-а-ццо</i>	<i>д-ан-ры-ццо, д-ахь-ры-ццо, ды-ш-ры-ццо, ды-з-ры-ццо</i>

Иеитатцуа акаттарба
Ипцоу аобиект аитакра

	азаттә хыпхъазара	арацтә хыпхъазара
I ах.	<i>с-аны-р-бо, с-ахъы-р-бо, с-шы-р-бо, с-зы-р-бо</i>	<i>ҳ-аны-р-бо, ҳ-ахъы-р-бо, ҳ-шы-р-бо, ҳ-зы-р-бо</i>
II ах.	<i>у-аны-р-бо, у-ахъы-р-бо, у-шы-р-бо, у-зы-р-бо б-аны-р-бо, б-ахъы-р-бо, б-шы-р-бо, б-зы-р-бо</i>	<i>шә-аны-р-бо, шә-ахъы-р-бо, шә-шы-р-бо, шә-зы-р-бо</i>
III ах.	<i>д-аны-р-бо, д-ахъы-р-бо, д-шы-р-бо, д-зы-р-бо и-аны-р-бо, и-ахъы-р-бо, и-шы-р-бо, и-зы-р-бо</i>	<i>и-аны-р-бо, и-ахъы-р-бо, и-шы-р-бо, и-зы-р-бо</i>

Атагылазаашьатә каттарбақәа раамтатә система

Хыхь ишаххәаз еипш, аинфиниттә каттарбақәа азыкашьатә аамтатә еилкаара змоу каттарбақәоуп. Урт ирымоуп ҟ-аамтатә хыр-хартәк – ацәажәаратә момент ахь, даеа рәиарак (ма тагылазаашьак) амомент ахь.

Ацәажәаратә момент иафырпшны астатикатә тагылазаашьатә каттарбақәа иаадырпшуеит аамтатә планқәа ҟба – уажәтәи, ииасхьоу, адинамикатә тагылазаашьатә каттарбақәа – аамтатә планқәа хпә: уажәтәи, ииасхьоу, икалаша. Даеа рәиарак (ма тагылазаашьак) иафырпшны астатикатә тагылазаашьатә каттарбақәа иаадырпшуеит уи иакәшәо ма иапынгылоу атагылазаашьа, адинамикатә тагылазаашьатә каттарбақәа – уи иацкало, иапынгылоу, иашьтанеиуа арәиарақәа. Атагылазаашьатә каттарбақәа рсистема иалоу апарадигмақәа, абарт ихадоу аамтатә цакқәа рыда, ирымоуп атәк чыдакәагы.

Абарт аамтатә планқәа ҟба рахьынтә атагылазаашьатә каттарбатә формақәак рзы ихаданы ипхъазатәуп даеа рәиарак иаанар-

пшуа аамтатә план. Убас, асуффиксқәа **-ра, -лак, (-лагь, -лакь), -ша** рыла ишьякәгылоу аформақәа иеиуеипшым асинтаксистә аамтатә планқәа змоу ахәоукәа рфәи дара иаадырпшуеит ирызчыдоу азыкашьатә аамтатә план.

Ахәоукәа: *сышцара салхәеит, сышцара салхәап, сышцара лхәоит* раамтатә план шьякәзыргыло афиниттә каттарбоуп – *салхәеит* – ииасхьоу, *салхәап* – икалаша, *илхәоит* – уажәтәи. Иаагоу афырпштәкәа рфәи акаттарба **сышцара** иеипшны иаанарпшуеит рәиарак иашьтанеиуа арәиара. Афырпштәкәа: *санырбалак ирхәон, санырбалак ирхәап, санырбалак ирхәоит* рфәи атагылазаашьатә каттарба *санырбалак* иаанарпшуеит рәиарак иапынгылоу арәиара: **сызбаишад камлеит, сызбаиша дыкоуп, сызбаиша дкалан** рфәи атагылазаашьатә каттарба **сызбаиша** иаанарпшуеит иашьтанеиуа арәиара.

Астатикатә тагылазаашьатә каттарбақәа раамтатә формақәа

Астатикатә каттарбақәа атагылазаашьатә формаҟгыи ирымоуп ихадоу аамтатә формақәа ҟба: уажәтәи, ииасхьоу.

Уажәтәи аамтатә форма калоит уажәтәи аамтә рбага **-у** абзурала: **-икәу, -иаду, -иху; -у** апхъа абжыка **а** (аа, ҳа ракәымкәа) гылазар, ассимилиация амқала **а** ииасуеит **о** ахь:

*саныкоу, сахьыкоу, сышикоу, сзыкоу
ианлымоу, иахьлымоу, ишлымоу, излымоу
ианықәу, иахьықәу, ишықәу, изықәу
ианаду, иахьаду, ишаду, изаду*

Ииасхьоу аамтатә форма шьякәгылоит ииасхьоу аамтеи аинфинитрей аазырпшуа арбага **-з** ала:

*саныказ, сахьыказ, сышыказ, с-зы-каз
иансымаз, иахьсымаз, ишсымаз, и-з-сымаз
ианықдыз, иахьықдыз, ишықдыз, и-зы-қдыз
ианадыз, иахьадыз, ишадыз, и-за-дыз.*

Хыхь иарбоу ихадоу аамтатә формақәа ҟба рыдагыи, астатикатә каттарбақәа ирымоуп асуффиксқәа **-ц, -цыз** рыбзоурала икалазгыи: *дахьыкац, дшыкац, илымац, илымацыз*. Хархәарала ипкуп **-цыз** ала ишьякәгылоу аформа.

Адинамикатә тагылазаашьатә катцарбақәа раамтатә формақәа

Афиниттә катцарбақәа реипш, адинамикатә тагылазаашьатә катцарбақәагы ирымоуп ихадоу аамтатә формақәа ааба.

Уажәтәи аамтатә форма. Уажәтәи аамтатә форма калоит уажәтәи аамтатә рбага **-уа** акатцарба ашьата аццарала. Акатцарба ашьата **а** ала интәозар (**аа**, **ха** ракәымкәа), ашьатәтәи **а**-и уажәтәи аамта рбага **уа**-и афонетикатә процессқәа – ассимилиациеи аилатцәареи ирыхъаны ииасуеит **о** ахь (ауа→оуо→оо→о) аха икоуп афонетикатә вариантқәагы:

а-ба-ра: ианызбо // ианызбауа, ишызбо // ишызбауа, и-зы-з-бо

а-га-ра: ианызго // ианызгауа, ишызго // ишызгауа, и-зы-з-го

а-тәа-ра: сантәо // сантәауа, сыштәо // сыштәауа, сы-з-тәо // сы-з-тәа-уа

Акатцарба ашьата цыбжьыкала, ма **аа**, **ха** рыла интәозар, уажәтәи аамта рбага **уа** ишыкоу иаанхоит (псахрада):

ажә-ра: ианызжәуа, ишызжәуа, иахьызжәуа, и-зы-з-жәуа

ак-ра: ианыркуа, ишыркуа, и-зы-ркуа

аха-ра: ианлахауа, ишлахауа, излахауа

албаа-ра: ианылбаауа, ишылбаауа, изылбаауа

Ииасхьоу инагзам аамтатә форма. Ииасхьоу инагзам атагылазаашьатә катцарбатә форма шыақәгылоит асуффикс **-уаз** акатцарба аашьата аццарала.

-Уаз иеилоу суффиксуп: ахәта **-уа**- уажәтәи аамта рбагоуп, **з** – ииасхьоу аамтәи аинфинитреи рырбагоуп. Арагы акатцарба ашьата антцәамта иахьыцшу авариянтқәа ыкоуп

а-ба-ра: ианызбоз // ианызбауаз, ишызбоз // ишызбауаз, иахьызбоз // иахьызбауаз, и-зы-з-боз // и-зы-збауаз

а-га-ра: ианызгоз // ианызгауаз, ишызгоз // ишызгауаз, и-зы-з-гоз

а-тәа-ра: сантәоз // сантәауаз, сыштәоз // сыштәауаз, сы-з-тәоз

а-жә-ра: ианызжәуаз, ишызжәуаз, и-зы-з-жәуаз

а-к-ра: ианыскуаз, ишыскуаз, и-зы-с-куаз

а-ха-ра: ианлахауаз, ишлахауаз, и-з-ла-хауаз

а-лбаа-ра: ианылбаауаз, ишылбаауаз, и-зы-лбаауаз

Ииасхьоу инагзоу аамтатә форма. Ииасхьоу инагзоу аамтатә форма иамазам ахатәи морфологиатә рбага.

а-ба-ра: ианызба, иахьызба, ишызба, и-зы-зба

а-га-ра: ианызга, иахьызга, ишызга, и-зы-зга

а-к-ра: ианырк, иахьырк, ишырк, и-зы-рк

а-жә-ра: ианыржә, иахьыржә, ишыржә, и-зы-ржә

аҳара: ианраҳа, иахьраҳа, ишраҳа, и-з-раҳа

албаара: ианылбаа, ишылбаа, иахьылбаа, и-зы-лбаа

Ииасхьоу иеилкаам аамтатә форма. Ииасхьоу иеилкаам аамтатә форма шыақәгылоит асуффикс **-з** акатцарба ашьата аццарала.

ианызбаз, иахьызбаз, ишызбаз, изырбаз

ианызгаз, иахьызгаз, ишызгаз, изыргаз

ианызжәыз, иахьызжәыз, ишызжәыз, изыржәыз

ианыскыз, иахьыскыз, ишыскыз, изыркыз

ианлаҳаз, иахьлаҳаз, ишлаҳаз, излаҳаз

Ииасхьоу акрызхьытца аамтатә форма. Ииасхьоу акрызхьытца аамтатә форма шыақәгылоит асуффиксқәа **-хьоу**, **-хьац**, **-ц** рыбзоурала. Асуффикс **-хьоу** ииасхьоу акрызхьытца аамтатә рбага **-хьа**-и уажәтәи аамтатә рбага **у**-и рыла иеилоуп. Ассимилиация иахъаны **-хьау** ииасуеит **-хьоу** ахь.

ианызбахьоу, иахьызбахьоу, ишызбахьоу, изызбахьоу

ианызгахьоу, иахьызгахьоу, ишызгахьоу, изызгахьоу

ианызжәхьоу, иахьызжәхьоу, ишызжәхьоу, изызжәхьоу

ианыскхьоу, иахьыскхьоу, ишыскхьоу, изыскхьоу

Асуффикс **-хьац**-гы еилоу суффиксуп, ишыақәгылоуп **-хьа**-и **ц**-и рыла. Ари авариянт ахархәара тшәоуп (ипкуп): *ишызбахьац, ишызгахьац.*

Асуффикс **-ц** ала ишыақәгылоу авариянт ахархәара иаҳа итбаауп. Уи еихарак атагылазаашьатә аффиксқәа **-ш**, **-ахь** рыла ишыақәгылоу ашьатақәа ирыцлоит: *ишызбац, иахьызбац, ишызгац, иахьызгац, ишихәац, иахьихәац.*

Ииасхьоу акрызхьытца иапынгылоу аамтатә форма. Ииасхьоу иапынгылоу аамтатә форма шыақәгылоит еилоу асуффикс **-хьаз** абзоурала: **-хьа** – ииасхьоу акрызхьытца аамтатә рбагоуп. **-З**- аинфинитреи ииасхьоуи рырбагоуп.

ианызбахъаз, иахъызбахъаз, ишызбахъаз
ианызгахъаз, иахъызгахъаз, ишызгахъаз
ианысхъахъаз, ишысхъахъаз, иахъысхъахъаз

Икалаша I, хымцадатәи аамтатә форма. Икалаша хымцадатәи аамтатә форма шыақәгылоит асуффикс **-ра** ақатқарба ашьаа ац-тарала

ианызбара, иахъызбара, ишызбара, изызбара
ианызгара, иахъызгара, ишызгара
ианылбаара, иахъылбаара, ишылбаара
ианыркра, иахъыркра, ишыркра

Атермин **икалаша** атрадиция ҳацныкәаны ауп ҳхы ишаҳархәо асуффикс-**лак** // **-лагь** // **-лакь** ала ишыақәгылоу аформазы:

ианызбалак, иахъызбалак, ишызбалак
ианызгалак, иахъызгалак, ишызгалак
ианылбаалак, иахъылбаалак, ишылбаалак
ианырклак, иахъырклак, ишырклак

Икалаша II аамтатә форма. Икалаша II аамтатә форма шыақәгылоит икалаша аамта аазырқшуа асуффикс **-ша** ала:

ианызбаша, иахъызбаша, ишызбаша
ианызгаша, иахъызгаша, ишызгаша
ианылбаша, иахъылбаша, ишылбаша
ианыркыша, иахъыркыша, ишыркыша

Атагылазаашьатә қатарбақәа рформацсахратә схема

Астатикатә тагылазаашьатә қатарбақәа

Уажәтәи аамта: *ианыкоу, иахъыкоу, ишыкоу, изыкоу, излакоу*
Ииасхьоу аамта: *ианыказ, иахъыказ, ишыказ, изыказ, излаказ*
Акрызхытцуа аамта: *ишыкац, ишыкацыз*

Адинамикатә тагылазаашьатә қатарбақәа

Уажәтәи аамта: *ианцәажәо // ианцәажәауа, иахъцәажәо, иш-цәажәо, изцәажәо, излацәажәо*

Ииасхьоу инағзам: *ианцәажәоз // ианцәажәауаз, иахъцәажәоз, ишцәажәоз, изцәажәоз, излацәажәоз*

Ииасхьоу инағзоу: *ианцәажәа, иахъцәажәа, ишцәажәа, изцәажәа, излацәажәа*

Ииасхьоу иеилкаам: *ианцәажәаз / иахъцәажәаз, ишцәажәаз, изцәажәаз, излацәажәаз*

Ииасхьоу акрызхытцуа: *ишцәажәахьоу, иахъцәажәахьоу*

Ииасхьоу акрызхытцуа иацынгылоу: *ианцәажәахъаз, ишцәажәахъаз, иахъцәажәахъаз, излацәажәахъаз*

Икалаша I: *ианцәажәара, иахъцәажәара, ишцәажәара, излацәажәара;*

ианцәажәалак, иахъцәажәалак, ишцәажәалак, изцәажәалак, излацәажәалак

Икалаша II: *ианцәажәаша, иахъцәажәаша, ишцәажәаша, изцәажәаша, излацәажәаша*

Атагылазаашьатә қатарбақәа раамтатә формақәа рхархәашьақәа

Астатикатә тагылазаашьатә қатарбақәа раамтатә формақәа рхархәашьақәа

Уажәтәи аамтатә форма ианарпшуеит ацәажәаратә моменти даеа рғиарак (ма тагылазаашьак) амоменти ирықәшәо атагылазаашьа.

Сагъаса, анцәа идырааит, ара **уахъыкоу** ҳара даара ҳуеигәырғоит (П. Ч.). Ашьха зыхъ еиңи **дышцқьоу** здыруеит сара (Б.Шь.). Абра **сахъгылоу** сара саб Тлабқан дықәынхон (С.Ч.). Төмыр ичамадан ихы инацҕейңан, афны **даныкоу** еиңи, афны **даныкоу** мою, иаҳагъы драҳатны дынтаҳахаа дыцәеит (И.П.).

Ииасхьоу аамтатә форма ианарпшуеит ииасхьоу, насгъы рғиарак ма тагылазаашьак иацынгылоу, мамзаргъы иакәшәо атагылазаашьа.

Дыштәаз, *нактәирахъ* ала иаацәырҕит шыабыстак (Аңс. л.) Еҳ, иаҳауеи! Абри сара дсытҳәысны сыфны дыфнагыландаз, – иҳәеит Мац **дахьтәаз.** (Д. Гә). **Банышьтәаз** бахъсзымбаз авба сыбымтқан. азал

ағы ах дахышьтаз айхыбжъон деимсеит (Д. Гэ.) Шаанза азыжъ **диаваз** давазан, ирахъ дрыңхо: «**кааит**, **пыц**, **пыц!**» (Б. Шь.). **Дшыйкац** дыкоуп, деизъымхеи. Азы **ицац** ицоит.

Адинамикатә тагылазаашьатә катдарбақәа раамтатә формақәа рхархәашьақәа

Уажәтәи аамтатә форма. Уажәтәи аамтатә форма ианар-пшуеит еихмырсыгъзақәа ма акырынтә имџапысуа, ацәажәаратә моменти даеа рџиарак (ма тагылазаашьак) амоменти ирықәшәо арџиара.

Абзагә даагылазаргъы, абыржәы **дахьынхо** дынхон (З. Д.). Хаи, уара икауџозеи, ишпыкау ахаиуан **уиасуа** (З. Д.); Ибзиоуп нас, **ишеизъаушьо**, ухаиқы сџеит! (М. Лак.); Ёынла аеџәа абла **ишаауа** еиџи, Абла таауа иалагеит аџара. Аапын адгъыл **ишатаауа** еиџи, Абзиабара лтааит атпыңха. Ахәшә **ахьыџырхуа** аџыкац ыџадыршәуеит (ажәаңка).

Афиниттә форма еипш, атагылазаашьатә катдарбатә формагъы ианарпшыр калоит ацәажәаратә момент иашьтанеиуа зынтрысны имџапысуа, ахәаа змоу арџиара.

Сандықәло дсықәшәаит. Агәра згоит, Акәа **шырго**, **Ишаиаиуа** Аңсыра (М. Л.); Ахра иавџыз амза **ангыло**, Сгәырғъо сазыңшлап, Акапкапқәа **аныңхъарыло** рыбжы саҳалап (Б. Шь.); Иаабан (сығзабцәа) **ишаажәго** (Ш. Ч.).

Ииасхъоу инагзам аамтатә форма. Ииасхъоу инагзам аамтатә форма ианарпшуеит ацәажәаратә момент иапынгылоу, даеа рџиарак (ма тагылазаашьак) иацкало, акырынтә ма инейтху аказшьа змоу арџиара.

Сагъаса инапқәа кьо, дбалыбатә **дышинеуаз**, хаҳәык дџахкьашан, игъышџа хаххала алақәа днарылаҳаит (П. Ч.) **Ханцоз** апрошение амарка ақәџатәуп хәа хаиҳәеит (Д. Гэ.) ... Абатәа Беслан пхызла дылбеит, Хәыңизак ағы **дышлацәажәоз** иара, Ажәа пизала длыхәаччо ацкы **ишхәоз** иара. Аңша кәанда хааза **ишырзасуаз** дара, Ашәапыџаң мацара **шырзызырџуаз** убра (И. К.).

Ииасхъоу инагзоу (аорист) аамтатә форма. Ииасхъоу инагзоу (аорист) аамтатә форма ианарпшуеит ииасхъоу рџиарак иапынгылоуи ахәаа змоу, зынтрысла имџапысуа, инагзоу арџиара.

(Тлабзан) **данааи**, ажәытә иқъамтажә даеа шыоуки иргахъан (С. Ч.) Качбеи иңхәыс лхаџа абардра **данаацәыџырга**, длеиқәыңсы дџеит (С. Ч.). Лажәа **диалгаз** ацкы иҳәеит Аңсуа иџашьам Беслан (И. К.). Ашәкәы **анаасырт**, ашәт агәылак, Аңсы ахыџхъан еиларчы (Б. Шь.); Ахџыкгъы рыџны ашџа **иантала**, џыџа ахәса змаз рыҳәсақәа рыма аџныка иџеит (Аңс. л.).

Ари аамтатә форма, уи иашьашәалоу афиниттә катдарба еипш, ишътнахыр калоит икалаша аамта атдакы, ахыпшратә ркынаа атдакы ацны:

Сыџабгеит, сысас ду игәы **анысзынха!** (Б. Шь.). Лаунатә ажәлар **анқәыңсычха**, Ифыртынхоит урт рыңсың (Б. Шь.) Дгәааны **данца**, исыздырам ишәџеиңшо.

Ииасхъоу иеилкаам аамтатә форма. Ииасхъоу иеилкаам аамтатә форма грамматикатә цакыла ииасхъоу инагзоу аамтатә форма иазааигәоуп: ииасхъоу, инагзоу аамтатә форма еипш, иахнарбоит ииасхъоу, рџиарак иапынгылоу, ахәаа змоу, зынтрысла имџапысуа арџиара. Иаххәар калоит, урт иеибацсахуа формақәоуп хәа, аха ажәахәағы еиха ахархәара амоуп ииасхъоу иеилкаам аформа.

Иаразнак ақыта ирылаџит, сара ашкол сџаџаразы Акәака **сиыр-газ** (Д. Гэ.). Абжъаратә школ **даналгаз** ашықәсан акәын (Шь. Аџь.); Димоугәышьеит уи ахиара, Гәырџас икаиџеит. **Диизыңшыз** аџеи лашара Жәаха шықәса џеит (Б. Шь.); Урт (Нартаа) **ахьцаз** даара иманиәалахазаап («Н. С.»).

Ииасхъоу акрызхытџа аамтатә форма. Асуффикс -хъоу ала ишьақәгылоу ииасхъоу акрызхытџа аамтатә форма ианарпшуеит акрызхытџа, рџиарак иапынгылоу, инагзангъы имџапысыз арџиара.

Сахьыказ иара кырынтә **дшызбахъоу** атәы шәсхәахъеит. **Дшыубахъоу** дыкам, деицәахеит.

Асуффикс -ц ала ишьақәгылоу ииасхъоу аамтатә форма ианарпшуеит зныкымкәа икалахъоу, иапынгылоу арџиара. Иашьтанеиуа арџиареи иареи еихаразак процесск ауп иаадырпшуа, убри акнытә рыџбагъы еихарак катдарбак алоуп излаарпшу.

Ишгылац ахра гылоуп, иџысуам. Ус цәаџас иамоуп, ахы ланаркәуам (Б. Шь.); Аха уаҳа уымџсит, дыңшит, дзырџит Абзагә, аха иабакоу, аамта **ицац** ицоит, анхацәа адгъыл рмоуп, уи **зкыц** иркын, иара

икәша-мыкәша зеггы **шыкац** икан (И. П.); ... *ңасатәи аиҳабыра зеггы ахаңцеит, уаҳа ишәтахузеи, наҕ-наҕ иҕегь еиғьхоит хәа ңаса ирхәац рхәоит* (И. П.); *Ус зны енагь ииңцалац еиңш ныкәара еиңцеит* («Н. С.»); *Еснагь ишыкаиңцалац еиңш, шыкыз атранзистор антена дөахан, иа-аирхиан, инаиваиргылт.* (А.Г.)

Ииасхьоу акрызхытцуа иаңынгылоу аамтатә форма. Ииасхьоу акрызхытцуа иаңынгылоу аамтатә форма иаанарцшуеит акрызхытцуа, инагзаны имџапысуаз хтыск иаңынгылоу арџиара. Хкыла уи еихаразак акырынтә ма инейтцыхны имџапысуаз рџиароуп, аха иара убас иаанарцшыр калоит зынтрыстәи арџиараггы.

Езыгә иқарахь дышнейхъазггы, деилыхха акәын дышказ (Н. Х.); *Акәа далҕырц дышдықалахъазггы, џаңхъа ишәтахь дхынхәит* (В. А.); *Ақәыцьмақәа рызбахә ахыңырыргаз исгәалашәеит сзықәшәахъаз* (П. Ч.); *Иааигәалашәеит, шықәсык зны Аҳмат аусхәартәхь иганы шәақьк ирпәтахъаз* (И. П.).

Икалаша I аамтатә форма. Асуффикс **-ра** ала ишьякәгылоу икалаша аамтатә форма иаанарцшуеит зынтрысны имџапысуа, ахәаа змоу, рџиарак иашьтанеиуа, еихарак икалараны икоу арџиара.

Санцара сархәеит. Удинаныс, аиаша шаасоухәара (И.П.); **Ишыб-фара** хәа дықәуа, зеггы лҕеитиҕеит (Аңс. л.); **Уахь быиңцара** сымбари! **Ушакәыңра,** уара алафхәаџшәа икоу. Асоура **еиңашналагара** икан (А.Г.). О, Мас! Аранза **бишаура!**

Асуффикс -лак (// -лакь// -лагь) ала ишьякәгылоу аамтатә форма. Асуффикс **-лак** (// -лакь// -лагь) ала ишьякәгылоу аамтатә форма иаанарцшуеит зынтрысны имџапысуа, ахәаа змоу, икалаша рџиарак иаңынгылоу арџиара. Ари аформа **-ра** ала ишьякәгылоу аформа чыдарақәак рыла иакәшәозарггы, урт кәзшыак ала еиҕагылоуп: убас, **-ра** ала ишьякәгылоу аформа иаанарцшуеит рџиарак иашьтанеиуа арџиара, **-лак** ала ишьякәгылоу аформа – рџиарак иаңынгылоу арџиара.

Иейәшәырцш:

Санцара сыздырам – **санцалак** дызбоит. *Исархәарызеи сычкәынцәа, асаби дышиз анырбалак* («Н. С.»); *Аҳмат аҕны данааи, Селмеи Зинеи аҕны аеырхиара иаҕын, ишаашалак* Акәака амџа иқәларцы (И. П.). **Дшааилак** еиңш арахь даабышьтәеит (А. Г.).

Хзыхцәажәо аформа лассы-лассы ахархәара аиуеит, ииасхьоу ма уажәтәи аамта аҕакы аҕаны. Ускан уи иаанарцшуеит зныкымкәа икало ма инейтцыху, даеа рџиарак иаңынгылоу арџиара. Уи зыдхәалоу (зцу) афиниттә кәтцарба еихарак игылоуп ииасхьоу инагзам ма уажәтәи аамтатә формаҕы.

Ианизҕыстлак, дыџеит уи дмыңшзакәа (И. Т.); (Асас) *дызустоу ахәара дахыццакзом; тынч рхәы рхианы ианахатәалак, акы-џба цәыца анырклак* ихәар ауеит (Н. Х.); *Бара банызбалак, исхаштәеит* (Д. Гә); *Зны-зынла санааңсалак, схы еилагама схәо скалоит* (Д. Гә.); *Урт шәарыцара ианцалак, мчыбжык, жәамши изаазомызт* (Аңс. л.).

Астатикатә кәтцарбақәа ирыңлар калоит асуффикс **-лак**, аффикс **-заа**-и ахәтач **-ггы**-и аҕны: **-заалакггы.** **-Заалакггы** ала ишьякәгылоу аформа иаанарцшуеит уажәтәи аамта, архыпшратә ркынаа, ақәыңгәаратә ҕакы аҕны. *Дахыкәзаалакггы дшәыңшаа!*

Икалаша II аамтатә форма. Икалаша II аамтатә форма иаанарцшуеит зынтрысны имџапысуа, ахәаа змоу, даеа рџиарак иашьтанеиуа арџиара: **Сахьымцаша** рацәоуп. **Аизараҕы дшықәгылаша** дазхәыцуан. *Ирхәон – ачара шыруша.*

Атагылазаашьатә префиксқәа акаҕтарбатә шыта иаларгало аҕаккәа

Апрефикс **-ахь** ала ишьякәгылоу атагылазаашьатә кәтцарбақәа иаадырпшуеит: 1. арџиара ма атагылазаашьа атың; 2. тыңк иадхәалоу арџиара ахырхарта; 3. арџиара амзыз. Абарт аҕаккәа иаха ихартәаны раарпшразы атагылазаашьатә кәтцарбақәа ирыцааир калоит ашьтынгылақәаггы.

1. Арџиара атың. Атагылазаашьатә кәтцарба иацааир калоит ашьтынгылақәа **-аҕы, -акны.**

Агәгәахәа иеыжәйт Нартаа, аҕыжә-сыжәхәа ркамчы **ахышь-таркшоз,** адыдбжы ахылҕуан (Н.С.). Газик бжыысны **иахьгылаз** днавалан, днавс-аавсит амилиционер (А. Г.); *Тәкәажәык дахьтәаз* жьяк лкит (ажәаңка); Ари убоу, **уахьырзымдыруа** шака хатыр уқәырҕо (П. Ч.); Амреи амзеи **ахьыкам** (аҕы), бзәара ыкам (ажәаңка); *Ахәшә*

ахьыңырхуа, аңыкац аңадыршәуеит. (ажәаңка); Ратмир инапы хәычык ирхәит **иахьеибашьуаз** (Аңс. л.).

2. Тыпк иадхәалоу арәиара ахырхартә. Атагылазаашьатә кә-
тәрба иацааир кәлоит ашьтынгылақәа, аиллативтә (арахь) хыр-
хартә аазырпшуа: **акнытә, афьинтә, ахьинтә**, аиллативтә (уахь)
ахырхартә аазырпшуа **ахь, ашкә, ахьала**.

Сахьынаңшуаз ахра-фкьара сыңса шкәакәала ихкьазан (И. К.) Аус
ахьыбуаз акнытә арқәшахатға ааг. Аоны дахьааиз иаб ухәа, иашьцәа
ухәа, хьызла-ңшала **дахьыхынхәыз** еигәырғьан, ачара руит. (Аңс. л.);
Ауаа **ахьеизаз** акнытә тыңхәа ңшзак даалңын, сара сахь лфьналхеит
(Аңс. л.).

3. Арәиара амзыз. Арәиара амзыз аазырпшуа атагылазаашьатә
кәтәрба иацааир кәлоит ашьтынгылақәа **азы, акнытә**.

Иқарахь даннеи, иаха ицәырңуа ибеит игәырфәа. **Дахьцеидахаз**
цәгьа дархәыцуа днатәалон зымфәа (Б. Шь.); Саргьы хәычык гәалс
икәсцеит ашкол **сахьыдрымкылаз** (Д. Гә.); Амшын ааигәан, аха
сара сзыдтәалаз аңенцьыр асаркьақәа **ахьызәзәамыз акнытә** акгьы
еилганы избомызт. (А.Г.); Ускан гәаныла дырхыччон лара, Абатәа
Беслан **дахьиццоз азын** (И. Кә.); Даара игәы иалсит, иуа бзиа Кәңал,
Шьахәни иареи **ахьеикәымшәаз** (М. Л.); Аңсуа музеи ахьбра ду апро-
ект иара **иахьикайамтәу акнытә**, урт русура илаңи ахьызар итәхын
(Б. Гә.); Амала ишәцәыззом, гәыбған схы иастәит, иахьа уажәраанза
ишәреи сареи **хәхьзеикәымшәаңыз азын** (Б. Гә.).

Апрефикс **-ан** акатәрбатә шьатә иаланагәлоит аамтатә еилкаа-
ра. Излоу акатәрба иаанарпшуеит арәиара:

1. Ихадоу арәиареи иареи аамтак ала ишалаго, мамзаргьы ие-
ицны ишымфәцысуа; атагылазаашьатә кәтәрба иацааир кәлоит
ашьтынгылақәа **-аамтазы, -аламталазы, -аан**.

Сасрыкәа диины адәы **данықәла аамтазы**, Нартәа аиашьцәа зе-
гьы хьызрацара икан («Н. С.»); Аеыуафь **дандықәла аамтазы**, ах
игәеиттеит ишьа зуз ауафь инацәкьыс ахы ақәшәаны, ашьа алыжжуа
ишыкәз. (Аңс. л.).

2. Аамтала ихадоу арәиара иаңынгылоу атагылазаашьатә
кәтәрба иацааир кәлоит ашьтынгылақәа **-ашьтахь, -анафс, -на-
хыс**:

Икьо сдәықәлом сара сахәа, скалам бцәрңас **ианныскыла** (И.Т.);
Аеыуафь иеахьы **данынеиха ашьтахь** дөыжәырңаразы рфьнархеит
(Аңс.л.); Абар ухьчара афхәара ааигәахеит, уи афхәара **анааилак
ашьтахьгьы** усцәызырц тәхым, дад (С.Ч.); Ахақьым **сеанисырба
нахыс, схьаа маңхеит**(.).

3. Ихадоу арәиара алагамтә аамтала иара ишақәшәо, атагы-
лазаашьатә кәтәрба иацааир кәлоит ашьтынгылақәа **-аахыс, -на-
хыс, -инаркны**:

Бзиа еибабон **ианыхәычқәаз аахыс** Мшәагәуи иареи (Н.Х.); Рыңсы
ааталт амахәцәа, аеыуафь аңсышәала драцәажәо **даналага** (Аңс.л.).

Апрефикс **-ш** ала ишьақәгылоу атагылазаашьатә кәтәрба, уи
иадхәалоу ажәақәа ацны иаанарпшуеит акымкәа ахархәарақәа:

1. Ихадоу арәиара тагылазаашьас, кәзшьас иамоу. Ари ахархәа-
рафь акатәрба иашьтанеир кәлоит ашьтынгылақәа **еипш, ала**.

Уафь **ишимбац еиңи** // **ишимбац ала** дкәашеит. **Дышзахәоз**
дцеит. **Ишылышоз ала** сыфт. **Ишыстахымыз** сдыртәеит. Ацгәы
слазтәыз алаба аманы иааин, – **ушыуафьсыз еиңи** ууафьсхааит,
(алаба)) иансаанарха, анкьа **сшыкәз еиңи** суафьа саакәлеит (Аңс. л.).

Контекстқәак рфь хзыхцәажәо ажәаформа хархәарала арлахәы-
ра иазааигәахоит.

Аеиқәа **дшақәтәаз** (иафшә.: дақәтәаны) даанымгылазакәа
иабхәа ах иахь ддәықәлеит (Аңс. л.); **Ушнеи-шнеиуа** хаб ифынзагьы
уназар кәлоит (А. Г.); **Ишнеиуаз** иныгеңынгылеит аз ду (Аңс.л.).

1. Ихадоу арәиара иаңынгылоу арәиара. Урт еицны иаадыр-
пшуеит ааигәа еибацсахуа арәиарақәа. Атагылазаашьатә кәтәрба
иацааир кәлоит ашьтынгыла **еипш**. Аибацсахра аласшьа аарпш-
разы атагылазаашьатә кәтәрба ма ашьтынгыла **еипш** ишьтырхыр
кәлоит ашьақәырғәғәратә цакы змоу ахәтач **-цәкьа**:

Валери уаб дычмазафхеит хәа адырра **шиоузцәкьа**, дкылкьа дааит
(Шь. Аць.); Арцәфь **дшындылңызцәкьа**, уажәраанза мчыла еихак-
ны икәз ахәычқәа рыбжьы, уажәы, инаишьтәлеит (М. Ах.); Хәычык
хар имамкәа **дшыкәлаз еиңи** ддәықәлеит (М. П.). Ахқәажәгьы аеахи
шыналфәакәазцәкьа, дыбзиаханы дфәгылт (Аңс. л.).

2. Уи арәиара (ма атагылазаашьа) ыканатцы, ишыкәло ихадоу
арәиара. Раамтатә мыгәхаккәа ахьеикәшәо акнытә, ихадам арәиара

аазырпшуа истатикатә каттарбазароуп, инейтцыху ма акырынтә икало арѣиара аазырпшуа адинамикатә каттарба аамтатә формаза-роуп (уажәтәи, ииасхьоу инагзам), мамзарггы **уа** ала ишьақәгылоу рлахәыразароуп. Ахәоу аконтекст зейпшроу еипш атагылазаашьатә каттарба ма аицаaira иацзар калоит ажәақәа **мацара, акәымкәа**.

Амѡан **ишааиуаз** ақәасабқәа, абнацәқәа, ашьабыстақәа ршьит. («Н.С.»); **Икьақьаза** ишеит **сишықәтәаз** ахәада (Б. Шь.); **Дышнеиуаз**, **нактәирахь** ала иаацәырҕит шыабыстак. (Аңс. л.); **Ус дышгылаз мацара**, айх агәы ааѡнашеит. (Аңс. л.). Цьамхәыхә имѡа дықәланы, даара акыр дныкәахьаны **дышнеиуаз акәымкәа**, данынапш, азәы ацәагәаста дхыланы ахахаицхәа анышәгәалқәа шифоз ибеит (Аңс. л.); **Ус ишнеиуаз акәымкәа**, азәы ѡны дуззак ихы иқәыргыланы **дышнеуаз** рбеит (Аңс. л.).

Хзыхцәажәо ахархәара иазааигәоуп асуффикс **-натцы** ала ишьақәгылоу атагылазаашьатә каттарба ихадоу ахархәара: иеиешә.: **Икьақьаза** ишеит **сишықәтәаз** ахәада – **икьақьаза** ишеит ахәада **сықәтәанайы**. **Ус дышгылаз // дгыланайы мацара** айх агәы ааѡнашеит.

3. Хзыхцәажәо акаттарбатә форма, ма уи абзоурала ишьақәгылаз аицаaira ахәоу аѣы лассы-лассы ишьтнахуеит азыххәаа, азырхатә хартәаага, ахартәаага асинтаксистә позицияқәа. Ускан акалашьатә цакы даара ипсыҕены ахы цәырнагоит, уигы еиҳаразак ахәоу аконтекст абзоурала, иаххәап: **дышицо** умбазои, дцыркьуа **дцоит**. Егьыс еикәыпцхьазоу апозицияқәа рѣы **-ш** инанагзоит аидхәалага ахархәара (аурыс бызшәа **-что** иашьашәалоу).

Азыххәаа, азырхатә хартәаага асинтаксистә позиция шытызхыз атагылазаашьатә каттарба, аицаaira, ашьтынгыла рыцааиуам, ашьтынгыла **атәы**, ажәа **акара** рыда; ахартәаага апозицияѣы – урт ирыцааир калоит ашьтынгылақәа **(а)зы, (а)ла, (а)да**. Абарт ахархәарақәа лассы-лассы иахпылоит аитахәаратә (повествовательный) кәзшыа змоу атекстқәа рѣы.

Уара **хшыицакуа** ухаштма (А.Г.); **Хан хашинеиуа** алалдырп рхәан, иаацәырыргеит **Нартәа** рашәа («Н.С.»); **Шьтә** идырт иарггы, ари **Мишәагә** ипхәыс **шлакәыз** (М. Лак.); **Икаңсақәаз** ақьаад пьжәжәахақәа рыла иѡашьауамызт, уи аены ари ауада уаѡы **ишшмыңссаыц** (М.

Ах.); **Уахык** уахтәазар **камлари**, **Хфар**, – **иҳәан**, асас **дышицоз акара** анидыр (М. Ах.); **Дышицаз** саҳаит. **Сара** издыруеит уара **ушхайам**, **уңхәысуп**, аха **нак-нак** бара бхайахарацы **быкоуп** (Аңс. л.); **Аѡны** зхы иқәгылаз иааицылаз **дышцъаршьаз** аниба, ус иҳәеит (Аңс. л.); **Реиҳабы** даагылан, иашьцәа иреиҳәеит, пхәыс **дшихәаз**, иѣхәарагы апшьаша **шакәыз** атәы (Аңс. л.); **Атәхмада** иңа ѣыз **Икәатла** иахәшыа уахыки енаки данылымба, ак **ишхьыз акара** лдырит (Аңс.л.).

4. Абарт атагылазаашьатә каттарбақәа, ма урт рыбзоурала ишьақәгылоу аицаairaқәа, ашьтынгыла **еипш** рыцны, ироур калоит аиѣырпшратә хархәара.

Тахир инапѡыра аақәихын, ахәычы **даныгәыбзыгуа еиңи**, иаишьшы-ааишьшыын, **нак** инапхьеикит (Б.Шь.); «...ала млашь абыстахь **шылбаанадауа еиңи** илбааидауан» (М. Ах.);

5. Хзыхцәажәо ажәаформа иаиур калоит ажәалагала ахархәара: **хыхь ишаххәаз еиңи, ишыжәбо еиңи, ишиаҳаз ала**, убас егыртггы:

Заз иѡызцәа **ишреиҳәаз ала**, арҕыс – **Уатҳаратәи** Ажыба цкәынан (М. Ах.); **Ишуасхәахьоу еиңи**, хәхәпха Алоу иңа **Шьардын** аублаа аамстәцәа зегь рапхьазагы **Тырқәтәылака** адәықәлара иеазикит (Б. Шь.).

Апрефикс **-з-** акаттарбатә шыта иаланагалоит амзызтә-қәкытә цакы.

Амат **зыршьуа** абз азоуп; Ауаѡы **дызшоу** анасың азоуп (ажәап-кақәа); Аламыс мыжда кыр иаңсоуп. Адәы **хзықәугьы** убри азоуп (Кь. Ч.); **Дыбгоит**, аха **дзыбго** саҳышь. Саида аизарахь дзымца зегьы рзы еилкаан.

Хыхь ишазгәахтәз еипш, амзыз цакы шытнахыр ауеит апрефикс **-хь-** ала ишьақәгылоу атагылазаашьатә каттарба. Аха уи амзыз мацароуп иаанарпшуа, **-з-** ала ишьақәгылоу аформеи иареи иеибапсахуа формақәазам, излоу ахәоуқәа рконтекстқәагы еипшзам. Ахәоу **Саида аизарахь дзымца, зегьы рзы еилкаан** аѣы **дзымца** хзыпсахуам **дахьымцаз** (стильла ииашам), иара убас ахәоу **Саида даара деигәыргьеит, лѡыза тәцас дахьыкалаз** аѣы ажәа **дахьыкалаз** хзыпсахуам **дзыкалаз**. Ари зыхкьо **-з-** ала ишьақәгылоу ажәаформа аграмматикатә цакаѣы еицуп атәкқәа амзызи, ақәки, **-хь-** ала ишьақәгылоу ажәаформаѣы – амзызтә цакы.

Апрефиксқәа **-ахьынтә**, **-ахьынза** рыла ишьяқәгылоу
аҭагылазаашьатә катцарбақәа

Акатцарба ашьаҭа иацлар калоит апрефиксқәа **-ахьынтә**, **-ахьынза**. Дара иеилоу морфемоуп: **-ахь** атыцтә тагылазаашьатә рбагоуп, **-нтә(н)**, **-нза** – шытынгылақәоуп.

Ахьынтә иаанарцшеит тыцк акнытә арҕиара ахырхарта, **-ахьынза** – тыцк акнынза арҕиара ахырхарта. Изцыло акатцарбақәа рзеипш семантика еипшым: ахьынтә зцыло акатцарбақәа аиллативтә (арахь) хырхартоуп иаадырцшуа, **-ахьынза** – аелативтә (уахь). **-Ахьынтә** иаанарцшуа арҕиара ахырхарта апреверб **аа** иақәшәоит, **-ахьынза** – апревербқәа **на, ла, ѿа**.

Иеиҕешәырцш:

<i>дахьынтәааз</i>	<i>дахьынзәнеиз</i> <i>дахьынзаѿеиз</i> <i>дахьынзалеиз</i>
<i>иахьынтәааигаз</i>	<i>иахьынзәнеигаз,</i> <i>иахьынзаѿеигаз</i> <i>иахьынзалеигаз</i>
<i>иахьынтәаалышьтыз</i>	<i>дахьынзахала</i> <i>дахьынзахалаз</i>
<i>дахьынтәылбааз</i>	<i>дахьынзаѿеи</i> <i>дахьынзалеи</i>
<i>иахьынтәһрыз</i>	<i>иахьынзаһрыз</i>
<i>дахьынтәкаҳаз</i>	

Астатикатә катцарбақәа апрефикс **-ахьынтә** шытырхуам, ишьтырхуеит апрефикс **-ахьынза**, аха усқан еихарак иаадырцшеит аамтатә хәаа:

Дахьынзашьтыз, дахьынзаказ, иахьынзаимаз...

Абарт аформақәа раамтатә парадигмақәа калашьялеи хыцхьа-заралеи егьырт аҭагылазаашьатә катцарбақәа ирықәшәоит.

Адинамикатә катцарбақәа

уажәтәи аамта: *дахьынтәаауа, дахьынзәнеуа*
иасхьоу инагзам: *дахьынтәаауаз, дахьынзәнеуаз*
иасхьоу инагзоу: *дахьынтәаа, дахьынзаәнеи*
иасхьоу иеилкаам: *дахьынтәааз, дахьынзәнеиз*
акрызхьтыуа: *дахьынтәаахьоу, дахьынзәнеихьоу*
акрызхьтыуа иапынгылоу: *дахьынтәаахьаз, дахьынзәнеихьаз*
икалаша I: *дахьынтәаара, дахьынзәнеира*
икалаша II: *дахьынтәааша, дахьынзәнеиша*

Астатикатә катцарбақәа

уажәтәи аамта: *дахьынзашьтыу*
иасхьоу: *дахьынзашьтыаз*

Азцааратә форма

Дабантәааиз, дабантәылбааз, дабанзаѿеи, дабанзәнеири

Аха ... аус шыақәгылашыақәа зеицшираз иара ихшыѿ **ахьынзазцоз аҕынза** дрызхьыцуа дышинеуаз алулашыцара дналанагалт (З. Д.); Еибышәхәоз **дахьынзаказ**? (М. Лак.); Исыздырам, уа исыздырам смыцхәны **сахьынзақәыз** адунеи (Н. Т.).

Асуффиксқәа **-цыцхьаза, -натцы, -аанза, -ижьтеи** рыла
ишьяқәгылоу аҭагылазаашьатә катцарбақәа

Аҭагылазаашьатә катцарбақәа калар аҕеит асуффиксқәа **-цыцхьаза, -натцы, -аанза, -ижьтеи** рыбзоурала. Абарт асуффиксқәа рыла ишьяқәгылоу аҭагылазаашьатә катцарбақәа иаадырцшеит рырҕиареи ихадоу арҕиареи ирыбжьоу аизы-казаашья. Урт рграмматикатә цқақәы, арҕиара адагьы, иарбоуп ихадоу арҕиара аамта ишазыкоу: уи иацкалар, ма иапынгылар, мамзаргьы иашьтәнеир аҕеит; настгы ацқақәы иарбазар калоит арҕиарақәа рыбжьара икоу аамта амҕахак, арҕиара аказшыа (зынтрыстәи, инейтыху, акырынтә).

Асуффикс **-цыпхъаза** ала ишыақәгылоу атагылазаашьатә катцарбақәа

Асуффикс **-цыпхъаза** ала ишыақәгылоу атагылазаашьатә катцарба иаанарцшуеит ихадоу арѣиара аамтак ала иацкало, акырынтә имѡапысуа, инагзоу арѣиара. Ихадоу арѣиара кәзшьала ихадам иакәшәароуп, убри акнытә уи аарцшуп уажәтәи, ииасхьоу, инагзам, насгьы асуффикс **-ла** зцу икалаша аамтатә формақәа рыла.

Асуффикс **-цыпхъаза** адинамикатә катцарбақәа рышьата ауп изцыло: *сцацыпхъаза, изгацыпхъаза, икасцәцыпхъаза, дызбацыпхъаза*.

Сгәы цәыуоит дьсгәалашәацыпхъаза (С. Ч.); Заца дааскьа-цыпхъаза, аңша дашьтуамызт (А. Г.); Уара абжьыуаа рахь уца-цыпхъаза, мызкы-ѡымз уаауам (М. Лак.); Саб ачара цуыцыпхъаза, дупхәалон (М. Лак.); Абри ашьтахь иааиббацыпхъаза ус аңсгәа ааибыхәаны инеиѡысуан (А. Г.).

Асуффикс **-цыпхъаза** рыцлоит:

ахьызкақәа: *ѡныцыпхъаза, шыапыцыпхъаза*

ахьызцынхәрақәа: *хацпхъаза, шәыцыпхъаза*

ахьпхъазарахьызқәа: *хѡыцыпхъаза, жәаѡыцыпхъаза*

ацынгылақәа: *шыжьыцыпхъаза, еынлацыпхъаза*

Асуффикс **-цыпхъаза** иеилоу суффиксуп. Ахәтә **-пхъаза** аауеит ажәа **а-пхъаза-ра** акнытә, ахәтә **ц**-и аицкатцаратә рбага **ц**-и (*си-ц-цоит*) шытрала акоуп хәа ирыпхъазоит Қ. В. Ломтәтизеи З. Х. Аѡзбеи. Хгәанала, хзыхцәажәо **ц**-и ажәақәа **ацыра, ац** рѣы иахцыло **ц**-и ретимология акоуп.

Асуффикс **-натцы** ала ишыақәгылоу атагылазаашьатә катцарба

Асуффикс **-натцы** ала ишыақәгылоу атагылазаашьатә катцарба иаанарцшуеит инейтцыху арѣиара ма атагылазаашьа, залагамтәи залгамтәи ирыбжьоу аамтатә мѣхак итәзо ихадоу арѣиара. Уи хархәашьала асуффикс **-цыпхъаза** ала ишыақәгылоу аформа иазааигәоуп, еивгарас ирымоу – урт иаадырцшуа арѣиара аказшьа ауп: **-цыпхъаза** ала ишыақәгылоу иаанарцшуеит акырынтә еишь-

таргыланы имѡапысуа арѣиара, ари атцакы ахьныкәнаго акнытә, иара астатикатә катцарбақәа рышьата иацлазом, **-натцы** ала ишыақәгылоу аформа иаанарцшуеит инейтцыху, иеизадоу арѣиара. Ас-татикатә катцарбақәа рышьатәи адинамикатә катцарбақәа уажәтәи аамтатә шыатәи роуп изцыло ари асуффикс. Астатикатә катцарбақәа: *сыкәнаңы, ысыманаңы, ышышәнаңы, сышьтәнаңы*. Адинамикатә катцарбақәа: *дызбонаңы, икасцәонаңы, исхәонаңы, дыѡуанаңы*.

Нартәа ажәа цышала, ажәа хаала ран дырныхәон, аиҳабацәа тәәнаңы, аицбацәа гылазар акәын («Н. С.»); Дцәажәонаңы дьл-зымзырѡакәа ус длыхәаңшуан Астамыр (А. Г.);

З. Х. Аѡзба игәаанагарала, асуффикс **-натцы**-и ажәа **антцы-ра**-и еигәыцхәқәоу ажәақәоуп, ѡ-хәтак рыла ишыақәгылоуп. Ахәтә **на**-и ахырхартатә преверб **на**-и, иара излаихәо ала, шытрала акакәзар калап. Насгьы шытрала еидикылоит ахәтә **тц**-и ажәа **а-ц-ра** (*ицит*) ашьагәыт **тц**-и. Ихадигало аетимология агәра угартә икоуп.

Асуффикс **-аанза** ала ишыақәгылоу атагылазаашьатә катцарба

Асуффикс **-аанза** ала ишыақәгылоу атагылазаашьатә катцарба атцакәы хықәкра азуп арѣиара ма атагылазаашьа алгамта. Уи арѣиара ма атагылазаашьа алгамта:

а) ихадоу арѣиара алгамта иакәшәар калоит. Ускан раамтатә мѣхакқәеи рырѣиара аказшьәи еикәшәоит:

Дыцәаанза указ. *Ишаанза* удәылымцын. Гагра *инеианза* Темыр дзымтәеит (И. П.); *Уи гәақрас икалаз зегьы схызгаанза* исыламкьысит (Б. Шь.); ...*ахәыцы дансзыншәыжь, сызхара дызбап, сәыскәабаанза* (Апс. л.); *Дад, адунеи зегьы гәыришәпа цәѡанс иакәыришаны гәырссала ихсыркаанза, анцәа уимшьааит* (Апс. л.).

Асуффиксқәа **-аанза**-и **-натцы**-и рыла ишыақәгылоу ажәа-формақәа семантикала еизааигәоуп. Иеиѣшәырцш: *дыцәаанза // дыцәанаңы* указ.

б) ихадоу арѣиара иашьтәнеир калоит:

Агара дырхиоит ахәыцы *диаанза*. *Хнеианза* аѡны блит. Ауаѡы бзиа аизаракны *днеианза* исыгузеишь хәа ичан длаҳәаңшуеит. (ажәаңка). Амала, аѡынаҳа, анцәа узиша, Аңатхь *уртәаанза* зыр-

кәандак тырша (Б. Шь.); *Нартәа руазәк инапы неиргзан, агара аа-никиларц инақәикит. Инапы ахьысаанза, аеы ҕыгыны исызшәа де-изыхаа дылқахит* («Н. С.»); *Сыдгыыл Качбеи иеықәшжәанза сара сықәгылап* (С. Ч.).

в) ихадоу арҕиара иапынгылар калоит:

Дҕыхаанза уца, *урбаанза* уеыҕаахы. Азы *уталаанза*, ушыапы ҕоумыркәакәан (ажәаңка); *Дыбмышытын, сара саанза* (М. Лак.); *Ауафы дыңсаанза* иумта цәырҕуам (ажәаңка).

Асуффикс **-аанза** иеилоу суффиксуп. Икоу агәаанарала (Қь.В. Ломтатизе, З.Х. Аәзба), уи хы-хәтак рыла иеиҕартәуп-аа, -н(а), за, -аа цакыла аамтоуп иаанаго. Уи ус шакәу агәра хдыргоит ажәакәа з-аа, аа-н // р-аа-н, аа-мта; н(а) – хырхататә пынгылоуп; -за абаза бызшәа тапантатәи адиалект аҕы ишытынгылоуп, хархәарала апсуа бызшәаҕы ашытынгыла -нза (→наза) иакәшәоит: *акәанза, аонынза; ҕақанза, хыхынза; сҕынза – са сҕынза, уара уҕынза.*

Асуффикс **-аанза** хпылоит аамтатә цынгылақәа рыҕыгы: *хәлаанза, шыбжьонынза, шаанза.*

Асуффикс **-аанза** ишытнахыр калоит даеа цакыкгы, иаххәап, амапкратә-гәынамзаратә: *Азәи-азәи еибакны рылақәа тибакхуа уба-аит, сара урт уажәшыта ирыцхасшыаанза!* (И.П.); *Уажәшыта уахь скулсаанза, сыңсы анырцәызга!* (Аңс. л.).

Асуффикс **-ижьтәи** ала ишыақәгылоу атагылазашыатә катцарба

Асуффикс **-ижьтәи** ала ишыақәгылоу акатцарба атцакәы иар-боуп ахәаакәа змоу аамтатә мөхак (аамта аура), иара иаанарцшуа арҕиареи (атагылазашыеи) ихадоу арҕиареи рыбжәара икоу. Ихадоу арҕиара аамтатә мөхак ахәаакәа руакы иаадам арҕиара алгамта ма алагамта иакәшәоит, егыи ахәаа – ацәажәаратә момент ма ихадоу арҕиара алгамта амомент. Ирытцаркуа аамтатә амөхаккәа еикәшәар калоит, икалоит еикәымшәаргы. Ари зыбзоуроу – арҕиарақәеи атагылазашыақәеи формас ирымоу ауп.

Асуффикс **-ижьтәи** шытырхуеит адинамикатә катцарбақәеи астатикатә катцарбақәеи.

Адинамикатә катцарбақәа раамтатә шыатақәа рахынтә асуф-фикс **-ижьтәи** шытырхуеит:

аорист (ашыата цқа): *икалеишжьтәи, дцеишжьтәи, дкаәшеишжьтәи, дкаҳаишжьтәи;*

уажәтәи: *икалоишжьтәи, дцоишжьтәи, дкаәшоишжьтәи*

акрызхытца: *икалахьеишжьтәи, дцахьеишжьтәи, дкаәшеишжьтәи*

Астатикатә парадигмақәа рахынтә еиха апыжәара амоуп уажә-тәи аамта шыатас изауыз аформақәа: *дыкоишжьтәи, илымоишжьтәи, илыцуишжьтәи, дтоишжьтәи.*

Атагылазашыатә катцарбеи ихадоу арҕиара аазырцшуа афиниттә катцарбеи статикатә катцарбақәазар, урт раамтатә мөхаккәа еикә-шәоит: *дышытәишжьтәи сидтәалоуп, ашоура лымоуишжьтәи дышытәи.*

Иара убас арҕиарақәа раамтатә мөхаккәа еикәшәоит, рырҕиарақәа адинамикатә катцарбақәа уажәтәи аамта шыатас изауз афор-мақәа рыла иаарпшызар.

Адинамикатә катцарба ииасхьоу аамтатә шыатақәа рыкнытә ишыақәгылоу атагылазашыатә катцарба аамтатә мөхакы амазам, измоу ихадоу арҕиара ауп. Уи алагамтатә хәаа иаадам арҕиара иашытанеиуеит, алгамтатә хәаа – ма ацәажәаратә момент иакәшәоит, мамзаргы – ииасхьоу, ииасхьоу аамтатә формала иаарпшызар.

Сан узбах лаҳаишжьтәи, цәара дазкуам (А. Г.).

Абар хышықәса ҕуеит Наҳар Сарба иҕа Чамагәуа агроном ҕара аш-кол дтәзишжьтәи (Қь. А.); *Абар хышуп Елкан ииартә дамоуишжьтәи* (А. Г.); *Жәаа шықәса уи дыртҕысишжьтәи ҕыткгы ҕуеит* (А. Г.); *Ғаҕ-садгыыл ҳахыҕишжьтәи, гәәкра мацаралами сшаиуа сара* (Б. Шь.); *Ита-буп, уххь згеит, ҳара агәәкрақәа ҳхаагоишжьтәи ҕытрак ҕуеит* (И. П.).

Асуффикс **-ижьтәи** апынгылақәагы ирыцлоит: иацижьтәи, жәацижьтәи, иахеишжьтәи. **-Ижьтәи** иеилоу суффиксуп. Қь. В. Ломтатизе уи хы-хәтакны илшоит – **и-жыта-и**, **-жыта** хытхыртас иамоуп ажәа (а)шыта. Ари агәаанарала дадгылеит З. Х. Аәзба. Қәшахатгас иааигоит абаза бызшәа ашыхаруатәи адиалект акны ахархәара змоу асуффикс **изшытара** // **изышытара** (*ирхәозышытара – ирхәоишжьтәи*): итцару **-з** абзоурала **шь** ииасит **жь** ахь, нас **-з** быжышәеит: **изшытара** → **изжытара** → **ижытара**, апсуа вариант **-ижыта**. И-қәа ретимология макыана иеилкаам.

АЛАХӘЫРА

Алахәыра акатцарбатә чыдарақәеи ахьызтә чыдарақәеи еидыз-кыло катцарбатә формоуп. Алахәыра грамматикатә цакыс иамоу – **иаанарцшуа арҕиара (ма атагылазаашьа)** ала уи арҕиара зуа, ма арҕиара зыхтысуа, иззынархоу ахәаакәтцара ауп: *ицәажәо ауафы, ихәмаруа ахәычқәа, игылоу ајла, сзыңхәо ашәкәы, илшәылјаз ајкы, ашәкәы зылтјаз ајафы.*

Ацсуа бызшәафы икам азыкашьатә хьызцынхәрақәа хазы ажәа-кәаны. Урт рфункциа нарыгзоит аффиксқәа **и** -и **з** -и. Алахәыра калоит абарт аффиксқәа руакы акатцарба ашьатә аццарала. Алахәыратә форма шьтырхуеит адинамикатә катцарбақәеи: **ицо**, **изхәо**, **ирфо**, **ихәмаруа**, **иказјо**; астатикатә катцарбақәеи: **исымоу**, **икоу**, **измоу**, **ишьтоу**. Абарт аффиксқәа азыкашьатә хьызцынхәрақәа рфункциа ахынарыгзо акнытә урт ирыхьзыртцеит азыкашьатә-хьызцынхәратә аффиксқәа хәа.

Азыкашьатә-хьызцынхәратә аффиксқәа **и**, **з** рграмматикатә цакәфы икам ахафьтә, ахыпхьазаратә, акласстә еилкаарақәа (Кь.В. Ломтаҕизе). Иеиғшәырцш акатцарба ахафьтә парадигмақәеи алахәырей.

ахафьтә формақәа

алахәыра

с-цоит

у-цоит

б-цоит

д-цоит

и-цоит

х-цоит

шә-цоит

и-цоит

и – цо

ахафьтә формақәа

алахәыра

и-с-фоит

и-б-фоит

и-у-фоит

(и)-и-фоит

и-л-фоит

и-а-фоит

и-ах-фоит

и-шә-фоит

и-р-фоит

и-з-фо

Алахәыра ахьызтә чыдарақәа

Аказшьарба еипш, алахәыра аматәар хәаакәнатцоит, аха ихәаа-кәнатцоит арҕиара аганахь ала, иеиғшәырцш:

Ајәа **каңишь** (*каңишь казшьарбоун*) – **икаңишьхаз** ајәа (*икаңишьхаз – лахәыроун*).

Аказшьарба еипш, алахәыра ихәаакәнатцо ажәеи иареи ишьақә-дыргылоит ахьызтә жәеидхәала. Ажәеидхәалафы алахәыра еиха-рак ихәаакәнатцо ажәа иапынгылоит, аха ианашьтәнеиуагы ыкоуп. Азын **иғьысыз** арахә ааңынра иагеит. **Ирзас** акамбашь ңишь-ныгак ахь-он. Ала **имтәаз** бытә ңхак ианиеит. Ашәақь **иеиңоу** азә даршәоит, **иеиңам** – шәфык. Ала **ишәаз** хышықәса аејәа еишуан. **Дзықәғьгуаз** ацҳа ијаңјәеит. **Иццакыз** ауафы хара дызцом (*ажәаңкақәа*).

Ахәоу афы алахәыра ихәаакәнатцо ажәа бжъажьзар калоит, ус-кан алахәыра ишьтәнахуеит ихәаакәнатцо ажәа аматәартә цаки асинтаксистә хархәареи. Алахәыра калар аует:

а) зыххәааны:

Аихабы **дызмам** днасыңдоуп; Акы **згыз** игыз идыруан, фба **згыз** игыз издыруамызт; Арҳашьа **здыруа** аныхьагы идыруеит.

б) иццоу зырхатә хартәааганы:

Ан **дызмам** ахчнызафы ддыртәеит; Ајәыуашьа **ззымдыруаз** ихы ңеит.

в) ициам зырхатә хартәааганы:

Зыңсадгыл **зцәызыз** ңстәзаарак имам; **Иузызырфоуа** урыңшыны уажәа ахы кы (*ажәаңкақәа*).

г) хартәааганы:

Иаауаз рзы астал фатәы заманала идырхиеит; **Иеицлабқәоз** ахамтәқәа ыртәеит.

Алахэыра иацлар калоит аматэартэ цакы змоу ахьызкақәа ирыцло арацәа рбага **-қәа**. **-Қәа** азыкашьатэ рбагала иарбоу асубиекти аобиекти рырацәара аанарцшуеит, акласстэ еилкаара аламгалакәа. Асубиекти аобиекти рхыцхьазара ахәоу контекстла иеилкаауп, убри акнытэ алахэыра ажәаформафы **-қәа** иамам хым-падатэи аказшьа. Алахэырафы **-қәа** гылоит ашьатеи аамтэ рбагеи рыбжьара: *сзыдтәалақәаз агдылацәа, икаңсақәаз абыгьқәа, иеитәз-гақәаз ажәеинраалақәа, иқәдыргылақәаз апиесақәа*.

Адхаларатэ цакы лахэырала аарцшышьа. Ариад «Л» иатцанакуа ахафырбагақәа реипш, алахэыра адхаларатэ цакы шьтнахуеит азыкашьатэ рбага **з** ала. Аха уи адхаларатэ-азыкашьатэ рбага иши-ашоу алахэыра иацлазом, изцыло алахэыра иацааиуа ахьызка ауп. Алахэыреи ахьызкеи еицны ишьакәдыргылоит ахәаакәтцатэ хар-хәара змоу ахьызтэ жәеидхәала. Ахьызтэ жәеидхәалеи ихәаакә-натцә ажәеи ирыбжьоуп адхаларатэ еизыказаашьа.

Зан иацымныкәаз аефьис ақдыцьмақәа ирфеит: аицаaira – **Зан иацымныкәаз** – ихәаакәнатцоит ажәа **аефьис**; **Зтәыфа хжәоу акамбашь** – камбашь бжоуп; **Зыкәты рзаз аңхәыс** лсызбалгыи ашьталкьон; **Зацьал ааигәахаз ауафы** иуафышьа иңсахуеит; **Зыбгә цәкьоу аеы** харантә амј иабоит; **Зцәа зтәым аңхәыс** азы дашьуам (ажәаңқақәа).

Ихәаакәнатцә ажәа бжьажьзар калоит, аха -з- абзоурала иеилка-ауп, уи аицаaira азәы ма акы ишазку:

Зыбгә гәгәоу анцәа иашьапкра игәаңхоит (// зыбгә гәгәоу ауафы, ајеи, арфьис...анцәа иашьапкра игәаңхоит); **Зан дыңсыз** (лңа) дыржаанза лкасы цысуашәа ибоит; **Зани заби ыкоу** (рјеи) ена-гь дычкәыноуп; **Зхы ззымдыруа** хәјагьы дызцом, рңхәысгьы дизаа-гом; **Зыжәафхыр гәгәоу** (ахаја) кантәруаз итәхзам; **Заштәа утјоу** (аңшәма) ихылңа ухаја (ажәаңқақәа).

-З ала ахәоу алагозар калоит ахәаакәтцатэ еицаaira. Ускан -з инанагзоит адхаларатэ цакы змоу аидхәалага ахархәара:

Збахәла еифыфхән, длымбацызт лала; Абатәа Беслан, **зыхьз неохьаз** хара (И.К.); Ауаса тәыфа хахақәа 500 рыңшааит, ацәқәа, **зтәыфа хжәазгьы** 500 рыңшааит, егьырт зларыңшаахуаз, адунеи афы урт реипш иказам (Аңс.л.).

Иазгәататәуп чыдаркәак. Алахэырафы зыдхәалоу азыкашьатэ рбага **-и-**, ахафырбагатэ **-и-** еипш, икалазом, уи **иашьашәалоу -з** зцу ахьызка аматәар класс аанарцшуазар, асубиект ма ипиоу аоби-ект апозициафы игылазар.

Заңыц кансаз араса изааргеит; **Зымч мачу** ибз аууп; **Зацьал ааигәахаз** ауафы иуафышьа иңсахуеит; **Зани заби ыкоу** (рјеи) енагь дычкәыноуп; **Зыжәла намзо** ихтырңа кәитанла ифычоит; **Игәаауа зымч кәадоу** иоуп; **Зыцәгьа ухәо** ушә дылагылоуп; **Зәара (и)узымды-руа** иажәра уахымыччан (ажәаңқақәа).

Ахьызка ауафытәыфсатэ класс иазкызар, алахэырафы азы-кашьатэ рбага **-и** ахатыпан ицәыртцыр калоит ахафырбага -д.

Зах дыгәгәоу илагьы гәгәоуп; **Заб дагьыфхо** иңа дыцкәафхоит; **Зңа дымңыц** уңа диумырцәыуан; **Зымахә дбеиоу** иехәарагьы уахәом. **Зан дыңсыз** дыржаанза лкасы цысуашәа ибеит (ажәаңқақәа).

Аицаairaфы еицызар калоит адхаларатэ-зыкашьатэ рбага **з-и** азыкашьатэ рбага **з-и**:

З-ыңсадгьыл зы-ңсахыз ажәлар дырцәымгуп, афстәа бзиа дибоит; **З-ыңсадгьыл з-цәызыз** ңстәзаара имам; **З-гәыла** изы ажра **з-жыз** иңа дтәахаит; **З-тың з-зымдыруа**, тыңда даанхоит (ажәаңқақәа).

Алахэырафы **-з** псахзар калоит хәфырбагала, **-з** зцу ахьызка ипиам ахартәаага апозициафы игылазар: **Зашхәа утјоу** иашәа хәа.

Аицаaira иалоу ахьызка адхаларатэ форма змоу лахэыраны икалоит, уи аицаaira азтәаратэ хархәара шьтнахуазар. Ускан ахьызка иацлоит азтәаратэ рбага:

Дабатәида? Уи **з-напы-да** уфызцәа урылганы **узгаз?** (Б.Шь.); **Зы-фны-да-з** ирблыз?

Иеифәшырцш: **Аңсуа шәкәыфәцәа** рахьынтә еиҳа **збызшәа бгәаң-хода?** (Ш.Ч.) – **Аңсуа шәкәыфәцәа** рахьынтә еиҳа **збызшәада иб-гәаңхо?**

Аналитикатэ катцарба иахылҕеаау алахэырафы арбага **-з** ахәта – ахьызка иацлоит:

З-гәы еибафо лассы дажәуеит; **Зцәа зтәым** аңхәыс азы дашьуам; **Зхы бзиа избо** аңхәыс хьчара лтәахым.

Аицаairaфы алахэыра иацынгылоу ажәа псахзар калоит адхаларатэ-зыкашьатэ рбага **-з** зцу ашьтынгыла ала. Урт еицны

ишьтырхуеит аматэартэ тцакы (еихарак ауафытэыфсатэ класс иаз-
ку): *зыћны, зыћнытэ, зышыка, зеиңш, зыда, зла*:

Ихэа хыхыцо, зыћны хнеиуа (Аңс.л.); Аихабы иңшааит зеиңш адунеи иқэымыз (Аңс.л.); Шэақыміккэа санеимашэк, шэца ңшаара, адунеи зеиңш // зеиуа ыкам сзаазгаз сиццоит (Аңс.л.); Зыда дхамам ханҕа дит (Аңс.л.); Ратмир ах имал абжака наитаны, зда камлац ачара ду изиуит (Аңс.л.); Сара исыңшааит зда адунеи иқэымлац ауархал (Аңс.л.); Абрака гыангыашрак шыкалаз идырит, аха зла икалаз, ишыкалаз, иззыкалаз ихшыф азцоомызт (Аңс. жэ. р.).

Амыругатэ тцакы лахэыра аарпшышыа. Алахэыра ахызқэа реиңш, амыругатэ тцакы шьтнахуеит ашьтынгыла **-ла** абзоурала: *исахаз ала, иааиз ила, иқэгылахыаз рыла*. Акатцарабатэ калара еиңш – амыругатэ тцакы аарпшызар калоит апрефикс **ла** абзоуралагы, аха **ла** ашыаа иаланагало ициам аобъект рбага, хэырбагала акэымкэа, иарбоуп азыкашьбатэ рбага **з**- ала: *ды-зла-цаз, и-зла-каліцаз, ды-зла-башыуаз, и-зла-ргоз*.

Діңыуеит-дхыт, аха уи злалыхэартҕаз (Аңс. жэ.р-р); Мытат, аа, айкы злаашэхэаша (Ш.Ү.).

Ахызқэа реиңш, алахэыра иацааиуеит:

а) ашьтынгыла:

«Унапы зэзэа» анырхэа, «Нартоу сахыааруаз исызэзэеит» зхэаз еиңш (ажэаңка); Асас дахь дызтаз иайкыс, игылацаа гыырғыон (ажэаңка); Уажэы иааиз рыда, егырт зегы дыртэахыан.

б) аидхэалага:

Алу иайазгы дыкыуан, алыхэта иайазгы дыкыуан; Амшэ ашьта збазу ахатэ збазу еимаркуан (ажэаңкақэа).

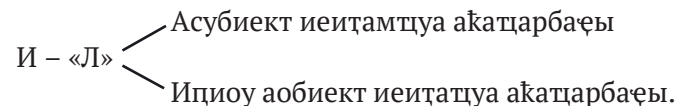
Ахызқэа иазчыдоу азеиңш, иеилкаам, иеилкаау, аиагаратэ формақэа алахэыра иацэтэымуп.

Алахэыра акатцарабатэ чыдарақэа

Акатцарабатэ категориакэа рахынтэ алахэыра иазчыдаказшыоуп: аитатра / аитамтра, ахафы, ахыцхызара, акласс, аамта; амап-крадатэ / амапкратэ, азтцарабатэ формақэа.

Азыкашьбатэ-хызыцынхэратэ рбагақэа рфункциакэа

Азыкашьбатэ-хызыцынхэратэ рбага **И** инанагзоит ариад «Д» иатцанакуа ахафытэ цынгылақэа рсинтаксистэ функцияқэа: хэык змоу алахэырафы **и** субиекттэ рбагоуп – асубиекттэ лахэыра, иеитатцау акатцарабафы **и** ициоу аобъект рбагоуп – аобъекттэ лахэыра. Иеиешэырпш:

Иеитамтцау акатцараба асубиекттэ лахэыра

Ахафытэ парадигмақэа

Алахэыра

Акатцараба азатэ хыцхызара

с-цоит *с-лы-ццоит*

у-цоит *у-лы-ццоит*

б-цоит *б-лы-ццоит*

д-цоит *д-лы-ццоит*

и-цоит *и-лы-ццоит*

и-цо, и-лы-ццо

арацаа хыцхызара

х-цоит *х-лы-ццоит*

шэ-цоит *шэ-лы-ццоит*

и-цоит *и-лы-ццоит*

Сасра и-мцац сас дизныкэгом; И-узыхалалу ула еишуам; И-гэаауа зымч кэадоу иоуп; И-ццакыз ауафы хара дызцом; И-хаау амц айкыс иашоу айабырг; Аеы и-ақымтэац аеы дканамыжыцт; Айла и-алыфрыз хаилаххаа хцеит ихэеит.

Иеитатцуа акатцарба ициоу аобиекттә лахәыра

Акатцарба ахафьтә парадигмақәа Алахәыра

азатцә хыпцхьазара

сы-л-боит

у-л-боит

бы-л-боит

ды-л-боит

и-л-боит

и-л-бо

арацәа хыпцхьазара

ха-л-боит

шәы-л-боит

и-л-боит

Асас **и-иуа и-иҳәо** дақәитун; Асас **и-цәуїәахыз** афстәа итәун; Шәфык **и-дырехәаз** шәфык дрыңсоун; Ауафы дзызку атызшәоун **и-иҳәо**; Ууа **и-уитәо** аеы афьїа уїамңшын; Аламыс мыжда **и-хнамәуа** икоузеи (ажәаңқақәа).

Азыкашәатә-хьызынхәратә рбага -з инанагзоит ариад «Л» иатәу ахафьтә цынгылақәа рсинтаксистә функцияқәа. Ахафьрбагақәа реипш, ̯-хафык змоу иеитатцуа акатцарбафы -з ишътнахуеит асуби-ект ахархәара, иеитамтцуа акатцарбафы – ициам аобиект ахархәара, егьгылоит афбатәи атыц афы. Х-хафык змоу иеитатцуа акатцарбафы азыкашәатә-хьызынхәратә рбага -з инанагзоит асубиект ахар-хәара, усқан уи гылоит ахпатәи атыц афы, ма ициам аобиект ахархәара, усқан уи гылоит афбатәи атыц афы.

З-«Л»
{

 Асубиект иеитатцуа акатцарбафы
 Ициам аобиект иеитатцуеи иеитамтцуеи акатцарбақәа рфы

Иеиґшәырцш:

Иеитатцуа акатцарба асубиекттә лахәыра

Акатцарба ахафьтә парадигмақәа

азатцә хыпцхьазара

и-с-хәоит и-лы-с-тәоит

и-у-хәоит и-лы-у-тәоит

и-б-хәоит и-лы-б-тәоит

и-л-хәоит и-л-и-тәоит

(и)-и-хәоит, и-лы-л-тәоит

и-а-хәоит и-л-на-тәоит

Алахәыра

и-з-хәо, и-лы-з-тәо,

и-зы-л-тәо

арацәа хыпцхьазара

иа-х-хәоит ила-х-тәоит

и-шә-хәоит илы-шә-тәоит

и-р-хәоит илы-р-тәоит

Ацәгьа **з-уз** абжа изацун; Цәгьа **з-ымбац** бзиа издыруам; Акыр **з-ычҳаз** акыр ибеит; Аеы **з-тїуаз** «чоу!» иҳәоит, иаа-з-хәоз – «тәыхь»; Укалт **з-куа** иґоумкьан.

Аобиекттә лахәыра ициам обиектла аитакра

Иеитамтцуа акатцарба

Иеитатцуа акатцараба

азатцә хыпцхьазара

д-сы-ццоит		и-сы-л-тәоит	
д-у-ццоит		и-у-л-тәоит	
д-бы-ццоит	д-зы-ццо	и-бы-л-тәоит	и-зы-л-тәо
д-и-ццоит		(и)и-л-тәоит	
д-л-ыццоит		и-лы-л-тәоит	
д-а-ццоит		и-а-л-тәоит	

арацәа хыпхъазара			
д-ҳа-ццоит		и-ҳа-л-тзоит	
д-шәы-ццоит		и-шәы-л-тзоит	
д-ры-ццоит		и-ры-л-тзоит	

Ауаѳра **з-цым** ахаѳара патудоуп; Аҳәа **зы-кәным** уаѳы дихаѳылом; Ауаѳы **д-зы-зку** атызшәоуп ииҳәо; Аѳыбра **з-цәымғыз** иѳынѳа иѳиааит; Ажәа шкәакәа **з-кыз** диѳызоуп (ажәаѳкақәа); Аѳыѳла аѳака ашәшәыра дыѳатәаны ажәцәеимаақәа изахуан: иѳазаѳә Темыр иакәын **и-з-зизахуазгъы**. (М.Лак.).

Иеилоу ашәаҭа змоу иеитатцуа алахәырақәа рҕы асубиект афун-кциа назыгзо аѳфикс **-з**, ахаѳырбагақәа реипш, игылоит ашәаҭа агәтаны: *иҕа-з-ѳо*, *ишьтә-з-ѳо*, *илҕа-з-ѳо*, *идәылы-з-го*, *итә-з-ѳо*, *д-тҕы-з-хуа*.

Иеитатцуа аҕатдарбақәа рыкнәтә ишьақәгылоу алахәырақәа еиҕагылар кәлоит қәыгәғәарала. Убас, иѳиоу аобиект азыҕашәатә рбага **и** ала иаарпшызар, ақәыгәғәара аҕхәтәи аҕыра иақәшәоит, аха асубиект азыҕашәатә-хызыцынхәратә рбага **з** ала иаарпшызар, ақәыгәғәара аҕыхәтәнтәи аҕыра иақәшәоит. Иеиҕәшәырпш:

- и-схәо*, аха *и-з-хәо*
- и-сҕо*, аха *и-з-фәо*
- и-сызбо*, аха *и-зы-збәо*
- и-касҕо*, аха *иҕа-з-ѳо*

Алахәыра ахаҕытә, акласстә, ахыпхъазаратә категорияқәа

Хыхь ишаххәаз еипш, алахәыра злашьақәгыло азыҕашәатә-хызыцынхәратә рбагақәа **и-и**, **з-и** ирныпшуам ахаҕытә, акласстә, ахыпхъазаратә еилкаарақәа, убри аҕнәтә хәҕык змоу алахәыра аеиҕтанакуам хәҕыла, хыпхъазарала классла. Ус иҕам ѳ-хәҕыки х-хәҕыки змоу алахәырақәа рзы. Афиниттә катдарбақәа реипш, алахәырақәагъы ирымоуп асубиекттәи аобиекттәи еиҕақрақәа.

Уи ахаҕырацәа змоу алахәырақәа ирчыдаказшьоуп: хәҕыла, хыпхъазарала, классла реиҕтаркуеит хәҕырбагала иаарпшу асуби-екти аобиекти.

Асубиекттә еиҕақра

	Азатә хыпхъазара		Арацәа хыпхъазара	
I ах.	<i>и-з(с)-го</i>	<i>и-зы-с-тәо</i>	<i>иаа(х)-го</i>	<i>из-ах-тәо</i>
II ах.	<i>и-у-го</i>	<i>из-у-тәо</i>	<i>и-жә(иә)-го</i>	<i>изы-шә-тәо</i>
	<i>и-б-го</i>	<i>изы-б-тәо</i>		
III ах.	<i>(и)и-го</i>	<i>из-и-тәо</i>	<i>и-р-го</i>	<i>изы-р-тәо</i>
	<i>и-л-го</i>	<i>изы-л-тәо</i>		
	<i>и-а-го</i>	<i>из-на-тәо</i>		

Иѳиоу аобиекттә еиҕақра

	Азатә хыпхъазара	Арацәа хыпхъазара
I ах.	<i>сы-з-го</i>	<i>ҳа-з-го</i>
II ах.	<i>у-з-го</i>	<i>шәы-з-го</i>
	<i>бы-з-го</i>	
III ах.	<i>ды-з-го</i>	<i>и-з-го</i>
	<i>и-з-го</i>	

Иѳиам аобиекттә еиҕақра

	Азатә хыпхъазара	Арацәа хыпхъазара
I ах.	<i>и-сы-з-тәо</i>	<i>и-ҳа-з-тәо</i>
II ах.	<i>и-у-з-тәо</i>	<i>и-шәы-з-тәо</i>
	<i>и-бы-з-тәо</i>	
III ах.	<i>(и)-и-з-тәо</i>	<i>и-ры-з-тәо</i>
	<i>и-лы-з-тәо</i> ,	
	<i>и-а-з-тәо</i>	

Иѳиам ахартәаага арбага зцымло алокальтә цынгылақәа алахәыраҕы ицәыртыр кәлоит **-з-** ала иаарпшу иѳиам аобиект рба-га ацны (Қ.В.Ломтәтизе):

- д-ы-ѳноуп*, *и-ѳноу* → *д-зы-ѳноу*, *д-зы-ѳналаз*
- и-тәоуп*, *и-тәоу* → *и-з-тәоу*, *и-з-тәалоз*
- д-еыжәуп*, *и-еыжәу* → *ды-з-еыжәу*, *ды-з-еыжәлоз*
- и-заауп*, *и-заау* → *и-з-заау*, *ды-з-заалоз*

Алахэыра аамтатэ категория

Алахэыра аамтатэ системеи атагылазаашьатэ катцарбақэа раамтатэ системеи еипцшуп. Абарт аф-системак еиғызкаауа аамтатэ формақэа еикэшэоит: хыпхьазарала, қалашьатэ, грамматикатэ тақыла, амапкратэ формақэа рышьяқэгылашьала. Аитахэара қамларц азы, иааркьяғзаны, цъара-цъара асхемақэа рыла, хрых-цэажэоит.

Алахэыра аамтатэ формақэа

Астатикатэ катцарбақэа

Уажэтэи: *ú-ko-у, и-сымо-у, и-з-мб-у, ú-стах-у, и-з-тах-у.*

Ииасхьоу: *ú-ka-з, и-сыма-з, д-зы-фназ, ú-стахы-з, и-з-ма-з, и-з-тахы-з, ú-ka-ц, и-сыма-ц, ú-с-тахы-ц, и-з-тахы-ц.*

Адинамикатэ катцарбақэа

Уажэтэи: *и-ц-о, и-з-хэ-о*

Ииасхьоу инагзам: *иц-оз, изхэ-оз*

Ииасхьоу инагзоу: *ица, изхэа*

Ииасхьоу иеилкаам: *ица-з, изхэа-з*

Ииасхьоу акрызхытца: *ицахьоу, ицац, изхэахьоу, изхэац*

Иасхьоу акрызхытца иапынгылоу: *ицахьаз, изхэахьаз*

Икалаша I(хымпадатэи): *ица-ра, изхэа-ра*

Икалаша II: *ица-ша, изхэа-ша*

Алахэыра амапкратэ форма калоит амапкратэ рбага -м- ала: астатикатэ катцарбафы уи ашьата иашьтанеиуеит: **икам, икамыз**; адинамикатэ катцарбафы ашьата иапынгылоит ма иагэылалоит: **и-м-цо, изым-газ, и-зымгац, и-зымгахьоу, д-зымбахьоу.**

Алахэыра аамтатэ формақэа рхархэашья

Амапкрататэи амапкратэи аамтатэ формақэа хархэашьяла еикэшэоит.

Астатикатэ лахэырақэа

Уажэтэи аамтатэ форма. Астатикатэ лахэыра уажэтэи аамтатэ формафы иаанарцшуеит аматэар (ма ауафытэыфса) уажэтэи аамта иамоу атагылазаашья. Уи аамта амехак тбаауп, иатцанакуеит икази икалараны икоу атагылазаашьеи.

Уи *иуана шытоуп ирены, уархалиша. Уахынла ицфоу, шар ишэу (И. К.); Сара исыуоу – фынтэгыи сиуоуп (И.Т.); Анапсыргэыца еиңи икьякьоуп уи афны зықэгылоу адэхэыңи (А.Г.); Ца змам аңхал зыла иузыртэуам (ажэаңка); Афыза дызмам агэылагыи димам (ажэаңка); Ачеицъыка змоу исасгэаши кьякьяза иаартуп (ажэаңка).*

Ииасхьоу аамтатэ форма. Алахэыра ииасхьоу аамтатэ формафы иаанарцшуеит аматэар иамаз ииасхьоу атагылазаашья:

Асас ду **дызтаз** Аман дгэамцун. (Б.Шь.); Кадыр ихы наиқакны дцааит иааины **итэаз** руазэк (И.П.); Шэыңила **иофычаз** сбахча фыхеит. (Б.Шь.); Миха **итэаз** ауаа илаңи иныйиған, аусхэартэ дынхалт. Уака **иитахыз** уаф данимба, деитанылбааны, арамца **итэаз** рахь ифааихеит (И.П.); Ашьха **иаазаз** аңхэызба, дэи иашарак дықэызшэа акэын дласза дышцоз (А. Ць.); Аеы **зтэыз** итциуан, аеыхьча иуамызт (ажэаңка).

Адинамикатэ лахэырақэа

Уажэтэи аамтатэ форма. Адинамикатэ лахэыра уажэтэи аамтатэ форма иаанарцшуеит:

а) уажэтэи аамтеи даеа рфеиарак иацқало арфеиареи:

Са **сыздыруа** сфызца сымоуп, сгэи аздырхэиоит цэгы дара (И.К.); Убыскан иблақэа царуп еихагыи, илымха **иаошиэо** калом акгыи (Б.Шь.); **Иузымдыруа** урыңшыи уажэа ахы кы (ажэаңка); **Изоуэхэо змахауа, изтоутэо зкылсуа** (ажэаңка); Зхы **ззымдыруа** хэцагыи дызцом, нхэысгыи дизаагом (ажэаңка); Архашья **здыруа** аныхыагыи идыруе-

ит (ажәаңка); Ажәа амалқәа зегъы ирмалуп (ажәаңка); Зегъы **еиызызго** уи саркьалуп (Б. Шь.).

б) икалаша аамтеи даеа рѣиарак иашьтәнеиуеи ма иаңкалои арѣиара:

Аѣныка **сызлацо** макъана избазом; Ных, **сзықәшәо** збап, аѣныка сцагъышьап (Аңс.л.); Отелогъы дабақоу?! Ромео зынзагъы! Икам, икам **зѣышыагъы – узышыагъы?** (Н.Т.); Ашәтқәа рақәым амахә **зырхәо**, Шәыруп **икало** уашьтан (Б. Шь.); Изтәхыда абна ахала, адгъыл **зырңицо** даҭахуп.

Ииасхьоу инагзам аамтатә форма. Алахәыра ииасхьоу инагзам аамтатә форма иаанарцшуеит:

а) ииасхьоу, иацынгылоу, еихмырсыгъзакәа, инейтцыху ма акы-рынтә имѣапысуа арѣиара:

Ари заа избахъан, тынхей-дыри ираҳахъан, **ицныкәозгъы** рацәазан. (И.К.); Хаиңиш **игәырзъоз**, хаиңиш **игәдууз** дкалахъазма дықәны адәы? (Н.Т.); Абас шаанза аб **игәакәаз** иҕырпын зызуан. Агәак ашәа нак **изҕаѣуаз** абаҳәқәа гәынқъуан (Б. Шь.).

б) инагзаны, зынтрысла имѣапысраны иказ, азтаареи амчымхареи зныцшуа арѣиара; ажәаформа шьтнахуеит аирриалтә хархәара, аамта рбага **-уаз// -оз** лассы-лассла иацынгылоит асубиективтә модалтә атқак чыда аазырцшуа ахәтач **-х**:

Уара ујәа деикәнархазар, **иалудыраауаз** дшымңсуаз, иудыр-заргъы, **узлаауаз** (Аңс.л.); Сара ссаркьала дхамбар, дшычмазаѣыз **иалаҳдыраауаз**, хаанза, дытсуан (Аңс.л.); Нас уаҳа **икарїахуаз**, усла, судла еикәшахатңны азгаб аицбы диртеит (Аңс.л.); Ауаса тәыѣа хәахәқәа хәышә рыңшааит, ацәқәа зтәыѣа хәахәазгъы хәышә рыңшааит, егъырт **зларыңшаахуаз**, адунеи урт реиңиш иқәзамызт (Аңс.л.).

Ииасхьоу инагзоу, ииасхьоу иеилкаам аамтатә формақәа. Ииасхьоу инагзоуи ииасхьоу иеилкаами афиниттә каларақәа рграмматикатә ҭакы иатцанакуа атқакытә чыдарақәа реихарак еикәшәоит, иеиҕазыргыло чыдарак ауп – ииасхьоу инагзоу абсолюттә аамта аазырцшуа формоуп, ииасхьоу иеилкаам – азыкашьатә аамта. Ииасхьоу инагзоу аинфиниттә калараҕы абсолюттә

аамта псаххоит азыкашьатә ала, убриалагъы рыбжьара аиҕагылара ызуеит. Рграмматикатә ҭакы ахьеикәшәо акнытә, урт еибапсахуа формақәаны икалеит, аха ахархәараҕы иаҳа апыжәара шьтнахуа иалагеит ииасхьоу иеилкаам аформа:

Ииасхьоу инагзоу:

Абри сара ахьымзг изгаз **сзырга** (// сзыргаз) шәара шәоуп (Аңс. жә.р-р); Сара сакәым, аха уара уоуп **ҳазшыы** (// ҳазшыыз) (Аңс.жә.р-р); Абри аицбы, еимгәашла ишлахьоу, иңхәыс лоуп **дзыришла** (Аңс.жә.р-р).

Ииасхьоу иеилкаам:

Уи ахәычбахча цәкьарас **иказїаз**(//иказїа) Уаїәтәи амиш ауп иишыуаз.(Б.Шь.); Ахәычы дзыѣнам аѣнатә абла **зыччом** – ажәлар иаңырїаз иашоуп аҳәахьа. (И.Т.); Са **сызхылїыз** рыбаѣ сылоуп. (И.Т.); Дыргәыбзыгъны диазїааит,**дзырччаз** лмаҳар лымузеит (И.К.); Асас **ицәыуїәахыз** аѣстәа итәуп (ажәаңка); **Ибызбаз** бзианы ибызбеит, Душьа (Ш. Ч.); Ахьшь **иакыз** ауарбажә иацәнагеит (ажәаңка); Азы **ианагаз**, аңша иагеит (ажәаңка); Зхы **зымишатаз** аиааира игоит.

Акрызхытца аамтатә формақәа.Традициала аморфема **-хьа**- злоу акаттарбатә ажәаформақәа акрызхытца арѣиара аазырцшуа формақәаны ицхьазоуп. Атерминқәа – «давнопрошедшее», «давнопрошедшее упреждающее» (акрызхытца, акрызхытца иацынгылоу) – П.К.. Услар иацитқәаз терминқәоуп.

Аформант **-хьа**- ала ишьақәгылоу алахәырақәа иаадырцшуеит даеа рѣиарак иацынгылоу арѣиара, рыбжьара икоу аамта амехак азгәатаны. Амапкрататә формақәа рграмматикатә ҭакаҕы иҳаданы икоуп – иказ арѣиара егъи арѣиара амомент иақәыршәаны **инагзаны ишымѣапысуаз** аарцшра, амапкратә формақәа рграмматикатә ҭакаҕы – даеа рѣиарак амомент иақәыршәаны **анагзара змамыз**, мамзаргъы зынзагъы икамлаз (макьана) арѣиара (реиҕагылара иеипцшуп аурыс ажәақәа **уже, пока** ирыбжьоу атқакытә еиҕагылара).

Акрызхытца, акрызхытца иацынгылоу иазгәахтаз атқакы рзеипцшаргъы, урт еивгоуп иаадырцшуа аамта амехак ала: асуффикс **-хьаз** ала ишьақәгылоу апарадигма иаанарцшуа арѣиара, **-хьоу** ала ишьақәгылоу ааста, амехак иаҳа иаууп, аха ари атқакы

ипсыгены ирныпшуеит акнытə ахəоукəа рəы урт еибапсахыр калоит. Казшыала – уи еихарак акырынтə ма инейтыху рəиароуп, аха икалоит зынтрысны имəапысуа арəиара аказшыа аمانы.

-**Хьоу** ала ишыакəгылоу алахəыра:

Избахьоу азəы шуакəыз здырит, аха усыцəашьейт. (Кь.А.); Иейтацəырцйп **исаəсхьоу** асахьакəа жəпакы Ахəыцракəа **сзышыцылахьоу** срылаз хамтакы (М.Л.); Са сгəы **збылхьоу** алагьырз сзамəакəа ирыхьихьейт (Р. Л.); Уандухалак, амшын еикəа ур, уəныжəкəа **имыззахьоу** акарма рыкəных архьышьнакəа, амца еикəуцəп ицəахьоу (Б.Ш.); Аначалникгьы уаргьы хжьаны (ацара) **иахцəышəфəхьоу** шəызхоит (И.П.).

-**Хьаз** ала ишыакəгылоу алахəыра:

Ишызымуаз, мчыла дəагылан, аеишəхəара далагейт Зауркан, ишəийейт акырза **иəазахьаз** акəымжəи-акабеи (Б. Шь.); Збахəыла еиньəхьан, длымбацызт лала Абатəа Беслан, зыхьз **наəхьаз** хара. (И.К.); Саида заманала илгəалашəоит, Мез бзиа бызбоит хəа **илеихəахьаз**. (И.П.); Заур цышаала дəагылан, атəтын еитəхара **иалагахьаз** иəызцəа рахь ифьинейхейт (И.П.); Бызлаицə аиартə еицш бкəашза быкан. **Иəахьаз** бнапкəа са сахь ибырххан (И.Т.); Лайкыс еигьыз уəфы ицəа **иалцхьаз** дыкамызт, дынцəахшоуп ухəарын («Н.С.»); Хаи, сəыза арахь дмаззеи, хайцəкьалан, арахь **даахьаз** цьысьшойт! (Ацс.жə.р-р); Ажəлар зегьы, згəы **ццəахьаз** – хаи, дад, изакəызеи ихабхəо! – рхəан изьрəа иаангылт (Ацс.л.).

Асуффикс **-ц** ала иарбахоит ацəажəаратə момент, ма дəеа рəиарак амомент акнынза имəапысуаз еипшу арəиаракəа еизакны. Урт арəиаракəа еихаразак ихьркəшахоит еипшу арəиара ала. Аффикс **-ц** ажəаформа акрызхьтцуа аамтəтə цакы аланагалом, **икасцйац, изгац, ицац** еипш икоу ажəаформа крызхьтцуаны ашьара иашазам. Уи аперфект иаанарцшуа ахархəара иакəшəоит (И. Ш.):

Уи даакəымцйзакəа **иихəац** ихəоит, **икаицйац** кайцйалон, **изитəац** иритəон.

Амапкратə форма иаанарцшуеит ацəажəаратə момент, ма дəеа рəиарак амомент иакəыршəаны макьана икамлац арəиара:

Исымхəац схəом; **ирымгац** аматəахəкəа рацəоуп.

Икалаша аамтəтə формакəа. Икалаша I, икалаша II алахəыратə аамтəтə формакəа рграмматикатə цаккəа еизааигəоуп. Урт иаадырпшуеит зынтрысны имəапысуа, ахəаа змоу, рəиарак иашьтəнеиуа арəиара. Арт аформакəа еиха икалараны икоу ахтыс иадхəалоуп, убри акнытə ирыхьзыртцейт «икалаша», аха ииасхьоу ахтыс аарпшра иазку ахəоу афгьы ахархəара рымоуп. Урт рцаккəа еивгоуп асубиективтə модалтə цакыла.

Икалаша I иацуп хымцəдатəи атцак чыда, икалаша II – агəыəбаратə. Ажəахəафьы хархəарала апыжəара змоу асуффикс **-ша** ала ишыакəгылоу ажəаформа ауп.

-**Ра** ала ишыакəгылоу:

Иахихəаара изымдыруа даакалеит Чыхьа (И.П.); **Абра амəаныфа** тəоуп, ...уəфы унеианза **иуцхара** (М.Лак.); Макьана **узласьыргəыргьара** егьыкам. ма **сзеигəыргьара** еицш акы сабымхəейт (Д.Гə); Уажəы сгəы азцейт, аха исхəар бгəы иалсьыр, иарбан зу схы **зыстара** (А.Г.); **Иихəара** ифəмишə, дшанханы даанхейт Ацсны Хасангьы (Ацс. л.).

-**Ша** ала ишыакəгылоу:

Аха ишцəаури, **икалаша** калеит (И.П.); Хара хакəым уара уускəа **еилзыргаша!** (Д.Гə.); **Узыршанхаша** хəы цйизак афь дыкəгылоуп Лара лхатə. (С.Ч.); Мап хгəы зырфьыгуазеи, хара **икахцйаша** рацəоуп. (И.П.); Амацəыс еицшцйкьа ари айла ду иахьлцйуан уцəа **уцзырзызааша** амцабзкəа, меигзарахда агацəа еилабылуа. (С.Ч); Уаргьы хайа бзиас ухы ушьоит, аха сара **икасцйаша** уара исумырцалан. (А.Гə.); **Сахьутаххаша** калап, цьушьт, цьара (Б.Шь.); Ауха **ирбаша** зегь рбеит («Н.С.»); Дасу идыруеит **дызлагаша**, дасу идыруеит имч зыкəхаша (Б.Шь.); Угəы ишабара сьздыруам акəымзар, убри аус акны **сьзлауцхраакəаша** цыт-чыткəак ыкоуп. (И.П.); **Узаазааша** хайкоуп фьцьа, иарбан аеакы? (Б.Шь.); Ашьа **ицаша**, ада иалагылом (ажəацкəа).

Икалаша аамтəтə формакəа, еихарак **-ша** ала ишыакəгылоу, ххы иахархəоит акəра, ашəира, адныхəалара, азейгьшьара аан:

Унан, хаир **зкəымлаша**, избозеи! (И.П.); Анцəа бахцəимшьааит, Мсыгəда, ажəра шкəакəа **згьымхаша**. (И.П.); Аит, уара анцəа ииньхəаша, ихəалеишь, абаафьы, ихəалеишь! (И.П.); Унан, дзакароузеи, **сьзкəыхаша!** (С.Ч.); Уф гəышьа, зынза хайцəымыгхəзеит хəа

сыкоуп, злыңха **хауша** (М. Ах.); Абзиара **ззыкалаша**, Загыала! Аоны уҥақәымшәар хәа маңкыы ашәара сыман! (Ш.Ч.).

Асуффикс **-лак** (//**-лакь**, **-лагь**) ала ишыақәгыло алахәыра иаи-ур калоит архыпшратә-аргәгәаратә(сослагательно-усилительное) ҥакы, иагыаанарцшуеит зныкымкәа икало арәиара.

Акәыш **ишәалак**, иҕы иҥабзиахоит (ажәаңка); Абри арыц ганы илаҕа ашәт кәцәал акны, нас **икалалакыы** ббап (Алакәдә, Андерсен); Нартаа рзы ижәдыруазеи хәа **узызйаалак**, ҥакс иуархәо уеизгы акы акәхап («Н.С.»).

Алахәыра афнуцка иамоуп аркыынаатә еиҕагылара: ареалтә рәиара аазырцшуа аформақәа ирәагылоуп аирреалтә, агәызәаратә (предположительное) ҥакы ныкәызго аформақәа.

Агәызәаратә (предположительное) ҥакы змоу аформақәа, атагылазаашьатә катцарбақәа реипш, ишыақәгылоит асуффиксқәа **-рыз**, **-шаз** *рыбзоурала: изгарыз, изгашаз, исхәарыз, исхәашаз; избарыз, избашаз*. Дара иаадырцшуеит даеа рәиарак (ма тагылазаашьак) иашьтанеираны икоу ма иказ актк, имҕапысуа арәиара. Ирыбжьоу аҥакытә еивгара даара ипсыеуп.

Ари икалаз зегыи уамашәа ирбеит, аха **иахырхәаарыз** рзымдрит («Н.С.»); Хызырацара **ирымгашаз** ифызцәа ианцоз аены иархәон (ажәаңка); Аха уи **ициушазгыи** збаны иман (Аңс.жә.р-р); Хаззәб **илықәнагахашаз** стәылаҕы дсымбеит (Аңс.жә.р-р); Ихәра днахыңсаа дцон, **иадигалашаз** хәшәи издыруамызт азы (Аңс.л.).

Алахәыра аформа шытнахуеит ахәтач **-ау** зцыло акатцарбатә шыата, аха иаанарцшуа атцаки инаназго ахархәареи алахәыра иакәшәазом:

Дахьнаргазгыи, дахуп хәа игәырҕагыи **ауркыхуаз**, днаганы ахәақәа ахьтаркуаз абаа айака дәрәхәеит (Аңс.л.); Аха афнгыи сгәи рҕынчны **саузтаахуаз** (П.Б.); Цьаҕа сара сказыақәа гәазымҕаз **аулакәхоз** (П.Б.); Аҕаца лхәи агәама анылба, ланхәа лзы икалйаз шакәыз **аулымдырхуаз**, аха икалйозыи, илымфар амуит (Аңс.л.); Салби ант ирхәоз змааназ **ауидырхуаз** (Аңс.л.).

Иара убас алахәыра аформа шытнахуеит ажәа **зака** // **шака** // **затца** иацааиуа акатцарбатә шыата:

Зака иныкәахъаз здырхуада? Даара акыр иныкәеит («Н.С.»); Баргыи бзиа бызбоит! – неиҕыңкәеит Темыр, **зака** **илиоз** гәыразыла

(И.П.); Мырзакан **зака** **илиоз** Мыкыч иахь ихы ааскыаганы хәыт-хәытрала ус иҕәеит (И.П.); **Зака** **иҥахыз**, Мырзакан уажәи иҕәатәада егыизымдыруаз амайуцәа абра ивагылазар (И.П.); Аха **зака** **қяаф** **иурызыи** иара усқан, рыхәцәи ықәихрын иеқәа имазкыи ауаа (И.П.); Есма **зайа** деиҕымхарыз, есымшааира деицәахо далагеит (Д.Гә.); Аха ус **зайа** аргама ирымхәарыз. Ражәа дырхаауан, ирхәон – уара уныс (Б.Шь.).

Алахәыра азтәаратә форма

Азыкашыатә-хыизцынхәратә рбага **-з**- злоу алахәырақәа рыз-тәаратә рбагақәа, **и**-и **з**-и реипш акәымкәа, еилырхуеит аклассқәа. Убас азыкашыатә рбага ҥакыла ауафытәыҕсатә класс иазкызар, ахархәара аиуеит асуффикс **-да**, аматәар класс иазкызар – асуффикс **-и** // **-за** // **-зеи**. Асуффикс **-и** // **-за** // **-зеи** ажәаформа атцыхәтәаны игылоит: **изгои?** // **изгари?** // **изгарызеи?**, асуффикс **-да** – атцыхәтәаны: **изгода?**, аамта рбага иапынгыланы: **изго-да-з?**, аамтатә рбага ахәтақәа ирыбжәагыланы: **иказ-йа-хәа-да-з?**

Иазгәатәтәуп чыдарақәак – азыкашыатә рбагақәа злоу акала-рақәа азтәаратә формаҕы кәзшыақәак рыла алахәырақәа ирәагылоит. Убас: 1) азтәаратә формақәа ирчыдаказшыоуп абсолюттә аамтатә план, 2) ахәоу аҕы урт зхәоуп, даеа синтаксистә позицияк шытырхуам, 3) арәиара ала аматәар ахәаақәтцара акәзам хархәарас ирымоу, егырт азтәаратә формақәа реипш, арәиара зуа, изыхтысуа, иззынархоу зтәарала аилкаара ауп: **ды-з-бада? и-л-базу? ды-з-гада? и-ргози?** 4) афиниттә каларақәа реипш, ирыца-аиуам ашытынгылақәа, аидхәалагақәа. Иеикәыпхьазоу ачыдарақәа алшара хартом урт лахәыраны рыхьазара, иаха ииашазар калап, иаххәар – алахәыра иахылҕеааз акатцарба азтәаратә форма.

Азтәаратә ажәақәа рыла ишыақәгылоу азтәаратә хәоу аҕы азхәа ишытнахуеит алахәыра аформа:

Нас **иарбану** убла **хызкыи?** Умҕахызкыи, узҕашәаз? **Иарбан** усу **уеиззукыи**, **иарбан** бзиароу угәи **зыхшәаз?** (Б. Шь.); Икшаз **дарбан** ас аргама? Ҕашақә **дарбан** иахзыҥшуа? (Б.Шь.); Анышә лфаа-ит, **дзаку** ауҕишәылугеи зымхәара дарбану? (Ш.Ч.); Ааи, аха уи аплан

зланашдыгзо **закэытэ** матэарузеи? (Ш.Ч.); **Изакеызеишь** ани ара ажэа хаакэа ибеиҳээз? (С.Ч.); **Дарбан** хзыхэажэа, ицѡахышь? (С.Ч.); **Изустқэада** урт шыоуы хэа узѡу? (С.Ч.); **Иауазеи**, Сеидык, арахь, амаѡуртѡхь, хамнеиуеи! (С.Ч.).

Аматэар арѡиара ала ахэаакэтцара жэытэнатэ аахыс апсуа быз-шэа иазчыдаран. Аформантқэа **и**-и **з**-и рыла ишыақэгылоу алахэы-рақэа рыда, икоуп рцэыртцара тоурыхла иеиуеипшым аамтақэа зтцаз-куа ажэаформақэа (Қ.В. Ломтатизе). Убас уи ахархэара нанагзон, иахьаггы инанагзоит акатцарба ашыбата (**акэац цыы**, **акэтагъ жэы**, **амгьал мѡаа**), иахьа ихахэханы ажэақэа рѡы иаанхаз асуффиксқэа -хьа, -х(а) (**аѡатахьа**, **аиэахьа**, **аазахьа**, **ачгахьа**; **ахѡэаха**, **ацы-фаха**, **ахыблаах**, **акашэарах**, **ацынѡэарах**). Иѡыцу калараны ип-хьазатэуп асуффиксқэа -**ѡ(ы)**, -**тэ(ы)** (**арѡаѡы**, **афатэ**) рыла ишыақэгылақэаз.¹

Иахьатэи апсуа бызшэаѡы, еиҳаразак атерминқэа реиқэыр-шэараѡы, есаaira иазхауеит азыкашыбатэ кэзшыбарбага злашыақэ-гыло -тэ(ы), аматэара арѡиара ала ихэаакэызтцо ажэақэа, убарт иреиуоуп: ашыақэыргэгэаратэ (ишыақэзыргэгэ), аиѡагыларатэ (иеиѡазыргыло), азааигэаратэ (иазааигэоу), ахьыпшратэ (ихьып-шу), аргыларатэ (техника) (изыргыло), ахэышэтэратэ (баѡртцэыра) (изыхэшэтэуа), аиѡкааратэ (усқэа) (иеиѡызкаауа).

Алахэыра аформапсахратэ схемақэа

Амапкрататэ, амапкратэ формақэа

Астатикатэ тагылазаашьбатэ катцарбақэеи алахэырақэеи

	Атагылазаашьбатэ катцарба		Алахэыра	
Аамта	амапкрататэ	амапкратэ	амапкрататэ	амапкратэ
уажэтэи	ишыкоу	ишыкам	икоу	икам
ииясхьоу	ишыказ	ишыкамыз	иказ	икамыз
	ишыкац		икац	

¹ Асыршитқэа Қ. В. Ломтатизе лыкнытэ иаагоуп. «Некоторые абазино-абхазские причастия и вопрос их убыхско-адыгских параллелей» Юбилейный сборник «Арнольд Чикобава». Тбилиси, 1979.

Адинамикатэ тагылазаашьбатэ катцарбақэеи алахэырақэеи

	Атагылазаашьбатэ катцарба		Алахэыра	
Аамта	амапкра-датэ	амапкратэ	амапкра-датэ	амапкратэ
уажэтэи	дышцо	дшымцо	ицо	имцо
ииясхьоу инагзам	дышцоз	дшымцоз	ицоз	имцоз
ииясхьоу инагзоу	дышца	дшымца	ица	имца
ииясхьоу иеилкаам	дышцаз	дшымцаз	ицаз	имцаз
ииясхьоу акрызхытцуа	дышцахьоу	дшымца-хьоу	ицахьоу	имцахьоу
ииясхьоу акрызхытцуа иапынгылоу	дышцахьаз	дшымца-хьаз	ицахьаз	имцахьаз
икалаша I	дышцара	дшымцара	ицара	имцара
икалаша II	дышцаша	дшымцаша	ицаша	имцаша

Азтцааратэ формақэа

Астатикатэ тагылазаашьбатэ катцарбақэеи алахэырақэеи

	Атагылазаашьбатэ катцарба		Алахэыра	
Аамта	амапкра-датэ	амапкратэ	амапкра-датэ	амапкратэ
уажэтэи	ишцакоу?	ишцакам?	икада? икеи?	икамыда? иками?
ииясхьоу	ишцаказ?	ишцакамыз?	икадаз? икази?	икамыдаз? икамзи?

	Атагылазашьатә катцарба		Алахәыра	
	амапкрадатә	амапкратә	амапкрадатә	амапкратә
Аамта				
уажәтәи	дышпаңои?	дышпаңцо(и)?	ицода? ицой?	имцода? имцой?
иисхьоу инагзам	дышпаңоз?	дышпаңцоз?	ицодаз? ицози//ицозеи	имцодаз? имцози?
иисхьоу инагзоу	дышпаңа?	дышпаңцеи	ицада? ицей?	имцада? имцей?
иисхьоу иеилкаам	дышпаңаз?	дышпаңмцаз?	ицадаз? ицази?//ицазеи?	имцадаз? имцази?//имца- зеи?
иисхьоу акрызхьгцуа	дышпаңахьоу?	дышпаңмцахьоу?	ицахьада? ицахьей?	имцахьада? имцахьей?
иисхьоу акрызхьгцуа ианынгьлоу	дышпаңахьаз?	дышпаңмцахьаз?	ицахьадаз? ицахьази?	имцахьадаз? имцахьази?
икалаша I	дышпаңацара?	дышпаңмцацара?	ицарыда? ицари?	имцарыда? имцари?
икалаша II	дышпаңацаша? дышпаңацашей?	дышпаңмцацаша? дышпаңмцацашей?	ицашада? ицашей?	имцашада? имцашей?

Акатцарба азтцаратә формақәа

Акатцарба азтцаратә формақәа калоит асуффиксқәа **ма, у, и, зи** // **зыз** рылеи апрефикс **ба** (→**ца**) алеи.

Азтцаратә аффиксқәа акатцарба аинфиниттә аамтатә шыацоуп изцыло, аха хархәашьала афиниттә катцарбақәа иреипшуп, ахәоу аҕы дара зхәақәоуп, ахәоу хәтақәа еидызхәало ихадоу хәоу хәтоуп, раамтатә формақәагы абсолюттә аамтоуп иаадырцшуа.

Азтцаратә аффиксқәа зцыло акатцарба ашьаҭа зеипшроу иаҕыр-пшны аффиксқәа еихшоит:

а) акатцарба аамтатә шыаҭа мацара иацло аффиксқәа – цакыла афиниттә катцарбақәа ирышьашәалоу азтцаратә формақәа;

б) азыкашьатә-хьызцынхәратә рбага зцу акатцарба аамтатә шыа-ҭа иацло аффиксқәа – алахәыратә-зтцаратә формақәа;

в) атагылазаашьатә рбага зцу акатцарба аамтатә шыаҭа иацло аформақәа – атагылазаашьатә-зтцаратә формақәа.

Азтцаратә аффиксқәа ишьтырхуеит амапкрадатәи амапкратәи акатцарбатә ажәаформақәа.

Акатцарба аамтатә шыаҭа мацара иацло азтцаратә формақәа

Амапкрадатә (апозитивтә)-зтцаратә формақәа. Амапкрадатә формақәа калоит асуффиксқәа **-ма, -у** акатцарба аамтатә шыаҭа ацтарала. **Ма**-и **у**-и рыла ишьақәгылоу ажәаформақәа еиҕагылоуп цак чыдала (оттенек).

-У ала ишьақәгылоу азтцаратә форма иацуп атцак чыда.

Азтцаратә формақәа аамтала реитакра

Астатикатә катцарбақәа

Уажәтәи: дыкоума // дыкоу, иадума, иаду

Ииасхьоу: дыказма // дыказу, иадызма, иадзу

Адинамикатә катдарбақәа

Уажәтәи: *дылбома, дылбоу*

Ииасхьоу инагзам: *дылбозма, дылбозу*

Ииасхьоу инагзоу: *дылбама, дылбоу*

Ииасхьоу иеилкаам: *дылбазма, дылбазу*

Ииасхьоу акрызхытца: *дылбахьоума, дылбахьоу*

Ииасхьоу акрызхытца иацынгылоу: *дылбахьазма, дылбахьазу*

Икалаша I: *дылбарыма, дылбару*

Икалаша II: *дылбашама, дылбашоу*

Амапкратә (анегативтә)-зтааратә формақәа

Амапкратә-зтааратә формақәа калоит асуффиксқәа **-и**, **-зи** // **-зеи** акатдарба аамтатә шыта ацтарала.

Астатикатә катдарбақәа

Уажәтәи: *дыка-м-и?*

Ииасхьоу: *дыка-м-з-и?*

Адинамикатә катдарбақәа

Уажәтәи: *дымцои?*

Ииасхьоу инагзам: *дымцоз-и?*

Ииасхьоу инагзоу: *дымце-и?*

Ииасхьоу иеилкаам: *дымцаз-и?*

Ииасхьоу акрызхытца: *дымцахье-и?*

Ииасхьоу акрызхытца иацынгылоу: *дымцахьаз-и?*

Икалаша I: *дымцар-и?*

Икалаша II: *дымцаше-и?*

Абарт ажәаформақәа, амапкра акәымкәа, амапкрататә-шьа-қыргәгәаратә цаккуп еихарак иаадырцшуа.

Амапкратә цакы урт ишьтырхуеит ахәтач **-за-** рыцтарала. Иеиғшьырцш:

иқарымцеи? («то (в.) они ведь сделали!») – *иқарымцазеи?* («то (в.) они не сделали?»);

димбеи? – *димбазеи?*

Амапкратә форма иацлар калоит азтааратә суффикс **-у**: дрым-гоу, икаимтцоу, дымгылоу. Аха ари ажәаформа хархәарала ицкуп. Еихарак ажәеидхәалағы ауп иахьахпыло. Ажәеидхәала амапкратәи амапкратәи ажәаформақәа змоу иеитахәоу катдарбала ма антонимқәа рыла ишьақәгылоуп. Ажәеидхәала еизакны ишьтнахуеит алакәакра ацакы: *дцоу-дымцоу, илгоу-илымгоу, илхәоу-илымхәоу, дцару-дымцару*.

Алахәыратә-зтааратә формақәа

Хыь ишаххәаз еипш, алахәырақәа классла еихшом, урт ирымам акласстә еилкаара. Уи хазхәом алахәыратә-зтааратә формақәа рзы: ауаҕытәыҕсатә класс аарцшразы алахәыра ишьтнахуеит асуффикс **-да-**, амағартә класс аарцшразы – асуффикс **-и** // **-из** // **-зеи**. Амапкрататәи амапкратәи раамтатә формақәа еипшуп. Амала **-з-** ала интцәо аамтатә формақәа рғы асуффикс **-да**, **-з** иацынгылоит.

Астатикатә катцарбақәа

Амапкрататә формақәа

Уажәтәи: *икада, икоу*

Ииасхьоу: *икадаз, икази, иказеи*

Амапкратә формақәа

Уажәтәи: *икамда, иками*

Ииасхьоу: *икамыдаз, икамзи*

Адинамикатә катцарбақәа

Уажәтәи: *ицода, ицои*

Ииасхьоу инагзам: *ицодаз, ицози // ицозеи*

Ииасхьоу инагзоу: *ицада, ицеи*

Ииасхьоу иеилкаам: *ицадаз, ицази*

Ииасхьоу акрызхытца: *ицахьада, ицахьеи*

Ииасхьоу акрызхытца иацынгылоу: *ицахьадаз, ицахьази // ицахьазеи*

Икалаша I: *ицарыда, ицари, ицарызеи*

Икалаша II: *ицашада, ицашеи, ицашазеи*

Атагылазаашьатә-зтцаратә формақәа

Атагылазаашьатә катцарбатә формақәа азтцаратә формахь ии-азго апрефикс **-ба** ауп. Акалашьатә формаҕы **-ба** ииасуеит **-ца** ахь. Абарт азтцаратә формақәа ирыцлар калоит азтцаратә суффикс **-и**. Амапкрататәи амапкратәи раамтатә формақәа еипшуп.

Астатикатә катцарбақәа

Амапкрататә формақәа

Уажәтәи: *дабакоу, дышпакоу, данбакоу*

Ииасхьоу: *данбаказ, дабаказ, дышпаказ*

Адинамикатә катцарбақәа

Амапкрататә формақәа

Уажәтәи: *данбацои, дабацои, дышпацои*

Ииасхьоу инагзам: *данбацоз, дабацоз, дышпацоз*

Ииасхьоу инагзоу: *данбаца, дабаца // дабацеи, дышпацеи*

Ииасхьоу иеилкаам: *данбацаз, дабацаз, дышпацаз*

Ииасхьоу акрызхытца: *данбацахьоу, дабацахьоу, дышпацахьоу*

Ииасхьоу акрызхытца иацынгылоу: *данбацахьаз, дабацахьаз, дышпацахьаз*

Икалаша I: *данбацари, дабацари, дышпацари*

Икалаша II: *данбацашеи, дабацашеи, дышпацашеи*

Астатикатә катцарбақәа

Амапкратә формақәа

Уажәтәи: *данбакам, дабакам, дышпакам*

Ииасхьоу: *данбақмыз, дабақмыз, дышпақмыз*

Адинамикатә катцарбақәа

Амапкратә формақәа

Уажәтәи: *данбамцои, дабамцои, дышпамцои*

Ииасхьоу инагзам: *данбамцоз, дабамцоз, дышпамцоз*

Ииасхьоу инагзоу: *данбамца(з), дабамца(з), дышпамца(з)*

Ииасхьоу иеилкаам: *данбамцази, дабамцази, дышпамцази*

Ииасхьоу акрызхытца: *данбамцахьоу, дабамцахьоу, дышпамцахьоу*

Ииасхьоу акрызхытца иапынгылоу: *данбамцахъаз, дабамцахъаз, дышпам-цахъаз*

Икалаша I: *данбамцари, дабамцари, дышпамцари*

Икалаша II: *данбамцашеи, дабамцашеи, дышпамцашеи*

Апрефикс **-з** ала ишьақэгылоу атагылазаашьатэ-мзытэ форма зтааратэ рбагас ишьтнахуеит асуффикс **-и**: *дызце-и?, дзырге-и? изыкале-и? изырхэе-и?*

Азтааратэ интонация мацарала азтааратэ цакы шытырхуеит ахыцшратэ ркынаа аформақәа:

сибар? (сибар, иасхэои!), дигазар? дыбналахъазар? дыказар?

Акаттарба амапкратэ формақәа

Ацсуа бызшэафы акаттарба амапкратэ форма калоит амапкратэ аффикс **-м**- абзоурала. **-М**- акаттарбатэ ажэаформафы икалар аует ипрефиксны ма исуффиксны. Амапкратэ рбага **-м**- акаттарбатэ ажэаформафы ишьтнахуа апозиция хэаакэнатцоит акаттарба: 1) астатиареи адинамикареи; 2) афинитрей аинфинитрей; 3) ашьата аилазаашья; 4) аамтатэ формақәа. Амапкратэ форма шыатас иамоуп аинфиниттэ калара.

Астатикатэ каттарбақәа

Астатикатэ каттарбақәа афиниттэ, аинфиниттэ каларақәа ирыцаркуа аамтатэ, аркынаатэ формақәа зегы рфы **-м**- суффиксуп.

Ажэабжтэи ркынаа уажэтэи аамта аформафы **-м**- ишиашоу, аамта рбага **-у**- рыбжамгылакәа, ашьата иацлоит. Афиниттэи

аинфиниттэи каларақәа рформақәа еиқәшэоит: *дышьта-м, исыма-м, дыка-м, дтәа-м; и-шьта-м, и-зма-м, и-ка-м, и-тәа-м; ианышьта-м, ианрыма-м, ианыка-м, иантәа-м.*

Ииасхьоу иеилкаам аамтатэ формафы -м- акаттарба ашьатэи аамта рбага **з**-и ирыбжыагылоит: *ишьтамыз – данышьтамыз, икамыз – ианыкамыз.*

Афиниттэ формафы -з- иашьтанеиуеит афиниттэ рбага **-т**: *дышьта-мы-з-т, исыма-мы-з-т, дыка-мы-з-т, дтәа-мы-з-т; ишьта-мы-з, изма-мы-з, ика-мы-з, итәа-мы-з; данышьта-мы-з, ианрыма-мы-з, ианыка-мы-з, иантәа-мы-з.*

Ахыцшратэ форма: *ишьта-м-зар, исыма-м-зар, ика-м-зар, дтәа-м-зар.*

Агэацхаратэ ркынаа: *ишьта-мы-нда(з), исыма-мы-нда(з), ика-мы-нда(з), дтәа-мы-нда(з), дышьта-м-шәа, дышьта-мыз-шәа, ылыма-м-шәа, ылыма-мыз-шәа, ика-м-шәа, ика-мыз-шәа, дтәам-шәа, дтәа-мыз-шәа, дышьта-м-заап, ылыма-м-заап, ика-м-заап, дтәа-м-заап, дышьта-м-заарын, ылыма-м-заарын, ика-м-заарын, дтәа-м-заарын.*

Адинамикатэ каттарбақәа

Апрефиксқәа рыла ишьақэгылоу

амапкратэ формақәа

Ажэабжтэ ркынаа иатцанакуа аинфиниттэ каларақәа рфы амапкратэ рбага **-м**- еснагь ипрефиксуп: алахэырақәа: *и-м-цо, и-м-цаз, и-м-цац, и-м-цоз, и-м-цара, и-м-цаша*; атагылазаашьатэ каттарбақәа: *даным-цо, даным-цоз, дшымцара, дшымцаша.*

Афиниттэ калара ииасхьоу аамтатэ формақәа рфы **-м**- гылар калоит акаттарба ашьата апхьа, ахафырбагақәа рнафс, мамзаргьы ашьата агэтаны.

-М- ашьата апхьа игылоит, уи ашьата еилазаашьяла имариазар: *ды-м-цеит, ды-м-гылеит, ди-м-беит, ди-м-геит, илаи-м-хэеит, ис-мы-пхьеит, ылыи-м-теит.*

Акаттарба ашьата еилазар, **-м**- гылоит ашьата ахэтақәа рыбжыара, иеитатца акаттарбафы асубиект рбага анафс: *дива-м-гылеит, диды-м-гылеит, ди-мы-хэаңшит, ды-қәы-м-цеит, дка-м-хаит, д-заа-м-леит, ылы-д-и-м-балеит, дта-ры-м-цеит, ика-ры-м-цеит, ита-р-мы-жыит.*

Аверсиатə (е, з, цə), айцыкатаратə (аиба. аиц.), амчымхаратə (з) рбагақəа рыла ишықəгылоу ақатдарбақəа рəы -м- гылоуп урти асубиект рбагеи рнафс: *ици-м-шыт, ици-м-кəабеит, лəылы-м-зеит, лыенылы-м-кылеит; ициба-м-беит, еиба-м-дырит, ициба-м-жеит, ициба-м-геит; деицыры-м-беит, иеицыры-м-беит, иеицы-м-тəеит; дзы-м-цеит; рышыбатə еилазар – ашыбатə агəтаны: иеыкаимцеит, илзыкалымцеит, илцəыкарымцеит. -М-* атып ацсахуам, урт амас- дартə формаґы иангылоу: *аґымґсахра, азымцара, ацəымцара, аи-*

Тоурыхла апрефикс **-м** абжыѳа **-а** ацын, уи арѳабыргуеит иѳамоу ажѳа **мап мамоу**(**<*ма-у-ма-у**). Адыгеи аубыхи бызшѳаѳа рѳы аѳфикс **-м** абжыѳа **-а** азаанханы иѳоуп.

АРЛАХЭЫРА

Арлахэыра катцарбатэ формоуп. Уи иаанарцшуеит ихадам, акатцарба хада иадхэалоу арфеиара ма аказаара.

Аморфологиатэ чыдарақеи асинтаксистэ хархэашыақеи рыла арлахэыра акатцарба аинфиниттэ формақеа рахь иатцанакуеит.

Арлахэыра ацсуа бызшэакны ишыақэгылоит адинамикатэи астатикатэи катцарбақеа рыкнытэ. Адинамикатэ катцарба ашыаа акнытэ ишыақэгылоу арлахэыра ианыцшуеит адинамикатэ катцарба акатегорияқеа реихарак, астатикатэ катцарба ашыаа акнытэ ишыақэгылоу – астатикатэ катцарба акатегорияқеа.

Акатцарбатэ категорияқеа: ахафьы, ахыпхьазара, акласс, аитатцра, аитамтцра, асубиект-обиекттэ еитакра, аицкатцаратэ ухэа рыдаггы, арлахэыра иамоуп ацынгыла ачыдарақеагы. Ацынгыла еипш арлахэыра ихэаакэнатцоит арфеиара, насгы ахэоу афьы икалоит итагылазаашыаны.

Ацсуа бызшэакны арлахэыра иамоуп Ө-калашыак:

акатцарба ашыааацқыала; асуффиксқеа рыла.

Рлахэыратэ суффиксқеаны иахдылоит **-уа, -о, -ны, -м, -кэа**.

Арлахэыра ацсуа бызшэакны иаанарцшуеит еихарак акатцарба хада асубиект иадхэалоу арфеиара, аха иара иаанарцшырггы калоит даеа субиектк иадхэалоу арфеиара, иаххэап: *Сара сыкамкэа, Расац абра дааихьоума?* (И.П.).

Арлахэыра афункциа назыгзо акатцарба ашыаа

Арлахэыра афункциа назыгзо астатикатэ катцарба ашыааацқыала

Арлахэыра афункциа назыгзо астатикатэ катцарба ашыааацқыала иаанарцшуеит акатцарба хада иадхэалоу ихадам аказаара:

Ргэыргэа **сыма**, урт са **срыла**. Тынчла, зьефла нас гэыртэдыла, Сца-уеит **сеибэагуа** (Л.К.); Афы нхалқеа зыхэда **икэгыла**, Ауаа **айа** зышқа

ицоз, Уи дыкам шыта, дытсит (Л.К.); Аңсайла айақа сакаак **дыкэтэа**, астал дадтэалан ақытсовет ахантэафьы – «акамсар» (М.А.); Ари ашытахь **Шабат** ифьыцэа **има** дгьежырггы дытхашьеит (Аңс.л.).

Арлахэыра афункциа назыгзо астатикатэ катцарба ашыааацқыала иамацны иахдылоит.

Арлахэыра афункциа назыгзо
адинамикатэ катцарба ашыааацқыала

Арлахэыра афункциа назыгзо адинамикатэ катцарба ашыааацқыала иаанарцшуеит акатцарба хада иадхэалоу ихадам арфеиара:

Кьахь **Хацьарат** днеуан **Ижэ-зайэ иаңца**...Иеыз инажэян **икамчы** аңйаца (Б. Шь.); Амц ухэарц ианақэук анапы **айаца**, ашыапы **айаца** иухэароуп (ажэаңқа); **Ххэатэы хамца** банца, бшахамбохэа икэуан (Л.Кэ.); Иеага **ицаргэа** дытшуеит хара (Л.Кэ.); Ихафьы икнахауп **исаат рхиа** (Л.Кэ.); Ахацаа рыңсаса **раңца**, реигэышэқеа **рыжэванца**, рлабашыақеа **рфьйаргыла**, лассы-лассы аңсагэартэ кэақэо, абна илоуп, ахра иафэоуп (М.А.); Есшықэса ааба-ааба мзы ашыақэа ахэааха, асыңса амакаха, адунеи **иакурца**, тэым цыс **амырба**, ибахтаха ишытшоуп иара (М.А.).

Арлахэыра афункциа назыгзо адинамикатэ катцарба ашыааацқыала лассы-лассы иахдылоит.

Суффиксла ишыақэгылоу арлахэыра

Арлахэыра еихарак ишыақэгылоит суффиксла.

Асуффикс **-уа, -о** ала ишыақэгылоу арлахэыра.

-Уа инартбааны ахархэара змоу рлахэыратэ суффиксуп. Ари асуффикс ала ишыақэгылоит арлахэыра адинамикатэ катцарба ашыааакнытэ: **дыө-уа, дың-о, дас-уа, икыдкь-о...**

Умцэыжэфақеа **еицыхуа** Хтэртэашила – ахахаира! Шэышықэсала унеила, Унеила Аңсынра! (Гь.Гэ.); Хахэи-макьеи **еидыкиало**, Абаха кнаха **иадыгэало**, Жэытэ аахысгы аагы **шуа**, Зықеа леиуеит **еилашуа** (Б. Шь.); Цэгьала дсыдхалт **дцо-даауа**... Ихэеит Зыкэыр

днатәауа (Б. Шь.); Сналаларын сгәы **ңыруа**... Уи ақалақь **сыццакуа**, Салам рытәо сықәла-сдыр... (Б. Шь.).

Асуффикс **-ны** ала ишыақәгылоу арлахәыра.

Асуффикс **-ны** инартбааны ахархәара амоуп. Ари асуффикс ала ишыақәгылоит арлахәыра астатикатәи адинамикатәи қатқарбақәа рышыатақәа рықнытә.

а) Астатикатә қатқарба ашыаа ақнытә: **има-ны, дта-ны, дышыта-ны, иала-ны, иамйа-ны, дава-ны...**

Сара арһыс бзиақ **сакәны** ҳқытан сықан (Ақс.л.); Ара жәытә аа-хыс Иқәәуеит иашәа, **Игәытшыааганы, Ирхәыцганы, Ийарны** (Гь. Гә.); Амца **иманы** дааит... (Ақс.л.); **Ирыцны** иаақәаз аққәынцәа ҳрызйаап... (Д. Гә.).

б) Адинамикатә қатқарба ашыаа ақнытә: **дыф-ны, дыца-ны, икайа-ны, длаграгыла-ны, дас-ны, ишытайа-ны...**

Ақсуа ичеицыка **длаграгыланы**... дымцац азәгы (А. Г.); Ахьаңарч зхылцыз **цышыаны**, Амита ахгон **иччаны** (П. Б.); Аиҳабы дааит афныка қхәыс **дхәаны**, афхәарагы **ңйәаны** (Ақс.л.); Дымхыскәагы иуам, ацәкәара **баны**, Тауади-аамстеи ахыкоу **еизаны** (Б. Шь.); Ауаа инхоз абацеи рфынқәа... **кажьны?** (Ақс.л.).

Асуффикс **-ны** зны-зынла ақатқарбатә аамтатә шыаа иац-ны ианахцылогы ыкоуп. Абас ишыақәгылоу арлахәыратә форма ианыпшуеит аамтатә цакы: **икай-о-ны, днар-о-ны, иаанй-о-ны, иныкәа-хәа-ны...**

...Аурок **аанйәоны**, лылагырз ләатата са скны дааит («Ам-цабз»); Мышынкәара **иныкәаханы**, ианңшы, қытқ инахараны ауаа шынхоз рбеит («Н. С.»); Агәашә ақынза **днаргоны**, иңхәыс лыбжы наикәлыргеит (И. К.).

Асуффикс **-ны** зны-зынла абжыка **ы** ацыршәаны иахцылоит. Ари қалоит абжыка **ы** ақәыцәгәара анамам, настгы абжыка ианашьтанеиуа:

Аңафқәа ирысуан агыгцәа **ргылан** («Алашара»); Даур дыршыит, алажә еиңш **игәыдйан** («Алашара»); ...Диццеит, имагәқәа **ишыайан** («Алашара»).

Арлахәыра амапкратә форма

Арлахәыра хцылоит мапкратәи аформақынгы, мапкратәи аформақынгы. Мапкратәи аформақны иахцылоит ақатқарба ашыа-тацқәа ақнытә ишыақәгылоу арлахәырагы. Арлахәырақынгы амапкра аанарпшуеит ақатқарбақны иахцыло мапкратәи аффикс **-м**.

Ақатқарба ашыаатацқәала ишыақәгылоу
арлахәыра мапкратәи аформа

Мапкратәи аформа аанахәоит адинамикатә қатқарба ашыаата-цқәала ишыақәгылоу арлахәыра.

Рафидагы **фымт-ңсымышә** диқәңшуан (Д. Гә.); Аңаца ауаа **дымтәа-дмыцәа** амфаныфа қалйеит (Ақс.л.).

Астатикатә қатқарба ашыаатацқәала ишыақәгылоу арлахәыра хцылазом мапкратәи аформақны.

Суффиксла ишыақәгылоу арлахәыра мапкратәи аформа

Мапкратәи аформақны иахцылоит асуффиксқәа **-уа, -о** рыла ишыақәгылоу арлахәыра: **илзы-м-дыр-уа, д-м-ың-о, д-м-ыф-уа, ии-м-то...**

Аңйица илхәара **лзымдыруа** даакәанызанеит (И. П.); Аеңәа амфаду **ианибалмырзало** инеиуан... (Д. Гә.); Аңагәафы Сасыкәа тәаха **шмто** даналага... (Ақс.л.).

Асуффикс **-ны** ала ишыақәгылоу арлахәыра хцылазом мапкра-тәи аформақны.

Аффикс **-м-кәа** арлахәыра мапкратәи аформақны

Мапкратәи аелемент **-м** зцу арлахәыратә суффикс **-кәа** ахьа-пыло мапкратәи аформақны мацароуп. Астатикатә қатқарба ашыаатақнытә ишыақәгылоу арлахәыра мапкратәи аформа аанахәо аффикс **-м -кәа** ала ианышыақәгылоу мацароуп: **дсым-м-кәа, дыка-м-кәа, дала-м-кәа...**

...Итәкәажә **дицымкәа**, инапы **лкымкәа** ашәхымс дызхыңуамызт (Аңс.л.); Ашьа дук **иацәыхарамкәа**, ианазааигәаха... (И.П.).

Асуффикс **-м -кәа** ала мапкратәи аформа шыақәгылоит адинамикатә каттарбақәа рышьаҭакнытә ишыақәгылоу арлахәырақәагы: **дсы-м-база-кәа, ика-м-ца-кәа, ды-м-база-кәа, д-м-ыф-кәа...**

Дымхыскәа тәцкәымла ақәыцма ишыт (Аңс.л.); **Нартәа** рахәшьа шыац лшыапы **ықәмыргылазакәа**, жәфәан **дацәмырңишзакәа** акәын дшыраазоз (Аңс.л.).

Астатикатә каттарба ашьаҭакнытә ишыақәгылоу арлахәыра мапкратәи аформаҕны аффикс **-м** еснагь исуффиксны иахпылоит, ашьаҭа иашьтанеиуеит, **-кәа** иапынгылоуп: **дсыма-м-кәа, дала-м-кәа...**

Хьмур лычча-лыхәмар **ыкамкәа**, лцәажәара **ыкамкәа** дааҕалеит (И.П.).

Зышьаҭа мариоу адинамикатә каттарбақәа рыҕкнытә ишыақәгылоу арлахәыра мапкратәи аформаҕны аффикс **-м** хпылоит ипынгыланы, ашьаҭа ацхәа игыланы: **и-м-жәыкәа, и-м-гакәа, ды-м-бакәа...**

Акҕыи **имфо-имжәуа** далагеит... (Аңс. л.); Азәҕыи аҭак **иарым-хәакәа**, хыма-ңсыма арашәара иаҕын («Ахр. VI акл.»).

Зышьаҭа еилоу адинамикатә каттарба ашьаҭа аҕкнытә ишыақәгылоу арлахәыра мапкратәи аформаҕны аффикс **-м** ашьаҭа агәҭа иалалоит: **ика-м-цакәа, дигәа-м-ңхакәа, дала-м-цакәа...**

Ғымтзакәа апрокол аақәихын аңхәара далагеит (И.П.); Рафидагҕыи **ғымт-ңсымышь** дихәаңшуан (Д. Гә.).

Арлахәыра акаттарбатә категорияқәа

Ахаҕытә, ахыцхәазаратә, акласстә категорияқәа

Арлахәыра ацсуа бызшәаҕкны аеацсахуеит хаҕылеи, хыцхәазаралеи, класслеи. Ахаҕи, ахыцхәазареи, акласси арлахәыраҕкны иаарцшоит, акаттарбаҕкны еипцш, ахаҕытә цынгылақәа рыла.

Арлахәыра аеацсахуеит ахаҕқәа зегҕы рыла азатцә хыцхәазараҕынҕы, арацәа хыцхәазараҕынҕы:

а) асуффикс **-ны** ала ишыақәгылоу арлахәыра:

азатцә хыцхь.

I ах. с-аңхәаны сааит

II ах. у-аңхәаны уааит
б-аңхәаны бааит

III ах. д-аңхәаны дааит

б) асуффикс **-уа -о** ала ишыақәгылоу арлахәыра:

азатцә хыцхь.

I ах. с-кәашио саауеит

II ах. у-кәашио уаауеит
б-кәашио баауеит

III ах. д-кәашио даауеит

арацәа хыцхь.

ҳ-аңхәаны ҳааит

шә-аңхәаны шәааит

и-аңхәаны иааит

арацәа хыцхь.

ҳ-кәашио ҳаауеит

шә-кәашио шәаауеит

и-кәашио иаауеит

Ахаҕытә цынгылақәа ахаҕи, ахыцхәазареи, акласси ахьеи-цаадырпшуа иахҕәаны арлахәыра хаҕыла ианахацсахуа, класслаҕыи, хыцхәазаралаҕыи аеацсахуеит.

Арлахәыра аамтатә категория ишазыҕоу

Арлахәыра ацсуа бызшәаҕкны иамазам ахатә грамматикатә аамтә. Убри аҕкнытә уи акаттарба аамтатә формақәа зегҕы ирыцны иахпылоит:

а) асуффикс **-ны** ала ишыақәгылоу арлахәыра:

уажәтәи: саңхәаны саауеит

аорист: саңхәаны сааит

иасхьоу инагзам: саңхәаны саауан

иасхьоу иеилкаам: саңхәаны саан

иасхьоу акрызхытцуа: саңхәаны саахьеит

иасхьоу акрызхытцуа

иапдынгылоу:	саңханы саахъан
икалаша I:	саңханы саап
икалаша II:	саңханы саашт

б) асуффикс **-уа→о** ала ишъақғылоу арлахэыра:

уажэтэи:	скэашо саауеит
аорист:	скэашо саашт
иасхыоу инагзам:	скэашо саауан
иасхыоу иеилкаам:	скэашо саан
иасхыоу акрызхытца:	скэашо саахъеит
иасхыоу акрызхытца	
иапдынгылоу:	скэашо саахъан
икалаша I:	скэашо саап
икалаша II:	скэашо саашт

в) акаттарба ашьатацкъа афнытэ ишъақғылоу арлахэыра:

уажэтэи:	исыма саауеит
аорист:	исыма саашт
иасхыоу инагзам:	исыма саауан
иасхыоу иеилкаам:	исыма саан
иасхыоу акрызхытца:	исыма саахъеит
иасхыоу акрызхытца	
иапдынгылоу:	исыма саахъан
икалаша I:	исыма саап
икалаша II:	исыма саашт

Арлахэыра иаанарцшыр калоит акаттарба иапдынгылоу ма иац-кало арфеиара.

Акаттарба иапдынгылоу арфеиара аанарцшуеит:

а) адинамикатэ каттарба ашьата асуффикс **-ны** ацтарала ишъақғылоу арлахэыра:

Уаса-шэки **каакааны**, шэ-қабк **иртажъны**, хыхъ иҳаракны иқэир-гылон, сара **сагэтасны** ифы итастэон (Аңс.л.); Ашьышъхэа дфагылан, **иееилахэаны** дындэыліцит (И.П.); ...Цэгъарак **кайаны** иаауеит (И.П.).

б) асуффикс **-м-кэа** адинамикатэ каттарба ашьата ацтарала ишъақғылоу арлахэыра:

Была ишзақэа сызхара **сырттамшикэа** сыбырыуамызт (И.П.); ... Узустоу **самхэакэа** умцан! (Аңс.л.); **Дишъышъыкэа** ачкэын дышэки!

Имачны, аха иара усты иахпылоит арлахэыра акаттарба аха-да иашьтанеиуа арфеиара анаанарцшуа. Ускан арлахэыра иаанар-цшуеит арфеиара хада атыхэтэа, ма уи акалашъа:

Сасыкэа дкыдсыло, деинкэа-еиныруа дышлеиуаз, дунеи дук афны дылкылорны дылкахит, акгы **имыхъакэа** (Аңс.л.); Ашьышъхэа дфагылан, Хьмур **дымрфыхакэа** дындэыліцит (И.П.).

Акаттарба иацкало арфеиара аанарцшуеит:

а) асуффикс **-уа→о** ала ишъақғылоу арлахэыра :

Есымшааира ус **иазхауа**, хара хтэыла фхэака ицоит (Д.Гэ); Акэапегызы азы **нтыршо**, Фанхэа инайак **ихыхэхэо**, Иртэны дфахан **игэафхо** Ижэит азыхъ **ицъашьо** (Б.Шь.); ...Афныка ифэаихеит, асаба ыкэырчы, акыр инаскэахъаз амашьынахъ **дхэафш-хэафшуа** (И.П.).

б) асуффикс **-ны** астатикатэ каттарба ашьата ацтарала ишъақғылоу арлахэыра:

Амца **иманы** дааит иашьца аейэа иахатэаны реахдырфхоз (Аңс.л.); Сара арфыс бзиак **сакэны** хқытан сыкан (Аңс.л.); Рыфсы заны **итэаны** ифшуан (Д.Гэ.).

в) астатикатэ каттарба ашьата асуффикс **-м -кэа** ацтарала ишъақғылоу арлахэыра:

Итакэажэ **дицымкэа**, инапы **лкымкэа**, ашэхымс дызхыуамызт (Аңс.л.); Тамел **итахзамкэа** даафшыарччеит (И.П.).

г) астатикатэ каттарба ашьатацкъала ишъақғылоу арлахэыра:
Ари ашьтахъ Шабат ифыцэа **има** дхынхдыргыы дыфхашьеит (Аңс.л.).

Арлахэыратэ формақэа иаадырцшыр калоит иара убас иназоуи иназами арфеиарақэа.

Иназам ма инейтцыху арфеиара аанарцшуеит:

а) асуффикс **-уа→о** ала ишъақғылоу арлахэыра:

Хаҳаи-мақъеи **еидыкишало**, Аҷафкнаҳа **иадыгечеало**, Жэйтә аахыс-
гъы агъы **шуа**, Зикъа леиуеит **еилашуа** (Б.Шь.); Цэгъала дсыдхалт **дцо-
даауа**... Ихэеит Зыкыыр днатәауа (Б.Шь.); Дгылан Зыкыыр, ҳамтјак
дхэыцуа, Реицәажәара **еиҗарҗыцуа** (Б. Шь.).

б) астатикатә каттарба ашьаҗаҗылоу арлахэыра:

Аҗахмада аригъы лыкәты аалымхны, **има** амҗа дықәылт (Аҗс.л.).

в) асуффикс **-ны** астатикатә каттарба ашьаҗа аҗтарала ишьақә-
гылоу арлахэыра:

Амҗа **иманы** дааит...(Аҗс.л.); **Ирыцны** иаақәаз аҗкәынцәа
хразҗаап (Д. Гә.).

г) асуффикс **-м -кәа** астатикатә каттарба ашьаҗа аҗтарала
ишьақәгылоу арлахэыра:

Тамел **иҗахзамкәа** дааҗышәарччеит (И.П.); Иҗакәажә **диҗым-
кәа**, инапы **лкымкәа** ашәхымс дызхыҗуамызт (Аҗс. л.).

Иназоу арҗиара аанарҗшуеит:

а) адинамикатә каттарба ашьаҗаҗылоу арлахэыра:
Аҗаҗа **дымтәа-дмыцәа**, длалаган амҗаныфа калҗеит (Аҗс.л.);
Аҗла даҗаҗшуан, ихы **ықәҗа** амарҗақ («Алашара»).

б) адинамикатә каттарба ашьаҗа асуффикс **-ны** аҗтарала
ишьақәгылоу арлахэыра:

Аиҗабы дааит аҗныҗа нхәыс **дхәаны**, аҗхәарагъы **нҗәаны** (Аҗс.л.);
Ауаа инхоз абаҗеи, рҗынқәа **кажъны?** (Аҗс.л.); Аҗсуа иҗеиҗыка
длаграгыланы, дымҗаҗ азәгы (А.Л.).

в) адинамикатә каттарба ашьаҗа асуффикс **-м -кәа** аҗтарала
ишьақәгылоу арлахэыра:

Елкан иахь **дымҗишакәа** дааҗәажәеит Сандра (А.Л.); **Изымыч-
хакәа** астал дҗадххылт Елкан (А.Г.).

Арлахэыра аитатҗратә-аитамҗратә категория

Арлахэыра аитатҗреи аитамҗреи зыдхәалоу уи зышьаҗа аҗнытә
ишьақәгылоу аҗаттарбоуп. Иеитатҗуа аҗаттарба ашьаҗа аҗнытә
ишьақәгылоу арлахэыра еитатҗуеит, иеитамҗуа аҗаттарба ашьаҗа
аҗнытә ишьақәгылоу арлахэыра еитатҗзом.

Иеитатҗуа арлахэыраҗны еиҗарак асубиект арбазам:

Иугәаламшәои аҗлуб абарқәам **җены** ишдырхәыз (И.П.); ...Цәгъа-
рак **каҗаны** иаауеит (И.П.); Камак иман, **иаатҗхны** аҗырхәа
аҗааирхан, ихы аҗабақ аза еиҗи **еиҗырҗа** илыкаиҗеит (Аҗс.л.).

Иеитатҗуа арлахэыратә формақәа рыҗны асубиект рбага анарба-
хогы ыҗоуп. Ари калоит:

а) арлахэыратә форма иеилоу азхәа иахәтаҗны ианыҗоу: уҗкан
ари арлахэыратә җақы амазам:

Аулақәа **җаркуа иалагеит** (И.П.); ...Ихәырны **ишьо санала-
га** (Аҗс.л.); Аҗшьарақәа раан аҗамгәыр **адырхәо иҗалеит** (И.П.);
Схәыҗы сара **сидыруа дҗалар**...(Д.Гә.).

б) арлахэыратә форма амчымхаратә җақы анамоу; уҗкан ари
иеитамҗуа аҗаттарба аҗыдарақәа аанахәоит, аинверсивтә еилаза-
ашьа аиуеит:

Игәы иҗаз **изымхәо** дтәан (И.П.); Сгәы-сыҗы **дысзальмхуа** бзиа
дызбоит (И.П.); ...Алаф аалихт Мирон, аҗча **изнымкылакәа** иқъышә
иқәыххуа (И.П.).

в) иеитамҗуа арлахэыратә форма аныррала; уҗкан асубиект
амырбақәа ххы иахәрхәаргы калоит:

Азәазәала иҗны **иафо**, зегъы ааннарҗеит (Аҗс.л.); Ашхырҗәагъ
ахьсыцхаз аҗыҗқәа рҗы аҗыҗзырз **ахьыршьуа**, ахырҗәы **ахьыршьуа**,
аарлаҳәа сыҗы ааиқәдырхеит (Д.Гә.).

Арлахэыраҗы, аҗаттарбаҗны еиҗи, иахҗылоит аҗәахырҗиараатә
аффикс **-р** аркаттаратә җақы аманы:

Сара иахәа уажәраанза сгәы иалаз **умырдырзакәа** сааиуан (И.П.);
Иҗыҗцәа ашәарыҗаҗәа **имырхыскәа** иааникылт (Аҗс.л.).

Аффикс **-з** ала иаарҗшу амчымхаратә җақы хҗылоит арлахэыра
мапкратәи аформаҗны:

Ашаҗахәа азҗаара нықәиргылт Леуарса..., **изымдыркәа** иҗәҗаз
аҗгәауҗәа игәы рзырҗәо (И.П.); Леуарса иҗала **изымдыруа** даалак-
җакит (И.П.).

Аффикс **-е** ала иаарҗшу ахаргъежҗратә җақы хҗылоит иеитатҗуа
арлахэыратә формақәа рҗы. Убри аҗнытә асубиект арбазам:

Мосе **иееилахәа-иееилаҗа** аулица даныланы днеиуан (И.П.);
Пыҗҗык зымҗа **реидкыланы** еиҗәажәон (И.П.).

Аффиксқәа **-аи** → **еи**, **-аиба** → **еиба**, **-аиц** → **еиц**, **-ц** рыла ишыақәгылоу аицқатцаратә цакы хпылоит арлахәыратә формақәа рыкны:

Уртҕыы **еибамшацқәа** акритика рзыкаибайеит (И.П.); ...ицәкәажә **дицымкәа**...ашәхымс дызхыцұамызт (Аңс.л.); Араанза санаа, **сиәыцымхраакәа** сызцом (И.П.).

Азықатцаратә цакы змоу ажәахырәиаратә аффикс **-з** хпылоит адинамикатә қатцарба ашыақәкнытә ишыақәгылоу арлахәыратә формақәа рәы:

Адәылцра **зеазырхианы** игылаз Леуарсеи Тархәынеи неихәаңшы-ааихәаңшит (И.П.); ...Азцәатәы нықәиргылит Леуарса... ацәгыоуцәа игәы **рзыцжәо** (И.П.).

АМАСДАР

Амасдар ақатцарбатә чыдырақәеи ахызтә чыдарақәеи еидызкыло қалароуп. Алексикографияеы амасдар адинамикатә қатцарба ахағытә формақәа рзы ижәартә форманы икалеит.

Ацсуа бызшәаеы амасдар ғыц ишыақәгылаз қалароуп. Жәытәла амасдар ахатыцан ахархәара аман ақатцарба ашыақәа. Иахыағы амасдар ахатыцан ақатцараба ашыақәкы ххы ианахархәо ыкоуп: *қафа ыкам, қажә ыкам* (///*қафара ыкам, қажәра ыкам*).

Амасдар адинамикатә қатцарбақәа рышыақәа асуффикс **-ра** аццарала ишыақәгыло формоуп: *а-ныкәа-ра, а-цаажәа-ра, а-кәаша-ра, а-ца-ра, а-ба-ра, а-кайа-ра*. Арбагақәа – амасдар **-ра** (*аба-ра*) ахыпшратә **-р**, (*дызба-р*) иқалаша **-ра** (*дшызба-ра*) рхылтшытра аоуп (Қ.В. Ломтәтизе).

Астатикатә қатцарбақәа рышыақәа амасдартә форма шытнахзом, адинамикатә қатцарбахы иамгақәа. Ускан урт рышыақәа иацлоит асуффикс **-заа**; уи анаәс – асуффикс **-ра**: *а-ка-заа-ра, а-ма-заа-ра, а-кә-заа-ра, а-ц-заа-ра*.

Амасдартә қаларақәа рыфнутқәа имәапысуеит рлексикатә цакы иадхәалоу апроцесс. Уи апроцесс абзоурала ә-цакык зауз амасдарқәа мацым: акы, ахағытә формала иарбоу арәиара ахызтәра, уи иара грамматикатә цакуп, әба, ахызқәкәа ирывагыланы арәиаратә, амаәартә еилкаарақәа атаны ахызтәра.

Иаагап: *аибашыра* 1. амасдар: *деибашыуеит*, 2. ахызқәкәа: *аибашыра калеит*; *агәакра* 1. амасдар: *дгәакуеит*, 2. ахызқәкәа: *агәакрақәа рацәахеит*; *аицлабра* 1. амасдар: *урт еицлабуеит*, 2. ахызқәкәа: *аицлабра иалагоит уайәы*; *алишара* 1. амасдар: *исылишеит*, 2. ахызқәкәа: *қалишарақәа рацәахеит*; *ачқара* 1. амасдар: *исыцқауеит*, 2. ахызқәкәа: *ачқара лымоуп*.

Ә-цакык змоу амасдартә қаларақәа хыпхызарала имачым. Убарт иреиуоуп *аныкәара, абзиабара, адырра, ацара, ахәыцра, алақәара, ацәыуара, аңсра, агәынкыларә, агәаңхара, ақәцара* ухәа уб. итц.

Атцакытә еиҕагылара аформаҕы ианыпшуа иалагеит (К. В. Ломтатиге). Убас асубстантивтә цакы заузи амасдари еиҕагылоит ақәыгәғара ишьтнахуа атып ала, мамзаргы абжыҕа **ы** ахар-хәарала. Иеиҕәшәырцшы:

аиарá: диеит – аиáра // аиáртá

áилахәара: деилáлхәоит – аилахәáра: еилахәáрак лкын

аңхарá: амра нхеит – аңхáрра калеит

аңкарá: иңыскеит – аңкáра: аңкáра аңырҕеит

аөрá: изөит – аөыра: аөýра ҕыц // аөразы

áзýаара: дáзýааит – азýаáра: азýаáра ситҕеит

аýарá: илýоит – аýара: аýáра далгеит

áцхраара: дацхрааит – ацхýраара: ацхýраара ситҕеит¹.

Ахыгзкатә чыдарақеи акатцарбатә чыдарақеи рыла амасдарқәа еипшым. Абарт ачыдарақәа раарцшрала амасдарқәа ҕ-гәыпкны реыршоит. Гәыпк ағы реидыркылоит хағык змоу акатцарбақәа рмасдарқәа, егы агәып ағы – ахағы рацәа змоу акатцарбақәа рмасдарқәа.

Амасдар ахыгзтә чыдарақәа

Хағык змоу акатцарбақәа рмасдар асемантика иаха ахыгзқақәа ирзааигәоуп, ахағы рацәа змоу акатцарбақәа рмасдар ааста. Асемантикатә еизааигәара иабзоураны, урт рызегы ишьтырхуеит ахыгзка иамоу ажәаформақәа зегы.

а) азеипш рбага -а: *а-гылара, а-тәара, а-цара, а-ңара, а-ныкәара*

б) иеилкаау арбага -а: (иацтәи) *а-қәгылара*, (иахьатәи) *а-ицлабра-ра*, (ари) *а-хамарра*

в) иеилкаам арбага -к: *ныкәара-к, цәажәара-к, еицлабра-к, хамарра-к, кәашара-к*

г) арацәа рбага -қәа: *ацәажәара-қәа, аныкара-қәа, аицлабра-қәа, ахамарра-қәа, ақәашара-қәа*

д) аиагаратә рбага -с: *цәажәара-с, ныкәара-с, кәашара-с, еицлабра-с*

¹ Ломтатидзе К.В. К вопросу о слово-и форморазличительных функциях ударения в абхазском и абазинском языках. Ежегодник и-к-яз. т I. Тб. 1974. Генко А.Н. Абазинский язык. Москва. 1955 стр. 63-64.

е) адхаларатә рбага: *сы-қәгылара, б-цәажәара, у-кәашара, шә-еицлабра*

ж) амамзаратә рбага -да: *цәажәарада, кәашарада*

з) амыругатә рбага -ла: *ныкәарала, еибабарала, еисрала.*

Ахыгзкеи амасдари адхаларатә формағы еивгоуп цакыла: ахыгзка адхаларатә формағы иаанарцшуеит адхаларатә еизыҕа-заашыа аматәарқәа рыбжәара, амасдар адхаларатә формағы – адхаларатә еизыҕазаашыа арҕиареи арҕиара назыгзои рыбжәара, амасдар иацааиуа арбага иагдхаларатә рбагоуп, иагсубиект рба-гоуп.

Иеиҕәшәырцшы:

ахәычы и-хылҕа – ахәычы иқәгылара

аýаөцәа рашәа – аýаөцәа рашәахәара, рықәгылара

иара ибызшәа – иара иччара

Урт азңшын рңыза Къарантыхә бырфын биракҕас ицәырҕра (Б.Шь); Уи (Хамытбеи Чачба) инырра, Аңсны адагы, егырт азгыларатәи ажәларқәа рғы макъана даара акры аýанакуа икоуп (Б.Шь). Хдәықәңа шьтә, ҳаицәажәара, ишыубо, усгы акгы алымҕит ҳәа акәхарын уи илаңи иахәоз (Б.Шь.).

Аха абызшәатә материал излаҳнарбо ала, ахыгзкатә парадигмақәа зегы ашьтыхра рцәыуадаөуп ахағы рацәа змоу акатцарбақәа рмасдарқәа. Дара, шамахамзар (сыфара цкуп еипш икоу ртәы хамхәозар), ирыцлом адхаларатә, иеилкаам, аиагаратә рбагақәа: *барак, барас (абара); гарак, гарас (агара); кайарак, кайарас (акайара); жәрак, жәрас (ажәра)* – ипсабаратәым формақәоуп. Абартә формақәа рцынхәрас абызшәағы ахархәара роуеит асуффиксқәа **-га, -тә (ы), -ртас, -мта** акатцарбатә шыатақәа раццарала ишыақәгылоу ахыгзқақәа, еиҕәшәырцш:

Аус ҳауеит **рыххатәыс** (рыххарас ацынхәрас), **хәаас, гәақрас, еимактәыс** (еимакрас ацынхәрас), **збатәыс** (збарас ацынхәрас) ирымоуп аублаа жәлар иахыа изтәишәаз ртәгылазаашыа (Б.Шь.); *Хара жәйтә-натә аахыс мишынгәыла ахәхәтәра хныкәгагас (хныкәгарас ацынхәрас) иҳаман (Б.Шь); сара тәартас исымаз ... (Б.Шь); Цәара цактәыс акәымзар, ахьарыжәтә азы араха анырҕазом (Б.Шь); лыкайамтас абри ауп исымоу // лыкайамтә ҳәа исымоу абри ауп.*

Адхаларатə форма рыцəтəымуп ахафьирацəа шытызхуа ашыаа иахылтəиааз амасдаркəа. Иаххəаз ашыақəырғəғаразы еиғхарцшып ѿ-синтагмак – *ажəлар реузара, ажəлар реузгара. Реузара, реузгара* рфь ирзеипшу **-р** еипшым хархəашьала: **-р** – «*реузара*» афь дхаларатə рбагоуп, уи иаанарцшуеит адхаларатə еизыкəзаашьа арфьиареи арфьиара назыгзои рыбжьара, арфьиара назыгзо ажəлар роуп, уи ажəлар рырфьиароуп; «*реузгара*» афь **-р** – ипиоу аобиект рбагоуп, уи иашьашəалоу ажəа ажəлар ауп, ажəлар рхала имеизеит, урт еизыргеит.

Ахьызкəа реипш, амасдар иацааиуеит ашытынгылакəа, аидхəа-лагакəа: *азнагарала, азнагаразы, азнагарафь, атəареи агылареи, атəарагьы агыларагьы.*

Амасдар акатцарбатə чыдаракəа

Амасдар иаанарцшуам аамта, аркьынаа, аитатцреи // аитамтцреи, ахкы (аспект), афинитра. Абарт акатцарбатə категориякəа рыла амасдар акатцарба ахафьитə формакəа ирфəагылоуп. Акатцарбатə категориякəа рахьынтə амасдар иазчыдароуп ахафь, ахыцхьазара, акласс акатегория.

Акатцарба ахафьитə формакəа реипш, амасдаргьы ишытнахуеит ахафьрбагакəа. Урт рыбзоурала иаарцшхоит арфьиара назыгзо, изых-тысуа, иззынархоу. Аха амасдар иамоуп ахатəы хафьитə еитакратə система. Ари асистемафь аобиекттə еитакра ааста асубиекттə еитакра акырза ицсыгены ахы цəырнагоит.

Хыхь ишазгəатоу еипш, хафьык змоу акатцарба амасдар ишытнахуа арбага адхалареи азыххəаареи рхархəаракəа еицыназыгзо рбагоуп (*ахəыцкəа рыкəгылара, ахəычы лашəахəара, актиор ихəмарра*). Иара убас уи ахархəаракəа шытнахуеит ахаргьежьратə рбага **-е** злоу амасдар иацу арбага, уи амасдар иеилоу азхəа иахəтакны ианыкəу: *аеидкылара // х-еидкылара халагеит, аеазыкайара // шə-еазыкайара шəафуп, аеибытара // р-еибытара иакəымцит.*

Абжьы фьаца излафьыз архəтагьы ааилатьырын, *рфьырхиара, рфеиқəыршəара* иналагеит (Б. Шь.); *Ускан аңсуа литература аи-нылара, аеибытара* иафьын (Ажəар.); *Амра халонафьы абызкəа аеиқəырхəара (рфеиқəырхəара)* иафьын (Ажəар).

Абарт амасдаркəа ирфəагылоит ахафь рацəа змоу акатцарбакəа рмасдаркəа. Урт ирымам асубиекттə еитакра, избанзар рышыаафьы икəм асубиект рбага. Ахəоу афь азыххəаа иашьашəалоу арбага аарцшуп амасдар зыдхəалоу акатцарбафьы, ма ацхьираагзатə катцарбафьы, амасдар иеилоу азхəа иахəтакны ианыкəу, мамзаргьы арфьиара зуа еилкаахоит ахəоу атцакы ала, текстла: *Сан лы-ццара насыңны и-сы-ңхьазон* арфьиара *аццара* зуаз сара шсакəыз азхəа *и-сы-ңхьазон* афь асубиект рбага **с** ала иарбоуп, лы-ццарафьы **л** аобиект рбагоуп.

Ахафь рацəа змоу акатцарба амасдар афь иарбоуп ипиоу ма ипиам ахафьрбага, уи ѿ-хафьык змоу катцарбатə шыааазар; иара убас ипиоуи ипиами ахафьрбагакəа, уи х-хафьык змоу катцарбатə шыааазар. Ипиоу аобиекттə еитакра чыдарас иамоуп – ариад «Л» иатəу ахафьрбагакəа рыла ипиоу аобиект аарцшра.

ѿ-хафьык шытызхуа акатцарбатə шыаа амасдар калоит хафьык змоу катцарбаны. Иеитатцуа шыааазар, амасдар ахафьрбага хафьыла, хыцхьазарала, классла ипиоу ахартəаага аеакəнаршəоит: *сара с-бара, адца а-нагзара, ажəлар р-еизгара, шəара шəы-ңхашьара, аеаршыцыларакəа ры-мəаңгара.*

Уи ауаѿ хара дахьыбзианы **и-кайара** дара ихəартаны исыңхьазон (Б. Шь.); Ауааңсыра заны, афьаң рфьайаны, шыынгəыла Тьыркəтəылака **ры-тцара...ахəсақəа ры-мцарсра** ухəа жəлар змырзəацоз рацəазан (Б. Шь.); Уи хатала **и-бара** ацкыс **и-мбара** еигьасишəоит. (Б. Шь.); ;... ирфəаша иеибарцьысыз ажəлар **р-аанкылара** цəгьа ирымбо акынзагьы иназеит (Б.Шь.); Акəыди абыстєи рымацара сырхаанхозаргьы, сусқəа зегьы кажьны ауал **а-лхра** сашьталон (М. Б.); Ахьз **а-рхара** фадароуп (ажəаңка); Зыбза хəаз анцəа **и-ашьапкра** игəаңхон (ажəаңка); Сан **лы-ццара** насыңны исыңхьазон. Урт хара **ха-цхьираара** атыңан **х-ныкəгара** зырманишəалоз кьырцхақəа ңырыххааит (Б. Шь.); Арцаѿцəа ируалуп, ацəѿцəа фьырңшыгала **р-ызнеира**; Ихадам ачыдарақəа **р-заатгьылара** иашазам; Ахəыцкəа ашəкəы **а-ңхьара** // ашəыкəқəа **ры-ңхьара** шыцыларас ишытырхит.

Иеитамтцуа шыааазар, амасдар ахафьрбага хафьыла, хыцхьазарала, классла ипиам ахартəаага аеакəнаршəоит: *афьыза и-ццара, афьыццəа ры-ццара, ахəыцкəа ры-знеишьа, ихадоу ачыдарақəа р-заатгьылара.*

Х-хаёык шытызхуа акатцарбатә шыата амасдар калоит ѿ-хаёык змоу катцарбаны, ипиоу аобиекти ипиам аобиекти рырбагақәа ама- ны. Ашыатаёы реишытагылашыа аёапсахуам: ипиоу ахаёырбага ипиам иапынгылоит: сыуацәа с-ры-тара, бёызцәа б-ры-лгара, атцаѿцәа р-а-зыкатцара.

... *рыхшыѿ азышытын азар аколнхара* **р-а-лагалара** (С. Ч.); *Уара атәым уаа* **у-ры-тара** *сцәыуадаѿхеит*; *Схәыцқәа ашкол аталара* **р-а-зыкайцара** *аамтәа ааит*; *Уара узцу ауаа* **у-ры-мхра** *сеазыскуеит*; *Ароман иалоу ийёуоруи ийаурами афырхацәа* **р-а-лкаара**, *иаркыаёны рыхцәажәара* (В. Х.),

Аха, хымпада, иазгәататәуп ипиоу аобиект ахаёырбага апозиция иаха ишыцсыгеу ипиам аобиект ахаёырбага ааста: ипиоу ахартәаага аматәар класс аанарцшуазар, уи иашыашәалоу ахаёырбага амасдар аёы икамлар аеуеит:

Акоммуникативтә знеишыеи айаѿцәа адыррақәа **рытареи**, *реид-хәалареи акыр инартбааны иалацәажәоит* *хаамтәзтәи аметодистцәа* (А. Жь.); *Лаб дзустаз* **лы-рдырра** *уеазыумкын* (Аңс. л.); *Айаѿцәа алексикать материал апрогноз* **а-зыкайцаразы** *ашыцыларақәа* **ры-тара** (А. Жь.); *Айаѿцәа иёырншыганы аңхьара* **дырцара**.

Иара убас асинтаксистә хархәараёы амасдар иааннакылоит аб-жъаратәи атып.

Ахьызқәа реипцш, ахәоу аёы амасдар калар аеуеит:

1. Зыххәааны: а) аиаша еилазаашьа змоу ахәоукәа рёы: **Аехәара** *гәкылцәагоуп*. **Хырцъара хырехәара** *иамааноуп*. **Абжъара** *уаароуп*, *алеишәа нагзоуп* (ажәаңкақәа);

б) аинверсивтә еилазаашьа змоу ахәоукәа рёы: *хәы-жәхьаки жәохә цьмаки рыда* **анцара** *шәақәитым* (А. Ць.); *Агдыла ихцәара* *утахымзар*, *есымшиа амца иумтан* (ажәаңка).

2. Ипиоу хартәааганы: *Аеада анажә*, **акәарра** *йнагеит* (ажәаңка); *Акармайыс* **аишәахәара** *асырцоит* *хәа уаламган* (ажәаңка); **Ахәара** *аеи акәадыри аанагоит*.

3. Ипиам зырхатә хартәааганы: *Ажъа* **бжъара** *ақәым* (ажәаң-ка); *Акасыжәфара* *иашыцылаз абат узақәыхуам* (ажәаңка); *Ахәыцы ахатәы бызшәа* **и-рцара** *заа иалагатәуп*.

4. Хартәааганы: **Цәагәареи раишәареи** *рыда уаха акгыи издыру-ам*; *Аңхәыс даныкам* *нсыьарас иңхьазон*.

5. Хәаақәтцаны: **аишәталара** *аамтәа*, **ахаштра** *амцқәа*.

6. Тагылазаашьаны: *Ан лхак* **аишәаразы** *быжышықәса быѿлашала дырчалатәуп* (ажәаңка).

Атагылазаашьақәа рахьынтә ахархәара тбаа аиуеит ақәкы аарцшра. Ари ахархәара катцарбатә хархәароуп. Арагыи аиёагылара цёырцуеит хаёык змоу акатцарбатә шыатеи ахаёы рацәа змоу акатцарбатә шыатеи рмасдартә формақәа рыбжъара.

Убас ақәкы аарцшраан амасдар аёы азеипцш рбага **-а** ацыршәоит.

Аеада **хәра** *шыбжъон ицон*; *Зыцмақәа* *тәакны* **кәашара** *ицаз* (ажәаңкақәа); *Уара* **пхәысхәара** *угәароуп* *хәа сахаит* (Аңсуа жәлар рё.рё.); **Хырқыиара** *ицаз еада иала дааргеит* (ажәаңка); *Ахацәа* **тәакра** *дыргон*, *иңхәыс илзааихәашаз ацкы ацаха илтон* (ажәаңка).

Аха ахаёы рацәа змоу акатцарба амасдар аёы ицёырцуеит аоби-ект рбага:

Сашьа и-бара *сцоит*; *Ахәыцқәа* *р-аагара* *дцеит*.

Амасдар иацааир калоит ахәтач **-хәа**: *Нас* **нсыьара** *хәа ал амцан* *днатәеит* (С. Ч.).

Ипиоу ахартәаагеи амасдари еицны рхы цёырыргар калоит ком-позит хасабла, усқан ипиоу аобиект арбага **-а** ацыршәоит:

ажь атәара → *ажьтәара*

акәац ажәра → *акәацжәра*

ацәа афара → *ацәафара*

аимаа азахра → *аимаазахра*

ашыц аңкара → *ашыцңкара*

Ақәкы ахархәараёы алагамтәтәи **а** быжышәоит: *Шәача* *азиас* *аңсҭахьы* **шыцңкара** *хәаскьалон* (Б. Шь.); *Ахыз*, *уабацои* *хәа ианазцәа* *хамфа-цьымфа* **мгьалырхаара** *сцоит* *ахәеит* (ажәаңка).

Иара убас катцарбатә хархәараны ипхьазатәуп, амасдар иеилоу азхәа иахәтакны ианыкоу. Иеилоу азхәаёы цхыраагзатә катцарбаны амасдар иацааиуеит: *алагара*, *алгара*, *аеазкра*, *ақәыцра*, *атәаххара*, *алишара*. Реизак аёы амасдар субиект рбагада ауп ишалоу, асубиект рбага злоу ацхыраагзатә катцарба ауп. Хаёык змоу амасдар аёы игы-лоуп азеипцш рбага **-а**, ахаёы рацәа змоу амасдар аёы – еихарак ао-

биект рбага. Амасдар иапынгылоу ипиоу ахартэаага матэарымзар, амасдар аёы уи арбоуп ахаёытэ пынгыла -а ала. Ахартэаагеи, амасдари, ацхыраагзатэ катдарбеи еицны еиёыркаауеит иеилоу азхэа.

Хаёык змоу амасдар: Алџа иахылббуаз ақэцэан аёеизганы, ажэџанка ихэхэаза **а-џеира иаёын** (С.Ч.); Зегыи еицлабны **аусу-ра иаёын**. Урт аңицэа рхэатэы хасџом бара – ихэан, џааитџит Қаблыхэ, **аччара даќэыџын** (С.Ч.); Уџны **аира зтэхым** дааугарц утэхызар, аца ашьтхыразы уиџхэ (ажэаңка).

Ахаёы рацэа змоу амасдар: Дааччан, дџагылт (Темыр), нас аќэынџь дзықэтэаз амца **ацрајара дналагеит** (С.Ч.); Уажэыџэќба **салагоит** сутра хэычы аќэынџь **ахќара** (С.Ч.); Уажэыџэќба **салаго-ит** ахэыцқэа **разыќајара**; Лыңха узтэз **иашьапкра улырша** (Б. Шь.); Ус акыр аамтэа ила иќэымгаќэа **ихэаңира даёын** (С.Ч.).

Амасдар асубиект рбага аланы иахпылоит ацхыраагзатэ катдарба **аќазаара** ала иаарпшу иеилоу азхэаёы: Уихылаңш, **д-хацэцара дыќоуп**, Аа, уи **д-ах-ңышыќласра дыќоуп** (С.Ч.); **Хаи, с-ишыра дыќоуп** (Аңс.л.).

Амасдар хаёыла аитакра асхема

Ипиам аобиектла иеитакра

азатэ хыпхь.

арацэа хыпхь.

I ах. (и)-сы-тара, (и)-сыртара

(и)-ха-тара, (и)-хартара

II ах. (и)-у-тара, (и)-уртара

(и)-шэы-тара, (и)-шэырјара

(и)-бы-тара, (и)-бырјара

III ах. (и)-и-тара, (и)-ирјара

(и)-лы-тара, (и)-лырјара

(и)-ры-тара, (и)-ды-рјара,

(и)-атара, (и)-арјара

(и)-ры-рјара

Ипиоу аобиектла аитакра

азатэ хыпхь.

арацэа хыпхь.

I ах. с-лытара, с-бара

х-лытара, х-бара

II ах. у-лытара, у-бара

шэ-лытара, шэ-бара

б-лытара, б-бара

III ах. и-лытара, и-бара

л-лытара, л-бара

р-лытара, р-бара

ашэќэы лытара, абара

Хыхь ишаххэаз еипш, амасдар ёыц цэыртроуп, уи ус шакёу агэра хдыргоит хаёытэ формаќэак, амасдартэ форма зыцэтэыму: азымныќэара (дзымныќэеит), ацэыќајара (ицэыќасёеит), ацэбылра (исцэыблит). Иара убас иќоуп ахаёытэ форма змам аќатдарбатэ хыызқэа, амасдар модель ала иќатцоу, урт реиҳарак анеологизмќэа роуп: анапынјара, азымеибашьра, ахарадара, ајарадара.

Амасдар еипш, арёиара ахэзтэ цакы амоуп аќатдарбатэ шыаа асуффикс -ха ацтаны ишыаќэгылоу аформа: аќајаха, аныќэгаха, ацаха, ашьтајаха, абаха, ајэыуаха, аус анагзаха, акрыфаха.

Арёиара ахэзтэ цакы ада, хзыхцэажэо аќалара иныќэнагоит алшаратэ цакгы, еиҳарак аамтатэ лшара, насгыи изгэатэууп, ари аќалара еиҳарак аќатдарба амапкратэ форма ишадхэалоу.

Акрыфахеи атэахеи сымазам (Б.Шь); ... иларјаз **араишаха** роу-амызт. Идрашэаз **атагалаха** разомызт (Б.Шь); Ахтны даннеи, иңсы **ааитакха** имтэа, сасцэаќэак агэашэ иаалагылт (Б.Шь); Хамытбеи Чачба **ңсгаха** имтэа, иќэшаны дыржит (Б.Шь); Сажэа **анагзаха** сышэт (Б.Шь); **Хаи, Мата, аңхьарца азызырџыха** хэзтэада (Б.Шь).

Асуффикс -ха ажэа -аха- иашьагэытуп. Уи ус шакёу агэра хдыргоит ажэидхэалаќэа: **ибара аха сымазамызт**, аус **анагзара аха сырымтэит**. Аублаа жэлэр еицёакны ирзымызбаргыи, аимакреи алакџакреи **раха** змада (Б.Шь).

Хзыхцэажэо аќалара аматэартэ цакы ныќэнагозаргыи, уи иамам ахыызќа апарадигмаќэа – иеилкаам, арацэа хыпхьазара, адхалара, аиагара... Аха амасдар еипш, арелиативтэ шыаа змоу аќалараёы, хымцада, ицэыртцуеит «Л» ариад иатцанаќуа ахаёырбагаќэа, ипиоуи ипиами ахартэаагаќэа ирышьашэалоу:

Ашэќэы **лы-тэаха** садымразеит. Афынќэа **рыхэаңшыха** смоу-ит. Азэр аколнхарахь **р-а-лагаха** ирымтэит. Ашэќэы (и)-**рытэаха** смоуит.

Насгъы иазгѣататѣуп, уи иаха ахы шцѣырнаго иеилоу азхѣа иахѣтакны.

Икѣгылоит азтѣара, иабахыцхъазалатѣу хъыхцѣажѣо ажѣаформа – ахыгъзкахы акѣу, ма акѣтарбахы акѣу хѣа. Хыхъ ишаххѣаз еипш, **-ха** змоу ажѣаформа иамам ахыгъзка апарадигмакѣа. Иара убас иухѣар калом ахыгъзка уи апарадигмакѣа ируакуп хѣа, избанзар ари аформа зау акѣтарбатѣ шьѣатакѣа мацара роуп. Егъырт ахыгъзкѣа хъыхцѣажѣо аформа шьтырхуам, кѣтарбатѣ форманы апхъазарагы иашахом, избанзар, иара ишьтнахуам аамтѣатѣ, аркынаатѣ, азтѣаратѣ, афиниттѣ, аинфиниттѣ формахѣа, иара убас аитѣтреи / аитамтѣтреи аилкаара. Уи иамоу асемантикатѣи аграмматикатѣи чыдарахѣа рыла уахѣапшуазар, иаха иашазар калап уи масдартѣ форманы ихѣапхъазар.

Иара убас уи иеипшу акѣазшьѣ цѣырнагоит асуффикс **-шьѣ** абзоурала акѣтарбатѣ шьѣатѣ ихырѣиаау акалара. Аха уи тѣакыла амасдар излеипшым ыкоуп: амасдар арѣиара ахъз анатѣит, хъыхцѣажѣо акалара иаанарпшуеит арѣиара акѣазшьѣ: *аныкѣашьѣ, ахѣашьѣ, акайѣашьѣ, ашѣахѣашьѣ, акѣашьѣ, аѣеилахѣашьѣ*.

Хъыхцѣажѣо амодѣль иамоуп ажѣахырѣиааратѣ лшара тѣбаа: иара хѣылар кѣалоит адинамикатѣ кѣтарбакѣа зегъы рыкнытѣ. Ажѣа, **«акѣазаашьѣ (акѣазшьѣ)»** атѣы хамхѣозар, астатикатѣ кѣтарбакѣа рышьѣатѣ **-шьѣ** ацлазом.

Асуффикс **-шьѣ** ахыгъзтѣ шьѣатакѣагы ирыцлоит. Уи абзоурала ихѣауеит аматѣар акѣазшьѣ аазырцшуа ажѣахѣа: *ауафѣышьѣ, аццѣакышьѣ, айѣарышьѣ, аласышьѣ, аишѣазышьѣ*:

Афъы-нѣха Къаабахан *лытѣишѣашьѣ, лѣказышьѣ хѣа, лыхъз-лытѣиша лѣытѣа* иахысны инаскъахъан (М. Лак.); Ахѣызба *айѣарышьѣ* сгѣапхѣом; Иарбанзаалак *аиштѣазааратѣ зѣаара лызбара аласышьѣ* азгъы игѣапхѣомызт.

Амасдари асуффикс **-шьѣ** ала ишьѣакѣгылоу ажѣеи тѣакыла иеизааигѣоуп. Рѣтѣакытѣ еизааигѣара иахъкыны хѣоукѣак рѣы иѣалоит уртѣ реибапсахра:

Ицѣажѣашьѣ (ицѣажѣара), аиѣкаѣахѣа иѣамчы акѣашьѣ (акѣара), ахыу хѣа иѣежѣалышьѣ (иѣежѣалара), иѣеи кѣаруа аѣанынахалак, мацк иѣехырнаа акѣадыртѣа иантѣалышьѣ ухѣа цѣара акала

сиеишѣызар стѣахын (Б.Шѣ); Иагъа ирѣишѣзаны исхѣап ухѣаргъы, аисахра ада даѣахы узахыгъзѣом уара ухымыаиѣашьѣ! (Б.Шѣ); Аби аиѣи шѣеицѣажѣашьѣ (шѣеицѣажѣара) сгѣы иахѣом (Б.Шѣ); Уажѣы имбеит Баракаи иѣа ажѣа еиѣи ишьтѣра арѣишьѣ (арѣзра) (Б.Шѣ); Хышыхыцхѣааз ахѣа акѣашьѣеи (акѣареи), аѣеи кѣтѣашьѣеи (акѣтѣареи), ахысшьѣеи (ахысреи) хирѣахъан (Б.Шѣ).

Асуффикс **-шьѣ** ала иеиѣѣыршѣоу ажѣа ишьтнахуеит ахыгъзка аформахѣа зегъы:

а) азеипш: *Хышыхыцхы азсашьѣ* хирѣеит (Б.Шѣ).

б) араѣара: Ас *ацѣажѣашьѣакѣа* збахъадаз! (С. Ч.).

в) иеилкаам: *Нас избѣода хѣгѣайѣа итѣайѣах ишьтѣоу, цѣыргашьѣак хѣахѣымишѣозар ишахѣтѣоу (Б.Шѣ).*

г) адхаларатѣ: *Уцѣажѣашьѣ* сгѣапхѣом.

д) аиагаратѣ: Абартѣ зегъы рышьтѣахъ *еинаалышьѣас* ихѣамоузеи! (Б.Шѣ).

е) амыругатѣ: *Лѣцѣажѣашьѣала* дыздырит.

ж) амамзааратѣ: *Лѣцѣажѣашьѣ ада* уаха иугѣапхѣазеи?

Хыхъ иеиѣѣыпхъазѣоу ажѣаформахѣа рыда, асуффикс **-шьѣ** ала ишьѣакѣгылоу акалара иамоуп ахыгъзка излеипшым чыдарак. Амасдари асуффикс **-ха** ала ишьѣакѣгылоу аформеи реипш, арелиативтѣ кѣтарбатѣ шьѣатѣ иалху аформаѣы иѣазар аѣеит иѣиам аѣѣеиѣект рѣбага:

Ашѣкѣы *лытѣашьѣ* сахѣымишѣеит. Ан лхѣычы *и-ргѣыбзыгъишьѣа* дахѣишѣон. Аѣара *и-мхышьѣ* удыруан, *и-тѣашьѣ* уздырзѣомызт. ... аинралѣѣа *р-наалышьѣас* ихѣамоузеи (Б.Шѣ); Кѣыблыхѣ дшааиз еиѣи дыиштѣатѣеи хѣа, насгъы Казылбакъ *и-ацѣажѣашьѣакѣа* (С. Ч.); Аазара азѣаарахѣа рызбараѣы алѣишѣа бѣиахѣа аазырѣишуа хѣа ипхъазѣоупхѣатѣырѣѣарала ахѣыцхѣа *рызниешьѣа* (А. К); Хара хъусумтѣаѣы хѣаззаатѣгылаз ашьтѣынгылахѣа рѣыдаракѣа азгѣатѣаны, аишуа быишѣа ззымдыруа *и-знагашьѣа* аметѣдика цхыраагъзоуп (А.Жѣ.); Артѣ рѣызѣѣа ахѣыцхѣа рыѣѣалаѣѣа *р-ацѣажѣашьѣа, р-ахѣмарышьѣа* иахъахѣымишѣо зынѣа рѣгѣы тѣнашьѣаѣеит (А. Жѣ.).

Иакѣнагоуп иазгѣахѣтарѣ, асуффикс **-шьѣ** змоу акѣтарба ацѣажѣара азтѣаратѣ форма: Уѣаанкыл, аѣкѣын, *и-у-цѣажѣашьѣоу-зеи?* (Б.Шѣ). *И-у-цѣажѣашьѣоузеи* кѣтарѣоуп, иамоуп ѣ-хѣѣырбагак *-у-*

субъект рбагоуп, **-и-** ипиоу аобъект рбагоуп, асуффикс **-у-** аамта рбагоуп, **-зеи-** зтааратә суффиксуп (рбагоуп).

Акатцарба *ацаажэара* иеитамтцау катцарбоуп: уи иамазар калоит хафык: *сцаажэоит*, мамзаргы ϕ -хафык: *с-и-ацаажэоит*: с-субъектуп, и-ипиам аобъектуп, аха *и-у-цаажэашьоузеи* ажэаформафы асубъект рбагеи аобъект рбагеи реишьтагылашьа иеитатцау акатцарба иазчыдаказшьоуп, иафшэырпш иеитатцау акатцарба *ахэара* (*и-с-хэеит*, *и-ла-с-хэеит*) азтааратә формафы *и-л-хэашьоузеи*.

Хзыхцаажэо ажэаформа калар аеит иеилоу азхэафы ихадоу хэтаны. Уи азхэафы иаанарцшуеит азхэа ажэартә семантика хада. Иазгэататэуп, иеилоу азхэафы иара иамоу ачыдатә семантика (аказшьа аарпшра) шыпсыгехо, цакылагы уи амасдар ишазааигэахо, иеивгарас ирымоу – ирыцааиуа ацхыраагзатә катцарбақәа ахьеипшым ауп. Уи иацааиуеит акатцарбақәа: *амазаара*, *ақшэара*.

Уажэшьта еинаалашьа хамам (Б.Шь); *Хара икаҳйеит риашашьа змамыз агха* (Б.Шь); *Хэынтқар дук диацаажэазаргы, ихы ахатыр ахаракышьа дақшэон* (Б.Шь).

Ишаабаз еипш, асуффикс **-шьа** ала ишьақғылоу акалара иамоуп ахызқа аказшьақәеи акатцарба аказшьақәеи. Ииашоуп, ахызқа аказшьақәа иаха ирацэоуп: уи ишьтнахуеит ахызқа иамоу ажэаформақәа зегы. Аха ус егъа иказаргы, иара хызқаны ашьара иашамзар калап, избанзар, акатцарба еипш, уи иацлар аеит аобъект рбага. Уи еипш арбага акатцарбатә хызқакәа ирыцлазом. Насгы иара иныкэнаго атцакқәа арфеиара аказшьа ахызтәреи арфеиара ахызтәреи еибакапануеит.

Амасдари асуффиксқәа **-ха-**и **-шьа-**и рыла ишьақғылоу акаларақәеи рхархааратә анализ алшара хнатоит, урт рыџбагы зхала икоу асемантика-грамматикатә ажэақәа ркласс ахасабала цырак реидкыла *«Акатцарбатә каларақәа»* хәа терминс ирытаны.

АЦХЫРААГЗАТӘ АЖӘАХӘА ХӘТАҚӘА

АШЬТЫНГЫЛАҚӘА

Ажэақәа рыбжьара икоу иеиуеипшым асинтаксистә еизы-казаашьақәа: атыптә, ахырхартатә, аамтатә, амзытә, азы-катцаратә, амыругатә, амамзааратә аазырпшуа ацхыраагзатә ажэақәа хәта ашьтынгыла ахызуп.

Ашьтынгылақәа ажэақәа рынтцэамтақәа ирыцны ма рышьтахь хазы игыланы иахпылоит. Убри азоуп урт ашьтынгылақәа – ашьтахь игылақәоу зрыхьзу.

Ацсуа бызшэафы ашьтынгылақәа хыпхьазаралагы хархэашьа-лагы ирацэаны иахпылазом, избанзар, хыхь иеикэыпхьазоу ажэақәа ирыбжьоу асинтаксистә еизыказаашьақәа реихарак ирацэоу акатцарбатә категорияқәа: ахафьтә, атыптәи, ахырхартатәи пынгылақәа, апынгыла-шьатақәа, асуффикс-шьагэытқәа, атагыла-заашьатә аффиксқәа, аверсиатә формақәа ухәа егьырт рфы иаарпшуп.

Ахызқа ападежтә система анамоу, иаххэап, аурыс бызшэафы, атыпи ахырхартәи, егьырт асинтаксистә еизыказаашьақәеи аадыр-пшуеит ападежқәеи ахызқа апхьа хазы игылоу апынгылақәеи – апредлогқәеи. Убри иахкьаны атыхэтәантәиқәа уака иаха ирацэоуп.

Ацсуа бызшэафы ашьтынгылақәа аханатә икамызт, нас икалаз ажэақәа хәтоуп хәа ипхьазоуп.

Ашьтынгылақәа шоит џбаны:

1. **Ахафьтә пынгылақәа зцыло.**
2. **Ахафьтә пынгылақәа зцымло.**

Ахафьтә пынгылақәа зцымло ашьтынгылақәа

Ахафьтә пынгылақәа зцымло ашьтынгылақәа мацуп. Урт еснагь ажэа ашьата антцэамта иацны иахпылоит. Урт рахь иатцанакуеит: **-ка, -нза, -нтәи.**

Ашьтынгыла -ka. Ашьтынгыла **-ka** хьызхэала тыпк ахь ихоу арѣиара аанарпшуеит. Уи зцыло азеипш хьызкақа рацэам, еихарак изцыло атыцқа рхатэы хьызқа роуп, зны-зынлагы агидронимқаа ирыцлоит, аха апатронимқаа ирыцлазом. Ахырхартатэ шьтынгыла **-ka** зцыло азеипш цакы змоу ахьызкақа рахь иатцанакуеит:

афны – афны ka	аданы – аданы ka
абна – абна ka	ага – ага ka
ашьха – ашьха ka	аңста – аңста ka
ахэца – ахэца ka	ахтны – ахтны ka
арха – арха ka	аарцэы – аарцэы ka
аарцэ – аарцэ ka	нарцэы – нарцэы ka
нырцэ – нырцэ ka	нхыц-нхыц ka
цэфанцэы – цэфанцэы ka	цэанат – цэанат ka уб. итц.
цэаханым – цэаханым ka	

Афырпштэқа:

Икалозар уааи **сыфныка**, ицегь бзиа хаибабап (Т.А.); Бгы Хэсен **адэныка** ддырпш, иара афныка дыфнацалон (ажэаңка); Азэы иуаахэца **ашьхака** ирцшуан. Ашырхэа азы дынцалан, **нырцэка** дцеит («Н.С.»); Сахьтэоу икасцо збазом, сыблақэа **аңшахэака** инаңшуеит (Б. Шь.); Уртң прит **цэфанцэыка**, ишиашаз ажэфан ахь («Н.С.»); **Нхыцка** ицаз угэырфома? Мишын нырцэ икоу цэабоме? (Д. Гэ.); Ех, сабиц, икан аамтакы, схьжэфабжь акэадырырта ианыргылары, сьапқэа **цэфанцэыка** ишьтыхны, афы цыишэқэа ансырхэмаруаз... (Б. Шь.); Адагь азы ианаанахэа, усгы **агака** цон ахэеит (ажэаңка); Даахт Цабал Маршьан Лашэ **ифныка** (М. Лак.); Ақэеи аси **ашьхака** шэца, Амра иңхоу арахь уааи! (Б. Шь.); Ацкэын цэатчашэа уа игылоу иахьа узымнеизеи **ахтныка** – дхэааит Алоу-иңа Шьардын (Б. Шь.); Ахэылңахрахь цқба иназаанңа Есма дхыс-хысуа дцеит **архака** (Д. Гэ.); Ашьтахь збак дынцалан, амишын **нырцэка** дцеит («Аңс. лакэ»); Жэаха енак абрахь **аңстака** стңан, схынхэны саауан (З.Д.).

Хыхь ишхэоу еипш, ахырхартатэ шьтынгыла **-ka** атыц хьызқэа – атопонимқаа зеггы ирыцлоит:

Жьаци Мази **Батымка** ицеит (Д. Гэ.); Хэранңа лашьцаа рбара **Азфьбжьака** дцоит (Д. Гэ.); Сара абри аңхын сырахэ сьма **Наака** сцоит... ихэеит Бата (Д. Гэ.); – Амала сцоит **Акэака**... (Б. Шь.); Уи даналга, дцоит **Ленинградка**, дңалоит Мрагыларатэи абызшақэа ринститут... (Б. Шь.); Аңсны ала тырхаха **Тырқэтэылака** иңшуеит, Уаантэи аңсацаа аауеит хэа Амфақэа ирыңшуеит (З.Д.); Махматхэари фыцака ааишьтуеит **Аңсныка** (М. Лак.); Нас ицеит иахьааз **Ашэыка** (М. Лак.); Убри аңнытэ ара дук даанымхакэа, 1930 шықэсазы (М. Лакрба) **Москвака** диасуеит (Ш. И.); Дук мырцыкэа Осман-Кои имаз анхара ақбақиа днахаргылары... нхара диасит **Стампылка** (Б. Шь.); Қытқак зегь шеицыз илбааит **Ашэтэылака** (Б. Шь.); Сабадэықэлеи ба? **Хацъарака**! (Б. Шь.); Уайэы **Очамчырака** хдэықэлараны уаха, крйфаншьтахь аңаацаа ааидтэалеит (Б. Шь.); ...Зны агафа днықэңалоит, уахьынтэ дкаууа ихы ирхоит **Ерцахэка** (Б. Шь.); Пытқрак ашьтахь дцоит **Акэака** (Гь. З.); Елкан такрыла фышықэса анихига, ишизырызбаз еиңш, **Сибрака** ддэықэрцеит (Д. Гэ.); Ааигэа зны, Саат, ухь згеит, абрахь **Самырзақанка** снықэнагалеит, таңцақэак збоит хэа (Б. Шь.); Сыткьаны сдэықэлеит азиас **Чалка** схы рханы (Б. Шь.).

Ашьтынгыла **-ka** ажэахырѣиарагэа суффиксны иахцылоит ацынгылақэа рхырѣиарафы: **цака, хэдака, цхьака, шьтахька, аахьтцка, нхьтцка, аарцэка, нырцэка** ухэа уб. итц:

Знык хланцы ианцалалак **цака**...Иццакуеит иаацоушьартэ уамаишэа... (Т.А.); Хар неиуан **цхьака**, афашистцаа шьафены... (Б. Шь.); Амахэ хьырхэа, **цака** афоужь, Уака игылоуп амыцмыц! (Б.Шь.); ... **Абрака** уашьа Алиас дырхылаңшуеит... (Д.Гэ.).

Ашьтынгыла -нза. **-Нза** иаанарпшуеит арѣиара ахьынцэо атыци ианынцэо аамтеи рхэаақэа. Уи рыцлоит азеипш хьызқэагы, ахатэы хьызқэагы, акатцарбатэ, ацынгылатэ шьатақэагы: **афнынза, иахьанза, шаанза, уаханза, ихэлаанза, даанза, убранза, шьыжьынза, Акэанза, Москванза** уб. итц.

Аха икоуп ашьтынгыла **-ka** ацымкэа **-нза** мацара зцымло азеипш хьызқэагы: **азақынза, амшын ақынза, ашкол ақынза, адэқьан ақынза, атцла ақынза** уб. итц.

Афырцштәкәа:

Шьыжьы ишьацәхныслаз **хәлаанза** дшьацәхныслоит (ажәаңка); Ажьыгьери итәацәара арака **ааскьянза** атәтын карцон (Н.Х.); Саб Хамырза енак имхәа-имырза ашышьхәа ифьинеихан, **ахтнынза** дцеит (Б. Шь.); Аены **хәлаанза** Миха аколнхара дрылан...(И. П.); Абра амфаныфа тоуп, иузырха Ашәы, уфны **унеианза** (М. Лак.); Қырым ахы инаркны **айыхәанза** иашьа иеихәеит уаха исыуацәоуп, истынхацәоуп хәа ииңхәзоны Латә имаз еимданы дышырылсх-оу...(М. Лак.); Шьыжьымтәнла, ацәа лыгхар хәа ишәаны, амра кыр **иоаскьяанза** ддырфыхомызт (М. Лак.); ...лыхцә ду ашла аалаңсо иңаны илыкәыз **лахьхынза** илеиуан (М. Лак.); Ажәакала, Али-ас иханьтә **ишьапақынза** даеазны деиңшымкәа иаха длафыхны... дықан (Д. Гә.); **Хәлаанза** ахәмарра хәфын (Д. Гә.); **Шьыжьымтәнза** азәы сирфыхеит... (Д. Гә.); **Уаанза** уабаказ, уагхазма Нахар? (Б. Шь.); Уа идәықәлаз ахымфас **абраанза** иаазон (М. Л.); ...**Уаанза** урт ацрыңуам Аңсынра! (М.Л.); **Сыхьчахаанза** скамбашьхчан (С. Ч.); Уи леиңш бара **бкалаанза** бахьтәоу бымгылааит (З.Д.).

Ашьтынгыла -**ка** ацымкәа, -**нза** ахьахцымло афырцштәкәа:

Ашә **ақынза** хнеигәауеит, хайңырцт...(М.Л.); Хәбацәа **рқынзагьы** азәырфы ықәнагалахьан ара (С. Ч.); Аах, сыцәроуп, сыцәроуп, уайәы шьыжьымтәнза сгылароуп, арахәкәа ааилырганы, Сағәым **иқынза** сцароуп (С. Ч.); Лыхцәы лхы инаркны **ишьапақынза** иназоит (Ахьыр.).

-**Нза** ахатәы хьызкәа ианрыцло:

Цсоу азиас иаркны (цъара-цъара акәымзар), **Цсырзханза** адгьыл еихарак каршәроуп... Цсырзха иаркны **Кәыдрынза** ашьхақәа амшын иазааигәаны ишьтоуп. Кәыдры иаркны **Галынза** есааира ашьхақәа еиха амшын иацәыхарахоит...(С. Ч.); Ақәантәи **Цлоунза** сцарц амфа сықәлеит (Б. Шь.); Европа ухәа **Берлинынза** иахьза, Нахьхы Китаи, **Иапонианза** иназа, Закаф ақәзи уиааира, улахьынңа...(М. Л.); О, сназароуп **Егрынза**, Са саиааины аңсра!...(М.Л.).

Ашьтынгыла -нтә // -нтәи. Ашьтынгыла -нтә // -нтәи ианар-цшуеит арфәиара ахьалаго атыц. Уи ахьызкәеи ацынгылатә шыа-тақәеи ирыцлоит.

Рыла тшаша икәеикәеиуа аејә **хыхьынтә** цәка иңшуан (Қ.Агә.); Ажәлар **лоунытә** иқәыңсычхар, амшын атәра итәырцоит(ажәаңка);

Зны Адгәыр **Азфьыбжьантәи** Ақәа дааит (Д. Гә.); – Иаха адаул иа-сран иказ Лаган иакәын, аха **Очамчырантәи** иааз ахылаңшфы... илгәамтхеит...(Б. Шь.); **Цлоунтәи** Ақәака сеидроу сандәықәло? (Б. Шь.); Енак **ашьхантә** афныка иааргон арахә афыцәагьы (М. Лак.); Зны **Нхыцтә** архәцәа ақәлеит Мрамба ахабла (М. Лак.); Абрыгь аархәеит азбцәа, – бжьыкгьы аагеит итәаны изырфуаз **рахьынтә** (М. Лак.); **Гагрантәи** Ақәака саауан втобуслә (М. Лак.); Зны Хәцъарат **Елырынтә** Очамчыра далсны афныка дшаауаз Очамчыра абахтә дназааигәахеит (Д. Гә.); Абри азы фынтә-хынтә адырра устәхьеит, аха уара **уқынтә** атәкгьы смоут, – ихәеит апан (Д. Гә.). Саат **иахьтә** абзиара уақәымгәыгын... (Д. Гә.); **Гагрантә** Ақәака ицон **Шәачантә** имфасуаз автобус ала (М. Лак.); **Сибрантәи** қсыьара Ақәака иааз профессорын ари (М. Лак.); **Уахьынтәи** дыңеит дыхиаало, Азиас дазцеит хланңы!(Б. Шь.).

Ахафьтә цынгылақәа зцыло ашьтынгылақәа

Хыхь иаагоу ашьтынгылақәа рыда, егьырт ашьтынгылақәа зегьы, шамахамзар, ирыцлоит изыдхәалоу ажәа ахафьы, ахыпхьазара, акласс, адхаларатә цакы аазырцшуа «Л» ариад иатәу ахафьтә цынгылақәа. Ахафьырбагақәа зцыло ашьтынгылақәеи урт зыдхәалоу ажәақәеи еихарак хаз-хазы ирхәоит, ирыфәеит. Аха ашьтынгылақәа зыдхәалоу ажәа абжьыкақәа **а, ы** рыла интәозар, ашьтынгылақәа -**фьы, -кны, -зы, -ахь// -хьы**...изыдхәалоу ажәа иаццаны ирхәоит, ирыфәеит:

аштә+ афь = аштәфьы, афны + афь = афнафьы

аамтә+ азы = аамтәзы, ахы + азы = ахазы

аштә + ақны = аштәқны, аддәы+ақны = аддәқны уб. итц.

Уи зыхкьо, асеипш икоу ажәақәа рхәаафьы икоу абжьыкақәа: **а+а=а, а+ы=а** еилаланы, бжьыкак **а** хауеит. Ус акәымкәа, ашьтынгылақәа зыдхәалоу ажәақәа апсабаратә класс азатцә хыпхьазара иатданакуаны, аха абжьыкақәа **е, о, и, у** рыла интәозар, усқан ажәақәа рхәаафьы икоу абжьыкақәа еилалазом, урт хазы-хазы ирхәоит, ирыфәеит: *акино афьы, акафе ақны, алу*

ашка, абри акны уб. итд. Егьырт атагылазашьяқаа зеггы рфы: аштынгылақаа зцыло ажәа цыбжыкала интэозар, аматтар класс арацаа хыпхызарафы игылазар, ауафотэыфотатэ класс иатданакуазар, урт еицрыганы иотэуп: *амшын афы, афынқаа рфы, ахайа ишка, ахәсақаа рфы* уб. итд.

Аштынгыла -шка. Ахафырбагақаа зцыло аштынгыла -шка иеилоу ашьята амоуп, ианарпшуеит арфеиара ахырхарта.

Алу ахыгыжьюаз **ашка** сара снапгы ыргьежьюа сналагеит (Б. Шь.); Бзиарас икоузеи шәара **шәышка**? («Аңс. лакә»); Уааи са **сышка** улбааны (Б. Шь.); Уа уара, уаначьалбеит, **хашка** уаф дзааизомызт, уара уабаанагеи? («Аңс. лакә»); Асаранцьқаа **рышка** иццакит инапқаа (Б. Шь.); Мсыгәда хара хыхь – лахәшья **лышка**, уарла-шәарла акәзаргы, дныкәалон... (Б. Шь.); Ашкол **ашкагы** сдәықәуцалароуп хәа аңшәма даныхтәикза, уи дақәшахатхеит, ачкәын аус анимуа ашкол **ашка** дцаларц (Гь.З.); Аха ауаа анмачыфхалакь, ашә илагылань аңсы дахыкәаз **ашка** иңшуан (З.Д.); Уаха уи агыч **ишка** дықәымлеит (М. Лак.); Амацқаа реиңш ихәазаны, Хачьарат **ишка** рфынархеит (М. Лак.); Чнагә **ишка** деитанахьяхәын, ус днаицзааит... (М. Лак.); Амфыхь знык-фынтә сынхьяңшит уи **лышка**... (М. Лак.); Атахмада уи даниба, деизкәығны ишьямхы наирсын, ашшыңхыыз иикыз уи **ишка** инаирхеит (М. Лак.); Уст, хьзалоугааит – агәра Астамыр **ишка** инаирххеит Тлабзан (М. Лак.); ...уцала усаңызны ацәгыара ахыкоуцыз **ашка** (М. Лак.).

Аштынгыла -ахь // -ахы. Ахафырбагақаа зцыло аштынгыла -ахь // -ахы арфеиара ахырхарта аанарпшуеит.

...Иагыараан ыкәбалла схысхысуа **азлагарахь** шылаагара сцахьан, ма акамбашьқаа саңцаны **абнахь** икасцалон... (Б. Шь.); Издыруан сара уи **аңшахәахы** иаацәырцяз ачкәынцәа зеггы хыс ирымаз Рушья шиакәыз (Б. Шь.); Атаца ләйца **ллымхыхь** илгон (ажәаңка); Хныха **аңытахь** иааиуан, айыкь-цыкьхәа ихысуа, ацыңхь ацрыдды (Б. Шь.); Мсоустгы хәхәырцәи зфыназхаз иерыламыжкәа, иара дахыгылаз ала **анцәаицхәартыхь** днаскьеит (А.Г.); ...иххымшақә иаргы, айла **ашәшьярахь** афынанахеит (А.Г.); Кәыркәа шоура цәгыак азы, җнак Гәдоутә ақалақь салсны сцон, амшын **агафыхь** шыкоу (М. Лак.); Атәыла **агәахы** иаарышьтуамызт, ирңырагылан

хашьхақәа (М. Лак.); Асас **атуанахь** данхала, Ханашә акыба иган, афны ашьятахь ахәачарафы ицәахит (М. Лак.); Ахәхә ыршәуп ажәфан **агәахы**... (Т.А.); Сфыз-сықәла, уааи хәицныкәап, Хцап са **сқытахь** хәиманы (Т. А.); Канчоуи ифызей рыңсы аныршья, ифөыжәлан...амфаду **ахь** иаакылсын... иццакуа рфынархеит (М. Лак.); Аха ала ашра ианакәымцза, изакәызеи иабаз рхәан, игылаз **абардрахь** рфынархеит (С. Ч.); Иаанхаз ташәшья наф уахь **ртыфрахь**, Ахы, рхьяка **мраташәарахь**! (Д. Гә.); ...Атақ анулталак, са **сахь** уңрыроуп! (Б. Шь.).

Аштынгыла -ахь // -ахы ажәахырфеиаратә функцияқаа амань ацынгылақаа рышьятақаа ирыцлоит. Уртгы иаадыр-пшуеит арфеиара ахырхарта.

Сыварахь, сышьтахь, наф сладахы Рыбжы еиндырфөуеит зеггы (Б. Шь.); Цстазара змам шәа шәчыдахаз, Дрыцхамы нас, **арахь** шәхынхәы! (Б. Шь.); Хачныр дабакоу, шәааицхьеишь **абрахь** (Д. Гә.); Уи акара цәажәара иазаауазеи...**хәңыхья** дааигааит... (Д. Гә.); Жәаха җнак **абрахь** аңстака стәан, схынхәны саауан (З.Д.); **Аргыарахь** ацәардагы кфөуп. **Армарахь** астал гылоуп... (З.Д.); Деимдеит **анахь-арахь**, диеифазеит, аха аңсабара кьакьоуп...избахәгы имахаит цьаргы (М. Лак.).

Иахцыло аштынгыла – **ахь // ахы** авариянтқаа еихарак урт зыдхәалоу ашьята ақәыгәгәара атыц иахыпшуп:

абна – абнахь (абна + ахь = абнахь), алымха – алымхыхь, азлагара – азлагарахь, аңың – аңыңахь, агаҗа – агаҗыхь, аргъа – аргъарахь, арма – армарахь, аха: аңшахәа – аңшахәахы, агәы – агәахы, ахы – ахахы уб. итд. Асеипш икоу ацынгылақаа рфы: алада – аладахы, афада – афадахы, зны апрефикс - а, зны асуффикс - **ахы** дара рахь ииаргоит ақәыгәгәара, ацкы инакәыршәаны. Аформақаа **ладей фадей** рфы ихамоуп арт ашьятақаа ирыматцәкьоу ақәыгәгәара атыцкәа.

Аштынгыла -ахь // -ахы атопонимқаа ирыцлазом, аха апатронимқаа ирыцлоит: ...ахәафы игылаз Алиас ифны абарцәфынтә агәыла рхәыс Селха, **Торкан иахь** лнапы кьо, акы лхәон (Д. Гә.); Нас агәашәахь ихы рханы ифынеихеит, икалап хәгылара **Саидра-ахь** днеуазтгы (Б. Шь.); Идәықәлеит Мкыди Харихани **Алиасраа-рахь** (Д. Гә.).

Ашьтынгылақәа **-шқа, -ахь** // **-ахьы** ртакқәа еипшуп, дара еибацсахуеит хәа ирыпхьазоит, аха **-ахь**// **-ахьы** иаха изеипшу, иаха иабстрактәу ахырхартә аанарцшуеит. **-Шқа** акәзар, рацәак идуум акахьы ишиашоу ахазынархара аанарцшуеит. Уи агәра хдыргоит абасеипш икоу афырцштәкәа: Агафә **шыкоу** ихы рханы, Бағмаран ахәы дықаланы днеиуан Канчоу (Ч.Дь.); ...ашышьхәа абжьобжьик ахьтәаз **шыкоу** сфынаскеит. Саңхәа **шыкоу** бааскьеишь, – ихәеит... (Б. Шь.); Аби ңеи еиманы ашьхәа **шыкоу** иалсит рқытә... (Б. Шь.).

Ашьәтақәа **и-шыкоу-и -ашкеи**, хәарада, еизааигәоуп, апхьатәи ашьәта иханәтазар калоит ашьтынгыла **-ашқа**, ашьтынгылақәа нас икалаз ажәахәа хәтақәоуп хәа ишырыпхьазо ала.

Ашьтынгылақәа -фы, -кны. Ахафьтә цынгылақәа зцыло ашьтынгылақәа **-фы, -кны** арфеиара ахьыкало атып аадырцшуеит.

-Фы афырцштәкәа:

Алағарафы амхы лазьаз иакәмызт ибзамыкәыз, ицлазьаз иакәын (ажәаңка); Кытәк **афы** хар змамыз Хаїа шыахәк дынхон (Б. Шь.); Збафык **ифы** инеит аус змам ауаф зарки фыцәа абеицәеи («Аңс. лакә.»); Ажәлар зегьы **агафәфы** игылан, азба ду иаауаз иазыңиуан (Д. Гә.); Убри азоуп сзаа уаха уара **уфы** («Аңс. лакә.»); Хычча **ихафы** иааи-уеит (ажәаңка); Ажәфан **афы** – анцәа, адгьыл **афы** – хара (ажәаңка); Ашьхәа аңстақәа **рфы** амра шынтәшәаз нахыс, илашьцоит иаарласны (М. Лак.); Зны даатгыланы «имариа шңасмоури» хәа дшизыңиуаз, иаға хәызбаки тәтын – дамаҥки иманы, ахәышәара **ахафы** дааины акәардә днықәтәеит (М. Лак.); Айла иқәу **ашьапафы** дмаар, ңсыхәа имам (ажәаңка); Ииашазаап: «Атәымцәара иуқәло апату зуқәлауам уңсадгьыл **афы**» (М. Лак.).

Ашьтынгыла **-фы** зны-зынла, атып тәкы акәымкәа, иеитарсу атакы аманы иахцылоит: «Усгьы **снапафы** дыкоуп, дабасыцәцари?!» (М. Лак.); Елкани Торкани уаацәгьақәан: ағьычра, архәра, ақәыларә дара **рнапафы** икан (Д. Гә.); Қдыжә... **уара унапафы** ҳакоуп, уара ишутәху, ухайкы сцеит (З.Д.).

-Кны афырцштәкәа:

Шьауардынк снышьтәнаңан, убри ахахә **акны** снаганы снықә-наргылеит («Аңс. лакә.»); Егьы убри **аонакны** быжьфык аишьцәа

әназаарын («Аңс. лакә.»); Уи **икны** иаха ахақәитра сыман (Б. Шь.); Ачара ируз **акны** цәа рымамкәа ажәлар еизеит (М. Лак.); Кытәк **акны** ччиак дықан («Аңс.лакә.»); Абригь-абригь адгьыл **акны** уарбажәк ыкоуп, уцаны, убри шыны, агәи агәаїәеи сзааугар, сыбзиахоит, мамзар сыңсуеит («Аңс. лакә.»); Аөнүїкәтәи ағьыч **икны** акгьы узыїәахуам (ажәаңка); Зака хамтәгь иоуи даңсаны – Аурыс хәынтқар ихьзала **адәакны!**... (М. Л.); Кача иакәзар – рыңшьбагь **игәафы!**... Ицәахын анхаф баша **ионаҥафы**... (М. Л.); **Сганахь** дааины гәцаракрак калцон... (М. Л.); Ииңхейт уи амш назаза са **сгәакны**, Раңхьазатәи ңхызны, шыафаны... (М.Л.); Ус еиңш икоу тьыңк **акны** шәкәыффык ии-убилеи Сықәуеит тәубала ишамбазац хәа, ахаангьы адунеи!... (М.Л.); Уи аамтә сыманда уажә снап **акны** (Б. Шь.).

Уарла-шәарла, **-ка** ацымкәа, **-ны** мацарагьы ианаанарцшуа ыкоуп арфеиара атып: Убрака, убри ауахәамаф, иңшьоу Москва **агәаны**, Иреигьыз имшқәа раан, Пушкин дугьы зны, Наталиа Гончарова дани-гауаз аены, Ирныхәон еиваргыла, агәыргьын ңшьа рхәианы... (М.Л.).

Атыптә шытынгыла **-ны** ашьтамтәкәа ҳамоуп абасеипш икоу ажәакәа рфы: Аңсны, Ашәны, афны, адәны, агәтәны уб. итц.

Ашьтынгылақәа **(а)-фы, (а)-кны** тәкыла еибацсахуеит хәа изыпхьазо ыкоуп, урт, ииашаны, кырцәара еибацсахуеит, аха **(а)-кны** ахархәара иаха ицкуп, итшәоуп, иконкреттәуп, идуцәам акы ааигәара аказаара аанарацшуеит, **(а)-фы** ахархәара иаха итбаауп, иабстракттәуп. Иаххәап: ашкол **афы** аїара иїоит ухәар иаха ии-ашоуп, ашкол **акны** аїара иїоит аастә. Ииашоуп иухәар: ашкол **акны** дызбеит хәа. **Абызшәадыррафы** икоу атцәаратә хырхартәкәа ухәар иаха ииашоуп, **абызшәадырракны** икоу ахырхартәкәа раастә. Ашьтынгыла **(а)-фы** ахархәара иаха-иаха ишытбаахо азгәартахьейт абызшәадырфәцәа Қь. В. Ломтатизе, В. Х. Концәариа, Л. Р. Хагба. **(А)-фы (а)-кны** афункциакәа хнатоит, аха **(а)-кны** иалшазом **(а)-фы** афункциакәа зегьы рынағзара.

Ашьтынгыла -ла. Ашьтынгыла **-ла** амыругатә функция аанар-цшуеит аматәари арфеиарей, аицааирей азхәеи рыбжьара.

Зегь **сыла** ихкьоуп абна бардқәа... (Д. Гә.); Сбора аргыларә уиакәра садымхалеит, **ңацхала** исшыишит, **расла** исхыбит (Б. Шь.); Агаза

инапала амат ркуеит (ажэаңка); **Чаңашьалеи** пира-сахьалеи дкачча-каччон мра **хасабла** (И. К.); **Ччарала** мацара угэы шузным-кыло **цэгуаралагь** иузынкылом. Ус анакэха – **ашэала**...(А.Г.); Амышын зегьы **зы-цэыкэбарла** еибытоуп (ажэаңка); Тэым **напыла** апыргы ехэхуеит (ажэаңка); Саат **тачкэымла** Луман инапы днасын, ита-панча ицэигеит, ахацэа **напышьашэала** иааибакит (Д. Гэ.); Убырт руазэк икэымжэы, икаба, ухэа, аңсыуа **матэала** деилахэан (З.Д.); **Лагырзыла** ахьз кэабатэзам! (Б. Шь.); Аканч лызтэан Кэакэала, абгьы ғылхыри **прахэала**...(Б. Шь.).

Амыругатэ тэакы змоу ашьтынгыла -ла ажэахырфеиаратэ функция аманы, иахпылоит ацынгылакэа рфы. Ахьызтэ, акатцарабатэ шыатакэа ианрыцлалак, иахнатоит акалэшэатэ цынгылакэа: хьызла-пишала, қанагала, насытла, гэақіақрыла, қхамшьарала, емыр-шьыгала уб. итд. Ацынгылатэ шыатакэа ианрыцло, еихарак аамтатэ цынгылакэа хдырфеиауеит, еиха имачны – атыптэ цынгылакэа: еынла, уахынла, хэычы-хэычла, хэылбыхала, ганла, хэдакала, шыхала уб. итд.

Еырххыла Марытхэа дцон ихы шхаз, Акакэахэа ахауафы хысразан изғыз (Б. Шь.); Асас даара **ламысла**, аха **ғыгэгэала** дафуп ацаажэара (И.П.); **Шьяфала** шэдэқдыл!(А.Г.); **Акакала**, шыап **пынцала**, ахракнаха уи днафалт (И.К.); Шэеиха **таацэала**, Шэеиха **хэычла-дула**, Шэабацэа **гэтыхала** изаазахьоу Аңсныка! (З.Д.); Уара уеы **мчыла** ифуанда, сара сөы – **насытла** (ажэаңка); Ажаабжэ ғыцқэа **хкы-хкы-ла** Исызрахэала **аңсышэала** (Д.Гэ.); **Цсышэала** раңхэаза иштүхит Жэлар рашэа иазкааз акалам (Б. Шь.); Рееилахэаны ғыц **матэала**, Афар еизон **хэылбыхала**...(Б. Шь.); Уахь сымныкэац **хыыстала**, Исхэап ус **гэынхэыстала** (Б.Шь.); Хаи, амарца, **емыршьагала** бысзымцаан!(Б.Шь.); Уи акэым, исашэхэ итахашьа, **Хьыла** акэу, **хьмызгыла** дтахоу? (Б.Шь.); Бэиа жэуааит инхақэо, **Пхэашала** кыр зуқэо, **Цьабаала** илазцақэо, Ахымхэацэа заазақэо (Д.Гэ.); Ускан **уа-хыкала** ууалаххэа ауафы адды дықэхон деитымхан...(А.Г.); Ацэгьа зхэыцыз еибадырт, **Лаыыхэала** еихэаишит (И.К.); Абас еиңи икоу иңшьоу аус ахь **сеыжэкакьала** сышцацои ихэан, **шьапыла** ддэықэлеит (А.Г.); **Унлыхэачча** сан ахцэышла, Дымцэыуалааит сан **лабжышла** (Б. Шь.).

Ашьтынгыла -да. Ашьтынгыла -да иаанарцшуеит аматэар ма иарбанзаалак цэырттрак акамзаара, амамзаара.

Аңсыз **зыда** ихэартам (ажэаңка); **Царада** ахшыф дырөггыых цыргэа дууп, **Хшыфда** ацара мыцхэы ишэартэ дууп (Д.Гэ.); **Хшыфда** амч ду уафы дтанархоит (ажэаңка); **Иара аңсишэа ада** даеа бызшэак ахызымдыруаз акнытэ...аурыс бызшэа здыруаз цкэынак дицын (З.Д.); **Урт бафлашада** фатэык рфомызт («Н.С.»); **Азэы бзиарак абеизызури ада** цэгьахэыцра лымамызт (И.П.); **Нас уи адагьы** – ахьмызг!(М. Лак.); **Иахьада** сыфны умаацт (М.Лак.); Цьора иштозар, ф-еык, узэк ацэқэа, **зыда** имам ишэакгыы нарыццаны... (М.Лак.); **Зыда** схэартам тахык дсыман, **Харатэ** дгылк ахьтэ даарцы дыкан...(Д.Гэ.); **Усда** иеы абза кылжэаны икаижыт...(Д.Гэ.); **Нас уадызцалазеи убри ацэашьы**, уара **уда** уи уафы имбазошэа? (З.Д.); **Сымпишакэа** саарылагьежыын, шыца ашэацхэацэа **рыда**, егырт ртың икэысцеит («Н.С.»); **Даргьы** саргыы цтэазара хамам уи **ада**, **Хразкымфэы** иааирак хазгашам **ашэада** (Т.А.); ...уарла-шэарлак **ада**, ашьоура гырфас имамызт (И.П.); Быбла исархэоит ашэт зку, **Бжыда**, **ажэада** бгэы итаку: «Аштэыи устоит, ашэт ибашам, Уи **гэылада**, блала иубашам... (Б.Шь.); **Зегь** чоит Саид **ида** (З.Д.); Чагэ, арт улақэа **рыпишарада** ирылоузеи? (Д.Гэ.); **Камбашьда** абрака ацагэарақны илауа аабан!...(Д.Гэ.).

Икоуп ашьтынгылакэа -ла, -да еицны ианахпыло: **Шэара** зегьы шэеиқэцаны шэыхэ **гэырцадала** илшьоит (А.Г.); ...уи **гэылада**, блала иубашам...(Б.Шь.); **Нас** даеа мфак икоуп зхэарыда, **Аңсадгылы** аиаа-иреи **рыда**? (Б.Шь.).

Ашьтынгыла -да атэакы амоуп ажэа **адлапса**, уи уарлашэарлоуп ишахпыло:

Шьтыбжылатэи абызшэа **адлапса** ауафытэыфса аңстэқэа дызрейхахэомызт...(В.А.); Ахэычы лхаца ианаззеи длызныжыны дцарц лтахеит, аха уи илымуйт, ахэычы бара **быдлапса** дхэартам, сара дсыдыңсылоит лхэан...(Д.Гэ.).

Ашьтынгыла -ла еипш, ашьтынгыла -да-гыы ирацэаны иахпылоит ажэахырфеиаратэ функция аманы, ацынгылакэа рфы:

Дынхагэышон **кыкда-ғыкда**, **Иаргыы** дтаацэаран, **дныкэомызт** **усда-хэысда**, **Дызғызгыы** хьчаран (Б.Шь.); **Аусуца** **цьалда** имшьуа-

зи (И.К.); **Цьбабада** акрызфо афатә иагъамоу издырзом (ажәәңка); **Мәада, ишьтада** Ишьтхысаа инеуеит са срашь саманы... (Б.Шь.); ...Аха абас **хъзыда-ңишада** лхайа изра ацәыңхашьара дацдынхом... (М.Лак.); **Иахьада** сыфны умаацт (М.Л.); Зны-зынла срыңашьыцуеит, акгьы камҗазо, **усда-хәысда** қыфла заамтә зхызго (М.Лак.); Уи амца ханымиар, аиашами иахҗааша, хәңсыцәкьо хәкамызт, аха **мцада, ңхарада** хәңсы хшьоит хәа хнатәар, хшыкаларыз сыздыру-ам (З.Д.); Иакәымкәа, гәагшақә, **харада-барада** Алхас абас шициуз здырыз зегьы гәалас ырымоуп,- ихәеит Мац(Д.Гә.); Азыс аақәхеит **гәыгыртҗада**, Иабацари, уаха **инхада!** (Б.Шь.); **Мрада** дкаңхауеит, **Мзада** дкаччауеит Сатанеи Гәашьа («Н. С.»).

Иеилоу ашьатақәа змоу ашьтынгылақәа

Хыхь хьыхцѣажѣахьоу ахырхарта аазырцшуа ашьтынгыла **(а)-~~ш~~кеи** атыц аазырцшуа **(а)-~~к~~ны**-и иеилоу ашьатакѣа рымоуп. **-~~Ш~~ка** шыақѣгылоуп ахырхарта аазырцшуа **ка**-и атагылазаашьатѣ аффикс **-~~ш~~**-и рыла. Ашьтынгыла **-~~к~~ны** шыақѣгылоуп ахырхарта аазырцшуа **ка**-и атыц (зны-зынла аамта) аазырцшуа **-ны**-и рыла.

Иеилоу ашыаакаа рыла ишыакэгылоуп иара убас -***кнытэ*** // -***кынтэ***, -***фынтэ***, -***ахынты***. Урт рёы адхьатэй ахэтакаа -**кны**, -**фы** ирымоуп атыц аарпшра афункция, -**ахь** иамоуп ахырхарта аттаки, аха ахцагы ирзаанхоит афбатей ахэта -**нытэ** атакы: цъарантэй еащара ирхоу ахырхарта аарпшра:

Ус аколнхара ахьзала айґарахьы иршьтѳа астипендиаггы аколн-хара**фьнтѳ** ирыртѳауеит (Н.Х.); Зны, хѳылґазык, саб **аузара-хьынѳ** афны дааит (И.П.); Псырзха **ақьтѳнтѳ** ибжѳамызт рацѳак (Б.Шь.); Сара анцѳа **иахьынѳ** сааит («Н.С.»); ... Дара ирзымдыруа азѳаарақѳа рѳакқѳа иара **иѳынѳ** иазыишушѳа ибеит (А.Г.); Еимгеимцѳарак, шықѳсык **ахьынѳ** Адунеи кказа иааимѳьеит (Т.А.); **Уахьынѳ**ѳи санаа: ажѳ, ахѳыс, акамбашь, амѳеиґкара ухѳа сиырѳеиз, уахѳа на-сылымишо скарахеит (З.Д.); Уца лассы, хѳбхѳараа **рѳынза!** (З.Д.); Ажѳлар исыдырѳаз аус сзынамыгзар, **аибашьрахьынѳ** зыбѳьар кажьны ихѳагѳгѳа ихынхѳеиз сиѳызахоит (Б.Шь.); ...Аурыс хылаишѳѳа,

абаауркәа **ркынтә** ашьхарыуаа азалымдарақәа, абааҥсқәа ырыниоит хәа асултән ианиаҳа, ызымчхәзт, ихаҥны иааигеит (М.Лак.); Сара шәара **шәкынтә** акгыы тәахзам («Аҥс.лак.»); Уи ахәы **аҥкынтә** ихтуеит аҥшзарақәа... (М.Лак.); Шьоукуи еибарччеит, шьоукгыы **ргәаҥынза** инеит (М.Лак.).

Ашътынгылақәа **ахьынтә, афьынтә, акьынтә** @-семантикак рныщшеут: атыптәи, цъарантәи еацъара ахырхартеи: **Уахьынтә** еицәйеут азал агәахы (Б.Шь.); **Уахьынтәи** дыңеит, дыхиаало, азиас дазиеит хланьы!(Б.Шь.).

Ашътынгылакъа -**фынза** // -**фынза**, -**кынза** // -**кынза**-гъы иры-
моуп иеилоу ашъатакъа, ишъақғылоуп **ашътынгылакъа** -**фы**,
-**кны** ахѣтач -**нза** рыцтарала, -**нза** хауит ажѣ *аназара* акънтѣ.

Уи лаҗһаҗа лығеналтан, **убрантәи** дышиашаз Мзалеи **икынза** дааңшуан...(А.Г.); Ацҗа ианықасҗы, ирышьтан **Дьгьарданза**...ашаитан даххалт рхәо **акынза** инарцеит М.Лак.); Ахәычы **икынза** ихы неигзон (Б.Шь.); Ахәңы **акынзагьы** днахашьтуам, идыр!...(Б.Шь.); ...Очамчырантәи хусхәартә **акынза** ңшь-еык зйәхәаз афайтон уақәтәаны уааит!(Б.Шь.); Уаха хара **хҗынза** шәнеи хәа ааицхәит Алиас (Д.Гә.); Нацънатә сгәеисра уамтан укоуп суахтә **аҗынза**(Б.Шь.); –Хара хәццакзом, **иахьшәнынза** уи лгара хгәы итәзам, – иахьшәны аңшьаша иахьшәымгароуп,- ихәеит Басиат (Д.Гә.); Лыхцәы лхы **акнытә** лшыап **акынза** иназауан (Д.Гә.); Ауасақәа рлымхә **акынза**, сара иназгәп **хәылҗазынза**!...(Б.Шь.).

Аштынгылақаа -зы // -зын // -зыҳан. Аштынгылақаа -зы, -зын, -зыҳан иаадырпшуеит амзытә, ахықәкытә, аамтатә еизыка-заашьақәа аматәари арҕиареи рыбжьара.

-Зы, -зын, -зыңған амзызтә, ахықәкытә еизыҕазаашьатә тҕакы анрымоу:

Ийсадгьыл иазтихит иңсы, Ийа **изы**, сара **сзы**, зегъ **хзы**... (Б.Шь.); Абзамыкә **изы** есымша мишаңуп (ажәаңка); Аңсацәа **рзы** дыхзырхәагоуп, Хәгацәа **рзы** дсамарлыкьуп (Д.Гә.); Адагәа **изын** фынтә адаул адырхәом (ажәаңка); Итәбуп аңыс абри **азы**, аха суҳәоит **даеаказы**, сызхара сырчча абра уажәы (Д.Гә.); Убри **азыхәан** ауп сара исхәаз зысхәаз (И.П.); Набжьоу аахәатәқәак иман **азы** ақалақь ахь симгар имуит (З.Д.); Махаз уаха шытыбжьыкгьы мыргакәа, ңышаала

днеин дышнышьталайджьаз, дтахэхэа дыцэеит, дкараха дыкан **азы** (М.Лак.); Алиас **ацаразы** иеирхиеит (Д.Гэ.); Иңхацэа афыцъагыи хаца ицахъан **азы**, иңхэыси иареи рымацара икан (М.Лак.); Шьоуку ақыалакэа рыкайара иағын, шьоуку ажэкаа ггарырхит, ахэарақэа **рзы** ахыгьежъаакэа карцеит (М.Лак.); Аамта ццакуеит мыцхэы, аус зуа **рызгыи**, акгыи зымуа **рызгыи** (Д.Гэ.); Амала, ирхэоит, **ахишароу-разы** дышьтан хэа (З.Д.); Аублаакэа **рзы** зынза ифыцбарахын абамба-арыхра... (Б.Шь.); Уафңык дымгылац, шамаха, Еимыггоит айх **аша-разы** (Б.Шь.).

Ашьтынгыла -зы аамтатэ еизыказаашьатэ тцакы анаанарпшуа:

Амра ссируп **аташаамтаз**, Абла ахыишаахэа тыңхоит. **Ата-шаамтаз**, **аташаамтаз** Амра акалашаа игэыкхоит (Т.А.); ...Убри **ашықсазы** Лац изхара аңш имамызт (З.Д.); – Ихафсыз **аңхынразы** Акэа ашоура даара ицэгъахеит (М.Лак.); Астаршини аписари неицаажэан, ашэкэы рфит, Алиас иңха Камачыч абри **аамтазы** диит... хэа (Д.Гэ.); **Ахэылтазы** Махаз ихэыцкэагыи Камачычгыи акино ахь ирган, асахъа бзиақэа ддырбеит (Д.Гэ.); Иара уи **ашыжъ азы** акэаскъа ашэ аатит (С.Ч.); Уи **аамтазы** Хабашь иеигэыишэ ишьтахь имака инавцеицан, дууаза дфаңан, ахъаца амахэ длахынхалт... (С.Ч.); Сасырэкэа дини адэы данныкэла **аамтазы**, Нартаа аишьцэа зегъы хызрацара икан (Ахьыр.); Ус, ңхнык **азы** аңшыхэфы ила адырра роут Қап Пыс ашьха дыкоуп хэа (М.Лак.); Ашырхэа угылоит ашаејэ ангыло, **Ашацкараз** амфа уанылоит (Т.А.); Ёнак **шартазы** 99-фык Нартаа агэыркыхэа еицгылт («Н. С.»).

Ашьтынгыла -зы аамтақэа: ашэышықсакэа, ашықэскэа, амзақэа, асаатқэа аазырпшуа ажэакэа, арыцхэқэа ирыцлоит.

Аказацэа излазгэартэ ала, Нартаа репос ажэытэзатэи ахэтақэа рырфеиара калеит аера фыц аамтанза VIII-VII ашэышықэскэа **рзы** (Ш.И.); Раңхэаза 1912 **шықсазы** Қарт итыјцит аңсуа литература абду иажэеинраалақэа хазы шэкэны (Ш.И.); Аңсны 1921 шықэса март 4 **азынза** аменшевикцэа ахра рыман (А.Ч.); Дырмит Иосиф (Урыс)-иңа Гэлиа диит 1874 шықэса февраль 21 **азы** Уарча хэа иахъашьтоу аңсуа қытан, анхафы итжаацэарафэы (Ш.С.); Лацарамза **28-31 рзы** Аңсны иазгэартон... Аңсуатјцааратэ институт 75 шықэса ахыјра (агаз. «Аңсны»); Агэыргэаратэ еилатэара калоит лацарамза 10 асаат 5 **рзы** (агаз. «Аңсны»).

Иарбанзаалак арыцхэ азатэ хыцхэазарафэы игылоу ажэа «**шықэса**» ашьтанеиуазар, ихэатэуп, ифэтэуп **азы**: 2000 шықэса азы, 1995 шықэса азы, 1911 шықэса азы; «**ашықэс**» арацэа хыцхэазарафэ иангылоу, ихэатэуп, ифэтэуп **ашықэскэа рзы**: 20-тэи ашықэскэа рзы.

Амзақэа рыхъзқэа еснагъ арыцхэқэа **рапхъа** игылоуп, урт рахътэ **акы зцу** арыцхэқэа рфэ ихэалатэуп, ифлатэуп азы: **нанхэа мза 1, 11, 21, 31 азы, нанхэа мза 2, 10, 20, 25, 30 рзы**.

Асаатқэагыи еснагъ арыцхэқэа **рапхъа** игылоуп, ихэатэуп, ифэтэуп: **асаат 1, 11, 21 азы, асаат 2, 5, 10, 20, 24 рзы** (2-саатқ, 5-саатқ, 10-саатқ, 24-саатқ **рзы акэымкэа**).

Ашьтынгылақэа -аипш // -еипш, ахэсабала ажэакэа рыбжъара аифеырпшратэ тцакы аадырпшуеит.

Ицабыргыјджьаны, иара асду **еиңш** ауп уи уажэыгыи ишихамыш-туа (Н.Х.); Есма илыхшаз дңазар, абас длыдышэныхэала: «Наңха Къагэа **иеиңш** дхаја гэгэаны, Кэагэаниа Абас **иеиңш** дыкэзаны, Чајэ Чагэ **иеиңш** длафхэафэны, Барганцъи Гэдиса **иеиңш** дуафдырны дкалааит» хэа... (Д.Гэ.); Аха уи абзарбзан мшафэны ианытјкэаз **еиңш**, иахъагыи ијегъ игэгэаны адунеи ианыфэуеит... (М.Лак.); Узгылоузеи ахахэтэ шьака **еиңш**? (Д.Гэ.); Саат иахътэ бзиарак уақэымгэыгын, уахынла-еынла дыцэом, ихаңыцкэа еиқэыкишо абгаду **еиңш**, ихырцъацэо алажэ **еиңш** (Д.Гэ.); Уи **еиңш** камлааит (З.Д.); ... иххэаза, ајла еилачырақэа ирылбааны, ахэылтаз раңхэаза иаацэырцыз **аејдеиңш** икэеицеиуа мцак збон (З.Д.); Амра ајака икоуп хтэыла, Атэыла ссир, уи **зеиңш** ыкам... (З.Д.).

Иақдыркит мчыла, кырқыла ирзымгошэа анырба, даеа **хэсабла** аныкэара (С.Ч.); Ткэарчалынтэи агбарацэа ааглых **хэсабла** даара, Аңсны моу, Асовет Еидгыларазы иус дууп... (С.Ч.); Уртқэагыи азырхакэа, хатэаңшыгарақ **ахэсабла**, асабрадақэа рфејаны, рацэала, цэамтазла ухэа рхафсахъақэа ңсахны, митэык иуадафымыз, еихарақ ақъачақъра зјаз, рхатэ инсценировкала ихэмарлон (М.Лак.); Сара **сахэсаб** ала, абри аңшэма ңхэыс илуалуп хэа сыкоуп (Д.Гэ.); Уеизгыи абри атыжъымта аңхэаф алишара инатан хэа сыкоуп поетк **иахэсабала** «саидкыланьы» илаңш схигарц азы (Т.А.); Чаңашъалеи ңшра-сахъалеи дкацэа-кацэон мра **хэсабла** (И.К.).

Ашьтынгыла **а-тэы** иаанарпшуеит матэарк ма хтыск иаххэау азбахэ.

Даалаган, ататын аарыхра **атэы** зхэоз ашэкэкэа еизганы, ат-цаара нап аиркит...(Н.Х.); Рушьа **итэы** схэахьеит, дызбеит сара Чал аңшахэафы...(Б.Шь.); Афы **атэы** зхэахуада!(Н.Х.); Сабду Бержан иара **итэы** дафын (Б.Шь.); Аңсуаа хуэгозар – хара **хтэы** хазуп (Б.Шь.); Ачымазаф иыыз иреихэеит: «Сара **стэы** егыкам, избоит» (М.Лак.); Мыса **итэы** сыздырам, аха Мырзакан ассир ззиуз Жьац иауп, – ихэеит Чыцын даацаажэан ...(Д.Гэ.); Аамыстара **атэы** анихэа... ақэфырымтуа изырфуа иалагеит икэит-кэитза (И.П.); ...урт (Нартаа ражэабжэкэа) шахатра руеит ажэлар рхайаратэ жэйтэразы... ихархэоит ажэлар рфырхацаа илакэушьаши рхайарақэа **ртэы** (Ш.И.); –Аха уажэшьта исыдицеит ицэырызгарц абриакараамта сеизрызблаауаз сыгэнаха **атэы**...(А.Г.).

Ашьтынгыла **-аан** ажэа ахаан иахэтакуп, иаанарпшуеит арфеиара аныкало аамта.

Дук мырцькэа, абарт ашықэсқэа **раан** сан дыңсит (Д.Гэ.); Сара схэычра **аан** сзыңхэз алакэқэа зеггы ибзиааны исгэалашэоит...(И.П.); Аиашазы, иара убарт аамтақэа **раан** ауп, айарадырра ду змаз Услар ибзоурала Кавказтэи ажэларқэа зэырфы ианырзышьақгыла рхатэы бызшэала ашэкэфыра (Д.Гэ.); Айыхэтэантэи амхацьырра калеит 1877-1878 шықэсқэа рзы аурыси атырқэеи реибашьра **аан** (Ш.И.); Абарт ашықэсқэа раан С. Чанба агазетқэа ирнийон ифааза ифу, аңсуа жэлар рзинкэеи ринтересқэеи зыхьчо, ахақэитрахь иназыңхьо...астатиақэа (Хэ.Б.); 20-тэи ашықэсқэа **раан** С. Чанба редакторс даман агазет «Аңсны кәңшь»...(Хэ.Б.).

Ашьтынгыла **-инаркны** еифартэышьала ирлахэыроуп, аха шытынгыларанауа, арфеиара ахьалаго атыц ма аамта аанарпшуеит.

–Ианар ашэырцааз хэаха-хэымш азыжь ихы фалыхэхэо далагылон, ихы **инаркны** ишьапы акынза ацаа дагэылашэуан, нас дфеихон, афэахэа ацаа чены даагэылцуан (Ахьыр.); Аха аңхэызба ззумхэара дызустэада! Лыхцэы лхы **инаркны** лшьап акынза иназоит (Ахьыр.); Шыжыы **инаркны** шыбжэаанза, урт ыхэцэыла еисуан (Ахьыр.); –Сара сыңсуеит, аха сышықэс цаанза сеи скэадыри неикэцаны, сабцьарматэа скэадыр инахышыны, шыжыы **инаркны** хэылбытеханза,

бнеины снышэынтра акны бтэала! – хэа леихэеит иңхэыс (Ахьыр.); 1955 шықэса алагамта **инаркны**, ыыц итыцуа иалагеит аңсуа литература аңсэаарафы оума зегь зцазкуа, есымза иркыңхьуа...ажурнал ду «Алашара» (Ш.И.).

Ашьтынгыла **иазкны** формала ирлахэыроуп, аха шытынгыларанауа, иаанарпшуеит арфеиара зызку.

1919 шықэсазы М. Лакрба агазет «Аңсны» ианицеит ажэеинраалак, Д. Гэлиа **изкны** (Ш.И.); Аңсны атеатртэ кэзара аңоурых М. Лакрба икынза азэггы **иеазкны** дыкамызт (Ш.И.).

Ашьтынгылақэа **айыхэала, абзоурала // иабзоураны, амишала, иахкьаны** иаадырпшуеит ажэақэа рыбжэара икоу амзызтэ еизыказаашьақэа.

Бида амацэыс дагеит, уи **айыхэала** сабду хныхэартэф...сины-хэахэан (Б.Шь.); Бара баб **ицыхэала** акэзар калап...(Д.Гэ.); Аңсуа поезиафы аихаразак иара **ибзоураны** ишьақэгылеит, инартбаангыы афеиара аиуит... ифецу аңсуа ажэеинраала аифартэышьа, ифецу аритмика-метрикатэ система (В.А.); 1905 шықэсатэи аурыс революция **абзоурала**, С. Чанба асоциалисттэ идеиақэа ихыф рзишьтуа, игэникило далагеит (Хэ.Б.); Аарфара **иаккьаны**, убри ашықэсан амлакра калеит. Сышьта ихылаз ңышэа мфала, Имфа мацзак иадамхаргыы, изыласхар **сыбзоурала**, Анасыңгыы уи ауп, са стэала!(Б.Шь.); Бажэуамызт **сымшала**, сан абаскк (Б.Шь.).

Ацынгылатэ шытынгылақэа

Ацынгылақэа адхаларатэ хафэйтэ цынгылақэа анрыцло, ашьтынгыла афункинала ахархэара роуеит:

Шэара **ишэакара** цэа зымбацгыы азэы иңсы ишьахьеит (А.Г.); Анышэ хэфеит, хьыда-цаада иңахаз, Алағьырз иахарблит **хашьтахь** инхаз (Б.Шь.); Азныказы Қсыс икьарахэ дахеит, аха нас уи даакэыцын, **ианхьа** ишьтаз иахь фааитит...(М.Лак.); ...Сабду днаган, **аханы** днадыртэеит, сара снисын, **ишьтахь** саагылеит (Б.Шь.); **Саңхьайэкьа** дахьтэоу даакэымцзакэа ахьркэысра дафуп (П.Б.); Очамчырантэ атакси аанкылань Акэа **агэцэ** иахьазеикароу данаатый, ихы ааибыз-бызын, арныкэаф днечиаңшызаап...(П.Б.);

Иусқәа, иара дызхьымзас, **сапхьа** иаагылт нагзатәыс (Б.Шь.); Иеы ағара ианкны, егьырт адәы **аңынйағ** игылаз айла қар-ңшарқәа рҕы иҕахәаз аеқәа рахь дымцакәа, ааигәа игылаз араш кәта ашьапы инадҕеиҕәалеит (А.Г.); Хы-мчыбжьа **рышьтахь** асы хыкәкәо иала-геит (А.Г.); –**Җааигәа** изыстҕара камбашьхьча дыкам (Д.Гә.); Рафида ацәымза днаңырагылан, **лышьтахь** алашьцараҕы Камацыч днагылт (Д.Гә.); Адгьыл ссирқәа **сапхьа**, **сышьтахь**, Избоит сгәазхара (Б.Шь.); Шәнеи, амарца, **имңынқа**, Сара сгылап **ишьтахьқа...**(Б.Шь.).

АИДХӘАЛАГАҚӘА

Аидхәалага – уи иеижәлантәу ахәоу хәтақәеи иеилоу ахәоу ахәтақәеи еидызхәало цхыраагзатә ажәахәа хәтоуп. Иара иамазам ахатәы жәартә тҕакы, аграмматикатә категорияқәа. Аидхәалага инанагзо асинтаксистә функция мацара ауп, убри аҕнйтә уи ахархәашьеи атҕаки иаха интҕааны иаарцшуп асинтаксис аҕәшаҕы, аморфологияҕы иазгәаҕоуп иара иамоу азеипш чыдарақәа мацара.

Ацсуа еидхәалагақәа ахәоу аҕы инарыгзо афункциеи ртҕаки ирызкны итҕыжьуп аусумтақәа (В. Х. Концҕариа, 1963; К. С. Шьақрыл, 1970; Л. П. Чкадуа, 1961, 1976).

Ацсуа бызшәаҕы иҕоуп еснагь ажәа иахәтакны, ажәа иацрымга-кәа ахархәара змоу аидхәалагақәа: **-и, -гьы, -х**(иареи сареи, иар-гьы саргьы, сарах). Егьырт аидхәалагақәа зегьы зхатә формей ақәгәғәареи змоу ажәақәа рахасабла ажәа, ажәеидхәала, иеилоу ахәоу ахәтақәа ирыцааиҕеит: *аха, ма, мамзар, избанзар...*(дҕоит, аха дышҕацо; сара ма уара; дҕоит, избанзар иахәтоуп).

Еилазаашьала аидхәалагақәа хшар кәлоит ҕбаны – имариоу аилазаашьа змоу **-и, гьы, аха, ма, амала, моу**; имариам аилазаашьа змоу: **насгьы, ус ақәзар, избанзар**.

Аидхәалага афункциа шьтырхыр кәлоит ацынгылақәа, ахьыз-цынхәрақәа ашьтынгылақәа рыцны, ақатцарбатә формақәа, аицааирақәа: **зны, нас, избанзар, избан ақәзар, убри аҕнйтә, избан ухәар, ақәымзар, убас, уимоу**.

Иҕоуп ахәоу аҕы еитахәахо аидхәалага -и (саби, сани, сареи), еиҕамхәахо аидхәалагақәа – **аха, уеизгьы, избанзар...** (сҕоит, аха сышҕацо); еитахәахогьы еиҕамхәахогьы **-гьы, ма, зны**(сабгьы, сан-гьы, саргьы; сара сахьыказ сашьагьы днеит).

Хьхь ишхәоу еипш, аидхәалагақәа функциас ирымоу ахәоу ахәтақәа реидхәалара ауп. Аха уи адагьы, дара ишьақәдыргылоит иеидырхәало ахәтақәа рыбжьара атҕакытә еизыказаашьақәа. Дара иаларгало атҕакытә еизыказаашьақәеи иеидырхәало абызшәатә

акқәа рыбжьара иҕоу асемантика-грамматикатә еизыҕааашья-қәеи еихарак еимадоуп.

Аидхәалагақәа иаадырпшуа атцакқәа ирҕырпшны ишоит ҕбаны: ихьыпшым аидхәалагақәеи ихьыпшу аидхәалагақәеи хәа.

Ихьыпшым аидхәалагақәа

Ихьыпшым аидхәалагақәа рхыпхьазара акырза еихауп ихьыпшу аидхәалагақәа рааста. Урт жәытәнәтә аахыс абызшәа иалоуп.

Аидхәалагақәа иеидырхәало ахәоу хәтақәа рҕакытә еизыҕааашьяқәа зеипшроу азгәатаны иршоит абас: аипшьратә, аиҕа-гыларатә, айкәшаратә еидхәалагақәа.

Аипшьратә еидхәалагақәа

Аипшьратә еидхәалагақәа иеидырхәало абызшәатә акқәа рыбжьара ишьяқәдыргылоит аипшьратә еизыҕааашья. Аипшьыратә еидхәалагақәа рахь иатцанакуеит **-и, -гьы, -нас, -насгьы, -иара убас, -уимоу.**

Аидхәалага -и. Аидхәалага **-и** еиднахәалоит иеижәлантәу ажәақәа, ахьызтә жәеидхәалақәа, аицааирақәа – алахәыратә, ата-гылазаашьатә катцарбатә. **-И** иеиднахәало акқәа зегьы суффикс хасабла ирыцлоит, урт ахьызтә ажәеидхәалазар – атцыхәтәантәи ажәа иацлоит; аицааирақәа ракәзар – аицааира шьяқәзыргыло иацлоит.

Шьаци бгьыци рыңсы тәлеит. Ашәтқәа рышәтргьы дырласит (Р. С.); Атҳарахәа сааңшын, снықәтәеит. Шьхеи мардареи снарҕаңшиит (И. К.); Аңша цәгьа усқан иҕәаа-ҕәаауа археи ашьхеи ирыбжьан (И. К.); Иани, иахәшьеи, иңхәыси рыма инаҕысит. Ирахә-ишәахә раҕырҕеит. Инхара рыблит (И. К.); Зқьышықәсала хажәлар ңыршәон хҕәареи, гәакреи, рыцхареи. Аха иқан еиқәыргаганы халамыси ххәйареи (Б. Шь.); Саграңалеит! Уи сшазааиҕәахази сшаграңалази сара соуп издыруа (Ш. Ч.).

Аидхәалага **-и** иеиднахәалоит ҕ-ажәак рыла ишьяқәгылоу зхы иакәитым ажәеидхәалақәа: *дгьыли-жәфани, еи-кәадыри, акәым-жәи-акабеи, тауади-аамстҕеи, геи-шьхеи, хәыңи-дуи.*

Аидхәалага -гьы. Аидхәалага **-гьы** морфемоуп. Афиниттә каларақәеи, адцаратә, азтцаратә формақәеи рыда, егьырт ажәақәа зегьы ирыцлоит. Иамоуп ахархәара тбаа: аидхәалага афункциа ада, уи лассы-лассы инанагзоит ахәтач афункциагьы, ажәақәак рҕы уи ажәахырҕеиаратә суффиксуп (**зегьы, акгьы**).

-Гьы еиднахәалоит иеижәлантәу ажәақәа, ажәеидхәалақәа, аицааирақәа; аицааиреи уи злоу ахәоу ахәтаки, иеилоу ахәоу ахәтақәеи.

Аидхәалага **-и** еипш, **-гьы** иеижәлантәу ахәоу хәтақәа зегьы ирыцлоит. Урт иеибапсахуа еидхәалагақәоуп.

Ауха Кәын ашәарахқәа иааигаз ақәабқәа илтәрҕан, иржәит; афатә иагымкәа икарҕеит, сасгьыи ңшәымагьыи акрыфаны ишьтәлт («Н. С.»); Абар ажурнал «Амаркаңыи» аредакция ахьыҕоу. Аредактор-гьыи, амазаныкәаҕгьыи, акәша аиҳабгьыи, алитусзуҕцәагьыи, амашинисткагьыи, акуриергьыи ... – зегьы уадак иҕноуп (Ш. Ч.).

Аинфиниттә еицааиреи уи злоу ахәоуи еидызхәало аидхәалага **-гьы** ацлоит аицааира зхьыпшу ажәа.

Нартәа зегьы анеиңеыжәлоз, саргьыи срыңеыжәлеит («Н. С.»); Амра тәашәар, саргьыи уахь сыңсы ацтәашәоит, Амра гылар, саргьыи уи сыңсы ацгылоит (Р. С.); Азәырҕы анасың рызтә, иаргьыи насың имоуп (ажәаңка); Енагь иааг, иааг ада акагь роумхәар, ажәқәагьыи ргәы ухиәоит (Б. Шь.); Уара уахьгәыргьо, саргьыи саргәыргьоит (С. Ч.).

Ҧ-хәоук рыла ишьяқәгылоу иеилоу ахәоу аҕы **-гьы** актәи ахәоу тцакылеи синтаксислеи изыдхәалоу аҕбатәи ахәоу хәта иацлоит:

Аиба акәакәар кәнишьон, уигьыи агәтә изеиҕыршеит (ажәаңка); Абжьаратәи ауада хныҕналт, уагьыи убас ихьоуп (Ш. Ч.); Айаҕцәа ирымоу агхақәа еиыркаауа икалаанза, рҕаҕыс сара срымазароуп, даргьыи сара исҕаҕцәаны иказароуп (Хә. Б. иархив акнытә); Абри захаз зегьы маза-аргама «Татластәан ишәзиузар калап» хәа хгәы инықәыришьит, харгьыи уи гәҕарас иҳамоуп (Д. Гә.).

Аидхәалага **-гьы** аидхәалара адагьы, инанагзоит ашьяқәыр-гәгәаратә тцакы аазырпшуа ахәтач ахархәара.

Зыбз хаау асыс аингьыи ацәоит иаинымгьыи ацәоит (Ажәаңка); Саргьыи сыңсы тәнаҕы лара лзы сыҕоуп. Уи саргьыи исымхәацт, ларгьыи илмаҳацт, аха ларгьыи илдыруеит, саргьыи издыруеит (А. Г.);

Сара исыкәшаны итәаз ырықәа ырықәыжыны ызырџуан. Ацәгәа**гъы** рхәомызт, абзиа**гъы** (А. Г.).

Структурала абарт иреиуоу абызшәатә аккәа рҕы -гъы -и ала иахзыпсахуам (ирхәом: уи сареи исымхәаи, лареи илмахаи).

Абызшәатә материал алшара хнатоит иаххәарц: -гъы тоурыхла ашыақыргәгәаратә җакы акәын иаанарцшуаз, аха нас иеилоу ахшыџзцарақәа раарцшразы уи ишытанхит аидхәалага ахархәарагъы. Ари агәаанагара иара убас ишыақәнаргәгәоит бзыптәи адиалект ағы иахыагъы иахцыло аидхәалагақәа **и**-и, **гъы**-и ахыеицу ажәаформақәа. Абарт ажәаформақәа рҕы **-и** инанагзоит аидхәаларатә хархәара, **-гъы** – ашыақыргәгәаратә хархәара.

Иихәоз-**гъы** ишуаз-**гъы** хәа ак сгәамҗеит. Исымхәаз-**гъы** исхәаз-**гъы** ак нимыжыит. Адәахь-**гъы** афнуцка-**гъы** илыхыуашәа сгәы иабоит (бз. ат.).

Иара убас иахцылоит **и**-и **гъ(ы)**-и тыцла иеибацсаху ажәаформақәа; усқан **-гъы** афбатәи еижәлантәу ажәа иацлоит:

Ицкәын-**и** ицхәыс-**и-гъы** игеит. Барей саре-**и-гъы** хцарын. Икыаҕ-**и** ихарҗ-**и-гъы** аабымгоз (бз. ат.).

Афиниттә катцарбақәа рыла иаарцшу иеижәлантәу азхәақәа реидхәаларағы, аидхәалага **-гъы** ацынхәрас, ахархәара шьтнахуеит ахәтаҗ-апрефикс **-агъ** – (В. Х, Концъариа, 1963; К. С. Шыакрыл, 1970):

Ахан иҗацәа рҗыңа, Дамеигзеит лхы, Дагыҗеит лара, Беслан дигарҗы (И. К.).

Аидхәалага -нас. Ацынгыла **-нас** аидхәалага ахархәара шьтнахуеит иеижәлантәу ажәақәа реидхәаларағы. Уи гылоит иеижәлантәу ариад атцыхәтәаны игылоу џ-ажәак ырыбжәара:

Абахча гылоуп еижәхашышыла, Ал, ахәырма, **нас** амжәа (Б. Шы.); Еиларҗоит дасу ырыдгылқәа, ацәагәара зылишо ацә, акамбашь, ағы, **нас** анырхага матәахәқәа ырымоу (С. Ң.).

Иеишьтанеиуа ахтысқәа аазырцшуа ахәоуқәа рахынтә афбатәи ахәоу иацынгылар калоит ацынгыла **-нас**. Уи ишцынгылоу иаанхоит, избанзар инанагзоит атагылазаашыа ахархәара, иагышьтнахуеит азтәара **ианба?** Иаагап, Хабашь акры аамҗа дгыланы длышьтаңшуан, **нас** даахыахәын, ашырхәа хланҗы дынталт (С. Ң.) даахыахәын **ианба?** – нас. Ацынгыла иамоу алексикатә җакы еиднахәалоит арт аф-хәоук.

Ашәкәы сахыаңхыо, артгъы схағы иааиуеит, сышинеиуа саамџа-хыркәоит, **нас** ашәкәы башиа сахәаңшуеит (Ш. Ң.); Иахыа хәлаанза аҗыахәа ахәыцқәа урылагылоуп, **нас** афны уанааилак, ашәырқәа еиҗауауеит, еихауауеит (А. Г.).

Ацынгыла **-нас** иацааир калоит аидхәалага **-гъы**. Урт еицны ишытырхуеит аидхәалага ахархәара:

...абна илалар, џ-хык зхагылоу аамҗ рҗылар, **нас** уртгъы ирызкыданы икалоит (Хә. Б. иархив акнытә); Аәа җытҗрак хзеихар, зегъы рҗың ылырхыит, аҗтәазаара җышынтәаларын. **Нас** мышкы хәлаанза**гъы** җара уынсыжыуамызт (А. Г.).

Аидхәалага -нагъы (К. С. Шыакрыл, 1985). Аидхәалага **-нагъы** иеилоу еидхәалагоуп, уи шыақәгылоуп ацынгыла **нас**-и аидхәалага **-гъы**-и рыла. **-Нагъы** еиднахәалар калоит џ-хәоук, афбатәи ахәоу аидыларатә җакы амазар, мамзаргъы џ-ажәак.

Уара «ибзиазоуп» хәа ахәшыара устҗар, егыртҗ измоуз ргәы иа-анаго умдыруеи, **нагъы**, аиашаз, уара уаџас афра узымҗеит (А. Г.); Ңыамхәыхә ... данынаңш, азғы ацәагәастә дхыланы, ахахаиҳәа анышәгәалқәа шифоз, **нагъы** дырџегъых амла хәа шихәоз ибеит (Аңс.л.); Излоугәыгъазеи, **нагъы** иуҗахузеи хара хғы? («Н. С.»); Уара аҗаңхақәа анаурты, **нагъы** лара җхыбжәонынза данымааңш, егыра-хы иусума («Н.С.»); Нарҗаа раныша җаҗы җхыс диманы данаа, **нагъы** уафы инеилак ахыҗахоз даҗынханы даныкала, дара иеигәырҗеит («Н. С.»); Сан, убарт аҗауадцәа хәа бзышьтоу раҗәоума, **нагъы** уи захызу ағы бзиақәа ырықәтәаны, атапанчеи, акамеи зыкәнны идәықәқәоу роума? (Д. Гә.).

Аидхәалага -уимоу (В. Х. Концъариа, 1963; К. С. Шыакрыл, 1970). **-Уимоу** иеилоу еидхәалагоуп, ишыақәгылоуп арбагатә хызыцынхәара **-уи**-и аидхәалага **моу**-и рыла. Еиднахәалоит џ-хәоук, игылоит афбатәы ахәоу аҗхыа. Аидхәалага **-уимоу** иацааир калоит аидхәалага **-гъы**. Аф-хәоук иаадырцшуеит иеицыкало ахтысқәа. Аҗшыы хасабла иацло ахәоу актәи ахәоу атҗакы артбаауеит, иханартәауеит информация ғыцла, ажәахәафы иҗыашыаратә цәанырра аҗны.

Ажәытәза аҗсацәа, егыртҗ ашыхаруаа реиңш, абҗыарк, камак иадамхаргъы ырыкәнымкәа җара иҗомызт, **уимоу** афныҗкыагы ирыкәнызар акәын (Д. Гә.); Амшаң ағы Нахарбеи иахҗны ине-

из тауади-аамстѐи ауха зегъы уа́ка иаанхеит, **уимоу** уи аены изы-мааз аздырѳгы ауха инацлеит (Д. Гә.); Рафидахеит, амра ꞑхазаап ара, ахәафы; ꞑа́ка, лбаа, амра таꞑхом, **уимоу** аѳарақәаѳәкыагы ашәа рхәоны рыбжы смахит. (Д. Гә.); Уус азы хара хәгәра жәга, уи шытарнахыс дгычыит хәа анишәахә, хара хѳыцъагы хуаам, **уимоу** уи Алхас ꞑыꞑхижытѐи гычра хәа ашә дынхымѳит (Д. Гә.); Аамта гъежыуеит, ихынхәуеит, уара на́к уацымныкәар, уеанумраалар, ара́хь иара аеунарнаалом, иахъа и́коу уаѳы и́кам, **уимоу** саатла, минутла аеицтанакуеит (Д. Гә.).

Аидхәалага иара убас // **иара убасгы.** Ацынгыла -убас ахафытә хызыцынхәра **иара** иацны, инанагзар калоит аидхәалага афункциа. Аидхәалага хасабла ахархәара амоуп иеижәлантәу ариад афы, иеилоу ахәоу афы.

Ара́ка еилагылан ꞑо́а змамыз ашәыр хыккәа: аѳәа, атама, а́ха, ашымха, **иара убас** алаха; Счамадан итәсѳеит сышәѳатәкәа, **иара убас** атәацәара рпатреткәа; Абарт ꞑитәгакәа ырыбоураны и́калеит раꞑхьатәи аꝼсуатә театртә труппа, **иара убасгы** ишыкәгылеит аꝼсуа милаттә драматургия (Гь. Гә.); Иаххәап, аповест афы инеицыхны зызбахә и́коу Казылбақы, мула Есыф, Сеиды́к, Темыр ухәа хара иаабоит **иара убас** автор ипиеса «Къараз» афгы (Ш. И.).

Аидхәалага усгы. Ацынгыла -усгы ишытнахыр калоит аидхәалага ахархәара. Еиднахәалоит аидыларатә еизыкәазашъа зыбжыоу ѳ-хәоук, ашыкәыгәгәаратә цакы ацны.

Уи иꝼсы атәѳаразы исымгәагыуа егы́кам, исоухәароуп, **усгы** еышыроуп исыкәу («Н. С.»); Ауаатәыѳса зегъы ацъал рымоуп, **усгы** иудыруеит (И. П.); ... зынзак фышә маат ꝼара рзы шәаргы шәсыцхраа, ашәкәы **усгы** зегъ хәхъзала и́калоит (И. П.).

Аидхәалага акыс. Аидхәалага -акыс еиднахәалоит ѳ-хәоук, зыбжыара аидыларатә еизыкәазашъа зныꝼшуа, аидыларә атцакы аазырꝼшуа аꝼхъа игылоит.

Шъаруани иѳызцәеи ырызбит, ауха иахмырꝼакәа аꝼхәызба дыр-гарц, **акысгы** лашыцәагы аѳны и́кам («Н. С.»); Сара истѳоит хәа са-лагар, иаурым, ихымзгыишоит, **акыс** дыꝼхашыѳоуп (Ш. Ч.).

Аиѳагыларатә еидхәалагакәа

Аиѳагыларатә еидхәалагакәа иаадырꝼшуеит иеиѳагыло, иеи-кәымшәо, иеиꝼшым аизыкәазашъа. Аиѳагыларатә еидхәала-гакәа рахъ иатданакуеит: **аха, амала, моу, акәым, акәымкәа, ара-хь, акәымзар, мамзар.**

Аидхәалага аха. Аидхәалага **аха** ихадоу ахархәара – аиѳагы-лара, аиқәымшәара, аиꝼшымзаара ада, иаанарꝼшыр калоит егырт атцакытә еизыкәазашъагы. Уи асинтаксис акәшафы инартбааны ахцәажәара аиуеит.

Аидхәалага **аха** еиднахәалоит иеижәлантәу азхәакәа, урт рыб-жырагы игылоит:

Аеы збеит, **аха** ашыта сымбеит (ажәаꝼка); Сишыталеит, **аха** сихымзеит.

Аидхәалага **аха** еиднахәалоит имариоу ахәоукәа ѳба, игылоит аѳбатәи ахәоу алагамтафы:

Нартаа реиѳабы дкылꝼшыны дхысит, Алхас игәы аѳагара иарбаны, **аха** ахәа амц ахәеит, Алхас иꝼырхагамхеит («Н. С.»); Даеа ѳынтә-хынтә ꝼитѳит, **аха** аѳны уаѳы ддәылымѳит («Н. С.»); Аамыста дук иоуп, тахмадак иоуп, **аха** уеизгы дуцаауеит (Д. Гә.).

Аидхәалага **аха** аѳбатәи ахәоу антәамтафы игылар калоит, усқан уи иаиуеит астилистикатә хархәара.

Аидхәалага амала (Концъариа, 1963; Шакрыл, 1970; Чкадуа, 1978). Аидхәалага **амала** инанагзо ахархәара иакәшәоит аидхәалага **аха**, аха иаанарꝼшуа аиѳагыларатә цакы иаха иꝼсыеуп.

Сасы́кәа дақәшахатхан, иѳаѳаза адамыз ибза ишара ианиѳеит, **амала** иааргозгы иара Сасы́кәа изынижыит («Н. С.»); Шы́та хдәықә-лоит Сасы́кәа, **амала** уара и́кауѳара уи ауп («Н. С.»); Сара узгоит убра, **амала** уара угәы уеаныз (Аꝼс. л.); Шы́та уꝼыта́хь уца, **амала** уаѳәуха дырѳегых уеи́таи (Аꝼс. л.); Иаххәақәоу сыздырам, аха иара Алиасгы «исхәандаз» хәа акәын дшы́каз, **амала** хәычык иааидырца-лар ита́хын (Д. Гә.); Ааꝼнынза ихабар ы́камызт, **амала** зны-зынла асы-мкәыл анкаҳалак, дхынхәлон (Б. Шь.).

Аидхәалага ара́хь. Ацынгыла **ара́хь** лассы-лассы ишытнахуеит аидхәалага ахархәара. Уи еиднахәалоит цакыла гәгәала иеиѳагы-

ло ажэакэа, аицааиракэа, ахэоукэа. Игылоит еиднахэало аккэа рыбжыара.

Зны-зынлагы икалоит убас: дхэычны, дыңсыены, **арахь** ахшыф ду иманы (дыкоуп) (Б. Шь.); Ауаа тэны игылоуп, рхэыцкэа рыманы, **арахь** абилеткэа нїаеит (акино ахь) (Ш. Ч.); Иблакэа акгы рбазом, **арахь** афны икоу, иану хара хайкыс иара идыруеит (Ш. Ч.); Цша асзом. Амра нхоит, **арахь** ифыхьтааза, уцаа-ужы агэыр ссакэа аланакшоит (Ць. А.); Игэабзиара зегы агазет иафеит, **арахь** ауаа дызлардыруа ипиесеи иажэабжыкэеи рылоуп (Ш. Ч.); Уи аехэа дыгэхэыцзом, **арахь** иара иаңхьа ажэабжы уафы иахазом (Ш. Ч.); Бабадугы енак айырбелкэа иқалыртэан, ишьа зегы илхны, ижэны ицеит, **арахь** табуп хэа леихэеит (Ш. Ч.); Уи иаразнак идырит, хаала ари дшоуимыжыуаз, **арахь** иашыца хьаа дус имоуп («Н. С.»).

Арахь иапынғылар калоит аидхэалага **аха** (→ аха арахь):

Ускан аешыцаа ирдырит махэ дышроуз, игэыргыар ртахуп, **аха арахь** рашьа дышыны дышьтоуп («Н. С.»).

Аидхэалага моу. Аидхэалага **моу** ф-хьзык еиднахэалоит. Хархэашыалеи такылеи иеилоу аурыс еидхэалага **не только, но и** иакэшэоит. **Моу** актэи ахьз иашьтанеиуеит, афбатэи ахьз иацлар калоит **-ггы**, аидхэалара ада, ашьақыгэгэаратэ такгы назыгзо. **Моу** еиднахэалар калоит иеижэлантэу ариадкэа. Аидхэалага **моу** злоу ахэоу аеашоит ф-хэтакны: актэи ахэта иатцанакуеит **моу** зцыло ахьзи уи иадхэалоу ажэакэеи, афбатэи ахэта апредикативтэ кэзшыа змоу хэоууп. Ахэоу еизакны иамоуп ажэахэафы ицэанырра аазырцшуа аинтонация чыда.

Бааңсык лгэы итамзааит хэа ахэсакэа **моу**, ахацаагы арагама ирхэо иалагеит (Д. Гэ.); Нас изимуазеи иаб иңсхэы, иаб **моу**, иабдугы иңсхэы иургы калон (Д. Гэ.); Камачыч рыңсы дырзалырхуамызт, илфынїаауан, дара **моу**, уи агэылара иказ зегы лыуафышьа здыруаз рхы-рыңсы еиңш дырбон (Д. Гэ.); Абри Камачыч **моу**, лашыца, лгэылаца, лара дызтахыз зегы гэалсс ирыман (Д. Гэ.); Сара акэтагь сызтаз ашьайатэы **моу**, дара зынза рыфнқэа ирыфныңынгы иуртоит (Д. Гэ.); ...урт хык аишыцаа ыкоуп, аламалагы урт уаф дрыхэом, уара **моу**, уабацаа еибганы ианеивагылаз-

ггы ирмышэеит («Н. С.»); Абри Камачыч аамста дахыгаз лтаацэеи лашыцаеи **моу**, лара дыздыруаз анхацаа зегы абри аус нагзара аурушь хэа иазыңшуан (Д. Гэ.).

Моу еиднахэалар калоит аицааиреи уи злоу ахэоуи. Ускан **моу** аицааира шыақыргыло акатцарба ашьата иацлоит, аамта рбага ацымкэа.

Камачыч амла **дакымоу**, Есма уака илзынлыжыыз кыргы ахэыцкэа ирзылшеит, ларгы илзынхеит (Д. Гэ.); Бан Есма, дбыкэыхшахааит, акамбашыкэа **брыцламоу**, уи ахыбхэогы атэыфақэа схагылазшыа збоит (Д. Гэ.); Алаңш цэгьа **дарчмазафымоу**, уагеимшиара, ауафы да-нагозгы ыкоуп (Д. Гэ.); **Дарцаажэамоу**, хэычыкгы даарччеит (Д. Гэ.).

Аидхэалага акэым. Аидхэалага **акэым** акатцарба **акэзаара** уажэтэи аамта мапкратэ формоуп. Уи хархэашыала аидхэалага моу иазааигэоуп, аиғагыларатэ такы **акэым** афы иаха игэгэаны иаарпшуп хамхэозар. **Моу** еипш иацааир калоит аидхэалга **-ггы**. Урт еихарак иеибапсахуа еидхэалагакэоуп:

Уи кэзшыала **акэым** (кэзшыала моу), ңиралагы ухы аахїаа ихагылоуп (П. Б.); Аңхэыс **лакэым** (аңхэыс моу), адоумбеи ааганы, уфны ифноуцаргы, уфызцаа хқаумыжылароуп (П. Б.); Иаргы дыңеит ахыухэа, миэи мышэхэари дрыцкэаши, Анахь арахь икэыршо. Адэышкэагыаз имфатэуа, Дықалеит, аха ирдыдуа! Ирдыд **акэым**, ирмацэыс, Ишьап адгыл икэымкыс (Б. Шь.); Бхайа **иакэым**, бара бхатэа сбазїаауеит! (С. Ч.); Сара схэыцит, сеитахэыцит, аха ари аңхэыс лїаакаңшь **акэым**, лхатэагы дсымбазацт (Ш. Ч.).

Аидхэалага -аха уеизгы // -аха усгы. Уи шыақыгылоуп аидхэалагакэа **аха**-и **уеизгы**-и // **-усгы**-и рыла. Еиднахэалоит зыбжыара аиғагыларатэ -ацынхэратэ (противительно=возмestительный) еизыказаашы атэакы зныцшуа ф-хэоук (иафшырцш аурыс еидхэалага **но между тем**).

Лахэа фтылїаан, илыжэлаз деихысїэоит хэа афаныналырхоз аамтазы, дфеитаңан, длыцэеит, **аха усгы** ихылїа инакэшэан, иааифнаїэеит («Н. С.»); Аха ас мацара абри ауаф даухажыыр, зынза хакэихуеит, **аха уеизгы** хара, атэхмадацаа, егьхалымшаргы, хакэынїаа... шытак уаха рзымчауа афы инеит (Д. Гэ.);... абри аус айыхэала ма зегы хакэынїаароуп, ма акы халхаршароуп хэа

инықәиңеит, **аха уеизгъы** Алиас инаиабжъеит, убри азгаб хара хшынеицаажэо–ааицаажэо, иакъым ус цэгъак лымпыймкъааит, цкъа уаалхылаңшла хэа (Д. Гэ.); Заңхьақа ипоетхараны иқаз ачқәын иани иаби аныңсы, аңара азбахэ уаха далацаажэо даузықалахуаз – уажәшьта уи иеитымцааханы иаидхалаз иахәшыңәеи иашъеи иаазар акәын, **аха уеизгъы** абарт аудафрақәа дыриааины, ихала аңара иңон (Гь. Гэ.).

Аидхәалага акәымзар. Аидхәалага **акәымзар** ақатқарба акә-заара ахьыпшратә ркъынаафы игылоу мапкратә формоуп. Уи иамоуп авариант **мамзар. Акәымзар // мамзар** еиднахәалоит тқакыла еиғәгылоу ахәоукәа, игылоит урт рыбжьара.

Мырзакан абри иқалаз аниба, насгъы ас изызуз анидыр, иеимшьит **акәымзар**, уаха акгъы игымхеит (Д. Гэ.); Иңегъ шыжьы сахьыма-аз уамашәа ибымбан, уи моу бара бырғыхара сацәшәеит **акәымзар** шаанза саауан (Д. Гэ.); Ааит, шәарт ақбаафырқәа, шәара шәакәызма Нарт Кәын ирахә ихцаны изгоз, уажәыңәкьа шәабцъар шытаңаны шәтаслымха, **мамзар** абри алағъара шәахәхоит («Н. С.»).

Акәымзар // мамзар гылар калоит ақбатәи ахәоу атқыхәаны:

Алиас ачара ҳазу хәа иңаиеиңәо, хара ҳахәмаруа иаххәеит акәымзар (Д. Гэ.).

Аидхәалага атқкыс. Аидхәалага **атқкыс** еиднахәалоит а-ажәак, ма аицааира злоу ахәоукәа. **Атқкыс** еиднахәало ахәтақәа рыбжьара ишьақәгылоит еиғырцшрала иаарцшу аиғәгыларатә-аиғъашьаратә (противительно-предпочтительный) еизықазашьа.

Амч **айкыс** амаана. Аиашьа бааңс **иайкыс** афызә бзиа. Оызә дызмазам **ийкыс** афызә бааңс дызмоу. Баша цәажәара **айкыс** баша нықәара еиғьуп. Ачыс бзиа нхар **айкыс**, мгәацәа нжәааит (ажәаңқакәа); Схәықәа сара исыдыңсылар **айкыс**, азәы иааихәар, итәитәыххаргъы, рыңсы тәзааит, амла иаганы иңсрым (Б. Шь.); Иқан убри еиңи амиқәа – зыңсы тәз **райкыс** аңсцәа анеиҳахоз (Б. Шь.); Асасцәа **райкыс** сара еиҳа исеигәырғъазар калап (Ш. Ч.).

Ажәа -еиңш. Ажәа **еиңш** еиднахәалар калоит тқакыла аиғыр-цшрей-аиваргыларей (сопоставление) аазырцшуа аицааирей излоу ахәоуи. Аицааира хыркәшоуп **еиңш // еиңшымкәа** ала.

Уи зны анкьа ииңцалац **еиңш** нықәара еиңцеит («Н. С.»); Стампылынза ақалақы ақытәи, уахънеилакгъы, ахьта иңханаңаз

аңстхәа **реиңш**, ирыцхәхәа, ирхамкәа-иришәымкәа, тәацәала иуңылон (Б. Шь.); Уажәы азғаа злалаз арахә **реиңш**, атәымтәылафы аңцәара иағыз ашьхарыуаа, иаңашьыцны иргәаладыришәозар акәхарын, рыңсадгъыл ианахыз аңсра ишаңылоз (Б. Шь.); Маза бааңсык еибызхәоз **реиңш**, ҳахфыкгъы ҳахқәа неидкыланы хшеидаишылоз, хшеидиңыуалоз мацара, ашара адәы иаақәлеит (Б. Шь.); Уи араҳәгъы ихатәы дамығ рниңо далагеит, тәуади-аамстәи ишыруа **еиңш** (Д. Гэ.).

Аикәшаратә еидхәалагақәа

Аикәшаратә еидхәалагақәа рахъ иатцанакуеит **ма, мамзар, мамзаргъы, иа, зны.**

Аидхәалагақәа **ма, мамзар, мамзаргъы** хархәашьала еизааи-гәоуп. Урт ххы иахархәоит аматәарқәа, арғиарақәа, ахтысқәа рык-нытә акы алхра анахтаху. Абарт аидхәалагақәа рыла еидхәалазар калоит иеижәлантәу ахәоу хәтақәа, аицааирақәа, ахәоукәа.

Аидхәалагақәа **ма, мамзар, мамзаргъы** рахьынтә иеижәлантәу ахәоу хәтақәа реидхәаларафы иаха апыжәара амоуп аидхәалага **ма. Ма** иеиднахәало ажәацыпхьаза иацааир калоит.

Ауафы имч дныкәнагароуп, **ма** ибз (ажәаңқа); Зны саатгылоит, сыфәеит **ма**, сыңоуп нақ абаҳчара (Б. Шь.); Убри иааихашәалоз ала иааихәон аңықәрей **ма** ачарыц – итәацәара рымгәахә (Б. Шь.).

Ма аицааирақәа реидхәалара ахархәарафы: Даға ажәак аабхәар, **ма** даға шыақак аақабцар, бсымпыйаңсуеит, бысшьуеит (Н. Т.); Ма уца, ма уаангыл!; Икоуп (адоухатә бақакәа) аамтә иагаз, наунагза ибжьабыз, икоуп зеызыңсахыз, аха хадаратәла урт еиҳарак **ма** ишеиб-газ иахьанза, хара хқынза иаазеит, мамзаргъы имфашьо рышьтамтә, рхыңша гәгәаны иаанрыжьыт (Ш. С.).

Ма ахархәара нанагзар калоит аидхәалага **иа:** Уабақаз хәа дан-тәа, ачқәын ус ихәеит: **иа** сушьыроуп, **иа** усшьыроуп, исхәа ан-сзуму (Аңс.л.).

Аидхәалага зны. Ацынгыла **зны** ишьтнахыр әуеит аидхәалага ахархәара, усқан уи иеиднахәалоит еибацсахуа арғиарақәеи ахтыс-қәеи аазырцшуа ажәақәа, аицааирақәа, ахәоукәа.

Зны ишытхысааны иеыхаа дагон. Атыңхацаа ифаңхыа иеырбон, *Зны* ачарафы дкаашон деилкыаза, *Зны* ахра даған дкалаза (Р. С.); *Зны* дцэышхеит, *зны* дқаңшыхеит, ииуа, ииҳао акы дақдымшэо, дшаќь-шаќьо даанхеит (И. П.); *Ажэа* амалқаа зеггы ирмалуп, *Зны* иҳарамуп, *зны* иҳалалуп, *Зны* инасыңуп, *зны* иацьалуп, *Зеггы* еизызго уи саркыа-луп (Б. Шь.).

Ихыыңшу аидхэалагақэа

Адсуа бызшэафы ихыыңшу еидхэалаганы ихапхыазар ҳалшоит **избанзар**, **убри акнытэ**, **убри азы**. Ихыыңшу иеилоу ахэоу ґыц калароуп, рыхккэа рхыпхыазарагы даара имачуп – ґба затґык роуп иґоу: амзытэ хэоуцыла злоу иеилоу ахэоуи атцыхэтэатэ хэоуцыла злоу иеилоу ахэоуи.

Аидхэалага избанзар. **Избанзар** – уи азтэаратэ хыызцынхэра **избан** ахыыңшратэ формафы игылоуп. **Избанзар** ахархэара иара убас инарыгзоит иеицааиуа ажэақэа: **избан акэзар**, **избан ухэар**, **избан хэа утцаауазар**. Абарт ажэақэа рыбзоурала амзыз тґакы змоу ахэоу цыла ихадоу ахэоу хэтэ иадхэалахоит:

Наґынатэ аахыс Елдызааи адоуцэеи аґа рыбжыан, **избан акэзар** адоуцэа уаґсґжыфацэан («Н.С.»); Нартэа рлақэа ... агыгшыг иацэшэомызт, **избан акэзар** ақэыцьмақэа Нартэа рлақэа ракэын («Н.С.»); Абри аамтэ даара лхы иалырхэеит Камачыґ: аґра, аңхэара, аҳасабра ухэа даара ибзианы илґеит, амала аурыс бызшэазы, хэара атґахым, кыр деиґаханы дықан, **избан ухэар** Леуан иахытэ иаалахауаз акэымзар, уаха азэ иахытэ илахауамызт, азэгы ихэомызт аґнатэафы (Д. Гэ.); Иашыцэа, иахэшыцэа абри захауа акагь хархэазом, **избанзар** рашыа уи лаґккыс еиґбу ауафышыа хыхэарала, ңирала, сахыала дишмоуа рдыруан (Д. Гэ.); Уск напы насыркуа, лара слазґаауеит, **избан акэзар** уи сара бзиа дызбоит (Д. Гэ.); Игэы дабылгэышыон итґакэажэ, **избан акэзар** еиднагалеижытґеи, ацэгы-абзиа еицаґагыла рымґа иқэны иаауан (С. Ч.).

Аидхэалагақэа -убри акнытэ // -убри азы // -азы. Урт шыақэгылоуп арбагатэ хыызцынхэра **убри** – ашытынгылақэа **акнытэ**-и // **азы**-и рыла. Урт рыбзоурала атцыхэтэатэ тґакы змоу ахэоуцыла иеилоу ахэоу ихадоу ахэтэ иадхэалахоит:

...абри азалымдара хызқэшэақэо зеггы сара исывбоушэа исыңхыазоит, **убри акнытэ** сара бзиарак сақэшэаргы уи дуззак шэамеигэыргыан (Д. Гэ.); Ханиа уи дылґахымызт **азы** дицґомызт («Н.С.»); Анартґ чкэын данартґысха, Нартэа ишырзаанатґыс еиңи, илоу ңишэар акэын, хыызрацара дцар акэын, **убри акнытэ** ныкэара дцало далагеит («Н.С.»); ... жэытэ-натэ иаабаз ала ххандеуеит, аха акы инахацымлеит, **убри акнытэ** анхашыа иҳамаз ааңсахны, ґыц форма-ла ... ххы назахкындаз хэа хахшыґ азцо иалагеит (С. Ч.); Аңхэысеиба ґыжжэк лыман, ак хылышыит, инхазгы ңхастґамхар, «ңишышыеи» хэа дшашытґоу, ацьабаа мыцхэы лбон, илзаңсазамкэа, **убри акнытэ** инхазгы ңхастґастґеит (Аңс.ф.).

Аидхэалага хэа. Ажэа хэа – уи акатцарба ахэара иашыагэытуп. **Хэа** калар аеит еидхэалаганы, хэтґачны, ажэахырґеиаратэ морфеманы. Абарт рахынтэ иаха ахархэара тбаа змоу аидхэалага ахархэара ауп: хэа абзоурала автор иажэахэа иалагалахоит атэым ажэахэа. Иалагалуу атэым ажэахэа калар аеит ажэакны, жэеидхэаланы, еицааираны, хэоуны. Урт рыбжэара ишыақэгылоит ихыыңшу аизыкэаашыа: атэым ажэахэа автор иажэахэа иапшыуп, синтаксисла автор иажэахэа иалоу ахэтэ иадхэалоуп, изыдхэалоу ахэтэ еиҳаразак иаартґшуп катцарба-зхэала. **Хэа** атэым ажэахэа иашытанеуеит. Атэым ажэахэа атыц тышэантэалам.

Автор иажэахэеи атэым ажэахэеи рыбжэара ицэыртґеит иеиуеиңшым асемантикатэ еизыкэаашыақэа. Аизыкэаашыа ахкы хэаакэнатцоит атэым ажэахэа зыдхэалоу ажэа алексикатэ тґакы(иаха инартґбааны «Асинтаксис» ахэтэафы).

Автор иажэахэеи атэым ажэахэеи рыбжэара ишыақэгылоит ахартэаагатэ еизыкэаашыа: атэым ажэахэа зыдхэалоу акатцарба алексикатэ тґакы иеиуеиңшым ацэажэаратэ процессқэа ма арґеиара назыгзо игэаанагара, ицэанырра, ихэыцра, икэкы, избара аадыртґшуазар, иаххэап: **ахэара**, **аґытра**, **ахара**, **ахэхэара**, **азбара**, **ахэыцра** ухэа убас итґеггы.

Сан хэа басхэоит иахыарнахыс; Исаатґ дахэаңиуеит уажэы-уажэы, аурук дагхар хэа дшэоит (А. Г.); Сычмазаґуп, иахыа уара усымбар, сышыталап хэа сгэы итґан (Д. Гэ.); Насың имоуп жэларт лыңха зыртґаз, даңсоуп хэагы рхайаишэа иаңсахаз (Б. Шь.); Нартэа рашыа Цэыцэ

ихаїаша еилыркаазаргы, ггамчла усгы дара ркынза дназом хәа дрыҥхъазон (Н.С.); Аиааира хара иаагоит **хәа** сгәыгуеит (И. П.); Сгәы иаанагом абахта аихабырагы стакра шықасқәа рыҥхъазон **хәа** (Б. Шь.); Иеитах сааникылар **хәа** сшәоит (Ш. Ч.).

Иалаголоуи излагалоуи рыбжьара икалар аует:

а) ақәкытә еизыказааша:

Ахәсеибацәа дрыштан азәы дысзаагозар **хәа** (П. Ч.); Аамта ҥытк цеит, снапы игәы инықәышып **хәа** сдәықәлеит (А. Г.); Аамта ҥытк цеит. Аңхәысеиба лычкәын дырфегьых цъара уца, акы убан, акы уахан **хәа** ддәықәылҕеит (Аңс.л.); Шәаандаз **хәа** сышәзыңшун (Ш. Ч.).

б) амзытә еизыказааша:

Нартәа раншыцәа ндәахъеит **хәа** ргәы ртынчны икан («Н. С.»); Зака шықәса ухыҕуеи? – **Оажәи акы!** – схәеит сара иаразнак, срыңхашып **хәа** (Ш. Ч.).

Хәа абзоурала ахәоу иалагалазар калоит ажәапқақәа: Абжьақәаа ирықәгәыҥны зңаца зсаз **хәа**, хкәатанқәа қахажьып, ҳацәқәа шыны иахфан (А.Г.).

Хәа ала еидхәалазар калоит иеилоу азхәа ахәтақәа: Наалеи Инали дәықәсҕан **хәа** аун; Аңарақәа афынака ирзысыштып **хәа** акәын (Ш. А.); Агәылацәа шәа шәахь ицан **хәа** сыкам.

АБЫЖЬТҚАҚӘА

Абыжътқақәа ажәапсахратәи ажәахырҕеиаратәи формақәа змам цыхыраагзатә ажәахәа хәтоуп. Урт иаадырпшуеит иеиуеипшым атагылазаашыақәа ирыхкәаны ицәыртцуа ацәаныррақәеи, агәалақазаарақәеи, агәацыхәарақәеи, атахрақәеи, адцаларақәеи, адтарақәеи:

– **О бара**, уа инеиуа Кофта шкәакәа зиәу! (Б.Шь.); – **Хәи**, бабаду дукухшааит!(Шь.А.); – **Ахы**, сышәкәы уеиҕамхан, Гәарҕ бжъарак убжъамхан!(Д. Гә.); – Адунеиажә цәгәа уеиҕагоуп, **Ех**, ҳагоу дутәоуп (Б.Шь.); – **Уаа**, **рахә шәзыңшун**, дадраа!(З.Д.); – **Ааит**, бара ахкыдкәа!... (А. Шь.); – **Хәи!** – ихәан, иеишәа днахкәан, даадәылкәеит Мыса (С.Ч.); – **Хәи**, **анацәалбеит**, азәы ҳиңсахит, ахадызустхаридашь? – дааицраланы дҕааит даеазәы дахтәаз... (А.Г.); – **Еи**, **афаст**, саби сабдуи иага ныха ирхагылахәан, уртқәа зегьы сара иабасгәалашәои!(З.Д.); – **Хәи**, уаргыи-саргыханда! (А. Ць.); – **Хәи**, **абааңс**, дшәымами уара анцәа!... (Гь.Гә.); – **О**, уара узустәада? – ибжыи агәра имго дҕааит арахь итәаз (А.Г.); – **Ех**, иараби аңстәаара... Узсышьтәоузеи сыңхарс?! (Б.Шь.); – **Ааит**, уара ақәыцма! Уара ацәгәа-мыцәгәа! (А.Г.); – **Уф**, **гәышәа**, сышәыхьзәзоуп (М.Л.); – **Ох**, **гәышәа!** Стәахәйәкәон... (Т. А.); – **Кәи**, **аллах!** **Иараби**, иалалазеи ари сыбза мыжда!(З.Д.); – **Хәа**, **ха**, **ха!** Шьта ицәагәалааит уи амхы, ауаа ирымаикуаз (Д. Гә.).

Абыжътқақәа аноминативтә (ахьызтаратә) тақы рымазам. Урт абызшәаҕы итышәантәалахьоу ашьтыбжтә дыргақәеи ажәеидхәалақәеи рыла иеиуеипшым ацәаныррақәеи, агәацыхәарақәеи, атахрақәеи раарцшыга дыргақәоуп. Урт зхала икоу ажәахәа хәтақәа ишреипшым еипш, ацыхыраагзатә жәахәа хәтақәагы иреипшым, грамматикала ахәоу иадхәалам, ажәақәеи ахәоуқәеи реидхәалара рылшазом.

Аха икоуп атагылазаашыақәа, абыжътқақәа рахь иатцанакуа ажәақәак рсемантика аеыртбааны хәоу хәтақәас ианыкало:

– Ианылбааудогы **кэыркэ** умыргароуп! – нацийон иара (Б. Шь.). Арака **кэыркэ** – азырхатэ хартэаага аанарпшуеит.

– Уажэггы уашьтангы **«Чоу»** мхэакэа иеыжэҕыз **«Чоу»** ахэара из-дыруам изыңсоу (Б. Шь.). Аракагы **«чоу»** – азырхатэ хартэаагоуп.

Ажэахэаҕы быжыткыакэак аткаы рацэа рыманы иахпылар калоит, ускан урт рцакы аарпшхоит ирыцу **аинтонация, ажест, амимика, насгы аконтекст** ала.

Иаххэап, абыжыткыа **хаи** иаанарпшыр калоит:

Ажэжыара, арэхэара:

– **Хаи**, аллах уиныхэааит, Аңбу, аиаша шңоухэои! – иажэа налеицяхт атэхмада (З.Д.).

Агэалсра:

– **Хаи**, анцэа сишындаз, акамчы акыашыаңкыа ззымдыруаз аеы дышпақасыртэеи (А. Ць.).

Агэынамзара:

– **Хаи**, самхацэазаап! – ихэан, абгэаахэа днеин, аеыуаф иеы аашытны, азэра ахыаца амахэ хыжэжэарашэа иказ инахаиршэит (З.Д.).

Ақэғытраан атак акатцара:

– **Хаи!** – ихэан, иеишэа днахкыан, даадэылкыеит Мыса (С. Ч.).

Ашэира, агэамтра, ахыаа:

– **Хаи**, ажэла нїеит, суатэа ипыл-пылуа ахэа тэлама? – даагызы-гызит ачымазаф (Б. Шь.); – **Хаи**, сара ажэымтэцэгыа, **ажэымтэцэгыа...** (А.Г.); – **Хаи**, **абааңс**, дшэымами уара анцэа!... (Гь.Гэ.).

Абыжыткыакэа шыақэгылар аеуеит ажэакала, ажэидхэала ма ахэоу ала.

Ажэак ала ишыақэгылоу абыжыткыакэа: О, уа, уу (уыу), а, аа, еи, оу, ҳо, хо, ох, ких, кай, кох, ех, ех, ну, фу, уф, уауа, хаит, ааит, ут, хаи, оҕо, ух, аат, ат-ат, уаа, ҳа-ҳа, аҳаҳаи, иаҳауеи, ахы, ы, унан, ди, диида, амарца, хаас, агызмал, афыстаа, ацныиш, ассир, ацыашыахэ, аллах, абааңсы, абаақэа, иараби, баашэит, цыушыт, цыбеит, кадыц, ных, сабиц, иабадихэа, устыхэ, гэышыа, нына, нанхеит, дадхеит, машышыалах, иумузахит, ҳагеитэ, ухайкы, хир, амин, шыри уб. итц.

Ажэидхэалеи ахэоукэеи рыла ишыақэгылоу абыжыткыакэа:

Хаи абааңсы, хаи иараби, хаит амарца, хаит абаақэа, хаит аҳаҳаи, хаи дадхеит, хаи цыушыт, унан хса, унан цыбеит, анцэиныс (анцэа иныс), бдинаныс, анцэа ицышыоуп, анцэа хрыцхашыа, ҳагоу иба-аит, ҳагеишхара (ҳаға имишхара), рахэ шэзыңшуп, умоурахэмызааит (иумоу арахэ мызааит), нар шэылбааит, уххэ згеит, бхайкы сцеит, бара кадыц, уара мцахэыцэа, уқэақэра сцааит, ех сабиц, аллах дузыразуп, анцэа ииныхэаша, уара умсит, уа мишбзиа, барақыат шэтэлааит, еи афаст; Уххэ сара изгааит! Уаа бзиа жэуит; Хаир, абзиара уанахэааит; Итэабуп, шэчеицыкы анцэа иазирхэаит! Итэабуп, хар сымам; Хаи абааңс, дшэымами уара анцэа! Уаа рахэ шэзыңшуп! Уа нар улбааит! Хаи, шэаргыы саргыханда! Ааит, шашэы утарбэлааит! Ааит, аллах дуқэишэиааит; анцэа илахэ боуааит, ҳагоу иацал цэгыахеит, анцэа илңха ҳауааит уб. итц.

Адиалекттэ жэахэақэа рғы иахпылоит атэым бызшэақэа рахытэ иалалаз абыжыткыакэа: **аллах, прауа, диида, ди, цыым // цыыма, барақыат, арқа // ариқа, ура, шыри** убас итэагыгы.

– **Диида**, анцэа ҳазшаз уатэимцароуп, напзлоукыз закэызеи? (Б. Шь.); – **Диида-хса**, Нагэ уанбааи! – иаалзымбатэбарахеит иңхэыс (Д. Гэ.); – **Дида, дида, мцахэыцэа**, ҳзықэишэазеи! (З.Д.); – Ари сара сызгаб лакэзам, **диида, диида**, избазеи мишэан... (А.Г.); – Қэаблыхэ, **аллах дузыразхэаит**, ҳчымазфгыы хэычык дааурцэажэеит (Д. Гэ.); – **Хаи**, **аллах уиныхэааит**, Аңбу, аиаша шңоухэои! – иажэа налеицеит атэхмада (З.Д.); – Уаала **цыым**, Халыл утыңахы! (Д.Гэ.); – **Цыым**, ауаа ирхэо уашыталар, ирымхэарызеи (М. Лак.); – Адгыл ус, **цыым**, даара ицэгэоу усуп, ашхам иафызоуп (Д. Гэ.). – **Арқа**, Мура, Мура, уқэгежы... (Б. Шь.); – Ахэыққэа змоу ахэса ацхыраара рышэтэ, **ариқа!** (З.Д.); – **Прауа! Прауа!** – сызғыртэуеит зехынцэарантэ (А. Ць.).

Зны-зынла атэым ажэеи апсуа ажэеи еицуп:

– Усхымыччан, **удинаныс**, абра Очамчыра дгыл участакк амухыр, фнык узсыргыларц сызбеит... (З.Д.); – **Аллах иныс, имафэоуп**, иахыа абра бзиара шыкамло (З.Д.).

Еилазаашьала абыжткыакэа ршара

Еилазаашьала абыжткыакэа шоит ихадоу Ө-гэыпкны:

1.1. Аханатэтэи абыжткыакэа (урысшэала – первообразные), урт даеа жэахэа хэтак иахылымфеиаакэаз роуп, ишыакгылоуп: бжыыкак, ыы-бжыыкак, хы-бжыыкакгы зны-зынла, абжыыкеи ацыбжыыкеи, ацыбжыыкеи абжыыкеи, асонанти абжыыкакэи, ацыбжыыкакэа рыѳбатэрала, зны-зынла рыхпатэрала уб. итц.

Аханатэтэи абыжткыакэа рахь иатцанакуеит: *а, аа, а-а, аи, аат, ат-ат, ааит, аах, ах, аха, ахы, ахици, ахых, ахахаи, ахахаира; е, е-е, е-е-е, еи, ех, еех; иа, иахауеи, иауауеи, о, ои, о-о, оо, оу, оф, ох, ох-ох; уа, уаа, уауа, уаау, ут, уф, уу (ууу), ух, уах, ы, ы-ы, ыит, ых, ыых, ых, ых-ых, ну, тфу, тәу, фу, ну-чу; Ках, ких, кых, кыр; хо, хье, хыи-хыи, хо, ха, хаит, ха-ха, хо, хоу, хы, шәиу-шәиу* уб. итц.

Афырпштәкәа: – *А?* Дусуѳуп ба!...(С.Ч.); – *Аа*, шыта дыздырт, шыта... (М. Лак.); – *А-а*, абааңс, ус зыбхәозеи, знызайдык «ох» схәазар (М.Лак.); – *Быст*, нас, *аа!* – иналиркит аласба (З.Д.); – *Ааи, иашәиу-шәиу-шәиу*, абар ассир! (С.Ч.); – *Ааит*, ужәлагә нңәаит, уара амышьтацәгьа, азәы итәы ухәома... (А.Г.); – *Аат-ат-ат*, ибымхәан, иара убрайәкьа дааникылеит Машыка (А.Дь.); *Ааит*, уи инапы аххь згеит, – ихәеит Кадырдахьгылаз (З.Д.); – *Ах*, абал, абал...лхәеит Сафия бжыыкайала, лыблакәа хәо (А.Г.); *Аха-а*, баархыцхыцит акәу? (Д. Гә.); – *Ахых*, абри ѳба! – ихәеит Алиас... (Д. Гә.); – *Ахахаи*, акы бацәымшәан сан... (А.Г.); – *Ахици* Аслан лхәар, умишақә уахәшьа сакәымзи лхәар... (А. Дь.); – *Ахахаира*, шәас уара! (Б. Шь.); – *Ахы*, сышәкәы уеицәмхан... (Д. Гә.); – «*Е, дад...*» дкәыңсычхауан ибжыы ныхца (Гь.Гә.); *Е-е-е*, Хабыць азәызайдык дызмоу итәы цәгьагәышьоуп... (Б. Шь.); *Еи*, аңшәма! – ибжыы иргеит Бадра (А.Г.); – *Ех*, иараби, аңстәзара, узсышьтоузеи сыңхарс! (Б. Шь.); – *Иа-шәиу-шәиу!* Ассир смахауеи уара! (З.Д.); – *Иау-ауеи*, ауаа рзы уара угәаанагарақәа зынза ииашамзаап (З. Д.); *Их!Их!* хашәауаазеи, уцәгьа-мыцәгьа сагааит (В.А.); – *Ных*, шыта усгьы сзицәцазом (Т. А.); – *О*, бара, уа инеиуа, Кофәа икәакәа зшәу! (Б. Шь.); – *О*, сыңшалас, *о*, сыңшалас, Айыхәтәантәи сашәа уалаз! (Б. Шь.); – *Хабашь, о-о-о*, *Хабашь...*! (А.Г.); – *Охәо!* – ихәеит Машьхәхә-иңа Алыкъса (З.Д.); – *Уа* Нар шәылбааит, шәартә хабцарахқәа! Б. Шь.); – *Уаа* шыжыбзиа! – ихәан, Алиас абарца дныцәлт (Д.Гә.); *У-у-нан!*

Дызустәда хайас исымоу?! (М. Лак.); – *Уф*, гәышьа, уака инықәижыит иеидара (З.Д.); – *Уах!!!* – ихәеит егы иаацәшьашәа (А. Г.); – *Уауа*, сыцәкәта Чашь рыцха... (А.Дь.); – *Ы-ы*, узыршәо умазами нас! (М.Лак.); – *Ыит*, аф бара ибысааит... (С.Ч.); – *Кох*, ари зынзаск даеазәуп! (М. Лак.); – *Хо*, ихәеит Патыхә, уамаишәа ибә... (З.Д.); – *Хье, хье, хье!* – аччара исит Мишәылды... (С.Ч.); – *Ха, ха, ха!* Шыта ицәагәалааит уи имхы, ауаа ирымеикуаз (Д. Гә.).

2.2. Аѳбатәи агәыц ахь иатцанакуеит иарбанзаалак ажәахәа хэтак иадхәалоу, иахырфеиау абыжткыакэа.

Ахыызкәа – ахыызкәкәеи аказшьарбакәеи ирыдхәалоу абыжткыакэа: унан (нан, нана ақынтә), абааңсы, акаамет, алакә, афыстәа, ацъныш, агызмал, аферым, ақбаафыр, ассир, цъыма, диидә, ди, шыири, абааңсы, абаақәа, аллах, аңцәа, гәышьа, умишақә, аңцәиыс, удинаныс, мишәан (<амишәан!), гәышьа уб. итц.

Акатцарбатә шыатақәа ирыдхәалоу абыжткыакэа рахь иупцхьазар ауеит:

цъушьт (<цъушьеит), цъыбышьт (<цъыбышьеит),
цъбеит (<ацъа убеит, ацъа ббеит),
цъамубацкьеит (<ацъа умбацкьеит),
уанацъалбеит (<уан ацъа лбеит),
умоурахә ызааит (<иумоу арахә ызааит),
умоурахә мызааит (<иумоу арахә мызааит);
устыхә, быстыхә, иафшәырпш ускәай, быскәай, (акатцарба *тыхә аетимология еилкаам, изхьеит;
иуазеи, ибуазеи бара (< аура),
сеидру (<са издыруоу?),
уара умсит (<уара умңсит),
бхәйкы (<бхы айкыс сцеит),
баашәит – аетимология еилкаам.

Абыжткыакэа: иараби, иахауеи, ариқа, амарца, ақбаафыр, кадыць, барақьат (аетикетахь ипхьазоу: барақьат шәталааит), аферым, машышьалах (атәым бызшәакәа рахьтә иаауеит).

Афырпштәкәа:

Хаит, ақбаафыр, абри шңоугәагьы? (Д.Гә.); *Хаит, ианацъалбеит*, афьжәра анырхәа, ус афы жәәуа сара дсымбац... (Д. Гә.); *Хаит*,

абааңсы, уеиџамхан! (Б. Шь.); **Хаит**, шәмоурахә мызааит, ҳзықә-шәыришәзеи уаха (Б. Шь.); **Оу**, цџумбацкџеит, Тәмел, уажәы алаф ҳәара уалагарц уғәитџоуп! (З.Д.); **Цџоушџт**, уҳәашџоузеи, Озбақь?! – иҳәеит даеа Маанк (М. Лак.); **Унан**, цџбеит, шыбџь аазаап ҳашицәажәоз (Д. Гә.); – **Ех**, сабиц, ус акәмызт, даргџы-ҳаргџхандаз! (С. Ч.); – **Абааңс**, сбыҳәоит, абра ма бақәыџ убри азбахә (М. Лак.); Саид, **уа умсит**, икауџо шхәартјам! (З.Д.); **О**, аферым, аферым! – иҳәеит ихы-иҫы ихаччо Чына лџа Чыцын (Б. Шь.); **О**, седру, ба бџаңхә са исхароу... (Т. Аџь.); Ахәыцқәа змоу аҳәса ацхыраара рышәтја, **арика!** (З.Д.); – **Хаи**, **иараби**, хаи, **иараби**...дкәындкәындуан иццакуаз (А.Гә.); **Хаи**, Чахәсна, ббаашәит, иаҳҫырызгалак акы иаҳҫырнаганда уахь (З.Д.); **Абаақәа**, шәуаами, шәсыцхраа... (А. Цџь.); **Шьыри** гәахәа, **шьыри** гәахәа, **Шьыри** гәышья-гәышьяза! (Т. Аџь.); **Мишәан** исхәо умаҳазои? (М. Лак.); – **Пра-уа! Прауа!** – сызҫыртҫуеит зехьынцџарантәи (А. Цџь.) уб. итц.

Аханатәтәи абыжткџақәа реипш, ажәахәа хәтақәа ирыдхәалоу абыжткџақәагы аконтексти аинтонациеи ирхыпшны атцакы рацәа аадырпшүеит.

Иаххәап, абыжткџа **мишәан** ихадоу тцакыс иамоу акы уамашәа абара ауп, аха иаанарцшыр аүеит аџашьара, азтәарагы:

– **Мишәан**, уабакоу Мџьыт? (М. Лак.); – Исыхьыз, **мишәан**? (Д. Гә.); – Кәарылқәак хәа лыман убри аңхәыс, **мишәан**, акы еыкәашак иаңсан (Д. Гә.).

Абыжткџа **цџым** иаанарцшыр калоит ахазырхара, агәынамзара, ауадафра:

– **Уаала**, **цџым**, Халыл, утыңахь (Д. Гә.); – **Цџым**, ухаџкы сҫеит, џаара ңхашьарам, уара уаҳзымдырит, узустәада? (Д. Гә.); – **Цџым**, уара Кадыр, еиҳаб дук, тјаҳмадак данцәажәо, иажәа имумкџан (Д. Гә.).

Абыжткџа **амарцџа** иаанарцшүеит агәеантцара, ахәара, адцалара, агәы азырхатцара:

– **Амарцџа**, убартҫгы цџара ажәак рымхәааит ҳус аџыхәала... (Д. Гә.); – А-а, **амарцџа! Амарцџа!** Сара сазәыкны сыңсаанза умаџ зулап... уара убас убри ауаф итҫың дықәызџара ак узизхәыцыр! (М. Лак.); – **Хаит**, **амарцџа**, шәнеибац рхә-е-е-ит! (Б. Шь.).

Абыжткџа **абааңсы** иаанарцшүеит: агәеантцара, ағьатцәыгьа-тцәра, агәынамзара, ақәытцәкџара, атцакџара:

– **Хаи абааңс**, ҳарңыс, хьымзгык ҳаумырган (Р. С.); – **Хаи абааңсы**, дшәымами уара анцәа!... (Гь.Гә.); – А-а **абааңсы**, ус зыбхәозеи, знызаџәык «оҳ» схәазар (М. Лак.); – **Хаит**, **абааңсы**, иухъзеи Чагә, – аиҳабы дузгәамтҫо, аиџбы дузгәамтҫо, аңхәысеиба лысабицәеи лареи узрыцхамшьо? (Б. Шь.); – **Фу**, **абааңсы**, ибхәашьоузеи! Ма быбз бацәыңхашьараузеи! (Д. Гә.).

Абыжткџа **унан** иаанарцшүеит: ашәара, уамашәа абара, агәалс-ра, аџашьара, арцџара, агәынамзара:

– **Унан-нан!!!** – дныфныџәааит Чахәназ, лыбжьы дацәыңхамшьакәа (А.Г.); – **Уу-унан**, хаас! – лхәан, дныфныкааит иңхәыс Саида (М. Лак.); – **Унан**, уимшьуази, ус акы дааннамкылар!... (М. Лак.); – **Унан**, хаас! Иигәагьызеи, иеимбли! – арџәаа атҫлыргәит ңхәыск (М. Лак.); – **У-у-нан!** Дызустада хәҫас исымоу?! (М. Лак.); – **Унан**, цџбеит, шыбџь аазаап ҳашицәажәоз (Д. Гә.); – **Унан**, цџбеит, илыхъзеи, – рхәан, ахәсақәа аазыршөит (Д. Гә.).

Абыжткџақәа рахь иатцанакуеит ашьтыбжьҫырпш ажәақәагы. Урт, иеиуеипшым ацәаныррақәа ракәымкәа, аекспрессия аарпшыгатә формақәа рыла иаадырпшүеит ауаатәыҫсеи апсабарей ирхылтцуа ашьтыбжьқәа.

Урт иреиуоуп: **ха-ха-ха**, **хье-хье-хье**, **хьи-хьи-хьи**, **ха-ха-ха**, **ата-ата**, **кыҫы-кыҫы**, **кәырқь**, **акыр-кыр**, **аҫиҫи**, **тыгә-тыгә**, **тра-та-та**, **кыиут-кыиут**, **кыкы-кыкы**, **кып**, **пыф-чыф**, **атрым-трым**, **аҫыр-кыр**, **ҫықә-ҫықә**, **хәыхәу-хәыхәу**, **бе-ке-ке**, **џәиит-џәиит**, **кәличли**, **кырр**, **кьаажь-кьаажь**, **афыр-фыр**, **адыгә-дыгә**, **еишәиу-шәиу**, **аеып-еып** уб. итц.

«**Аҫи-ҫи**, Аслан лхәар; умишәқә, уахәшья сакәымзи лхәар... ашьа ахьыкам агәнаҳагыы шыкам лыздырзауам ари ...» (А. Цџь.); **Хье-хье**...игәамырҫхазакәа дааччеит атәхмада (Б. Шь.); **Пыф-чыфхәа** сыкәша-мыкәша итәаз рыччабжьқәа изаз ңынџаха аеыф-еыфхәа сгәы иаланақшеит (Б. Шь.); **Ха-ха-ха!** Шьтја ицәагәаләаит уи имхы, ауаа ирымеикуаз (Д. Гә.); – **Хьи-хьи-хьи!** – иҳәан, дааччеит дырөгегь Сеидык (С. Ч.); Аңишәмацәа рзыҳәангыы абыстја утәуп, – лхәеит **аеып-еып** дыччо (Цџь. А.); **Цџа-ха-ха-ха!** – игәарҫхазаны дааччеит абуфетҫ иџагылаз... (Б. Шь.); **Ее-хе-хе!** Абар смотәцәа ашкол ахьтә иахьаауа (З.Д.); – **Аат-ат-ат**, ибымхәан... иара уаџәкџа дааникы-леит Машьика (А. Цџь.); **Тыгә-тыгә**...иццакуеит ашьаҫа (Б. Шь.);

Азыс цаажэеит **Бе-ке-ке** (Б. Шь.); Рацаак сшазыкайамызгы, **тра-та-та, тра-та-та** хэа еицеикара-еицеикэришэаны адауал сасуа сфынасхеит (Б. Шь.); **«Ата-ата!»** – хэа асаби инапейнкъара абыжъкэа ирылкъзан агара иафуп (Б. Шь.); – Ианылбааудогы **кэыркъ** умыргароуп! – нацийон иара (Б. Шь.); Ауарбажэ **«кыр»** анахэа, Сасрыкэа акэац ацымхэрас азы нахэлеитэеит (Б. Шь.); – **Хэырп** кайа, дад, **хэырп!** – даахыхэмаршэа иуит Алма... (А. Г.); **Кыр-кыр-кыр** – рхэан, иеи-барччо инеилалеит (С. Ч.); – **Ааит**, ақъаафыр! – ихэан, итэчкэым ааирайэан, Мыса ихы **афызгэ-фызгэ** нахиргеит ... (С. Ч.); **Еишешу-ишешу!** – ихэан, дааршэишэит Тэмыр иажэа Сеидык (С. Ч.); **«Чыт-чыррыт, чыт-чыррыт,** Ахэажь, уашыцаа адырра рыт! Ахэажь дэыкэлеит: – **Къажь! Къажь!** Алахэажэгы: – **Кырт! Кырт!...** Нас ардэына – **фыкэ-фыкэ-фыкэ!** – Шэаха сымам, **тыгэ-тыгэ-тыгэ!** Хыхынтэ иахэеит айларкэык... Ус, иаацэырцит акармайыс... Тлак инакэтэан – **Шэиит! Шэиит...** (Б. Шь.); Ус кэчышык: – **цэиит, цэиит,** ахышыцаа ааит, **цэиит, цэиит** ахэан, абжыи аума ахырга, ахыгэра айака шыказ афынанахеит (Д. Гэ.); ...Шыоукгы **пыф-чыфхэа** ицэыйацчеит (Б. Шь.); ...Ацэыкэбаркэа аайрафы **кэыли-чыли** хэа ашэа рхэон (Б. Шь.).

Иаадырцшуа атцаккэа зеипцпроу ала абыжъткэақэа шоит х-гэы-цкны:

1. **Ацэаныррақэеи ацэанырратэ хэшыарақэ аазырцшуа.**
2. **Адцалара, агэацпыхэара, азырхатцара аазырцшуа.**
3. **Аетикет аазырцшуа.**

1. Ацэаныррақэа аазырцшуа абыжъткэақэа, шамахамзар, аекспрессиа гэгэаны ирытцоуп. Уи иазырхахар калоит аинтонация, ашытыбжъкэа рыфбатэра, рыхпатэра, реитцыхра рыла, ма ажест, амимика ацырхыраарала. Иазгэататэуп, абызшэақэа рфы агэалсра, ацэымгара аазырцшуа абыжъткэақэа иаха ишырацэоу, урт иаха ицэ-бароу аекспрессиа шрыцу.

Ацэаныррақэа аазырцшуа абыжъткэақэа рыфнытцка еицашоит гэып-гэыцла, иаадырцшуа атцакы зеипцпроу ала.

Агэахэаратэ, агэыргэаратэ цэаныррақэа аазырцшуа абыжъткэақэа:

Ох, ассир сымбеи! (З.Д.); – **Оо,** афырхайа, Дик! – ихэеит Елефтер (М. Лак.); **О,** аферым, аферым! – ихэеит Елефтер (М. Лак.);

О, ишыамуп ари адгыыл... (Гь. Гэ.); – **Машышыалах!** – ихэан, ижакъа афэац ааицхыишышыааит... (С. Ч.); **Аицэа ицышыоуп,** хкамбашь ааигэа иказаап... (Б. Шь.); – **Унан!** Саб! – лхэан, леааигэыдлыжылеит Ханифа лаб (М. Лак.); – **Хаи-хаи!** Иахэа гэыргэара мшуп (С. Ч.); – **Хоу,** абжыуаа еицырдыруа ахайа! (Б. Шь.); – **Хаи,** ухайкы ицаша сара! – даагызы-гызит ахэычы иан (А. Г.); Шэымишэан, **ахахаи,** сашыцаа! Шэгэы шэыргэзэа! (А. Ць.).

Ацэашыара, уамашэа абара, агэалсра аазырцшуа:

Мамоу, аицэиныс, абри еицш ацха Ашэтэыла цыара исфахыеит акэымзар, уаха цыара санымиац (Б. Шь.); **Унан, цэбеит,** шыбыжъ аа-зап хашыцаажэоз (Д. Гэ.); – **Иаххэеит хэа,** макъана хэоны рбагыкэа рыбжыи хмахартэ еицшгыи хамнаскыац... (Б. Шь.); – **Хо, иууазеи,** Казылбақь, хашыуама, сара соуп Зосхан (З.Д.); – **У-у-нан!** Дызуствэада хайас исымоу?! (М. Лак.); – Ари сара сыззаб лакэзам, **дишда, дишда,** избазеи, **мишэан...** (А. Г.); **Уу! (уыу?)** Абан, акадырцаф Каимытхан дахыаауа, сылгылапышы (З.Д.); – **Мишэан,** икалцозеи ари ацхэыс? (М. Лак.); **Алакэ, шэанацэалбеит,** сара сажэит абри афы шсымаз, ааигэа ергыхэа снанашытэуеит (Ш. Ч.); **Унан,** уара Кэачала, избэц уакэзам хатала! (Б. Шь.).

Азыхэра, агэынамзара, агэалсра аазырцшуа:

Хаи, шыыри, сыканда, анкэа еицш схэычны! (Б. Шь.); **Шыыри гэахэа, шыыри гэахэа, шыыри гэышыа гэышыаза!** (Т. А.); – **Ех, иахауеи!** Абри сара дсыцхэысны сыоны дыфонагыландаз, – ихэеит Мац дахытэаз (Д. Гэ.); – **Ех, иараби** ацстазаара... Узсышытэоузеи сыцхарс?! (Б. Шь.); – **Еи, афаст,** саби сабдуи иага ныха иргхагылахэан, урткэа зегыи сара иабасгэалашэои! (З.Д.).

Аацсара, ацсеивгара аазырцшуа:

– **Ох, гэышыа!** Стахайэкьон... (Т.А.); – **Уф, гэышыа,** сыш-шэыхызэоуп (М. Лак.); – **О-оф, гэышыа!** – ихэеит Качбеи, Лаз ицара ицыыба иантала... (М. Лак.).

Агэынамзара аазырцшуа:

– **Нанхеит,** бара быззабуп, урт рфы ибылшагэышыозеи... (Д. Гэ.); **Хаи,** Чахэсна, ббашэит, иахпырызгалак акы иахпырнаганда уахъ (З.Д.); Мишэан, иаазауазеи, **убаарашэит,** уареи сареи цсыхэа хэатом (Б. Шь.).

Ахъаа, агэамтэра, агэынқыра аазырпшуа:

– **Ыы, аллах, аллах!** Иңйдеит, иңйдеит, сыбза нйдеит!(С. Ч.); – **Дида, дида, мцахэыцэа, хзыкэшэазеи!** (З.Д.); – **Хаит, шэмоурахэ мызааит,** хзыкэшэыришэазеи уаха! (Б. Шь.); – **Уу-унан, хаас!** – лхэан, дныфнакааит иңхэыс Саида (М. Лак.); – **Хазоу ибааит,** – лхэеит уи... (А. Ць.).

Алакфакра, агэыфбара аанарпшуеит абыжыткыа сеидру (<са издыруу):

О, сеидру, ба бэаңхъа са исхароу...(Т. А.); **Иарбан сеидроу,** сымикэа иреиғыз? (Б. Шь.); **Иара ихатэагы деикэхауоу, сеидру** (З.Д.).

Аирониа аазырпшуа:

«**Сара мыжда, аччахэа сузаңхъап, иалыздыраауазеи иануңаз?**» (Б. Шь.).

Ацэымгра, ацэхара, ацэакъара, ашэира, амақарра аазырпшуа абыжыткыакэа:

«**О, бара, ацэныш нха!...**» (З.Д.); **А-а-т, агызмал!** Угэангыашуп уара!(А. Г.); – **Ааит, уара ақэыцэма, Уара ацэгы-мыцэгы!** (А. Г.); – **Ааит, ақэаафыр!** – ихэан, иңацкэым ааирайэан, Мыса ихы афэгэ-фэгэ нахиргеит (С. Ч.); **Хаит, ақэаафыр,** абри шюугэыгы? (Д. Гэ.); – **Ааит, бара ахэыртлагы!** – апкеиэхэа астал дыкэсит Катица (А. Ць.); – **Ааит, бара ахкыдкыа!** ... (А. Ць.); – **Ыит, беиларфэаза, афы бэасааит,** ибцажэаашоузеи!(С. Ч.); **Дида, сара хса гызмал,** Мизан иахъа шаанза индэылйыз, уажэыгы дмаацт...(З.Д.); **Дида, сара мцахэыцэа,** иазиуазеи Мизан атапанча (З.Д.); – **Фу, ахэаца аңызишоума шэызлацаажэо!** (Д. Гэ.); – **Тфу, тфу,** афыстаа, улақэа тухааит!...(Ць.А.); – **Тэу, уара аңхамыша!** (Т. А.); **Ажэлар фу** зырхэаз бааңсуп азы ауп **фу** зазырхэаз (З.Д.); **Фу, абааңсы, ибхэашоузеи!** (Д. Гэ.); – **Хаи, иууазеи, ала!** (С. Ч.); – **Тфу, тфу!** Афстаа мзышэа!... (Б. Шь.).

Ирацэоуп ашэира иадхэалоу абыжыткыакэа:

– **Хаит, шыахыцэгы ихэааит,** амшытацэгы! (Б. Шь.); **Ыит, абна илзааша!** (З.Д.); – **Хаит,** изырхэамтэзеи, **ибаказ рхэааит,** – даагэамйит Канчоу...(З.Д.); – **Хаит, шэмоурахэ мызааит,** хзыкэшэыришэазеи иахъа?! (Б. Шь.); – **Ааит, шашэы шэтэарблааит!...** (З.Д.); **Уқэыхааитеи,** зэыр суцаигар хэа ушэома! (Б. Шь.); **Фашэа**

анцэа ишэимтэаит, кэтыс исфашэйара аха! (Б. Шь.); **Иабацио, абга иахэхааитеи!**(З.Д.); – **Хаи, афасааит,** факха хайларган сгэамхэызи!...(З.Д.); – **Хаи, амца иагааит!** (З.Д.); – **Хо, ибмузахит, аныха бэасит...**(З.Д.); – **Ааит, уара аллах дукэшиааит,** уафыстааны узшаз унеимызгароуп...(Д. Гэ.).

2. Адтэаратэ, адцаларатэ, аацхэаратэ быжыткыакэагы шоит гэып-гэыцла:

1) Ахазырхара, азфэйтэра, атакхэара аазырпшуа:

– **Уа-а, аңшэма!** (А.Г.); – **Еи уара,** исхэо шэмахауеи, шэаадэылй азэы! (А.Г.); – **Хаи!** – ихэан, иеишэа днахкэан, даадэылйит Мыса (С. Ч.); – **Иа-а-ууи! Иа-ууи!** Шэабакоу Нартаа!! (Ць.А.); – **Е-у-уы!** Омар нэиша шытахкыа дхынхэит! (С. Ч.); – **Иауу! Иауу!** Иахынзазалишоз хынтэ-ншынтэ дыхэжэеит Руша (Б. Шь.).

2) Акы акатэара (ма акамтэара), адтэара, адцхалара:

Ахы, сышэкэы уеицэамхан, Гэарн бжэарак убжэамхан (Д. Гэ.); **Ахы, дад,** иаацэырга аколнхара ашэа! (З.Д.); – **Быст, аа!** – иналирмит аласба (З.Д.); – **Аа,** сах, суашэапкуеит, умишэин, умишэин (А.Г.); – **Амарца,** убыртэгы цэара ажэак рымхэааит хус айыхэала...(Д. Гэ.); – **Хаит, амарца,** шэнеибац рхэ-е-е-ит! (Б. Шь.); **Ахэахира,** шэас уара! (Б.Шь.); **Абаакэа,** шэуаами, шэсыцхраа...(А.Ць.); – **Абааңсы,** сбыхэоит, абрама бакэыи убри избахэ (М. Лак.); **Ахы,** хдэыкэышэя! (М. Лак.); – **Ахы,** Елизбар, уеыжэыл... (Б. шь.); **Шэымишэан, ахэахи,** сашыцэа (А. Ць.); **Да,** Лаган, иаасырбеишь, айэца шыктэу! (Б.Шь.); – **Арқа** Мура, Мура уқэгэежэ...(Б.Шь.); «**Шэах,амарца!**» – нырца анаарахэтэ иаафэуеит «Аеага ашэа» (Б.Шь.); **Мап,** сара ахаангы схэауам, Исыцнаиы «**Ааит, ахэахи!**»(Т. А.).

3) Атынчразы, афымтэразы аацхэара:

Шыишь-нани, шыишь-нани, уцэа, сарңыс уанани...(Б.Шь.); **Си,си** – лхэан, лнацэа ашэ ахэ иналырхеит (А. Г.); **Сишь,** закэызеи! Нас иабыкэу? Акэыкэу хэыч **кэыкэу, кэыкэу!** (Б.Шь.); **Сишь!...** Уи амфанымацара Дгылоуп, дгылоуп, дкэацазом! (Т. А.); **Сишь! Ее-хе-хе!** Абар смотэцэа ашкол ахэтэ иахэнеиуа (З.Д.); **Устыхэ, устыхэ,** Мсырбеи... (Б.Шь.).

4) Арахэ ркацареи раацареи рзы рхы иадырхэо абыжыткыакэа:

– **Чоу!** – хәа сөыхәа иайәа снайәкәан, Адәыишара снықәлеит скауа (Б.Шь.); – **Бзоу**, ацъу, алақәа урфеит!...(Ць. А.); – **Шьышы**, нақ – лхәан, дфайкәаны икалцеит Шьефия ларбагь...(М. Лак.); – **«Р-р-реит! Хе-е-ит»** ззымдыруа хьчак дыкам (М. Лак.); – **Хьы! Хьы!** Ала иафаз, азахәа хнажәома! – ихәан, длақәкааит Гьедлач акамбашь!(С. Ч.); – **Ор-хьы!** – ихәан, длақәкааит (С.Ч.); Ауғә иайаку ахаиуанқәа ачынқәагьы маҷымкәа ирықәңыйәйәароуп, **хьы, лақ-лақ**хәа хашрыйәкьо хқырқәагьы тхаароуп (Б. Шь.); – **Ор-хьы, лақ-лақ!** – ҫааитит Елызбар...(Б.Шь.); Уеыжәлан, **«Чоу»** хәа ҫынтә-хынтә уаалеи-ҫеи абри аштәҫы...(Б.Шь.); Саб иҫын неийыхны, – ҫаанбзиала, **дәыррышы!** – ихәан, днарыйәкьеит акамбашькәа (Б. Шь.); – **Иаи, иаи, Хаңшы!**...Уанажә ацәгьоура уалагама, уара мыжда?! (З.Д.); **Чи-е-еңшы**, Орыхә,орыхә,орыхә, **чи-е-еңшы!** (З.Д.); **Иаи, иаи, иаи** сымхәеи! (З.Д.); **Еруе, еруе, еруе** Буска, **еруе, еруе!** Хаи, абга шәылалааит, луанытә шәыйабгама! (З.Д.); **Рреит!** Каңшы, Каңшы! Иабаҫеи уахь, абга иахәымхааитеи! (З.Д.); – **Ор-хьы!** – ихәан длақәкааит (С.Ч.).

4. Иаадырцшуа атҫакы инақәыршәаны, ахпатәи агәыпахь иатҫанакуеит аетикет: ацсшәахәара, азеигьашьара, атабуура, атамзаара аазырцшуа абыжыткьақәа:

– **Уаа шьжыбзиа!** – ихәан, Алиас абарҫа дныйәлеит (Д. Гә.); – **Уаа бзиала уаабеит!**(Д. Гә.); – **Уаа бзиа ууит**, Темыр (С. Ч.); – **Бзиара убааит!**(С. Ч.); – **ҫаанбзиала, даду!** (Б. Шь.); – **Уа Нар шәылбааит**, шәартҫа бҫарахқәа! (Б. Шь.); – **Сағәым, уххь згеит**, уда ңсыхәа хамам...(Б. Шь.); **Асалам**, уара хаб, хусқәа ртыңқәаҫы!(Д. Гә.); **Иуфаз узыхалалхааит. Узхатәбуазеи!**(Д. Гә.); – **Удырҫатә еиғьхааит!** (Б. Шь.); – **Уаа рахә шәзыңшуп**, дадраа (З.Д.); – **Уаа еицхзыңшуп** (З.Д.); – **Кох**, изыкамло ауп уи, **бара бымсит** (М. Лак.); Уажәазыхәа **бзиала, хирла!** (Б. Шь.); – **Хаир аллах!** – рхәан, ашаха наужьны, рнапқәа ааиныркьеит асахәтәқәа (Д. Гә.); – Дад, **саҫоумҫан** сара (Д. Гә.); **Итабуп**, нан, **хар сымам** (Д. Гә.); **Цьым, ухайкы сҫеит**, ҫаара ңхашьарам, уара уахзымдырит, узустәда! (Д. Гә.); **Диида**, уи уара иудызкылода, **сызкәыхиаша!** (З.Д.); Саид, **уара умсит**, иҫоуҫо шхәартҫам!(З.Д.).

Абри агәыпахь иатҫанакуеит ажәахәа ахәшьаратә тҫакы азто, акы ашьақәырғәгәара ма азыхәара аазырцшуа абыжыткьақәа:

Аллах иныс, Сырбеи имаҫоуп, иахьа абра бзиара шыкамло (З.Д.); Мамоу, **анҫәеиныс**, абри еиңи ацха Ашәтәыла цьара исфахьеит акәымзар, уаха цьаргьы санымиац (Б. Шь.); – Усхымыччан, **удинаныс**, абри Очамчыра дгьыл участкак амухыр, ҫонык узсыргьыларц сызбеит (З.Д.).

Абасала, хыхь иаагоу аҫырпштәқәа излахдырбо ала, ахархәара ахьрымоу атекст иаҫырпшны, абыжыткьақәа иеиуеицшым ацәа-ныррақәа, атҫакқәа аадырцшуеит.

АХЭТАЧКЭА

Ажэакэа, ажэеицааиракэа, ахэоукэа ртаккэа иеиуеипшым аттакчыдакэа рыла ихазыртэаауа ацхыраагзатэ ажэакэа хэтакэа хэтаккэаны ирыпхэзоит. Урт иаадырпшуеит изцааиуа ажэакэа, ажэеибаркыракэа ирызкны ажэакэафы имоу иеиуеипшым ицэанырракэа, ихэшъаратэ (оценочные) гэаанагаракэа, ажэакэафы чыдала ахшыѿ зитаз, иаликааз, арфеиара зуаз ишиуаз, изыхтысыз ишихтысыз, арфеиара аказшыа ухэа убас итцегыи зныпшуа ажэа.

Хэтаккэаны икалар аеуеит ажэакэа, аффикскэа.

Ажэа-хэтаккэа рахь ипхэзоуп: а) хэтак мацараны ахархэара змоу ажэакэа, урт реихарак ретимология иахэазы иеилкаам; б) зхала икоу ажэакэа хэтакэа (ацынгыла, ашьтынгыла, аидхэалага, ахызыцынхэра) ромонимкэа, мамзаргыи ражэааформахэа руахы.

Аффикс-хэтаккэа реихарак ахэтак ахархэара мацароуп инарыгзо, аха хыпхэазарала имачым, ахэтак ахархэара адаггыи, ажэахырфеиареи аформапсахреи назыгзогыи.

Ажэа-хэтаккэа изцааиуа ажэа иафырпшны ишоит иапынгылоуи иашьтанеиуеи рыла. Урт рпозиция еихарак итьшэантэалоуп. Аффикс-хэтаккэа шоит апрефикс-хэтаккэеи асуффикс-хэтаккэеи рыла. Ажэа ашьатафы урт иныркыло атып тышэантэалоуп.

Шьатак афы икалар аеуеит дасу зхатэ так чыда алазгало ѿба-хца аффикс-хэтаккэа: *икарѿа-за-ѿѿкеит*, *икаимѿа-зеи-теи*, *д-агыи-зба-ѿѿком*.

Хэоук афы еицызар калоит ажэа-хэтакы аффикс-хэтак злоу ажэеи. Ахэоу *дыкаѿѿкызаан убоу* афы ашьакэыргэгаратэ такы аларгалеит асуффикс-хэтак *тѿѿкыа*-и ажэа-хэтак *убоу*-и.

Аффикс-хэтаккэа ажэахырфеиаратэи аформапсахратэи функциякэа нарыгзатом, урт изцааиуа ажэакэа, ажэеицааиракэа, ахэоукэа ртакы такчыдала ахартэара ауп инарыгзо.

Ажэа-хэтаккэа чыдарахэак рыла зхала икоу ажэакэа хэтакэа ирзааигоуп, чыдарахэак рыла – ацхыраагзатэ ажэакэа хэтакэа.

Зхала икоу ажэакэа хэтакэа реипш, ажэа-хэтаккэа хазы ажэаны, рхатэ форма, рхатэ интонация рыманы ахэоу иалоуп. Аха инарыгзо ахархэара еипшым. Зхала икоу ажэакэа хэтакэа зеггы ирымоуп алексикатэ такы аграмматикатэ такы, ахэоу афы хэоу хэтакэоуп, ахэоу аттакы шыакэдыргылоит рлексикатэи рграмматикатэи таккэа рыла. Ажэа-хэтаккэа аилкаара иадхэалоу алексикатэ такы рымазам, ирымазам аграмматикатэ парадигмакэагыи. Ахэоу афы хэоу хэтара рузом. Аха урт такыдазам (рчыдатэ таккэа хыхь иазгэатоуп).

Ажэакэафы иеиуеипшым ицэанырракэа абжыткыакэагыи иаадырпшуеит. Икэгылоит азцаара: иарбан чыдарахэоу ахэтаккэеи абжыткыакэеи еивызго? Еивгаратэ критериас икалар аеуеит излоу ахэоуи дарей реибаркыра амч: ажэа-хэтакы излоу ахэоуи реибаркыра иаха игэгароуп, абжыткыеи излоу ахэоуи рыбжъара икоу ааста. Икахцап иаххэаз зыршахатэуа алкаа: ахэоу афы ахэтак апозиция тышэантэалоуп, абжыткыа апозиция тышэантэалам. Иеифшэырпш: абжыткыа: *Абас хэзэгэандаз, шыри! (Ш.Ч.) – Шыри, абас хэзэгэанда!*

Ахэтак: *Дида хса, избо закэузеи, ма дызустэада дзацлабуа ухэарауаузеи? (П.Б.)*. Ахэтак *ма* иацааиуа ажэидхэала *дызустэада дзацлабуа* иадгылоуп. *Итэаз аңхэыс бырг уафы халалк шлакэыи лхафы аразра мацара* иуанахэон (П.Б.). Ахэтак *мацара* изыдхэалоу ажэа *аразра* иашьтанеиуазароуп. *Уи ада уаха ажэымтэа шкэакэа стэхзам сара гэышыа? Гэышыа* ажэа *сара* иапынгылазар калом.

Уи адаггыи, иарбан бжыткыоу иргылатэу зыбзоуроу ахэоу аттакы ауп, аттакы рацэа змоу бжыткыазар – ахэоу аттаки, ахэоу аинтонациеи роуп. Еифхарпшып ахэоукэа:

Унан, унан кэареар! Акытарахь уи хаигар, Ашдыр хыккэа хамфари, мыш лашарак хамбари! (Б.Шь.). Абжыткыа *унан* ахэоу аттакы иабзоураны ишьтнахит агэыргъаратэ такы.

Унан, шэара гэымхакэа! Баша итэазаан шэыблакэа. Абна кэаза шэылигар, Акытарахь шэкылигар, хэычи-дуи шэхыччауа, Алабыѿкэа шэгэыдѿауа. Егъацъара шэдэыкэырѿан (Б.Шь.). Абжыткыа *унан* ари ахэоу афы ишьтнахит агээанызааратэ, ацэыхьчаратэ такы.

Абжыткыа ахэоу иагэылгоу аттакы иашьашэалоуп. Уи ахэоу иаланагалом аттакчыда, ахэоу акоммуникативтэ еифэарафгыи инеитралтэуп.

Ахэтачкэа (ажэа-хэтачкэа, аффикс-хэтачкэа) рахьынтэ ажэа-хэафы иажэахэа атцаки, ихэшьяратэ гэаанагареи, ицэанырреи ирышьяшэалоу руақы алихуеит. Иалихыз ахэтач ахэоу атцакы апсахуам, уи атцакы азныжыны, цакчыдала ихаиртэауеит.

Аха иазгэахэа ахархэара ада, ахэтачкэа реихарак ирылшоит ахэоу акоммуникативтэ хэахьяхы (коммуникативное высказывание) аиагара, ахэоу аонутка актуалтэ хэташара алагалара, атемеи аремеи рыла ашара. Ахэтачкэа рхархэаракэа рахьынтэ акоммуникативтэ хархэара, хара хгэаанагарала, ихадоу аоуп. Акоммуникативтэ хэахья аиёкаарафы матэахэыс икоуп ашыақыргэгэаратэ, алкааратэ-апкратэ.

Ахэтачкэа рсемантика-функционалтэ кэзшыахэа рыла ишоуп: ашыақыргэгэаратэ, алкаара-пкратэ, артцабыргратэ, аспектвалтэ, амодалтэ, амапкрататэи, амапкратэи, азтэааратэ, арбагатэ хэтачкэа хэа.

Ашыақыргэгэаратэ хэтачкэа

Ашыақыргэгэаратэ хэтачкэа рзы ихадоу зеипш функцианы икоуп, ахэоу афы акоммуникативтэ центр аиёкаара, ахэоу афы ахэоу хэтачкэа атемеи аремеи рыла аихшара.

Ахэтач -гыы. Ахэтач -гыы ахархэара тбаа змоу хэтачуп. **-Гыы** рыцлоит ахызкэа, ацынгылакэа, акаттарба аинфиниттэ каларакэа, ирыцлазом акаттарба афиниттэ каларакэеи адтаратэ ркынаатэ формеи. Ахэтач **-гыы** гылоит ажэаформа атдыхэтэаны; ашытынгыла зцу ажэаформа – ашытынгыла анафс: *аонгыы, саргыы, икаицэзгыы, икаицэцэахызы, изгаз иахыгы, цлакгыы, хашитэзгыы.*

-Гыы полифункционалтэ морфемоуп. Уи калар ауеит:

а) дериванттэ формантны: *зеггы, хэмаррадагыы, есқыынггы, афыкгыы, икасцэзгыы;*

б) релятивтэ формантны: *икалцэрггы, дибаргыы;*

в) еидхэалаганы: *уаргыы саргыы, сфызагыы саргыы;*

г) хэтачны.

Ахэтач **-гыы**, азхэа-апредикат ада, ахэоу хэтачкэа зеггы ирыца-иуеит.

-Гыы зцылаз ахэоу хэта калоит информативтэ центрны, икалоит реманы, уи адагыы еиднахэалоит иара злоу ахэоуи иацынгылоу ахэоуи.

Ахэоу: *Ахыцкэа иацы адэафы ихэмаруан.* Актуалтэ хэташарала ихауеит ахэахьякэа (высказывание):

Ахыцкэагыы иацы адэафы ихэмаруан (ихэмаруаз егыртгыы ыкан, аха ажэахэафы **ахыцкэа** рыликааит).

Ахыцкэа иацгыы адэафы ихэмаруан (уаанзагыы ихэмаруан, аха ажэахэафы иаликааит **иацы**).

Ахыцкэа иацы адэагыы ихэмаруан (даеацэарагыы ихэмаруан, аха ажэахэафы лымкаала иазгэеитеит **адэафы**).

Адагыы «зны схэыц шэамфеири» хэа ишэуан (*ажэацка*); *Згэагыра бзиоу Аублаагыы* дрывсуам (*ажэацка*); *Дидэ, сара зыда цэацэагыы* сыхэда илбаазом (*П.Б.*); *Ауафы ианицэахым, акаарагыы* хэа ибон (*ажэацка*).

Иазгэатазар ахэоуп, ахэтач **-гыы**, актуалтэ хэташарада, ишы-нанагзо ашыақыргэгэареи аидхэалареи хархэаракэагыы.

Ашыақыргэгэаратэ. *Шёууы рцыка хаауп, сара сцыкагыы цэам, сышиагыы хаам; Архашья здыруа аныхыагыы* идыруеит; *Зыбз хаау асыс аингыы ацэоит иаинымгыы; Цира ацагыы* дабылуеит, *ахышэаиэагыы; Ухы уаргыы* уахэ, *саргыы* сархэ; *Иумоу хэтыр узацэцэар, цумамгыы* уоуеит; *Аламыс ахыкам, ауаэрагыы* ыкам; *Уфыза бзиазар, уцсрагыы* бзиахоит (*ажэацкакэа*).

Ахархэаракэа рахьынтэ иаха ипсыгеуп актуалтэ хэтач, апыжэара амоуп ашыақыргэгэаратэ хархэара. Иаххэаз артцабыргуеит ахэоу *Шёууы рцыка хаауп, сара сцыкагыы цэам, сышиагыы хаам.* Ажэахэа **сцыкагыы сышиагыы** рфы **-гыы** ашыақыргэгэаратэ хархэара ахынаанагзо акнытэ, уи хзыпсахуам аидхэалага **-и** ала, ирхэом сара сцыкеи цэам, *сышии хаам* (аха ацыкеи ашии // ацыкагыы ашиагыы астал икэын).

Ахэтач -тэка. Ахэтач **-тэка** суффикс хэсабла ажэахэа хэтачкэа, аидхэалагеи абжыткэеи рыда, зеггы ирыцлоит. Ахызкэа рфы **-тэка** ажэаформа иашытэнеиуеит: *аоныцэка, ахамтэцэка, хамтэсцэка, хамтэакцэка, акашэцэка, сарацэка, иахэацэка.* Афиниттэ каттарбакэа рфы **-тэка** аамта рбага иацынгылоит: *игацэкеит, игацэкеит, игацэкахыит, игацэкан;* аркынаа ар-

багақеагы ирпынгылоит: *игаїдэкар, игаїдэкьандаз*; алахэырақеи атагылазаашьатэ каттарбақеа ртыхэтэаны игылоит: *изгазїдэка, изгозїдэка, ианызгозїдэка, иахьызгозїдэка*. Иеицааиуа ахэтачқеа рфы **-тэ́кьа -гы** иапынгылоит (*иараїдэкагы*), **-тэ́кьа -хэа** иашьтэнеиуеит (*бымцан хэаїдэкагы имхэеит*).

-Тэ́кьа изцыло ахьызқеи ацынгылақеи, егырт аматэарқеи аказшьақеи ирылкааны, ашьақэыргэтаратэ так чыда рыцтаны, ахэахьафы иактуалны рыкатцара функциас иамоуп. Иеиғешэырпш:

Даурїдэка иахьа ашколахь дцоит; *Даур иахьаїдэка* ашколахь дцоит; *Даур иахьа ашколахьїдэка* дцоит.

Иара *ауацбаїдэка* дзамышыцылеит (Ць. А.); *Хаи, урт рыгэ-таїдэка* саргыи сгылоуп! – *Рыгэтаїдэка* акэым, аха раңхьаїдэкагы угылоуп (П.Б.); *Араїдэка* даап хэа сыкамызт (Аңс.л.); *Ах Хамытбеи* иара *уаїдэка* ицызгыи иаргыи лэежэїит (Б.Шь.); *Аизараїдэка* кайашьа рымамызт (А.Г.); *Аңсшэа аматїдэкагы* атра итїнацоит (*ажэаңка*).

Афиниттэ каттарбақеа рфы урт рлексика-грамматикатэ такқеа ахэтач **-тэ́кьа** иацнатцоит аекспрессия ду зцу ашьақэыргэтаратэ, артцабыргратэ так чыдақеа.

Икаиїамоу икаиїаїдэкеит. Зназы *рыгедырцэгыаїдэкеит*, аха ишиматэамамы анырба, реиқэыркит («Н.С.»); *Аиаша ххэар ами, хаимыхаїдэкеит* Сагыаса (П.Ч.); *Аа, абааңсы, шэуаами, шэсыцхраа, сыңсыїдэкеит* (П.Ч.).

Алахэырафы **-тэ́кьа** семантикала азыкашьатэ рбага иадхэалоуп. Азыкашьатэ рбага субиектзар, **-тэ́кьа** ихэаакэнатцоит арфеиара артцабыргратэ так чыдала: ды-з-базтэ́кьа, и-з-хэазтэ́кьа, ика-з-тазтэ́кьа; азыкашьатэ рбага аобиектзар – (иццоуи ициами) ахартэаага: и-л-батэ́кьаз, и-з-гатэ́кьаз, и-з-ыртазтэ́кьа.

Атагылазаашьатэ каттарбақеа рфы **-тэ́кьа** семантикала атагылазаашьатэ аффикс иадхэалоуп: с-ахь-гылазтэ́кьа, с-ан-гылазтэ́кьа, сы-ш-гылазтэ́кьа.

-Тэ́кьа ишътнахыр калоит арфеиара аласра аарцшра. Убас, атагылазаашьатэ рбагақеа **-ш**, **-ан** рыла ишьақэгылоу ажэа-формақеа рфы ирласны иеибацсахуа арфеиарақеа аарцшхоит, ацынгылақеа рығегыи:

Аоны **дшаафналазтэ́кьа**, аиарта дынхэытцалеит (И.П.); Ампыл **анташэатэ́кьа**, Базақьараа рыкнытэ бжыи цэгьак аафит (П.Б.); Аха ақьала **ханавалатэ́кьа**, аеи иууаза ганха ицеит (П.Б.); уажэи → уажэытэ́кьа, уатэи → уатэытэ́кьа.

Ахэтач да // даба. Адтца адташьа арцсыгеразы, ажэахэафы иале-игалоит ахэтач **да // даба**, аргэтаразы – ажэа **сымхэеи**.

Да цкьа усыхааңши арахь (Ш.Ч.); Да арахь бтэеишь, Минат (Ш.Ч.); Да исырбеишь, иснаалозар збап... Даба ак сырки. *Уеизгыи икамфетми! (Ш.Ч.)*.

Уажэыїдэка иїыртла **сымхэеи** акамбашькэа! (С.Ч.); *Ишьтухыз алаба кажэ* **сымхэеи!**

Алкааратэ-цкратэ хэтачқеа

Ахэтач -затэ́ык. **-Затэ́ык** ажэа-хэтачуп. Ахьызқеи ацынгылақеи ирыцааиуеит, урт ирышьтэнеиуеит. **-Затэ́ык** зцыло ажэа иаанарпшуа аматэар ма аказшьа иаланагалоит атцакы, егырт, иара иеипшу, иазааигэоу аматэарқеа ма аказшьақеа иара шрылкаау.

Ахэтачқеа **-гыи, -тэ́кьа** реипш, **-затэ́ык** зцааиуа ажэа ахэоу афы коммуникативтэ шыатаны иканатцоит, икалоит реманы.

Аңсуа жэи зайэ́ык имазар, ахыз иара ижэуеит, ахи асас изы иїдэахуеит (*ажэаңка*); *Анапы хэ-нацэ́кьара зайэ́ык* амоуп, уртгыи еикарам (*ажэаңка*); *Цгэи еиқэаїдэа зайэ́ык* абарїа ауасхыр иқэтэан (Б.Шь.); *Мыш зайэ́ык* афныїкала абри акара гэакра иақэшэахэоу зэыр дкаларыма? (Б.Шь.); *Иуасхэоит* Батал дахьыкоу, уи анафсгыи иїегыи имачымкэа, даара шэзеилахаша, аха ...умацара **зайэ́ык** (С.Ч.).

Еиларфашьатэым ажэақеа **-затэ́ык-и (а)-затэ-и: затэ́ык** – хэтачуп, **(а)-затэ** – кэзшьарбоуп:

Ицкэын зайэ, *уагеимышара, уа дышьтан дышьны (Б.Шь.); Иашьа зайэ*, *акашмат, диеиғэыргэан, ацэ изишьит (Аңс.л.); Абахча сыңан са сзайэ́а*, *Аңша сфасуан иїдэыїдэа*.

Ахэтач -мацара. Ажэа-ахэтач **-мацара** ахэоу хэтэ́аа зегыи ирыцлоит. Ахэтачқеа **-мацара-и -затэ́ык-и** ртакқеа еизааигэоуп.

Ахэаажэгыи ахэара калїеит – *аззабцэа ахтңыка* илзааларц, *лыматэа-лэытэа, лызэ́эатэ-лыхэ́эатэ* зхэаз еиңи лгэакьацэа

мацара (лгэакъацэа зэцъык) рнапы ианызарц лтахуп (Б.Шь.); Уи кэшьыала **мацара** акэым, ширалагы ухы аахцэа ихагылоуп (А. Ць.); Итэаз аңхэыс бырг уафы халалза шлакэыз лхы-лфы аразра **мацара** иуанахэон (П.Б.); Акэыди абыстэи рымацара сырхаанхазаргыы, сусцэа зегы кажны, суал алхра сашьталоит (М.Б.); Шьардыни Селим-ңашеи урт ирыхэаңшыны, еибарччо ирхэаз уахар, уафы дыңхашьаны **мацара** дыңсыр каларын (Б.Шь.).

Асуффикс **-уи** // **-о** ала ишьақғылоу, иеиҥахэоу арлахэыра иашьтэнеиуазар калоит ажэа **мацара**, арҥиара акырынтэ, акыр инеиҥыхны, краамта ишымҥапысуаз иаха инатцшыны аарцшразы:

Ицо, ицо **мацара** ағанза инеит (Аңс.л.); Ижэуа, ижэуа **мацара** аирыз иҥаз афы зегы ижэит.

Аиагаратэ цакы змоу асуффикс **-ха** абзоурала ахьызкэи аказ-шьарбеи ииасуеит аиҥырцшратэ цакы зныцшуа арлахэырахь. Ахэҥац **-мацара** рыцтарала аиҥырцшратэ цакы иаха иатцшыны, иаха иалкааны иаарцшхоит. **-Мацара** арлахэыраҥы исуффиксуп.

ацкэа → дыцкэаха → дыцкэамацараха

амра → дымраха → дымрамацараха

ахахэ → ихахэха → ихахэмацараха

аразын → иразынха → иразынмацараха

-Мацара аҥы **-ма** ажэа **а-ма-заара(исы-моуп)** иашьаҥытуп, **ц** – ажэа **ацы-ра(// бгы-ц-к, а-ц, кэыд-цырак)** (Кь.В.Ломҥатиге).

Ахэҥац -к. Ахьызкэа ииеилкаам арбага **-к** ажэахэаҥы ихы иаирхэар калоит ахэоу аҥы хэоу хэҥак иактуалны, иреманы аҥатцаразы, иаликааз ахархэара ызуу ажэа иазкны имоу експрес-сиала ибеиоу, зыда ыкам хэа иицхэазо ацэанырра аарцшраҥы:

Хҥырҥа ркэақэа, ачыхэ ыргыало **Иарак** изишазан (Б.Шь.); Анцэа ицъ-шьоуп, абыржэык ииашаны исхэазаап (П.Б.); Аха **уажэык** иаасычхан (Ш.Ч.); Хай, сара **стэык** иамуит, араагы сырдыруазаап (П.Ч.); **Анык** леиҥи слыдылкылеит (Ш.Ч.); **Абриак** ауп исхак, саргы суаҥуп (Б.Шь.).

Ахэҥац -ма. Ахэҥац **-ма** аидхэалага **ма** иаомонимуп, изыдгылоу ажэа **ма** излоу ахэоу иаланағалоит ашьақғырҥэҥаратэ цак чыда, ацэажэаҥы ицэанырра алатцаны.

Данааи, **ма** уажэы даагылахуандаз, енагь дыццакуеит (Ш.Ч.); **Ма** иаңсоу цоукы ракэындаз уцкэынцэа (Б.Шь.); Сызбада! Сзахада!

Сурҥынчит цэҥаза. Усишэцхэаҥа, аңшатлакэ, иахьа **ма** уара (И.К.); Исазхэода шьҥа дахьыкоу, исылшом **ма** усымбар (И.Т.); Дида хса, избо закэызеи, **ма** дызустэада дзацлабуа ухэарауазеи (П.Б.).

Ашьақғырҥэҥаратэ цакы амоуп аидхэалага **мамзаргыы**:

Згэы иаанагодаз **мамзаргыы** Акэатэи аботаникатэ бахча абриакара амаза ссиркэа агэы иҥацэахны иеырбо игылоуп хэа (П.Б.).

Ахэҥац иааи // **дааи.** **Иааи** // **дааи** ажэа-хэҥачуп, аҥатцарба иапынгылоит, арҥиара алағамта аанарцшуеит:

Алаба ыришэны иааҥыдысцартэ ааигэаранза снеихьаны, **иааи** убри иаацыҥорит, аха ус еиҥи збахьада (А. Ць.); Аиацэа кыднаҥааратэ иаакыркырын, ағара аахаршэны, **иааи** игьежыуа ацха иаақылт («Н.С.»); **Иааи** иааиҥыхан, уигы дышыны, азы длалижыит («Н.С.»); Арашь ршэаны, **дааи** данаасыжэла, саргы абас саацкэеит («Н.С.»).

Ахэҥац -иа. Ахэҥац **-иа** еиҥарак иахцылоит ахазырха злоу ахэоу аҥы, егьгылоит ахазырха ацхьа, иаланағалоит, ашьақғырҥэҥара адагыы, ахэаратэ цакгыы.

Иа анцэа, абри ателефонгыы харгыы анцэа хайбаумырбан (П.Б.); Иахьарнахыс **иа** анцэа субоит, сацдалеит исзылбааушьҥыз аидара... (М.Б.); **Иа** анцэа, хайбаумырбан шэаргыы саргыы.

Иара ахэҥац ахархэараҥы. Ашьақғырҥэҥаратэ хархэара нанаг-зар калоит ахаҥытэ хьызцынхэра **иара**. Ускан иара хэоу хэҥазам. Аидыларатэ жэеибаркырала иашьтэнеиуа ажэа иадхэалоуп.

Иара зцааиуа ажэа ишьҥнахыр калоит ахэҥац-аидхэалага **-ггы**:

Иабакоу, **иара** Мысагыы издыруам. Знымзар-зны имеизацт **иара** уи акомиссиа (С.Ч.); Анцэа ицъшьоуп **иара** уи ахьмыхьгыы ахьцэырҥыз (П.Б.); **Иара** убри ақалақ аҥы ауп баргыы саргыы хажьеибабаз (П.Б.); **Иара** убас ауп саргыы шыкоу (П.Б.); Ускан **иара** Хабжкэыт иҥацха кьаҥ даазыцымҥит (С.Ч.).

Ажэахэаҥы ахэоу иалеигалар калоит аҥатцарба **абара** аҥбатэи ахаҥы азтцаратэ формаҥы (убоу // убама, ббоу // ббама, шэымбои) дзацэажэо иихэаз иаха ихшыҥ азишьҥырц.

Афырхацэа Нарҥаа аишьцэа! Ҧаңхьа хайҥарак кайаны иаауеит **убоу** («Н.С.»); Дабаци ишэымбои, иаб, ауасахьча Зартыжэ ақамсажэ, ахарҥы дашьызаап, цыара ңсыхэак сызтҥозар хэа дцеит («Н.С.»); Хайт анацалбеит, урт нйэахьеит хэа сыкан, рыцкар дыказаап **убоу** («Н.С.»).

Артцабыргратә хәтачкәә

Ахәтач -иагь // -иегь // -егь // -егьы (Қ.В.Ломтәтизе, В.Х.Концъариа, З.Х.Аәзба). **-Иагь // -иегь // -егь // -егьы** – катцарбатә хәтачуп. Акатцарбатә ажәаформа иаланагалоит артцабыргратә тцакы, ашьақәыргәгәара ацны. Игылоит апхьатәи ахафьрбага анафс.

Ауафы бзиа **дагьууандаз, дагьуағандаз** (ажәаңка); Аңафы изыҳаан уи ашәкәы аамтқ азы **егьынбанын**, ахатәы литературазы **егьырїагашәкәын** (Б.Шь.); Амазара **иагьануп, иагьабуп** (ажәаңка); Ахан иңацаа ртҕыңха дамеиҕеит лхы, **дагьыҕеит** лара, Беслан дигар-цы (И.К.); Аху уи деилкьоуп, **дагьыгызмалуп** (С.Ч.); Даууп, **дагьфар-хьуп**, изара еихыкка (Б.Шь.).

Қ.В.Ломтәтизе лгәы излаанаго ала, ахәтач **-гь // -егь** артцабыр-гра адагьы, инанагзоит афиниттә хархәарагьы. Ари агәаанагара шыақә-лыргәгәоит абарт афактқәа рыла: а) аинфиниттә каларақәа ари ахәтач шытырхзом; б) абаза бызшәафы афиниттә каларақәа рфы амапкратә рбага **-м-** еснагь иацааиуеит ахәтач **-гь**.

Амала иазгәатәтәуп атагылазаашьатә катцарбақәа азтцаратә формафы ишышьтырхуа ари ахәтач. **-Егь** гылар калоит актәи ахафьрбагеи атагылазаашьатә рбагеи рыбжьара: **дагьа-нба-збеи**, мамзар азтцаратә рбага анафыс **данба-гьы-збеи**. Ажәаформақәа тцакыла еипшуп. Ас ашәкәы ифуа **дагьа-нба-калеи** (П.Ч.).

Иеитатцуа акатцарбақәа рмапкратә формафы ахәтач **-егь** авариант иеилкаам ахьызынхәра атцакы аманы игылоит ициоу аобиект ахатыңан: *егь-сымфеит, егь-сымбеит, егь-касымҕеит, егь-сымхәеит*. Хафык змоу астатикатәи адинамикатәи катцарбақәа рфы **-егь** ишьтнахуеит асубиект апозиция: *егьыкам, егьтам, егьцом, егьа-уам...*

Егьызмам уутра дтаумырҕышын (ажәаңка); Апырказ афы ус **егьыкам** (С.Ч.); Игәы иалан даара цәгьа Гьедлачгьы, аха **егьылишомызт** (С.Ч.); Ала **егьымфаз** ахафы шыала итәын (ажәаңка).

Ари аформа тцакыла иафәгылоит **-иагьы** ала ишьақәгылаз ахәтач авариант. Ахәтач гылоит ициоу аобиект арбага анафыс. Апхьатәи ажәаформа иацуп атцакы **«акымзарак»** (ничего), афбатәи ажәаформа атцакы **«уитцәкьа»** (даже).

Абарт ажәаформақәа еифәгылоуп кәыгәгәарала: **-иагьы** ала ишьақәгылоу ажәаформафы ақәыгәгәара ахәтачтәи **ы** иақәшәоит. Иеиешәырцш:

<i>егьсымфәит</i>	<i>и-агьысымфеит</i>
<i>егьсымгәит</i>	<i>и-агьысымгеит</i>
<i>егьсымбәит</i>	<i>д-агьысымбеит</i>
<i>егьсымхәит</i>	<i>и-агьысымхәеит</i>

Усгьы // усгьы // уеизгьы ахәтач ахархәарафы. Ацынгыла **-ус** аидхәалага **-гьы** ацны изыдгылоу ажәа артцабыргратә тцакчыдала иханартәауеит.

Уара егыи автобус **усгьы** узталазомызт (А.Г.); Ари ақалақь цқба издырзом **усгьы** хәа, акыр аамтҕа ақалақь саларгьежьуа симан (П.Б.); Уа утәа,нан, утәа. Шьтҕа **уеизгьы** лассы хашьталоит (Ш.Ч.); Ашәахәаразы азды ишьтәхь сгыломызт **усгьы**, уимоу амыцхәгьы сыбжы бзиан (П.Б.); Уагьзахыңом иузыхәшьаду **уеизгьы** лахьынїас (Б.Шь.).

Ахәтач -еи (Қ.В. Ломтәтизе, З.Х. Аәзба). Ахәтач **-еи** суффикс-ны афиниттә катцарба иацуп, иаланагалоит артцабыргратә, ашьақәыргәгәаратә тцак чыдақәа.

Бышьтәоуп, аха аңкы **бишәупеи** (Ш.Ч.); Минат **илхароузеи**, бара ди, шәара акака рзы шәлазїаауа дышәмышьтәитеи! (Ш.Ч.); Ишысхароу схәахьеитеи, уара арахь изсоухәозеи? (Д.Гә.); Цагьара илазамызт, ихьзеи уажды (С.Ч.).

Ажәаформак афы еицыказар калоит ахәтач-апреффикс **агь-и** асуффикс-хәтач **-еи-и**.

Абыскатәи зегьы аныкоу аамтҕазы лара афны **дзыртәоузеи, дагьтәанхалеитеи** (П.Б.); Автобус афы уара узы атҕың камлеит, Уақәшәеит нас, шыапыла уныкәала (А.Г.); Еимашәки нас, уиакара ухы ңеуа (С.Ч.); Нас уанбашәти? Уи анбыкәу? (Б.Шь.); Ажәоуп уи нас, ажәа хысгоуп (Б.Шь.); Нас уаҳа Сеидык ифы укамлазои? (С.Ч.).

Ацынгыла -шьтә ахәтач ахархәарафы. **-Шьтә** ахәтач ахархәараан еихарак акатцарба иацааиуеит. Иара акатцарба иаланагало атцак чыда ахәтачкәа **-нас, -усгьы // -уеизгьы** ртцак чыдақәа ирзааигәоуп.

Уақәшәеит нас // **шьта**, шыапыла уныкәала (А.Г.); Абанкетқәа, абанкетқәа **шьта** (усгы // уеизгы) рацәахеит (Кь.Ч.); АаӀ, шыта далагеит (Ш.Ч.); Ахы, ахәыцқәа, шәаагыл **шьта** (Д.Гә.); Азъычра уағуишътеи иџуаеи? – Изыззои, **шьта** (усгы) жәааӀа џуеит (Ш.Ч.).

Аха иазгәатәтәуп, **ацынгыла шыта**-и **ахәтач шыта**-и ирыбжь-оу аивгара шмачу. Реифдырааразы ххы иахәрхоит азтәара **ианба**: азтәара шытызхыз ажәа – цынгылоуп: Сыбла тьсхит са снапала, **шьта** сдунеи лашьцеит (Б.Шь.). Илашьцеит ианба? – **шьта**. Унан, гыла **шьта** дабакоу, Дамоуп ацәа иңсыршьагоу (Б.Шь.). Дабакоу ианба? – **шьта** (уажәы).

Ауп ахәтач ахархәарафы. Артабыргратә, аилкааратә функция шытнахыр калоит акатдарба **акәзаара** уажәтәи аамтә аформафы **-ауп**. Афиниттә катдарба иацааиуеит.

Сагьаса дахышьтаз уаха дызмышәаеит: ашара збандаз...анцәа умхәан, дырәегьых кәабатәыс саныкала, сиыбзас сыңсит **ауп**! (П.Ч.); Сара, цыушът ус иаасыҕкьеит **ауп**, мамзар аңхәыс аагарада сеиқәыишәшә саукаху (Ш.Ч.); Хаи, мыждарахә амагә аасхәон, мамзар-гыи абазқәа ишьтысхқәоз срыхкьозар калон, ишакахлак зегьы сзеи-цылеит, рылаңи сыцаашәеит **ауп** (П.Ч.).

Аспектуалтә хәтачқәа

Ахәтач -за. Ацсуа-абаза бызшәақәа рфы **-за** ахархәара тбаа змоу суффиксуп. **-За** иазкны аттәаратә хцәажәарақәа ыкоуп П.К.Услар, Ж.Диумезиль, Кь.В.Ломтәтизе, А.Н.Генко, К.С.Шьакрыл, М.М.Циколиа, Р.Н.Клычев русумтәқәа рфы, иаха инеитцыхны З.Х. Аәзба икандидаттә диссертацияфы.

-За полифункционалтә суффиксуп. Уи хпылоит ажәахырәиара-ратә формант хасабла (зынза, икказа, иеишьылза, ижжаза, ибы-быишза), ажәаформахырәиараатә аффиксны (ихаакәақәараза, иөежькақәараза, ицәыббылза, еиқәаӀәхәараза) аффикс-хәтачны.

Иара убас икоуп ажәақәа, **-за**- ҟ-хархәарак аманы иахьахпыло. Ганкахьала, **-за**- аказшьарба ианарцшуа аказшьа харанакуеит (иеихазоу астенеп), даеаганкахьала – арәиара аказшьа. Ахархәарафы аказшьарба – ахәаакәтцеи ацынгыла-атагылазаашьеи еи-цуп. Абарт рахьынтә рыуа ахархәара зауз ихәаакәырцоит: ажәа

алексикатә цакы, асинтаксистә позиция, ахафырбагақәа рыка-заареи рыкамзаареи.

а) Аказшьарба-ахәаакәтца атцакы зауа ажәа хәфырбагада икоуп, ихәаакәнатцо ажәа иашьтәнеиуеит:

Ашәаңишь **ңишзаза** иаацәырҕит шыжьыза (Б.Шь.); Мыса инапы **дузза**, кәыишьишәза аҕаирхеит (С.Ч.); Лыжәахыр тбаагыи, **иңишзаза** иқәыңсоуп лыхцәы икәазауа (С.Ч.); Азынҕых **хыишәишәза** иңиын изырҕоуа (И.К.); Амардуан **шкәакәза**, кьырла ишьыхны икәз... (С.Ч.).

Абарт афырцштәқәа рфы **-за** формахырәиараатә аффиксуп, **-за** ала иарбоуп «иеихазоу астенеп».

б) Ацынгыла-атагылазаашьа атцакы шытызхуа акатдарба еихарак ахафырбага ацуп, аха араагыи ахәаакәтцаратә цакы аныңшуеит.

Ушьтоуп (ақытә) саңхьа **уцарыхәза**. Амза тәуп **ишаишәза**. Сыҟ-уеит, схәыцуеит са **слахфыхза**. Иаартуп сңенцьыр **кьакьаза** (Б.Шь.); Аңстхәа еилач аахылеит **илашьыцаза** (Д.Гә.).

Акатдарбақәа рфы **-за**- хәтачуп, игылоит ашьәтеи, аамтеи, ар-кынаа рбагақәеи рыбжьара.

-За- астатикатә катдарбақәа рфы иахнарбоит:

а) атагылазаашьа аказшьа ааазара (степень) харакы:

Лара мыцхәы **дыңишазан**, лычаңашьа **митәзан**, кәзшьалагыи **дхаазан**. Зегьы рыла дыссирны дшан (И.К.).

б) атагылазаашьа еснагьтәи аказшьа:

Ныгә Рийа аҕықә дшаваз **давазан** (Б.Шь.).

в) итышәантәалаз, аматәар зегьы иачыдахах аказшьа:

Ныгә иахәа хәаи ду неидхәало, разыла **ихәазан** (Б.Шь.).

г) арацәара: Ауаа **иқазаз** удыруоу?

Адинамикатә катдарбақәа рлексикатә цакы **-за**- аинтенсивратә цакы ацнатцоит.

Ашәа сыцызхәоз рыбжьы саҳауеит. Уртҕ цеит, **ицазеит**, уаха иаазом (Б.Шь.); Дыцкьеит ахьча, **дыцкьазеит**, Иабцъар кыдҕаа дрышьтәлеит (Б.Шь.); Сымш, сыцх, **уааңсазеит**.

Ахәтач **-за**- акатдарбатә парадигмақәа зегьы ирыцлазом, ажәаформақәа **иқасцәазахьеит**, **иқасцәазахьан** абызшәа иацәтәымуп. Актк ала, зынтрысла имәацысуа арәиара аазырцшуа акатдарба аамтәтә формақәа роуп еихарак **-за**- зцыло.

Атцаафцэа ишазгэарто ала (Қ.В. Ломтатизе, З.Х. Ақзаба), ахэтэч **-за**-амапкрататэи амапкратэи аформақэа рёы инанагзо ахар-хэарақэа еипшым. Убас, ақатцарба амапкратэ формақэа **-за**-иала-нагало атқакы – уи иакёырғегэаны, иатцшыны, интенсивла амапкра аанарпшуеит. Уи ус шакёу агэра хдыргоит инейтцыху, инагзам, ахэаа змам арёиара аказшыа аазырпшуа ақатцарбатэ аамтатэ формақэа рёы **-за**-аказаара: **икаицязомызт, икаимцязаци** (*икаицязаци* абызшэа иацэтёыму ажэаформоуп). Аха аматериал ишахнарбо ала, уигыи иахэа ипсыгены ахы цёырнагоит.

Хшыфзышьтра рзутёуп ажэабжётэ ркынаа амапкратэ-зцааратэ формақэа. Убас, амапкратэ-зцааратэ форма еихарак ххы иахар-хэоит ипиам азцаараан (косвенный вопрос), ашыакёырғегэаратэ тцак чыда ацны. Ипиоу амапкратэ зцаараан (прямой вопрос) амапкратэ тцакы аманы, ажэаформа шытнахуеит ахэтэч **-за**-алагаларала. Иейешёырпш аформақэа:

Аффиксқэа -м-, -зей//-зи//-и рыла ишыакёгылоу <i>дымцеи?! (дцайкёеит</i> <i>«ведь он пошел»)</i> <i>дымцои?!</i> <i>дымцахёеи?!</i>	Аффиксқэа -м-, -зей//-зи//-и рыла ишыакёгылоу <i>дымца-з-еи? («он не пошел»)</i> <i>дымцазои?</i> <i>дымцазаци?</i>
--	---

Амапкратэ-шыакёырғегэаратэ тцакы

Ууапа хэйлдагыи уеылахэаны **ёыцхайкёа** уцароуп, умахаи? (Б.Шь.); Хырзаман сымуази, дад, афстаа **сеилеимгеи**? (С.Ч.); Уабаказ иахэа? Аизарахь, Чыка, иаха **иуасымхэеи**? (Ш.Ч.); Ханнеи, Хымжэажэ **дыкамзи**? – *Дыкан. Хымжэажэгыи, даххагыагыо хамай лымуази!* – Илуан (П.Б.).

Амапкратэ-зцааратэ тцакы

Иңсыда, уара? Сара **дысымдырзои**? (Ш.Ч.); Иухы, мшэан? Ак-гыи **умхэазаци, узаргыуази**? (Ш.Ч.); **Дтеимкзеи**? – **Дтаикыргыи**

каларын, аха (Ш.Ч.); Ишэмахэзаци? Сахьубахёу сааихёеит, убри афыза цёара икалахёеит хэа смахаци (А.Г.); Иуацажэо дызустоу умбазои? (А.Г.); Иудыруама уара уаб дзыхатаркыи? – дцааит уи. – Исыздырам. – Ишпаузымдыруеи, иумахэзеи? (А.Г.).

-Қаа ахэтэч ахархэараёы (А.Н.Генко, Қ.В. Ломтатизе, Р.С. Цёа-нашыа, З.Х.Ақзаба). Ахыызка арацэа рбага **-қаа** ақатцарба ашыаа иацланы ишьтнахуеит ахэтэч ахархэара, иагыаанарпшуеит акы-рынтэ имфэпысуа арёиара.

Сахьфашыакёахэаз ыказар каларын (П.Б.); Уи дышышьтаз сар-гыи **исахақэахэан**, аха иахэа уайёи шысхэоз дысымбазакэа саан-хёит (П.Б.); **Хнапшы-аапшикёеит**, краабахёеит (Аңс.л.); **Сыбжыи насыргақёеит**, аха ара ааигэа-сигэа уаф дышыкам усгыи иудыруеит (П.Б.).

Ахэтэч -цэа (П.К.Услар, Ж.Диумезиль, Қ.В.Ломтатизе, А.Н.Генко, К.С.Шыакрыл, З.Х.Ақзаба). Ахэтэч **-цэа**-зцыло ажэа ишь-тнахуеит имыцхёу, иахыркыацёоу атцак чыда.

-Цэа ахаташыатэ казшыарбақэа ирыцлоит, аказшыа амцхэра аазырпшуа астатикатэ катцарбахыи иааго:ахаа → *ихаацёоуп, аца* → *ицацёоуп, абзиа* → *ибзиацёоуп, ау* → *иауцёоуп*.

-Цэа-ажэабжётэ ркынааи, афиниттэи, аинфиниттэи каларақэа раамтатэ формақэеи (акрызхытцау рыда), иара убас егырт аркыи-наатэ формақэеи ирыцлоит, игылоит ашыаа анафс.

Ахахэгыи **иурицэар**, иңжэоит. Алашэ **дгёыргыацэан**, иблақэа алашара рбеит. Ауафы **дшацэар**, игэи ашытыбжыгыи дацэшэоит (Ажэа-ңқақэа); Цыскгыи **хэацэоит**, абыз цёырцёо, уаха иааңсазом (И.Т.); Аха зназы Саида длапшыкёаңыи **длыхэапшицэон** (И.П.); **Саб дгёыргыацэан**, деицакыызыкызуа аёёыуара даёын (П.Б.).

Икалаша аамтатэ форма ахэтэч **-цэа**-иаланагалоит акёгёыгратэ, агёызфаратэ тцак чыда (З.Х. Ақзаба):

Ажэахэафы дгёааит хэа сыкоуп. – Дгёаацэап. Сызцом. – Угёыр-гыайёа уцацэап.

Ажэаформак аёы еицыказар ауеит ахэтэцқэа **цэа**-и **за**-и: илхэа-цэазеит.

Атцаафцэа ргёи излаанаго ала, ахэтэч **цэа**-и ауафытёыфсатэ класс арацэа рбага **цэа**-и шытрала акоуп.

Аффикс-ахэтач -еи́та. **-Еи́та** аитарфеиара ауп иаанарпшуа. Уи хпылоит хазы икоу ажэа-цынгыланы, ажэаформафы – ипрефиксны. **-Еи́та** лассы-лассы иацааиуеит ахэтач -х.

Астатикатэ каттарбақеа рсемантикатэ тдакы иахкьаны, ирыцааиуам ажэагы-апрефиксгы. Урт зцыло адинамикатэ каттарбақеа роуп.

Алахэырей атагылазаашьатэ каттарбақеи рзы аитарфеиара атдакы аарпшразы ахархэара аиуеит ажэа-ацынгыла **еи́та**, афиниттэ каларақеи аркынаатэ формақеи рфы – еихарак апрефикс **еи́та**. **-Еи́та** гылоит актэи ахафырбага анафс.

Сагьаса иеага аашьтихын, драшэо деи́танықәлеит (П.Ч.); Хаңсы ааитакны хаитжанеидтәалеит (Б.Шь.); Ателефон абжыи еи́тагахт (А. Ць.); Елана даурсызшэа дахьгылаз даахэыц-хэыцын, лыңсы еи́та-аит (А.Г.).

Аитарфеиара атдакы аарпшызар калоит апынгылала, ускан акаттарба **-еи́та** шьтнахуеит:

Еи́тах уа сан лыбжыи геит (С.Т.)(*Иафшэырш: Сан лыбжыи уа еи́тагеит // еи́тагахт*).

Апрефикс **-еи́та** аитарфеиара ахархэарафы формапсахратэ префиксуп, хэтачзам. Аха **-еи́та** калар ауеит хэтачны: ахызқа иацны иаанарпшыр калоит аитарфеиара акэымкэа, ашьақэырғэғара атдак чыда:

Аңсра-аи́таңсра иакэшэаз – *агэақраан зиартэ иагэылаңсыз иоуп (ажэаңқа); Тахмада хэарңсар хэычык иакэын а́кнытэ, иацэажэара схы иатгэасымшьеит хэа игэы иаанагоу здырхэада! Алакэ-аи́талакэ!*

Иахьа **-аи́та** итбааны ахархэара амоуп анеологизмкэа рхырфеиарафы: *аи́тага, аи́тахэа, аи́таира, аи́тагыжыра.*

Ахэтач -ла (П.К. Услар, Ж. Диумезиль, А.Н. Генко, Қ.В. Ломтатизе, З.Х. Ағзба) – акаттарбатэ хэтач гылоит ашьата анафс. **-Ла** ашьата иахэтакны икалоит ажэабжытэ ркынааи ииасхьоу инағзам, уажэтэи, икалаша I, икалаша II аамтатэ формақеи убас егырт аркынаатэ формақеи рфы. Хархэарас иамоуп – арфеиара аказшьа аарпшра.

Икалаша аамтатэ формақеи адтаратэ формеи ирыцлаз аффикс **-ла** иаадырпшуеит ирласны икалараны икоу арфеиара: *шьта сца-лап, дызбалап, ател уасла; Унха, унцы, Аңсынтэыла! Умч, улиара иаи́цала, Шьардаамтэ рхьақа унеила* Ахақди́тра амфала (Б.Шь.).

Уажэтэи, ииасхьоу инағзами аамтатэ формақеа **-ла** абзоура-ла иаадырпшуеит акырынтэ имфайсыуа аказшьа змаз ма измоу арфеиара.

Сасры́кэа тэамфохэ иқэмызт, адунеи дакэшон, дшэарыцон, лассы-лассы хьызрацара дцалон, агацэеи иарей атах-саххэа ахэтатыхла еидыслалон, ашьаарцэыра илеибаргылалон...иңхэыс ацхыраарақеа илталон («Н.С.»); Иан лбара лассы-лассы дцалоит.

-Ла- категориалтэ аффиксны ашьара иашамзар калап, избанзар, акы, изцыло акаттарбатэ жэаформақеа хыпхьазарала ицкуп, фбагы, **-ла-** ацтарала акаттарба иаанарпшуа акгы ацсахуам, иацло **«акырынтэ»** атдак чыда мацара ауп. Иаха ииашазар калап **-ла-** хэтачны ацхьазара.

Амодалтэ хэтачқеа

Амодалтэ хэтачқеаны ипхьазоуп арфеиара ахата, арфеиара зуа, изыхтысуа, иззынархоу ирызку ажэахэафы исубиективтэ гэаанагара, ицэанырра – атэамбара, абзиабара, агэынамзара, агэалсра ухэа аазырпшуа акқеа.

Ахэтач гышыа (Қ.В. Ломтатизе, З.Х. Ағзба, Т.П. Шьақрыл). – **Гышыа** калар ауеит ажэаны, исуффиксны.

Акаттарбақеа рфы уи суффиксуп, игылоит ашьатеи, аамтеи, аркынаатэ рбагақеи рыбжыара. **-Гышыа** арфеиара ахата, арфеиара зуа, изыхтысуа, иззынархоу ирызкны ажэахэафы имоу исубиективтэ гэаанагара, ицэанырра (арыцхашьара, агэазыбылра, агэала, агэхьаагара...) аанарпшуеит.

Ацэи́дыра сымам, аха исымоу ахэычы еи́фахшагэышыап (Ш.Ч.); Еи, нан, аңсадгыл Цьанат иафызгагэышыоуп («Н.С.»); Дынхагэышыон кы́кда-фы́кда, иаргыи дтаацэаран, имоугэышыеит иара ахиара, *гэырфас икаи́еит (Б.Шь.); Са сеиңи анигыи (акармаи́ыс) гэалак амагэышыазаап (С.Ч.); Уи акара акэази ази сара исызтагэышыода («Н.С.»); Дынхагэышыеит – ихеит быргык.*

-Гышыа ажэаны апшыи хасабла ахызқеа ирышьтанейр калоит: *Уи ада уаха ажэымташкэакэа стахзам сара гышыа.*

-Гышыа арефренқеа ирыхэтакны иахпылоит ашьақеи ажэеинраалақеи рфы.

Иаххылаңшуа, лахъ сыумтан ас сахъаишуа чхарада. Уа зны-зынла иаасыргызлап, Уарада **гэышьа**, уарада! (Гь.Ч.); Ухъз амырхэага еиңи ианылоит снапы. Уа раида **гэышьа**, мацк усзыңшы (И. Ах.).

-Гэышьа бжыгткба хасабла ажэахэафы иааирцшыр калоит ихигаз ауадафракэа, иаацсара:

Уф, **гэышьа**, ихэан дааңса-дкара днатэеит (П.Ч.); Ух, **гэышьа** иагъа ацъабаа збазаргъы, айыхэтэан сыңсы сыманы аарла сааит (П.Б.); Аңшэмацэагъы рысас днаскъаганы «оф **гэышьа**, дахъырцит!» рхэан, рыфныка инахынхэит (П.Ч.).

Хархэашъалеи хаташъалеи **-гэышьа** иакэшэоит адыгатэ **гушэ**. Икоу агэаанагарала ацсуа **-гэышьа** адыга бызшэакэа рыкнытэ иаагоу ажэоуп.

Ахэтач жэ. Ахэтач **-жэ** ажэа **ажэ** (дажэит) иашъагэытуп. Иаанарцшуеит ажэахэафы итэамбара, иатэамшьара. Еихарак ахъызкэа роуп изцыло.

Базала къаеи, **Хабжькэытамжэи**, Базылбақы ршьа еижэлоуп ухэар, ихасцоу? (С.Ч.); Базақыа **акырмыгэажэцэка** икаийо бымбо (П.Б.); **Ахэахъчажэ** бара быкны усс имоузеи? («Н.С.»); **Адунеижэ**, цэгъа уеижэгоуп. Ех, хэгоу дутгоуп (Б.Шь.); **Алахэажэ**, иуузеи, тынч мѳа сужом! (Б.Шь.); **Уабажэ** дабакоу уара! – руазэк диазцааит Цыгэ (Ш.Ч.).

Ахэтач -ишь // -ишьт // -шь // -и (З.Х.Аѳзба). **-Ишь // -ишьт // -шь // -и** катцарбатэ суффиксуп. Адтцаратэ, азтцаратэ, афиниттэ икалаша I ажэаформахэа ирыцлоит.

Ахэтач **-ишь(т)** аимперативтэ формахэа адтцаратэ тцакы арпсыгеуеит, зны-зынлагъы **апату** атцак чыда ацны иаанарцшуеит.

Абраскыыл иоуп рашъла инеиуа. **Шэзырѳишь**. Ибжэоуп игауа (Б.Шь.); **Баагылишьт** зны, аказы быстахуп (С.Ч.); **Бцеишьт**, Каиматхан даагеишьт (С.Ч.).

Аха уи ажэаформала ажэахэафы иааирцшыр калоит дзацэажэо иатэамбара, уи икэмакарра. Ускан ажэахэа ишьтнахуеит иашъашэалоу аинтонация.

Иукэнагоу еицэоу уахаанза, **уцеишь!** Унеии, уцэ иаызыуа убап (П.Б.); Уажэытцэка **ихэеишь** икалаз!

Ахэтач **ишь(т)** зцу икалаша I аамтатэ форма ацны иаиуеит ажэахэафы ихы иадитцо атцак чыда.

Снеимхэа-ааимхэапишь, дыштамхэахари (Д.Гэ.); Жэаха ссирк сыла иабеит, **иуасхэапишь** (И.П.).

Ахэтач **ишь(т)** зцу азтцаратэ форма иахнарбоит ажэахэафы игэыѳбара, илак-ѳакра (мамзаргъы азцаара арңишқара).

Дызбарушь, сеиқэзырхаша азэы? (Д.Гэ.); Арт зегъы **хфаушь**, цабыргыцэканы? Хэи рацэа ибзиоуп! Уафы **иабайоуришь?**

Ахэтач -х (Ж. Диумезиль, А.Н. Генко, Қ.В. Ломтатизе, З.Х. Аѳзба, И.И. Шадури). Ахэтач -х ахархэара тбаа змоу, полифункционалтэ катцарбатэ суффиксуп. Иаанарцшуа атцаккэа рахъынтэ ихаданы ицхэазоу аѳиара аитаѳиара аарпшра ауп. Аха А.Н.Генко иазгэеитэзи З.Х. Аѳзба итцарарей иматериалкэеи иахдырбоит ари атцакы шыпсыгехаз. Уи калеит ахэоу тцакыла иашъашэалоу ацынгыла (ѳацхъа, дырѳегъ...) алагалара, мамзаргъы -х злоу акатцарбатэ шъата апрефикс-ахэтач **-еита** атцара ирыбзоураны.

Ани атцакэажэ **деицарңылахт** (Аңс.л.); **ѳаңхъа** икылңраа **иакылсхуан** адырганңыхэа (Аңс.л.); Абраскыыл ирашь атыгэ-тыгэхэа шъапыла инаисуан, еица **дарѳыхахуан** (Аңс.л.); Абатцаа **деыжэлахт** дырѳегъых деиыхха (Р. С.).

Ажэахэафы -х ала иааирцшыр калоит иеиуеицшым ицэа-нырракэа – агэыргъара, агэахэара, псыхэа амамзаара, агэаара, атэамбара, аеицныхэара, агэамтца ухэа убас итцегъы, иитаху ажэакэа алагаланы, иашъашэалоу аинтонация атаны ахэахъа (высказывание) аиѳекаара. Абарт ахархэарахэа раан -х иацааир калоит ахэтач-префикс **-ау**:

Уа бара **бзациаахуазеи**, зегъы дара роуп – исархэа-исарымхэа, чаран, сцеит (П.Ч.); Ардэынайцэка зыцэцаз, сара **сакэхызма** ңшь-шьапык зцоу ашэарах зыбуаз (П.Ч.); Иңхэыс «уаѳцас ханхан» лхэеит, аха Сагъаса ихы ак тало **икахызма!** (П.Ч.); Урт иаразнак **иатурзымдырхуаз** Сасрыкэа шиакэыз («Н.С.»); Сагъаса **икаийахуаз**, ауха абораѳы иааиршеит (П.Ч.); Икалаз идырт, аха **икаийагэышьахуаз**, арахъ Кэынагъы дыкам («Н.С.»).

Ахэтач -х ажэахэафы ихы иаирхэар калоит икамлаз ахтыс, ма цхызны иибаз реицахэара аан.

Лассы-лассы ңхызла дызбалоит: иѳызцаа **дрыдтэалахуп**, алаф **еибырхэахуеит**, иччахуеит.

-**Х** ашыақыргэгэаратэ-алкааратэ тцакы аманы ахыызкақәеи ацынгылақәеи ирыцлоит.

Сара сакэзами аңара бызтаз. Уажэых исабхэои?

Ахэтатч -ха. -Ха аинфиниттэ каларақәа (еихарак алахэырақәа) уажэтэи икалаша I-тэи-и аамтатэ парадигмақәа исуффиксны ирыцлоит. Иаланагалоит атцакы: адресат изкны ажәахәафы иатәамбара, ипатудатәра, ихжәаны иацәажәара.

Узгараха акы наусыркып (П.Б.); **Афы бысааит, ибдыруаха** (С.Ч.); **Ажыа бжыараха, ари ауафы дыбжыом!**(П.Б.); **Ла пхашыараха дыпхашыом** (ажәаңка).

Аффикс-ахэтатч -шәа. Асуффикс **-шәа-** зегы рапхыаза грамматикатэ морфемоуп: **-шәа** ала ишыақәгылоит азааигәаратэ ркынаа аформақәа (икаитцошәа, икаитцозшәа, икастдахъазшәа...). Хэтатчны **-шәа** ахы цыернагоит ахыызкақәеи ацынгылақәеи ирыцтаны ианыкоу, азааигәаратэ тцакы рыцтауа: **Хыбраишәа** акы кылыхәхәон. Ахәыцы **хараишәа** дгылан.

-Ес ахэтатч ахархәарафы. -Ес ацынгылатэ ажәахырәиаратэ префиксуп: амза → есымза, ашыкәс → есышыкәса, ацхын → еспхны, есуаха, есымчыбжыа. **-Ес** хэтатчны икалоит акатцарба ма акатцарбатэ синтагма иацынгыланы. Иаанарпшуеит – арәиара зуа ирәиара активла ишымцапысыз, ажәақәа ацъашыара, ма атәамбара рыцны, мамзаргы алтшәа зеипшрахо ззымдыруа, аха уеизгы иигәагъуа асубиект ирәиара.

Амакарон саанк даалгон, ес ишулак даҕаакгы ицрикъеит изиоз (П.Ч.); **Ииашайәкыаны машынак аакылкыаны, афы иашыыз ахаңа дылтажыны, ес** дрыма ицеит (Ш.Ч.); **Сишәхәоит, сдәықәышәңа, ес** икалалакгы калааит, дсымбои!(«Алашара»); **Ес** сыршыргыгы сыршыа-аит, аиаша уеизгы ихәатәуп.

Амапкрататэ, амапкратэ хэтатчкәа

Амапкрататэи (ақәшахатратэ, ашыақыргэгэаратэ, апозитивтэ) амапкратэи (анегативтэ) хэтатчкәаны икалар ауеит ажәа-хэтатчкәеи аффикс-хэтатчкәеи.

Ааи, аиеи мапкрататэ ажәа-хэтатчкәоуп. Урт рхала хазы хәоуны, апредикатив кәзшыа рыманы икалар ауеит, мамзаргы ахәоу иаланы.

Ааи, ааи! Даара ишыахуп уи (С.Ч.); Анкыа Гәдоутә шәынхозма? – Ааи, сынхон (Ш.Ч.).

-Ааи, -аиеи ахатыпан ақәшахатхара, ашыақыргэгэара рроль нарыгзар калоит ажәақәа **ибзиоуп, усоуп, хәарада, хымңада.**

-Усоуп, усоуп! – ихәан, иеза ихы неирчысит (С.Ч.); **Аизарахь уне-иуама? – Хымңада!** (С.Ч.); **Ашыапылампыл уахәаңшуазар акәхан? – Хымңада!**

Мап, мамоу амапкратэ ажәа-хэтатчкәоуп.

Мап, сара ахаангы схәйуам, исыңаңы «Ааит, ахахаи?» (Т.А.); Мап, мап, шахатра ахаан исымуцт (Б.Шь.); Мап, илоуңо ауп иаауры-хуа, Казылбақь (С.Ч.); Хдәықәлап шыңа! – Мамоу.

Ахэтатч уарт. Амапкра зызку иеижәлантәу ажәақәазар, урт рыкамзаара ажәахәафы иаха иатцшыны иааирпшырц итахызар, рыцыпхыаза ирыциттар калоит ахэтатч **-уарт.**

...Саргы абыржәы сишжәбо сыкоуп, уаха уафы дсымам, уартң хәыс, уартң пха, уартң па (Аңс.л.).

Ахэтатчкәа цъеи, затца. Афиниттэ калара, архыпшратэ, икалаша I-тэи, мапкрататэ формақәа ишытырхуеит анегативтэ тцакы, урт ахэтатч **-цъеи** рыцааиуазар. **-Цъеи** хазы ажәаны изыдхәалоу акатцарба иацынгылоит. Амапкратэ тцакы иацуп ажәахәафы икамлаз ахтыс изыкамлаз агәара шимоу атцак чыда.

Аңдәа ицъышоуп иара уи ахымыхыгы ахыцәырчыз, арыжәтә цъеи иаххәан (П.Б.); Даакәымцзакәа драцлабуан, цъеи даңахарын (П.Б.); Аңәңдәа еиҕақәсҕеит, аха ашә цъеи аеарчысрын, ишыкыдыц, ихышәишәаза иара ус икыдын (П.Б.).

Амала **-цъеи** зцааиуа акатцарба амапкратэ формафы иказар, ахәоу зегы ишытнахуеит апозитивтэ тцакы. Иеиҕәырпш:

Анегативтэ тцакы

цъеи дцан

цъеи иган

цъеи ихәарын

цъеи дгыларын

Апозитивтэ тцакы

цъеи дымцан

цъеи имган

цъеи ихәарымызт

цъеи дгыларымызт

Ахәтач **-затца**. Ахәтач **-затца** коннотациала ахәтач **-цъеи** иеипшуп, изцааиуа акаттарбатә парадигмақәагы акоюп. Урт еивгоуп: акы, **-затца** аинфиниттә калароуп изцааиуа, қбагы, апозитивтә цакы ишпозитивтәу иаанхоит, анегативтә цакы – ишнегативтәу. Иеиғшәырцш:

цъеи ирхәарын – заҕа ирымхәарыз

цъеи дцарын – заҕа дымцарыз

цъеи игап – заҕа имгара

цъеи деиғхарын – заҕа деиғымхарыз

Заҕа снапала **урысымтара** укны. Уркыр, уғысхып, исымоу тины (Б.Шь.); Аха ус **заҕа** аргама **ирымхәарыз**. Ражәа дырхаауан, ирхәон – иара иныс (Б.Шь.); Ускан азыхь бзиақәа икақәаз **заҕа имжәрыз** (П.Ч.); Уи инаркны Сағьаса атрактор амқан **заҕа дымнеирыз** (П.Ч.); Абар шьта ғымчыбжь инарықәлеит, аха Есма **заҕа деиғымхарыз**, есым-шааира деицәахо далагеит (Д.Гә).

Ахәтач **-затца** контекстқәак рғы иаанарцшыр калоит ажәа **шака** // **зака** атцакы: Сара уажәшьта заҕа // **зака** // **шака** сеиғымхарыз.

Ахәтач -ау. (З.Х.Ағзба, И.И.Шадури, Л.П.Чкадуа). Ахәтач **-ау** – функционалеи семантикалеи ахәтачқәа **-цъеи**, **-затца** ирзааигәоуп. Аинфиниттә каларақәа ирыцлоит, лассы-лассы иацааиуеит асуффикс-ахәтач **-х**. Ахәтач **-цъеи** еипш, **-ау** злоу акаттарба амапкратә форма иштнахуеит апозитивтә цакы, амапкратә форма – анегативтә цакы. Иеиғшәырцш:

Анегативтә цакы

иауцахуаз (имцеит)

иаукаийоз

дауибахуаз

Апозитивтә цакы

иаумцахуаз (ицеит)

иаукаимйоз

даумбахуаз

Иңеыз (асаркьа) ани ағәағ иманы **иауңичехуаз**, ицәыңеит амзар (Ш.Ч.); Аха ағнғыы сгәы ртҕынчны саузтаахуаз (П.Б.); Цьатә сара сказшьақәа гәазымтәз **ауиакәхоз** (П.Б.); Мишәан уаха мөақәа **аукаху**, мөақәоуп икоу, нхьака! (П.Б.); Икоуп аңишзақәа, уртҕ шыңишоу **иаурзымдырхуа**, аха рғәағы ианырхәо, рцәымгун (Ш.Ч.).

И.И.Шадури **-ау** азтцаратә префиксқәа **ан-ба**, **и-ңа**, **а-ба** ирхылыпхьазалоит. Ииашоуп, **-ау** злоу ажәаформа иацуп азтцаратә цакы, аха уи ииашоу (прямой) зтцаразам, ари ажәаформағы атца-

кытә цыжәара змоу – ажәахәағы ицәанырра ауп. Азыкашьатә-хьыз-цынхәратә рбагақәеи атагылазаашьатә рбагақәеи реипш, **-ау** абзоурала акаттарба аинфиниттә кәзшьа шьтнахуеит, аха аграмматикатә цакы ааста асемантикатә ахьеиҳау ақнытә, иаҳа ииашазар калап уи хәтачны ашьара.

Ахәтач -мкәа // **-мкәан** (Ш.К.Арстаа, Т.П.Шьакрыл). Ахәтач **-мкәа** // **-мкәан**-и арлахәыра мапкратә аффикс **мкәа** // **-мкәан**-и акоюп. Ахьызқәеи акаттарбатә шыатақәеи суффикс хәсабла ирыцааиуеит. Цакыс иаланагало – ашьақәыргәғәара, зны-зынлағы ажәахәағы игғынамазара, итәамбара роуп.

Шака цуазеи ашкол уалгеиҕьтҕеи? – **Имйыкәа!** (А.Г.); Ари Кавказынтәи дахо дыззааз **дзаманамкәа** (Ш.Ч.); Сара сышталҕылеи иахьа? Сыхьшәашәаха! **Кох, сеиқәыхьшәашәамкәа!** Уайҕы сылбар сылдырып (П.Б.); **Аузарамкәа!** Шәнеир, егьа шәызбан?

Ахәтачқәа **-мкәан**-и **-х**-и лассы-лассы еицааиуеит: **аизара-х-ы-мкәа**.

Азтцаратә хәтачқәа

Азтцаратә ажәахәа шыақәгыларазы апсуа бызшәағы икоуп акымкәа ахархәагақәа: азтцаратә интонация, азтцаратә ажәақәа, акаттарба азтцаратә ажәаформақәа, ахәтачқәа. Азтцаратә интонация универсалтә мыругоуп, уи азтцаратә ажәахәа (ициоуи ициами) иазчыдоуп. Егьырт иеиқәыпхьазоу рахьынтә ахархәара тбаа змоу акаттарба азтцаратә ажәаформақәа роуп. Азтцара иазку ахәтачқәа хьпхьазарала ирацәазам.

Ахәтач -ба. **-Ба** хцылоит аиҕцәажәарақәа (адиалогқәа) рыкны аитазтцара аан. Азтцара азкуп уаанза ихәоу ахәоу ма хәоу хәтақ. Азтцара иацзар калоит ицәажәо исубъективтә цәанырра – ағәамцхара, ацъашьара, ахамтцара, ағәалсра ухәа уб.ит.: **-Ишңа, цъушьт, ус? Сара ақытсовет салоней? Ақытсовет салоуп ба?** Уигьы уалрымцааити! (С.Ч.); Иудыруазар, уара иумхәои, Смаил! Хара хназызырғып иуархәақәаз. – Сара исархәеит **ба** (С.Ч.); Егьи, дад, иахухәауазеи абри аколнхара хәа зызбахә рымоу? – **диазҕааит Сеидык.** – Аколнхара **ба?** (С.Ч.); **Дызустәда уара узғу?** – **лхәан, лылақәа нилалҕеит!** – **Дзустәда ба?** Кәастә (С.Ч.).

Зтцааратə хəтəчнн ыкалар ауеит азтцааратə формафы ыгылоу астатикатə катцарба-копула **акəу**:

*Дырөгəгьых уааит **акəу**, Сагьаса (П.Ч.); Афырхайа, дырөгəгьых уеотуеит **акəу**? (П.Ч.); Ус **акəу**, анс **акəу** ишакəхалакь, ари айьыхəа нцəароуп иахьарнахыс («Н.С.»).*

Акатцарба ашьатə азтцааратə тцакы ахамтцара, агəынамзара ацны иаланагалар калоит асуффикс-ахəтəч -**ну** (н ыкалап аамта рбагазар): *Ахəынтəқар ичынуса, знапы хану, Хара хтəы иахəаңины, цқьа **ирба-рану**! (Б.Шь.); Мамед **уакəну**? Уа бзиа убааит! (Ш.Ч.); Аа убри аума бызфу? Сара исхаштхьеит! – **Иухаштхьану**? (П.Б.); Шəара аеқəа хəа ахьз **шəанырцану**?! (Шь.Аць.); Бара **бакəну** уи аңхəыс (Ш.Ч.).*

Арбагатə хəтəчқəа

Ахəтəчқəа -аа, -абар, -абан. Ажəақəа -аа, -абар, -абан ажəахəафы изынарханы, ааигəахара аматəар аказаара адагьы, ажəахəафы ажəахəа иалеигалоит аматəар ахатабзиара, аматəар атагылазаашьа, аматəар арфеиара инатцшьны, улацш итцашəо еицш раарцшразы. Ускан абарт ажəақəа хəтəчқəаны рхы цəырыргоит.

*Афы шьтысхуеит, афы цьбара. **Абар** икеикеиуа (Б.Шь.); **Абар** амра цака италон, хара хəхəақəа еиқакион (М.Л.); **Абар** даалы-вагылт Иасонгьы. Ахьтəы уасцəа ижəаа иахььуп (М.Л.); **Аа** ара сыкоуп, саб! (Ш.Ч.); Арго ццакуеит, иңшуп Еллада. **Абар** Медеиа дхарахеит (М.Л.).*

Иахəтоуп иазгəатазар, абарт ажəақəа-хəтəчқəа рыбзоурала аинфиниттə синтагма ишышьтнахуа ацəажəаратə момент иакəшəо абсолюттə аамтатə план, уиалагьы ихьыпцшым хəоуны ишыкало:

***Абар** азəы ихала дахьаиуа – абар ацымкəа уи хəоузам, еицаа-ироуп; **Аа** сахьыкоу (Ш.Ч.); Игəашə ханталазар, **абар** ақьаңтажə: ицаркацаны иаркуп ифны ашəқəа (Б.Шь.); **Абар** хагроном Кирилл дахьаауа! (С.Ч.).*

Ахəтəч -хəа (Л.П. Чкадуа). Ахəтəч -хəа ажəа **ахəара** иашьагəытуп. Уи хцылар калоит хазы ажəаны ма ажəа ашьатə иахəтакны. Ахəоу афы -хəа изыдхəалоу ажəа, ма аицаaira, мамзаргьы ахəоу иашьтанеиуеит. -Хəа ахархəара тбаа змоу, иполифункционалтəу

бызшəатə акуп. Уи инанагзоит ахархəарақəа: аидхəалара, алагала-ра, ажəацсахра, ажəахырфеиара, ажəа алексикатə тцакы тцак чыдала ахартəаара.

Аидхəаларазы ахархəара. -Хəа еиднахəалоит иеилоу азхəа ахəтəқəа: *Ари аус **наигзан хəа сыкоуп**; Асланбеи Бежани **дəықəысцан хəа ауп** (М.Ах.).*

Алагаларазы ахархəара. Ари ахархəара зегьы ратцкыс итбаау хархəароуп. -Хəа абзоурала ажəахəафы иажəахəа иалеигалоит атəым ажəақəа, мамзаргьы ихатə хəыцрақəа, иқəкы ухəа уб. итц. Абарт ахəоуқəа рфы -хəа аидхəалара афункциагьы нанагзоит, ажəахəафы иеидихəалоит иажəахəеи иажəахəа иалаиталаз ажəақəеи.

*Даара шəартас ыкаицан, ирашь дазцааит ишцазури **хəа** (Аңс.л.); Ратмиргьы иеада дақəтəаны, дхыс-хысуа дынрышьталт, Ауаа, ах имахə шəарыцара дахьцо **хəа** ажəлар ихыччон (Аңс.л.); Иааилак зегьы сара соуп аиаша зхəо, егыртц ирхəо башоуп **хəа** ицон (Аңс.л.); Темыр ақəацə дшахəаңшуаз, иааигəаңхеит зəтəы фны хəычык авагыландаз **хəа** (С.Ч.).*

Аформацсахразы ахархəара. -Хəа зцааиуа ауафы ихатəы хьзы ишьтнахуеит иеилкаам атцакы, уи иацааиуа ажəа гылоит иеилкаам аформафы, мамзаргьы ахəоу афы ыкоуп иеилкаам атцакы змоу ажəа.

***Хацьарат хəа** Кьахьбак иашəа аңцара кыр цуеит гəыкала сашь-тоижьтəи сара (Б.Шь.); Дыкан анкьа зны **Қаблыхə хəа** ңсыуа нхаф гарк (Аңс.л.); Ишсоухəара, дызустəда **Сасрыкəа хəа** ишəылиааз? («Н.С.»); **Самкьаныкьа хəа** уаф рыцхак ахак ифы дыкан (Аңс.л.).*

Иеикəыпцхəазоу ахархəарақəа рфы -хəа аструктура иахəтакуп акьнитə, ахəоу афы, хымцада, ыказароуп.

Ажəахырфеиаразы ахархəара. Ацсшəафы даара ирацəоуп асуффикс хəа-и ашьтыбжьеырцшралеи асахьаеырцшралеи ишьақəгылаз ацынгылақəа: *айықьхəа, агəызхəа, ахьхьахəа, атах-таххəа, ацчахəа, акьркьырхəа...*

-Хəа иашьтанеир калоит аорист акьны ыгылоу афиниттə катцарба, урт еицны излагалоу ахəоу афиниттə катцарба – азхəа тцакыла иафеа-гылоит.

Сабацари? – дхэыцуан уи – аусура сцеит **хәа**, акгыы сылѳуам, баша амш зызгарызеи («Алашара»); Аибара зхызымгаз иаухәеит **хәа** ииды-руазеи? («Алашара»).

Ажәа алексикатә тѳаки аграмматикатә тѳаки тѳак чыдала рхартәаразы ахархәара.

Ахәтач ахархәарафы -хәа иацааиуа ажәа шықәыргәгәарала иалнакаауеит. Ари атѳак чыда псыгеуп, уи иацым иарбанзаалак ажәахәафы ицәанырра, исубиективтә хәшыарақәа (субъективные оценки).

Ахәтач **-хәа** хәоу хәтѳак чыдала аилкааразы иахдылоит аѳатѳарба аинфиниттә форма иацны. Ускан аинфиниттә ѳатѳарба изыдхәалоу афиниттә ѳатѳарба еихарак амапкратә формафы игылоуп, ахәоу иа-лоуп иеилкаам атѳакы змоу ажәақәа – **акы, азәы, уафы, шамахам-зар, ианакәзаалакгы.**

Уи ифны ианакәзаалакгы сасык дагханы хәа **шамахамзар** иѳам-лазацызт (М.А.); Нас уажәы уртѳ ирыдшыѳхьазалауа **хәа егышәымам**, сара излазбо ала (М.А.); Анафс инацийѳарыз **хәа акы** аашѳамшәеит (М.А.); Ишәымбои, иахьагыы аclub ашә аркны дышдықәу, дахьагаз уара идыр, агазетқәаѳкьа здызкылауа **хәа азә** дыѳам (И.П.).

Азеипш, аиагаратә, иеилкаам аформафы игылоу ахьызқәа:

Аѳаѳцәа хәа ассирқәа ашәырѳхьозаап (А.Г.); Дгәырғьароуп уи **рѳафыс хәа** арахь зхы зырхаз (А.Г.).

-Хәа иацааир ѳалоит ахьыпшратә-зкратә хархәара шыѳызхьыз амасдар форма:

Ус ахәылѳаз хьцеит **крыѳара хәа** (Ш. А.); Саарышьѳит абрахь **усу-ра хәа** (А.Г.); Уи аены ашьжьымѳан гәыѳык аѳырѳцәа **ѳсишьара хәа** иааиз дрыланы даазаап (Ш.А.).

Ахәтач **-хәа** рыцааир ѳалоит асахьаркыратә, атѳаарадырратә, апублицистикатә пѳамтәқәа, ажурналқәа, афирмақәа рыхьзқәа, атып хьызқәа ухәа рыхцәажәараан, аѳкарақәа рышықәыргыларан (раѳѳараан).

Ари ашәкәы «Ашьѳѳраара» **хәа** хьзыс измоу иану ажәабжьқәа ѳакыла иеиуеиѳым (П.Ч.); Мзауц Аублаатәыла ханыѳазгыы даа-дыруан, шыѳрала дынхафын. Гагра Абатѳаа **хәа** иахьашьѳаз дынхон (Б.Шь.); Аамѳеи, аѳыѳи, аѳазшьеи хьзырбо иаѳам ахәоу хәтѳакәа атѳа-

гылазаашьатә хәоу хәтѳакәа **хәа** ирышьѳоуп (Аѳсуа бызшиәа аграмма-тика).

Ахаѳырбага у-и **хәа**-и еицны (**ухәа // -ухәа уб. итѳ**) лассы-лассы ажәақәа реиқәыпхьазарала ишықәгылоу иеижәлантәу ариад анафс игылоит, уи ала аиқәыпхьазара шнымѳәаз адырра ѳанатѳоит.

Аизарақәа рѳы, асовет аѳы **ухәа аѳаацәа**, алабаѳьацәа хәмазароуп (С.Ч.); Абас ауп, Мыса, сара сабацәа зегьы, саб ѳатѳатѳ ида, иахратѳ бзиахааит, Сафьыцѳ, Мыда, Мдар, Шогәыт, Сосрак, Гьедлач, Кәымзач, Мзауц – **ухәа** зегьы абра иқәынхон (С.Ч.); Сыѳатә, сыжәтә ухәа баѳлашала акәын сышныѳьыргоз (Аѳс.л.).

Ашықәыргәгәаратә тѳакы назыгзо ахәтачқәеи **хәа**-и еипшызар ѳалоит: **хәагыы, хәатѳкьа, хәатѳкьагыы**: Ас зиҳәази **хәагыы** гәыбжан узитѳом.

АХҚӘА

Алагалажәа	3
Апсуа литературатә бызшәа атоурых ахытә	21
Афонетика	41
Ашьтыбжықәа рартикулиация.....	42
Абжыыка шытыбыжықәа.....	43
Ацыбжыыка шытыбыжықәа.....	50
Шыақәгылашьяла ацыбжыыкақәа ршара.....	51
Иахыыкало атыпи иалахәу ажәахәатә органқәеи рыла ацыб- жыыкақәа ршара.....	54
Афонетикатә еыпсахрақәа.....	57
Абжыыкақәа реыпсахрақәа.....	57
Ацыбжыыкақәа реыпсахрақәа.....	64
Афонология	66
Абжыыкақәа рфонематә еилазаара.....	66
Ацыбжыыкақәа рфонематә еилазаара.....	69
Ацыбжыыкақәа рфонематә ачыдарақәа.....	69
Асонанттә фонемақәа й, ы	70
Асонортә фонемақәа л, м, н, р	73
Акылааратә фонемақәа.....	76
Аимкьаратә фонемақәа.....	84
Ацыреи уи ахыкқәеи	92
Ақәыгәгәара	95
Аморфемика	103
Аморфология	111
Ахыызка.....	112
Ахыызка аморфологиатә еилазаара.....	116

Ахыызка азеипштә форма.....	116
Ахыызка иеилкаам аформа.....	118
Ахыызка адхаларатә форма.....	122
Ахыызка аиагаратә форма.....	124
Акласстә категория.....	128
Ахыпхьазаратә категория ахыызкафы.....	131
Аказшьарба	133
Ажәахәа хәта аказшьарба ачыда казшьақәа.....	133
Ахаташьатә казшьарбақәа.....	139
Азыкашьатә казшьарбақәа.....	143
Аказшьарба аморфологиатә категорияқәа.....	144
Аиҕырпшратә степен аформақәа.....	151
Ахәшьаратә элементқәа аказшьарбафы.....	152
Апхьазара хьзы	153
Ахыпхьазаратә пхьазара хьызқәа.....	155
Азааигәаратә пхьазара хьызқәа.....	157
Аикәшаратә пхьазара хьызқәа.....	157
Аизгатә пхьазара хьызқәа.....	157
Апхьазара хьзы аморфологиатә категорияқәа.....	158
Акласстә категория ахыпхьазаратә хьызқәа рыкны.....	158
Апхьазара хьзы ажәапсахратә схема.....	160
Ахызыцынхәра	163
Ахаҕытә хьызыцынхәрақәа.....	165
Ахаҕытә хьызыцынхәрақәа рхархәашьяқәа.....	168
Арбагатә хьызыцынхәрақәа.....	170
Арбагатә хьызыцынхәрақәа рморфологиатә категория.....	172
Азтцаратә хьызыцынхәрақәа.....	173
Иеилкаау ахызыцынхәрақәа.....	175
Иеилкаам ахызыцынхәрақәа.....	176
Адхаларатә хьызыцынхәрақәа.....	177
Амапкратә хьызыцынхәрақәа рапцара.....	178
Ахызыцынхәра ажәапсахра.....	179
Ахаҕытә хьызыцынхәрақәа.....	179
Арбагатә хьызыцынхәрақәа.....	180
Азтцаратә хьызыцынхәрақәа.....	181

Иеилкаау ахьызынхэрақәа.....	182
Иеилкаам ахьызынхэрақәа.....	184
Ацынгыла.....	186
Ақалашьатә цынгылақәа.....	189
Арбагатә цынгылақәа.....	192
Иеилкаам ацынгылақәа.....	192
Амапкратә цынгылақәа.....	193
Атагылазаашьатә цынгылақәа.....	194
Атыптә цынгылақәа.....	194
Аамтатә цынгылақәа.....	195
Амзызтә цынгылақәа.....	197
Ашәага-загатә цынгылақәа.....	198
Ацынгылатә шытынгылақәа.....	199
Ақатцарба.....	201
Астатикатә қатцарбақәеи адинамикатә қатцарбақәеи.....	201
Астатикатә қатцарбақәа.....	203
Адинамикатә қатцарбақәа.....	208
Афиниттә, аинфиниттә қатцарбатә қаларақәа.....	214
Ақатцарба ахағытә категория.....	218
Ахағытә префиксқәа ахағқәа раарцшрағы.....	220
Ахағытә префиксқәа ахыцхьазара аарцшрағы.....	221
Ахағытә префиксқәа акласс аарцшрағы.....	222
Ахағытә префиксқәа асубиекти аобиекти (ициоу ициам) раарцшрағы.....	223
Аитатцра / аитамтцра акатегория.....	231
Иеитатцуеи иеитамтцуеи ақатцарбақәа рчыдарақәа.....	233
Иеитатцуеи иеитамтцуеи ақатцарбақәа рхырфеиаара.....	240
Алабильтә қатцарбақәа.....	243
Аинверсивтә қатцарбақәа.....	244
Аналитикатә қатцарбақәа.....	246
Аамтатә категория.....	250
Афиниттә қатцарбақәа раамтатә система.....	253
Ажәабжьтә ркынаа аамтатә система.....	253
Астатикатә қатцарбақәа раамтатә система.....	254

Астатикатә қатцарбақәа раамтатә формақәа рхархәашьақәа.....	254
Адинамикатә қатцарбақәа раамтатә система.....	254
Адинамикатә қатцарбақәа раамтатә формақәа рхархәашьақәа.....	257
Аркынаатә категория.....	272
Ажәабжьтә ркынаа.....	273
Адтцаратә ркынаа.....	274
Ахьыцшратә ркынаа.....	274
Астатикатә қатцарбақәа.....	277
Адинамикатә қатцарбақәа.....	278
Асуффикс -р ала ишьақәгылоу ахьыцшратә формақәа.....	278
Асуффикс -зар ала ишьақәгылоу ахьыцшратә формақәа.....	279
Асуффикс -тгьы ала ишьақәгылоу ахьыцшратә формақәа.....	280
Архьыцшратә ркынаа.....	281
Агәацхаратә ркынаа.....	283
Абламбаратә ркынаа.....	285
Азоужьратә ркынаа.....	288
Азааигәаратә ркынаа.....	291
Ахықәкытә-зкратә ркынаа.....	293
Атагылазаашьатә қатцарбақәа.....	295
Атагылазаашьатә қатцарбақәа асубиекти аобиекти рыла реитакра.....	296
Атагылазаашьатә қатцарбақәа раамтатә система.....	298
Астатикатә тагылазаашьатә қатцарбақәа раамтатә формақәа.....	299
Адинамикатә тагылазаашьатә қатцарбақәа раамтатә формақәа.....	300
Атагылазаашьатә қатцарбақәа рформапсахратә схема.....	302
Атагылазаашьатә қатцарбақәа раамтатә формақәа рхархәашьақәа.....	303
Астатикатә тагылазаашьатә қатцарбақәа раамтатә формақәа рхархәашьақәа.....	303
Адинамикатә тагылазаашьатә қатцарбақәа раамтатә формақәа рхархәашьақәа.....	304
Атагылазаашьатә префиксқәа ақатцарбатә шыта иаларгало ацакқәа.....	307

Апрефиксқәа -ахьынтә, -ахьынза- рыла	
ишьякәгылоу атагылазаашьатә каттарбақәа.....	312
Асуффиксқәа -цыпхьаза, -наңы, -аанза, -ижьтҭеи	
рыла ишьякәгылоу атагылазаашьатә каттарбақәа.....	313
Алахәыра.....	318
Алахәыра ахьытә чыдарақәа.....	319
Алахәыра акаттарбатә чыдарақәа.....	322
Азыкашьятә-хьызынхәратә рбагақәа рфункциақәа.....	323
Алахәыра ахаҕытә, акласстә, ахьпхьазаратә	
категориакәа.....	326
Алахәыра аамтатә категория.....	328
Алахәыра аамтатә формақәа рхархәашьяқәа.....	329
Астатикатә лахәырақәа.....	329
Адинамикатә лахәырақәа.....	329
Алахәыра азттаратә формақәа.....	335
Акаттарба азттаратә формақәа.....	339
Акаттарба амапкратә формақәа.....	344
Арлахәыра.....	348
Арлахәыра афункциа назыгзо акаттарба ашьята.....	348
Суффиксла ишьякәгылоу арлахәыра.....	349
Арлахәыра амапкратәи аформа.....	351
Арлахәыра ахаҕытә, ахьпхьазаратә, акласстә категория.....	352
Арлахәыра аамтатә категория ишазыкоу.....	353
Арлахәыра аитатратә-аитамтратә категория.....	356
Амасдар.....	359
Амасдар ахьызкатә чыдарақәа.....	360
Амасдар акаттарбатә чыдарақәа.....	362
Амасдар хаҕыла аитакра асхема.....	366
Ацхьыраагзатә ажәахәа хәтақәа.....	371
Ашьтынгылақәа.....	371
Ахаҕытә цынгыла зцымло ашьтынгылақәа.....	371
Ахаҕытә цынгыла зцыло ашьтынгылақәа.....	375
Иеилоу ашьятақәа змоу ашьтынгылақәа.....	382
Ацынгылатә шьтынгылақәа.....	387

Аидхәалагақәа.....	389
Ихьыпшым аидхәалагақәа.....	390
Аипшьратә еидхәалагақәа.....	390
Аиҕагыларатә еидхәалагақәа.....	395
Аикәшаратә еидхәалагақәа.....	399
Ихьыпшу аидхәалагақәа.....	400
Абжьыткьа.....	403
Еилазаашьала абжьыткьақәа ршара.....	405
Ахәтачқәа.....	416
Ашьякәыргәҕаратә хәтачқәа.....	418
Алкааратә-пкратә хәтачқәа.....	421
Арцабыргратә хәтачқәа.....	424
Аспектуалтә хәтачқәа.....	426
Амодалтә хәтачқәа.....	431
Амапкратәи, амапкратәи ахәтачқәа.....	434
Азттаратә хәтачқәа.....	437
Арбагатә хәтачқәа.....	438

Апсны атцаарадыррақәа ракадемия
Д. И. Гәлиа ихьз зху Апсуатцааратә институт

А П С У А
ГРАММАТИКА
I
АТОМ

Аредактор *Хагба Л. Р.*
Акорректорцәа *Кәарчелиа Ф. З., Шьынқәба А. Шь.*
Акьыпхьфы *Таниа А. Ць.*
Компиутерла айкәыршәәф *Гьыцба А. Шь.*

Аформат 60x84/16. Атираж 500. Икатә. акьыпхь бгъыц 28.
Иныкә. акьыпхь бгъыц 26,04. Ақатцапқа № 61.

Икьыпхьхуп АУН «Акьыпхь афны», ақ. Акәа, Ешба имфа, 168.